

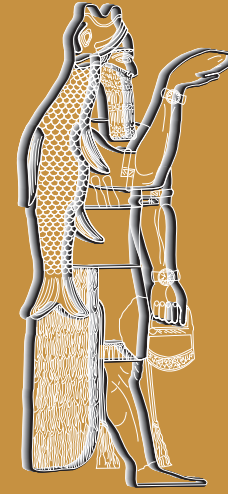

OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİ ÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 3
SAYI / ISSUE: 2
EYLÜL / SEPTEMBER 2021

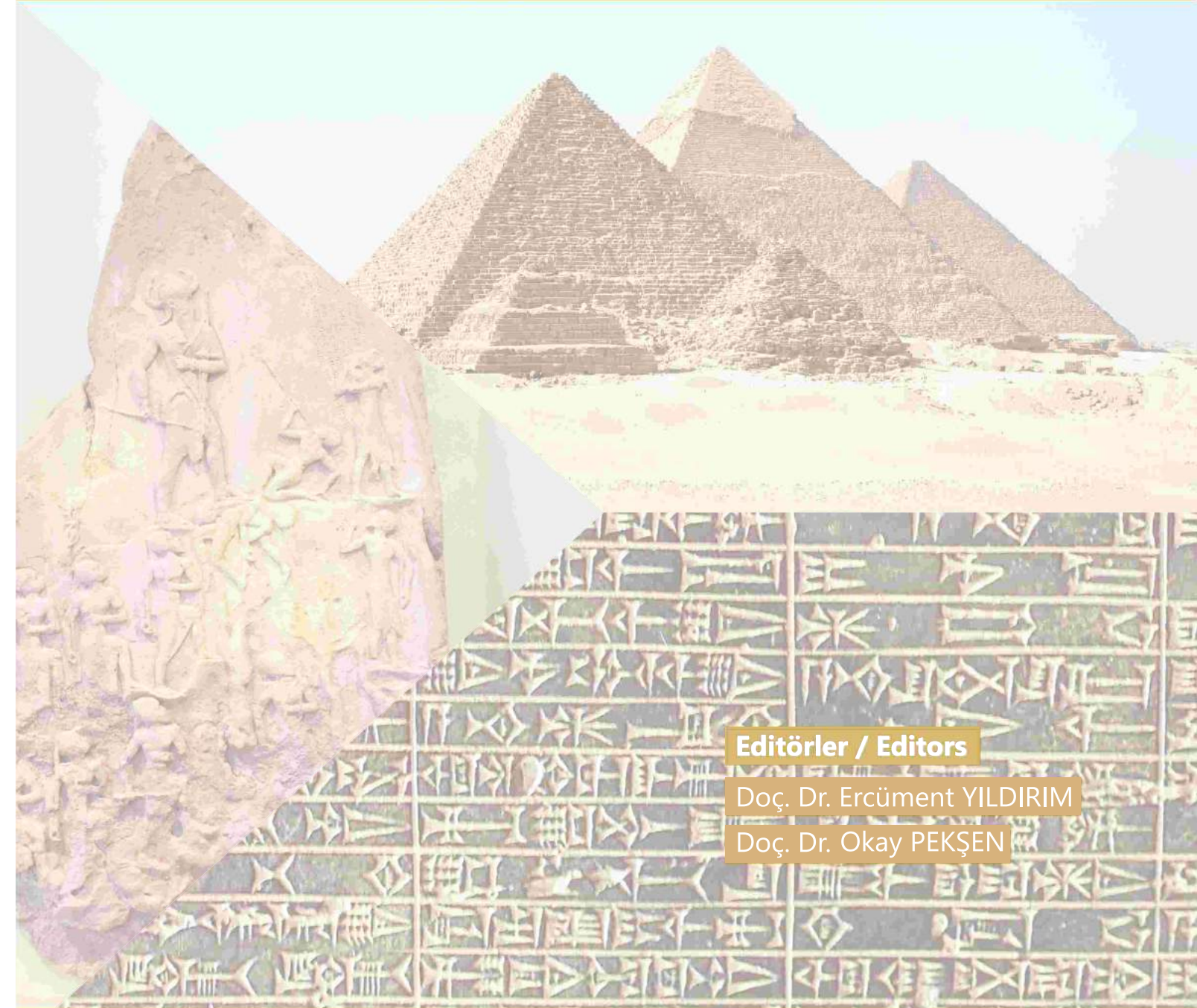
OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 3 SAYI / ISSUE: 2 EYLÜL / SEPTEMBER 2021

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Editörler / Editors

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Doç. Dr. Okay PEKŞEN

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Eylül / September 2021 – Samsun / TURKEY

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukûki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Oannes Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

The Oannes is an international peer-reviewed journal and published twice a year in March and September. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Oannes. The Oannes has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Oannes. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun*

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

Editörler / Editors

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun / Türkiye

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Tel: GSM +90 532 561 07 37

E-Mail: oannesjournal@gmail.com

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Editörler / Editors

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Assoc. Prof. Fatih Mehmet BERK (Ph.D.)

Sekreteryä / Secretarial

Cemre ASLAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Ercüment YILDIRIM - Okay PEKŞEN

Dizgi / Typesetting

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Cahit GÜNBAŦTI – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Klaas R. VEENHOF – University of Copenhagen / DENMARK
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Lolita NIKOLOVA – Open Global Research Academy / USA
Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ - Sinop University /TURKEY
Prof. Dr. Daniel T. POTTS - New York University / USA
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Jan Gerrit DERCKSEN – Leiden University / NETHERLANDS
Prof. Dr. Hasan BAHAR – Selçuk University / TURKEY
Prof. Dr. Turgut YİĞİT – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN – Erciyes University / TURKEY
Prof. Dr. Vygantas VAREIKIS – Klaipeda University / LITHUANIA
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM – Atatürk University / TURKEY
Prof. Dr. Mehmet İŞIKLI – Atatürk University / TURKEY
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ – Pamukkale University / TURKEY
Prof. Dr. Esmâ REYHAN – Ankara Hacı Bayram Veli University / TURKEY
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN – Aydın Adnan Menderes University / TURKEY
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE – Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ - Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY
Prof. Dr. Veli ÜNSAL – Kırşehir Ahi Evran University / TURKEY
Prof. Dr. Hülya BOYANA - Ankara University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Fatih Mehmet BERK – Necmettin Erbakan University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN - University of Southern Denmark / DENMARK
Assoc. Prof. Dr. Erkan İZNIK - Anadolu University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN - Pamukkale University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ - Ankara Yıldırım Beyazıt University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU – Atatürk University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Özden ÜRKMEZ - İzmir Demokrasi University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Nurgül YILDIRIM – Hatay Mustafa Kemal University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Ebru MANDACI – Bitlis Eren University / TURKEY
Dr. Mary FRAZER - Ludwig-Maxilians University München / GERMANY
Dr. Osman EMİR – Karadeniz Technical University / TURKEY

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun*

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXES

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

Temsilcilikler / Country Representatives

Dr. Roman KODET – University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Dr. Jaroslav VALKOUN – Charles University, CZECH REPUBLIC

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

Sayının Hakemleri / Referees of the Issue

- Prof. Ayşen SİNA (Ph.D.) – Tekirdağ Namık Kemal University / Turkey
Prof. Ekrem MEMİŞ (Ph.D.) – Sinop University / Turkey
Prof. Güngör KARAUĞUZ (Ph.D.) – Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Hasan Ali ŞAHİN (Ph.D.) – Erciyes University / Turkey
Prof. Hülya BOYANA (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Turkey
Prof. İrfan ALBAYRAK (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. Lâtife SUMMERER Ph.D.) – Arkin University / North Cyprus
Prof. Mehmet Fatih YAVUZ (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University / Turkey
Prof. Murat ARSLAN (Ph.D.) – Akdeniz University / Turkey
Prof. Özdemir KOÇAK (Ph.D.) – Selçuk University / Turkey
Prof. Reyhan KÖRPE (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University / Turkey
Prof. Salih ÇEÇEN (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. Süleyman ÖZKAN - (Ph.D.) – Ege University / Turkey
Prof. Turhan KAÇAR (Ph.D.) – İstanbul Medeniyet University / Turkey
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / Turkey
Assoc. Prof. Atakan AKÇAY (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Turkey
Assoc. Prof. Ebru MANDACI (Ph.D.) – Bitlis Eren University / Turkey
Assoc. Prof. Erkan FİDAN (Ph.D.) – Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey
Assoc. Prof. Esmâ ÖZ KİRİŞ (Ph.D.) – Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Assoc. Prof. Kamil DOĞANCI (Ph.D.) – Bursa Uludağ University / Turkey
Assoc. Prof. Nurgül YILDIRIM (Ph.D.) – Hatay Mustafa Kemal University / Turkey
Assoc. Prof. Özden ÜRKMEZ (Ph.D.) – İzmir Demokrasi University / Turkey
Assist. Prof. Çağatay YÜCEL (Ph.D.) – Dicle University / Turkey
Assist. Prof. Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ (Ph.D.) – Nevşehir Hacı Bektaş Veli University / Turkey
Assist. Prof. Hava KESKİN (Ph.D.) – Akdeniz University / Turkey
Assist. Prof. Yalçın KAMIŞ (Ph.D.) – Nevşehir Hacı Bektaş Veli University / Turkey

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

EDİTÖRLERDEN

Kıymetli okuyucularımız,

Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji ile Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri alanlarında çalışan akademisyen ve araştırmacıların katkılarıyla yayınlanan OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 6. sayısı bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.

Dergimizin 6. sayısında yurtiçi ve yurt dışından akademisyen ve araştırmacılara ait 14 makale bulunmaktadır. Bu makalelerin yazarlarına ve özellikle de kıymetli zamanlarını ayırarak hakemlik yapmış olan meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Bir sonraki sayımızda görüşmek üzere. Sağlıkla ve bilimle kalm...

FROM EDITORS

Dear Readers

The 6th issue of the OANNES - International Journal of Ancient History, is presented for the science world with the contributions of the academicians and researchers studying on Ancient History, Archeology and Ancient Languages and Cultures.

There are 14 articles in our 6th issue by academicians and researchers both domestic and abroad. We owe a debt of gratitude to the authors of the articles published in this issue and especially to our colleagues who have spent their precious time for refereeing. See you in our next issue. Be healthy and stay in science...

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfalar / Pages

Assoc. Prof. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN

An Ancient Route Through the Tavşan Mountains /
Tavşan Dağları'nda Antik Bir Yol..... 249 - 266
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Arş. Gör. Tolga PELVANOĞLU

Hitit Toprak Bağış Belgeleri Hakkında Genel Bir
Değerlendirme / *An Overall Assessment on Documents*
of Hittite Land Donation..... 267 - 290
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Doç. Dr. Bilcan GÖKCE - Fuat TÜRKER

Yukarı Göklü Nekropolü'nden Bir Grup Süs İğnesi / *A*
Group of Ornamental Pins from Yukarı Göklü Necropolis 291 - 327
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN

Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset
İdeolojisi / *Succession Ideology (Persians, Parthians,*
Sassanids) in Ancient Iran..... 329 - 357
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Doç. Dr. Özden ÜRKMEZ

Eskiçağ'daki Adam – Aslan İlişkisinin Zooikonografik
Analizi / *Man – Lion Relationship in Ancient Times and*
a Zooiconographic Analysis..... 359 - 387
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hamdi KAN

A Persian Demon on Clazomenian Sarcophagi:
Hvarnah / Klazomenai Lahitleri Üzerinde Bir Pers Cini:
Hvarnah..... 389 - 404
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / *International Journal of Ancient History*
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 - Samsun

Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ

Mimari Sembolizm Bağlamında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Bezemeli Taş Levhalar, Kuzey Suriye Örnekleri / *Decorated Stone Slabs in the Context of the Architectural Symbolism in the Pre-Pottery Neolithic Period, the North Syrian Examples* **405 - 423**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Hülya KAYA HASDEMİR

Akadlı Sargon’un Mezopotamya Hâkimiyetinde Enheduanna’nın Rolü / *The Role of Enheduanna in the Empery of Akkadian Sargon in Mesopotamia* **425 - 438**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN - Şerife KOÇYİĞİT

Eski Ön Asya Hukukunda Ağaçlara Verilen Önem / *The Importance Attached to Trees in Ancient Near East Law* **439 - 456**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

Eski Hellen Literatüründe İlahi Cezalandırmanın Tezahürü Olarak Veba Metaforu: İki Örnek / *Metaphor of Plague in Ancient Greek Literature as a Manifestation of Divine Punishment: Two Cases*..... **457 - 479**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ

İlk Tunç Çağında Likya/Pisidya Kültür Bölgesi Çanak-Çömlek Geleneğinin Yeni Veriler Işığında Değerlendirilmesi / *The Evaluation of Early Bronze Age Pottery Traditions in the Lycia/Pisidia Cultural Region in the Light of New Data*..... **481 - 503**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Doç. Dr. Erkan İZNİK

MS II ve III. Yüzyıllarda (Roma Döneminde) Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea’daki (Seyitgazi) Dinsel Yapı / *The Religious Structure in Dorylaion (Eskişehir) and Nacolea (Seyitgazi) in the Second and Third Century AD (Roman Era)*..... **505 - 534**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 – Samsun

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN - Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Uşanalum / *The Situation of Confiscation of Mercant's Property by Local Palaces in Anatolia in the Age of Assyrian Trading Colonies and the Case of Local Authority Uşanalum*.....

535 - 545

(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Melda ÖZARGUN - Doç. Dr. Pınar PINARCIK

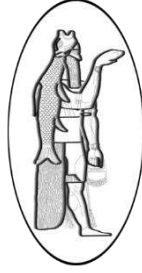
Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs-Mısır İlişkileri / *Cyprus-Egypt Relations in the Eastern Mediterranean Trade Until the End of the Second Millennium BC within the Framework of International Relations*.....

547 - 575

(Makale Türü: Derleme Makale / Article Type: Review Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2021 – Samsun

AN ANCIENT ROUTE THROUGH THE TAVŞAN MOUNTAINS
TAVŞAN DAĞLARI'NDA ANTİK BİR YOL

Tønnes BEKKER-NIELSEN

Assoc. Prof. Dr., University of Southern Denmark, Department of History
Doç. Dr., Güney Danimarka Üniversitesi, Tarih Bölümü

tonnes@sdu.dk
ORCID ID: 0000-0003-4628-5411

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **07.05.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **28.06.2021**
Sayfa-Pages : **249 – 266.**

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.934406>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: BEKKER-NIELSEN, Tønnes, “An Ancient Route Through the Tavşan Mountains”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 249 – 266.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
249 – 266
Araştırma Makalesi / Research Article

AN ANCIENT ROUTE THROUGH THE TAVŞAN MOUNTAINS

TAVŞAN DAĞLARI'NDA ANTİK BİR YOL

Assoc. Prof. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN

Öz

Günümüzde, Çorum'dan veya Merzifon'dan Vezirköprü'ye giden bir yolcu, Havza güzergâhını takip eder fakat eski çağlarda Tavşan dağ silsilesi üzerinden daha müstakim bir yol geçiyordu. Bu yolun kökeni Neolitik döneme kadar uzanıyor olabilir ve Tepeören'den geçen bir nehir yakınlarında küçük bir kalenin kurulduğu Eski Hitit Döneminde kesinlikle kullanımdaydı. Burası on yedinci yüzyıla kadar kullanımda kalmıştır. Zira Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde bahsi geçmektedir.

Hitit döneminde yol, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy) ile Nerik'teki (Oymaağaç Höyük) önemli kutsal yerini birbirine bağlıyordu. Daha sonra Neoklaudiopolis'i (Vezirköprü) Havza ve Amasya'ya bağlayan Roma yolunun bir bölümünü oluşturdu.

Tavşan Dağı Düzyurt yaylasında ve Tepeören köyünün güneyinde İstavroz Çayı'nın geçişine kadar olan arazide yolun kalıntıları görünür vaziyettedir. Yine Tepeören'in kuzeyindeki bir noktadan Vezirköprü'ye kadar görülebilmektedir. Mümkün olan yerlerde, yol yüksek zemini takip eder. Vezirköprü'nün kuzeyinde yol sürülmüş durumda, ancak genel seyrinin takibini yapmak mümkündür.

Yol 2 ila 4 metre genişliğe sahipti ve

Abstract

Today, a traveller going from Çorum or Merzifon to Vezirköprü will follow the road through Havza, but in former times, a more direct route ran across the Tavşan range. The origin of the road may go back as far as the Neolithic period and it was certainly in use in the Old Hittite period, when a small fortress was established near the river crossing at Tepeören. It remained in use into the seventeenth century, when it was described in the *Seyahatname* of Evliya Çelebi.

In the Hittite period, the road connected the Hittite capital at Hattuşaş (Boğazköy) and the important sanctuary at Nerik (Oymaağaç Höyük). Later it formed part of the Roman highway connecting Neoklaudiopolis (Vezirköprü) to Havza and Amasya.

From the Düzyurt plateau in the Tavşan mountains, remains of the road are visible in the terrain as far as the crossing of the İstavroz Çayı south of Tepeören village, and again from a point north of Tepeören as far as Vezirköprü. Where possible, the course of the road follows the high ground. North of Vezirköprü, the road has mostly been ploughed over, but its general course can be reconstructed.

tekerlekli araba geçişleri için elverişliydi. Roma döneminde Tepeören ile Vezirköprü arasındaki bölüm Roma standartlarına göre yeniden inşa edilmiş ve mil taşları ile donatılmıştır. Bunların bir kısmı korunabilmiştir. Tepeören'in hemen kuzeyinde Roma yolunun bir bölümü açığa çıkarıldı ve Roma yol yapımı için tipik olan kalın bir yol yatağı ortaya çıktı.

The road had a width of 2 to 4 meters and was passable for wheeled traffic. In Roman times, the section between Tepeören and Vezirköprü was rebuilt to Roman standards and provided with milestones, several of which are preserved. A section of the Roman road has been exposed just north of Tepeören, revealing a deep roadbed which is typical of Roman road construction.

Anahtar Kelimeler: Yollar, Hititler, Kuzey Anadolu, Neoklaudiopolis, Nerik.

Keywords: Roads, Hittites, Northern Anatolia, Neoklaudiopolis, Nerik.

Introduction

As early as the Bronze Age, the plain of Vezirköprü was home to an important Hittite sanctuary on Oymaağaç Höyük. In Hellenistic times, two key sites were the fortress of *Sagylion* on Kale Tepe near Büyükkale¹ and the village *Phazemon*, of which nothing is known save that it was located near present-day Vezirköprü and evidently a centre of some importance, since it gave it name to the entire region, known as the *Phazemonitis*.²

After the defeat of Mithradates VI and the Roman annexation of northern Anatolia, the place of Phazemon was taken by a new foundation, *Neapolis* (literally, “new city”), later renamed *Neoklaudiopolis* but from late antiquity onwards better known by its indogenous name, *Andrapa*. Under Ottoman rule, the city was called *Köprü*. The Köprülü family, who played a dominant role in Ottoman politics in the latter half of the seventeenth century, were of Albanian extraction but took their name from their adopted Anatolian hometown. In their memory, it was renamed *Vezirköprü*.

The land around Vezirköprü enjoys a moderate climate thanks to its proximity to the Black Sea, from which it is separated by the mountains of the Pontic range. Along their flank, the Kızılırmak river (ancient *Halys*) runs from west to east; today, it has been dammed to form the Altunkaya Barajı. To the west, the plain is bounded by the Kunduz mountains and to the south by the Tavşan mountains, which define the watershed between the drainage basin of the Kızılırmak and that of the Yeşilirmak (ancient *Iris*). From the northern foothills of the Tavşan range, several watercourses unite to form the İstavroz Çayı (also known as İstavroz Çayı and Kuyma Çayı) which makes a semicircle before joining the waters of the Kuz Çayı and eventually flowing into the

¹ Olshausen – Biller, 1984: 162.

² Strabon, Geographika, XII, 3, 38.

Kızılırmak.³ The modern city of Vezirköprü is situated between two tributaries of the İstavroz, the Ulu Çay to the north and the Esenli Çay to the south.

Bronze Age Routes

In the second millennium BC, much of central and northern Anatolia was controlled by the Hittite kings, whose capital was Hattuşaş (mod. Boğazköy). As early as the Old Hittite period (c. 1580 – 1400 BC), Hittite rulers had looked across the Tavşan range and established a fortress on the hilltop known as Kaledoruğu, overlooking the left bank of the İstavroz Çayı near the modern village of Tepeören.

The expansion of their empire brought the Hittites into contact with the tribes of northern Anatolia known collectively as the Kaška.⁴ Perhaps the Kaška had once been nomadic or semi-nomadic pastoralists, but by the fourteenth century BC, when they are described in a Hittite source as a people of “swineherds and weavers”,⁵ some of them were evidently sedentary farmers. The correspondence preserved in the archives from the Hittite fortress at Tapikka (Maşat-Höyük) offers revealing insights into the worries of a commander facing the Kaška on the eastern frontier. In one of his reports to headquarters, he describes how the Kaška had ‘driven away the cattle and even begun to take control of the roads’.⁶ In the Annals of Mursilis II, it is recorded how, in the fifth year of his reign (c. 1315 BC), the king campaigned the against the Kaška who had ‘occupied mount Asharpaya and had severed the roads leading to the land of Pala’.⁷

The frequent mention of roads in the texts is significant. The highly centralized Hittite administration, which was staffed by professional scribes writing in the vernacular, but using the cuneiform script imported from the Levant, could not function without fast and reliable overland communications. The sheer volume of preserved correspondence testifies to the frequent passage of couriers back and forth on the roads linking Hattuşaş to the cities and frontier posts of the empire, and the speed of travel attested in the texts – on average, 30 kilometers a day⁸ – is in itself a testimony to the quality of the roads.

Aside from their practical value, Hittite roads also served a cultic function. In the course of the year, the king or the royal couple made numerous visits to the shrines of the gods, processions which might involve several days or even weeks of travel and whose itineraries are preserved in the surviving cuneiform texts. One of the more important deities, to judge from his frequent mentions in the sources, was the weather-god of Nerik. Evidently Nerik was located in the empire’s borderlands, since its destruction by the Kaška is recorded in Hittite texts.⁹ It was at one time assumed to have been

³ Since 2001, a section of the İstavroz Çayı between Köprübaşı and Kayabaşı has been dammed to form the Vezirköprü Barajı.

⁴ Glatz, 2017: 75.

⁵ “Mursili’s hymn and prayer to the sun-goddess of Arinna” (CTH 376.A), in Singer, I. – H. A. Hoffner, 2002: 49 – 54.

⁶ Hoffner, 2009: 123 – 124 = Alp, 1991: 142 – 147.

⁷ Cavaignac, 1929: 160.

⁸ Lorenz, 2017: 322.

⁹ Garstang – Gurney, 1959: 21.

located in central Anatolia, c. 100 km south-southeast of Hattuşaş,¹⁰ but has now been convincingly identified with the site at Oymağaç Höyük.¹¹

As the crow flies, the distance separating Hattuşaş and Oymağaç is about 130 kilometres, but the direct path is blocked by the Eğerli Dağı north of Çorum and by the Tavşan range. Today's travellers take a route via Çorum, Merzifon and Suluova to pass through the Havza gap and then turn northwest from Havza, crossing the watershed by the Güvenbeli pass (890 m above sea level) and continuing through Köprübaşı and Vezirköprü to Oymağaç. The distance from Hattuşaş to Oymağaç by this route is c. 180 kilometres. It is, however, also possible to take a more westerly, more direct route through the Tavşan mountains, crossing the watershed at an elevation of c. 1400 m above sea level. Being unsuitable for modern motor traffic, much of the western route has now fallen into disuse, but as late as the seventeenth century, it was still used by travellers; this we know thanks to the *Seyahatname* ("Book of travels") of Evliya Çelebi, who chose this route when in February 1648 he travelled on horseback from Merzifon to Vezirköprü.¹²

From Düzyurt to the İstavroz Çayı

As part of an archaeological survey of Vezirköprü and Havza Districts in 2013,¹³ the route was traced from the border of Merzifon Province and as far as c. 1 kilometre north of Vezirköprü.

Our survey commenced on the plateau known as Düzyurt, c. 800 metres north of the village of the same name (fig. 2). The plateau lies at c. 1130 metres above sea level and offers a spectacular view towards the plain of Vezirköprü and the hilltop fortress on Kale Tepe (ancient Sagylon, immediately south of Büyükkale village). Today, the Düzyurt plateau is grazed and bare of trees, and its lower part has suffered severely from erosion. A modern farm road connecting Düzyurt and Tepeören runs across the plateau from southwest to northeast; the ancient road, of which no remains are visible, probably lay west of the modern road, where a fountain faces away from the present road. This is one of three fountains in the area, which is well supplied with water.

On the plateau, vestiges (fig. 2) of a small settlement with an estimated area of 2 hectares were observed around UTM 36T 707450 E /4544650 N,¹⁴ while at 707370/4544580 a small tumulus with a robbed grave could be seen.¹⁵ A large pile of stones interspersed with brick and roof tile fragments was also observed as well as a linear scatter of stones leading downhill. There are few datable remains to be seen, but the fragments of roof tiles found in the

¹⁰ Garstang – Gurney, 1959: 22.

¹¹ Czichon – Klinger, et al., 2017; Glatz, 2017: 83.

¹² E. Çelebi, *Seyahatname*, Fol. 348a = E. Çelebi, 1999: 208 – 209 = E. Çelebi, 2005: 483. Cf. also Bekker-Nielsen, 2021.

¹³ The survey was carried out in October 2013 as part of the project "Where East Meets West" (www.sdu.dk/halys).

¹⁴ All references are to the Universal Transverse Mercator (UTM) grid, WGS 84 datum, and given to the nearest meter.

¹⁵ Winther-Jacobsen, 2015: 96 – 97.

site are similar to those found at the Late Roman sanctuary in the “Papaz Tarlası” on the northern outskirts of Vezirköprü.¹⁶

Remnants of the ancient road are visible at a number of points between the Düzyurt plateau and the river crossing at Tepeören (fig. 3). The width varies from 2 to 4 metres, making it suitable for wheeled vehicles. For most of the descent to the river, it takes on the character of a ridgeway, consistently keeping to the highest ground as it follows the spur of hills stretching northeast from the plateau. Ridgeways are typically among the oldest routes in a landscape, sometimes going back to the Neolithic or even the Mesolithic.¹⁷ They tend to follow the high ground, thus crossing as few watercourses as possible (“the principle of the dry shoes”). In all probability, this ridgeway originated as a drove route connecting the lower land around Tepeören with the upland grazing area around Düzyurt. Only later did it become part of a long-distance route across the mountain range.

At the transition from the plateau to the ridge at an altitude of c. 1000 m., the modern road makes a detour to the east around the ridge, whereas the ancient road passed along the western flank of the ridge, the objective being in both cases to avoid an unnecessary ascent. From here, the modern and the ancient road continue on parallel courses. The ancient road follows a course west of the modern road, and at 708556/4545465 it is clearly visible as an eroded hollow way (fig. 3). At 708656/4545516 the two roads intersect and from here, the ancient road lies to the east of the modern as far as 708760/4545680, where the roads cross once more. The ancient road now takes a westerly course, descending in rectilinear sections while the modern dirt road diverges to the east. Beyond UTM 709172/4546177 the road-line is lost and can no longer be traced, but it is possible that a field boundary between 709254/4546363 and 709317/4546540 preserves its course.

At this point, there is a fork in the modern road, one branch leading northeast towards Yarbaşı, the other continuing northwards. The ancient road followed the same course as the left branch. At 709404/4546996 a row of six large stones, perhaps forming part of the kerb, can be seen to the west of the road. On the eastern side, the rock has been cut back to provide a passage for the road, leaving the rock face standing for up to 3m.

At 709409/4546941 the ancient and the modern roads again diverge, and the old road-line, no longer in use, can be seen in places below and to the north of the present ascent. Its course is blocked by fallen boulders at 709294/4547086 but can be observed again at 709284/4547084 and 709256/4547088. At the river crossing itself, there are no traces of an earlier road, nor of a bridge. For most of the year, the stream is easily fordable.

Tepeören

The “Tepeören Settlement System” comprises a group of archaeological sites on the left (northern) bank of the İstavroz Çayı c. 1 kilometer to the

¹⁶ Winther-Jacobsen – Bekker-Nielsen – Sauer, 2017: 33 – 35.

¹⁷ Bell – Lock, 2000: 93 – 96.

south-east of Tepeören village (fig. 4). Together, they cover a chronological span of more than 2,500 years, stretching from the Old Hittite to the Byzantine period.¹⁸

From its earliest times, the Tepeören settlement system enjoyed a strategic location at the crossing of the İstavroz Çayı. In the Old Hittite period, a small fortress was established on the hilltop known as Kaledoruğu, overlooking the left bank of the İstavroz Çayı. On its northern and eastern sides, the overgrown remains of a wall of stone and earth, with projecting towers, are visible; on the slope below, Old Hittite and Iron Age sherds as well as a few later tile fragments were found in 2013.¹⁹ Pottery fragments of the same periods were also observed *in situ* on the hill itself.²⁰

The economic importance of the Tepeören settlement system increased when a road was laid out connecting Tepeören to Havza via the river crossing at Köprübaşı and the Güvenbeli pass. In Havza, this road linked up with the important north-south route connecting Samsun (Amisos) to Amasya (Amaseia). The road passed through the Roman settlement and south of the Old Hittite hilltop site on its way to Köprübaşı, where remains of the stone piers supporting the Roman bridge can still be seen in the bed of the İstavroz Çayı. Roman milestones of this road have been found in Tepeören, Beyören, Ortaklar, Yazıkışla, Çayırözü and Havza.²¹ The road passed directly through the Roman settlement, whose extent can be estimated at c. 3 hectares.²²

Today's Tepeören village occupies the higher ground at a distance of c. 1 kilometer from the river. Numerous Roman or late Roman spoils, including fragments of sarcophagi, have been observed in the village, along with a funeral inscription, in Greek, honouring the memory of Iulius Heliodoros, foster-child of Laberius Iulianus.²³ Most of these were presumably brought from the Roman settlement.

From the İstavroz Çayı to Doyran

The ancient ascent from the river crossing towards Tepeören probably ran west of the present-day gravel road. A hedgerow between 708340/4548245 and 708320/4548390 may preserve the line of the old road; its alignment is picked up by the south to north road through the eastern edge of Tepeören village.

In the northern part of the village, the road-line is difficult to trace, but reappears at 708265/4549570 as a tree-lined lane which descends into a small valley, then climbs to an altitude of c. 690 metres above sea level before commencing its gradual descent into the valley of the Kuru Çay. The

¹⁸ Winther-Jacobsen, 2015: 94 – 96. The ancient name of the settlement is not known.

¹⁹ Bekker-Nielsen – Winther-Jacobsen, 2013; Winther-Jacobsen, 2015: 96; Temür – Yigitpaşa, 2020: 627 and fig. 26.

²⁰ The pottery finds are now being prepared for publication by Margherita Andrea Valsecchi Gillmeister at the Free University of Berlin, working under the supervision of professor Dirk Mielke.

²¹ French, 2013: 101 – 110.

²² Winther-Jacobsen, 2015: 94.

²³ Bekker-Nielsen – Høgel, 2012: 155 – 156.

alignment is composed of straight sections, which are typical of Roman road design.²⁴ Over much of the distance, the roadline also constitutes a field boundary, easily distinguished on the ground or from satellite images, since the land to the left (west) is woodland, that to the right (east) is under cultivation. At several points along the route, the ancient road line can be seen running parallel c. 10 metres to the west of the present-day road (fig. 5).

At 7079801/4551940, the roadline intersects a modern dirt road leading east from Çamlıca village, and c. 200 metres to the left (west) of the ancient road, a site has been identified as a Christian sanctuary. The surface finds include two large architectural fragments from a monumental building of some size, at least 7 by 12 metres in ground plan, as well as pottery and building tiles similar to the finds from the fifth-century site at Papaz Tarlası (see below).²⁵ Close by the site is a modern fountain.

The road now descends towards the Kuru Çay. As its name implies, the Kuru Çay is a seasonal watercourse, and the valley floor is covered with rubble deposited by the floodwaters. No remains of the ancient road are visible. Ascending once again from the valley, the roadline reappears as a lane leading uphill in short, straight sections and joining the Çamlıca-Doyran road at 707470/4553930. From the junction, the modern road follows the line of the ancient road as far as the approach to Doyran village. Here, the roadline is built over and blocked by modern houses, but reappears at 707360/4554865. At this point, the modern road makes a right-hand deviation whereas the ancient road continued straight down the slope, where it is still visible as a hollow way. To the left (west) are three modern fountains, all of which incorporate re-used ancient spoils such as building blocks, columns or sarcophagi (fig. 7).²⁶

Doyran to Vezirköprü

Judging from the number of spoils in the fountains at Doyran, there must have been a settlement of some importance in the vicinity. Further spoils, including column fragments, can be seen in the courtyard of the mosque. Inscriptions found in the village include an epitaph of Kallinikos, son of Phoinix²⁷ and another honouring Paralios, who served as bishop of Andrapa/Neoklaudiopolis in the fifth century AD.²⁸

A short distance to the north of the fountains, roadworks have exposed the profile of the ancient road on the right-hand side of the modern road (fig. 8 and 9). Clearly visible are the large stone blocks in the lowest layer of the deep roadbed that is characteristic of Roman road engineering practice; over these were laid layers of smaller stones and a topping of gravel, which formed the surface.

²⁴ Chevallier, 1997: 107 – 108.

²⁵ Winther-Jacobsen, 2015: 92 – 94; Temür – Yigitpaşa, 2020: 627 and fig. 29.

²⁶ Bekker-Nielsen – R. Czichon et al. 2015: 70 – 72.

²⁷ Sauer – Olshausen, 2020: 148 – 149.

²⁸ Anderson – Cumont – Grégoire, 1910: 87 – 88.

No remains of an ancient bridge are visible at the crossing of the Esenli Çay. Like the Kuru Çay, the Esenli is seasonal and for most of the year can be forded without difficulty. The crossing was probably located a short distance downstream of the present road bridge.

When Evliya Çelebi left Vezirköprü for Merzifon in February 1648, he noted that the road ran “in the direction of the qibla”,²⁹ as does the present-day road from Vezirköprü towards Doyran. The main north-south street of Vezirköprü, the Köprülüler Caddesi, preserves the line of the ancient road ascending from the river crossing far as the Köprülü Cami (fig. 10). In the densely built-up area beyond the mosque, where the road must have descended towards the crossing of the Ulu Çay, its course can no longer be identified with certainty, but we may assume that it continued on a straight course, meeting the river bank not far from the present bridge.

Vezirköprü to Oymağaç

North of the Ulu Çay, the terrain rises to an elevation of c. 330 meters above sea level. The slope is steep and the ancient road presumably followed an oblique course uphill, as does the modern 1513. Sokak. On the plateau, in the field known as the Papaz Tarlası, the remains of a late Roman Christian sanctuary were revealed by geoelectric prospection and surface survey in the years 2010 – 2013.³⁰ The shrine was most probably a *martyrion* built over the grave of a local martyr; since it possessed a large, square forecourt towards the west, it evidently attracted, or expected to attract, a substantial number of pilgrims and visitors. No doubt the road to the north ran close by the western edge of the sanctuary precinct, and possibly it followed the same course as the present 1513. Sokak.

No vestiges of the ancient road itself have been identified north of Vezirköprü, but since the road has so far systematically avoided the damp, low-lying ground of the valleys, we may confidently assume that it did likewise on the last leg of the trip. It would have to pass the hill known as Adatepe either on the western or the eastern side; as the eastern alternative would involve a considerable detour, a more plausible route for the ancient road runs closely below the western flank of Adatepe, through the centre of what is now the village of Adatepeköy. In the village, numerous ancient spoils can be observed in the courtyard of the mosque, in the fountain near the school and in the former wash-house immediately behind the fountain.

The exact line of the road between Adatepe and Oymağaç Höyük cannot be established. Probably it ran on more or less the same general trajectory as the modern road as far as the present-day village cemetery at 704730 / 4563750, then diverging to the left (west) on a direct course towards the höyük.

²⁹ E. Çelebi, *Seyahatname*, Fol. 349 a = E. Çelebi, 1999: 210 = E. Çelebi, 2005: 487.

³⁰ Winther-Jacobsen – Bekker-Nielsen – V. Sauer, 2017: 25 – 28.

Summary and Conclusions

The object of this brief study has been to identify the course of the route linking Boğazköy (Hattuşas) with Oymağaç (Nerik), a route whose existence is attested by Hittite itineraries as early as the mid-second millennium BC. Today, travellers between the two endpoints take the route through the Havza gap, but the direct route across the Tavşan range is shorter and as we know from the evidence of Evliya Çelebi's *Seyahatname*, was still used in the seventeenth century, even in mid-winter. Further evidence for the importance of the direct trans-Tavşan route is furnished by the "Tepeören Settlement System" covering a time span of more than 2,500 years.

In the Tavşan mountains, where the land is given over to grazing and forest, the route is well preserved and its remains are visible in numerous places. The road can also be followed for most of the way between the crossing of the İstavroz Çayı and Doyran. Through the built-up area of Vezirköprü the roadline can only be traced insofar as it is preserved in the alignment of present-day streets. In areas of intensively farmed agricultural land such as that north of Vezirköprü, ancient roads are notoriously difficult to trace, since disused roads are soon ploughed over, being too valuable as farmland to be left derelict for any length of time.

Water is an important consideration when laying out a road, and along the route described here, good water sources are readily available, with fountains close to the roadline at Düzyurt, Tepeören, at the sanctuary east of Çamlıca, at Doyran, Vezirköprü, the sanctuary in the Papaz Tarlası and in Adatepeköy.

The Bronze Age origins of the route are attested by the Hittite itineraries and the presence of the hilltop fortification at Tepeören. It was, however, evidently re-engineered during the period of Roman rule, as attested by milestone finds. The deep roadbed is typical of Roman roadbuilding,³¹ and so is the preference for linear alignments. Had the road been laid out *ab ovo* by Roman surveyors, we would have expected an almost straight course between Tepeören and Doyran; the course actually followed, in a sequence of short, straight alignments, reveals that Roman engineers have renovated the road to their own standards while retaining the general course of the prehistoric route.³²

³¹ Chevallier, 1997: 110 – 116.

³² The present study is based on two archaeological surveys, one in April 2010 under the auspices of the Nerik project (www.nerik.de) directed by Rainer Czichon with Müge Küçük as government representative and another in October 2013 as part of the project 'Where East Meets West' (www.sdu.dk/halys) directed by Tønnes Bekker-Nielsen and Kristina Winther-Jacobsen with Mustafa Kolağasıoğlu as government representative. Thanks are also due to Marit Jensen, Theo Johannesen, Bünyamin Kıvrak, Jesper Majbom Madsen, Vera Sauer, Søren Lund Sørensen, Akın Temür and the participants in the 'Where East meets West' project, to the anonymous peer reviewer for helpful comments and to Selim Karagöz for revising the text of the Turkish summary.

References

- ALP, S., 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ANDERSON, J. G. C. – CUMONT, F. – GREGOIRE, H., 1910. *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*, fascicule I (Studia Pontica, 3), Lamertin, Bruxelles.
- BEKKER-NIELSEN, T., 2021. “Evliya Çelebi in Vezirköprü”, *Cedrus*, 9, pp. 459 – 472.
- BEKKER-NIELSEN, T. – HÖGEL, C., 2012. “Three Epitaphs from the Vezirköprü Region”, *Epigraphica Anatolica* 45, pp. 153 – 160.
- BEKKER-NIELSEN, T. – WINTHER-JACOBSEN, K., 2013. *Field Survey in Vezirköprü and Havza Districts, October 2013: Report = Yüzey araştırma Vezirköprü ve Havza ilçesinde, Ekim 2013: Rapor*, University of Southern Denmark, Kolding.
https://www.sdu.dk/en/om_sdu/institutter_centre/ih/forskning/forskningsprojekter/where_east_meets_west/reports
- BEKKER-NIELSEN, T. – CZICHON, R. – HÖGEL, C. – KIVRAK, B. – MADSEN, J. M. – SAUER, V. – SØRENSEN, S. L. – WINTHER-JACOBSEN, K., 2015. *Ancient Neoklaudiopolis (Vezirköprü in Samsun Province): A Historical and Archaeological Guide*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BELL, T. – LOCK, G., 2000. “Topographic and cultural influences on walking the Ridgeway in later prehistoric times”, Ed.: G. Lock, IOS Press, Amsterdam, pp. 85 – 100.
- CAVAIGNAC, E., 1929. “Les Annales de Murşil II”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 26/4, pp. 145 – 188.
- ÇELEBİ, E., 1999. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapi Saray Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*, 2. kitap, Ed.: Z. Kurşun – S. Kahraman – Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇELEBİ, E., 2005. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Cilt, 2. Kitap, translated by Y. Dağlı - S.A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- CHEVALLIER, R., 1997. *Les voies Romaines*. Picard, Paris.
- CZICHON, R. – KLINGER, J. – HNILA, P. – MIELKE, D. – BÖHM, H. – FORSTER, C. – GRIGGS, C. – KÄHLER, M. – KUNST, G. K. – LEHMANN, M. – LORENTZEN, B. – MANNING, S. – MARKLEIN, K. – MARQUARDT, H. – REICHMUTH, S. – RICHTER, J. – RÖSSNER, C. – SADIKLAR, B. – SEUFER, K. – YILMAZ, M., 2017. “Archäologische Forschungen am Oymaagaç Höyük/Nerik 2011–2015“, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 148, pp. 5 – 141.
- FRENCH, D. H., 2013. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor Vol. 3: Milestones, Fasc. 3.4: Pontus et Bithynia (with Northern Galatia) (BIAA Electronic Monograph 4)*, British Institute of Archaeology at Ankara, London,

https://biaa.ac.uk/ckeditor/filemanager/userfiles/electronic_publications/P_et_B_final.pdf

- GARSTANG, J. – GURNEY, O. R., 1959. *The Geography of the Hittite Empire*, British Institute of Archaeology at Ankara, London.
- GLATZ, C., 2017. "The North: Archaeology", *Hittite Landscape and Geography*, Ed.: M. Weeden – L. Z. Ullmann, Brill, Leiden, pp. 75 – 88.
- HOFFNER, H. A., 2009. *Letters from the Hittite Kingdom* (Society for Biblical Literature, Writings from the Ancient World, 15), Brill, Leiden.
- LORENZ, J., 2017. "Moving through the Landscape in Hittite Texts", in *Hittite Landscape and Geography*, Ed.: M. Weeden – L. Z. Ullmann, Brill, Leiden, pp. 319 – 323.
- OLSHAUSEN, E. – BILLER, J., 1984. *Historisch-Geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches, 1: Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden.
- SAUER, V. – OLSHAUSEN, E., 2020. "Die Tätigkeit in Landwirtschaft und Staat als Tugend: Grabinschriften aus Neoklaudiopolis (Vezirköprü/Samsun İli, Türkei)", *Epigraphica Anatolica* 53, pp. 141 – 162.
- SINGER, I. – HOFFNER, H. A., 2002. *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- TEMÜR, A. – YİĞİTPAŞA, D., 2020. "Neoklaudiopolis Antik Kenti ve Territoryumu 2018 Yüzey Araştırması ve Envanter Çalışmaları", *History Studies*, 12/6, pp. 619 – 654.
- WINTHER-JACOBSEN, K., 2015. "Contextualising Neoklaudiopolis: a glimpse at settlement dynamics in the city's hinterland", *Landscape Dynamics and Settlement Patterns in northern Anatolia during the Roman and Byzantine Period* (Geographica Historica, 31), Ed.: K. Winther-Jacobsen – L. Summerer, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, pp. 83-99.
- WINTHER-JACOBSEN, K. – BEKKER-NIELSEN, T. – SAUER, V., 2017. "A Late Roman building complex in the Papaz Tarlası, Vezirköprü (ancient Neoklaudiopolis, northern Asia Minor), with an Appendix: Two Byzantine Coins from the Papaz Tarlası", *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, 8, pp. 25-58.

Illustrations

1. Map of the ancient road between Düzyurt and Tepeören. Contour lines at 100m intervals. Unbroken grey lines: modern roads, dashed grey lines: watercourses. Unbroken black line: course of ancient road (certain), dashed line: course of ancient road (inferred).

2. Settlement on the plateau near Düzyurt.

3. Hollow way between Düzyurt and Tepeören.

4. The Tepeören Settlement System. (Map from Winther-Jacobsen 2015: 94, drawn by Richard Szydlak, courtesy of Franz Steiner Verlag)

5. North of Tepeören, the ancient road (right) runs parallel to the present-day field road.

6. Map of the road system between Tepeören and Oymaağaç. Unbroken grey lines: modern roads, dashed grey lines: watercourses. Unbroken black line: course of ancient road (certain), dashed line: course of ancient road (inferred). TSS: Tepeören Settlement System, M: late Roman *martyrion*.

7. Fountain in Doyran village incorporating ancient spoils. To the left, the ancient road coming down the slope.

8. Widening of the modern road north of Doyran has exposed a section through the ancient roadbed.

9. Profile of the ancient roadbed at Doyran. (Drawing by Rainer Czichon)

10. The Köprülüler Caddesi, here seen looking towards Doyran, preserves the line of the ancient road. (Photo by Bünyamin Kıvrak)

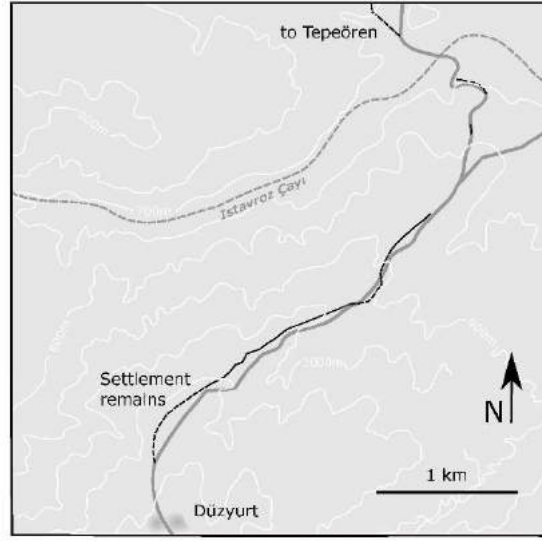

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

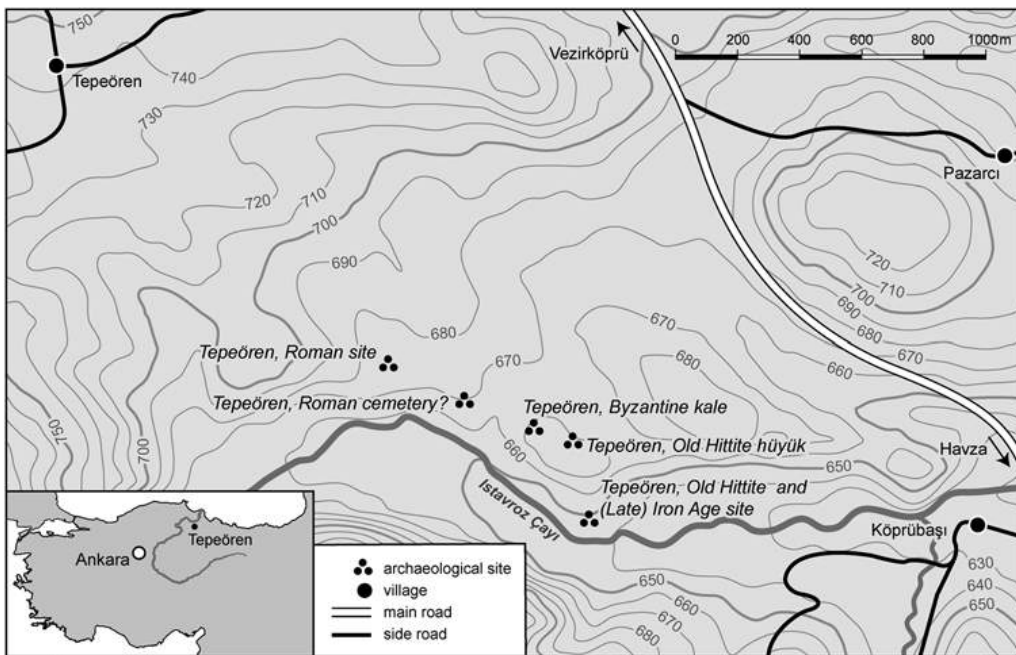

Fig. 4

Fig. 5

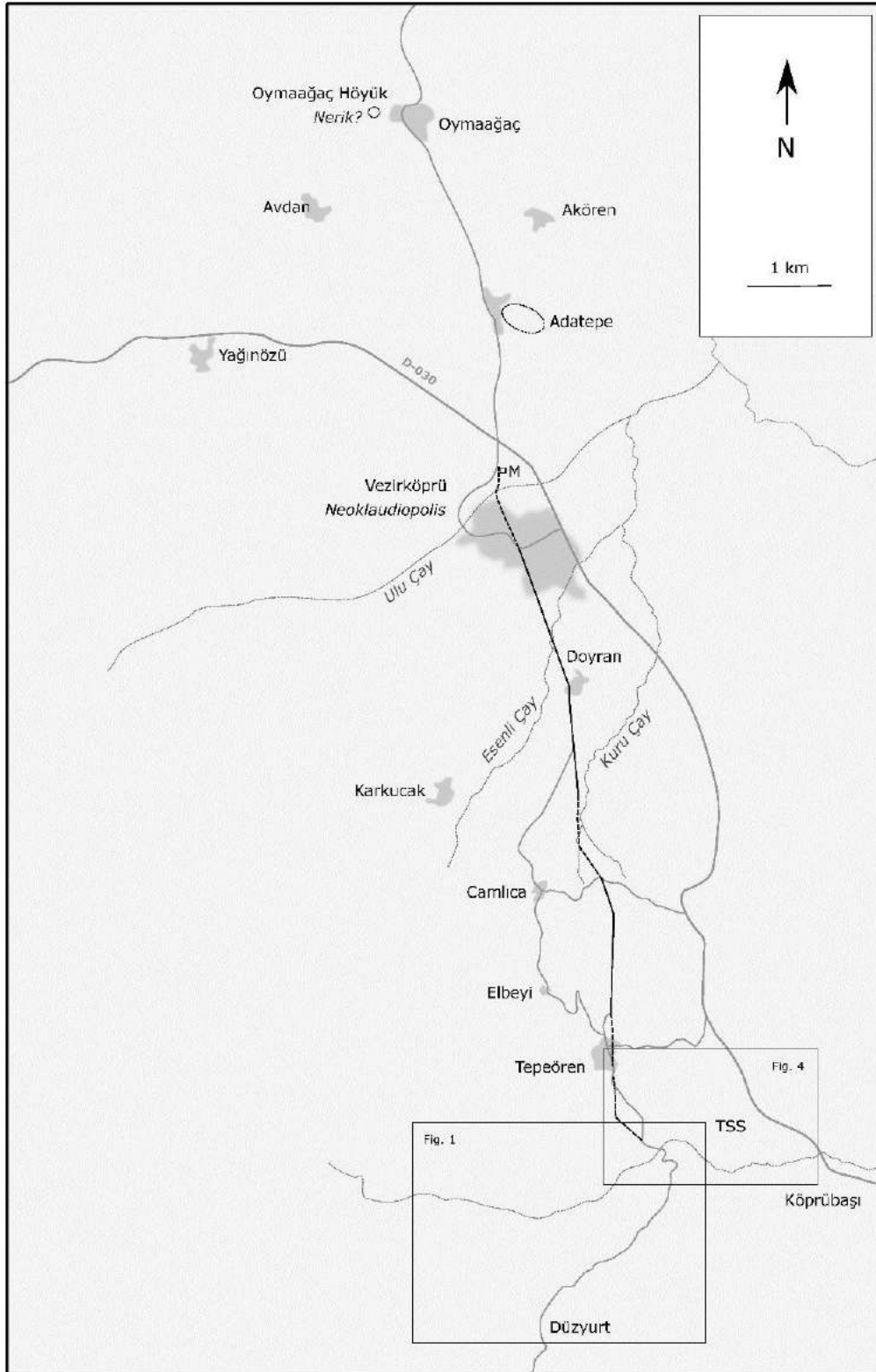

Fig. 6

Fig. 7

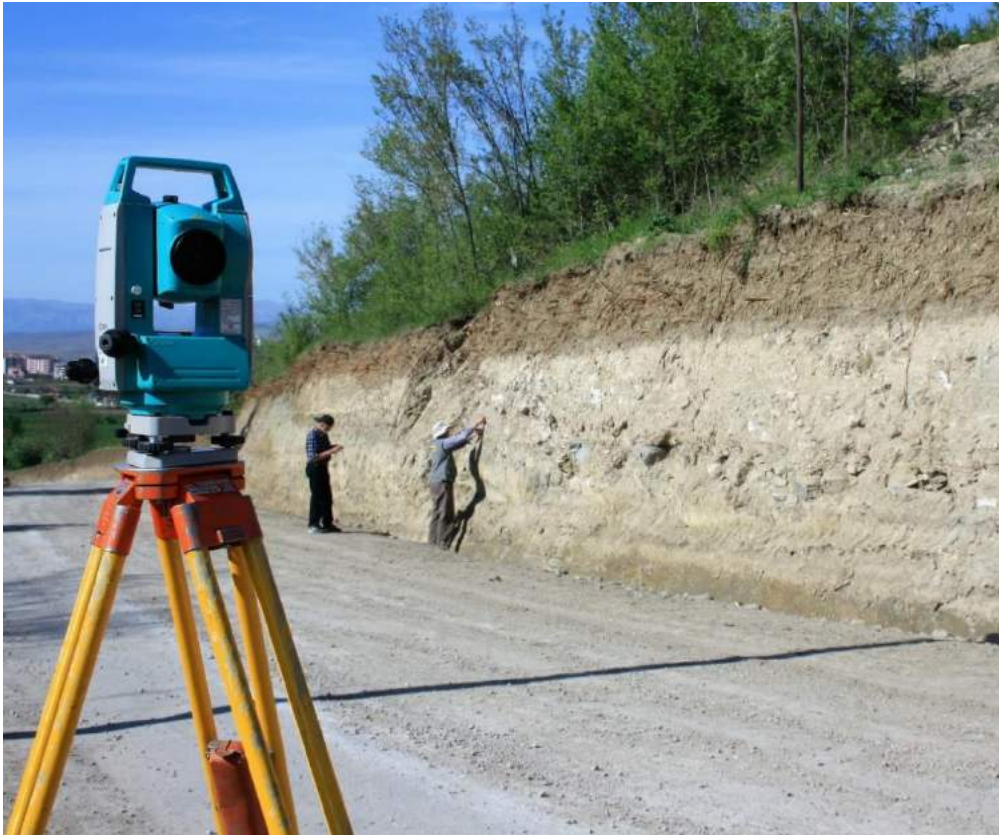

Fig. 8

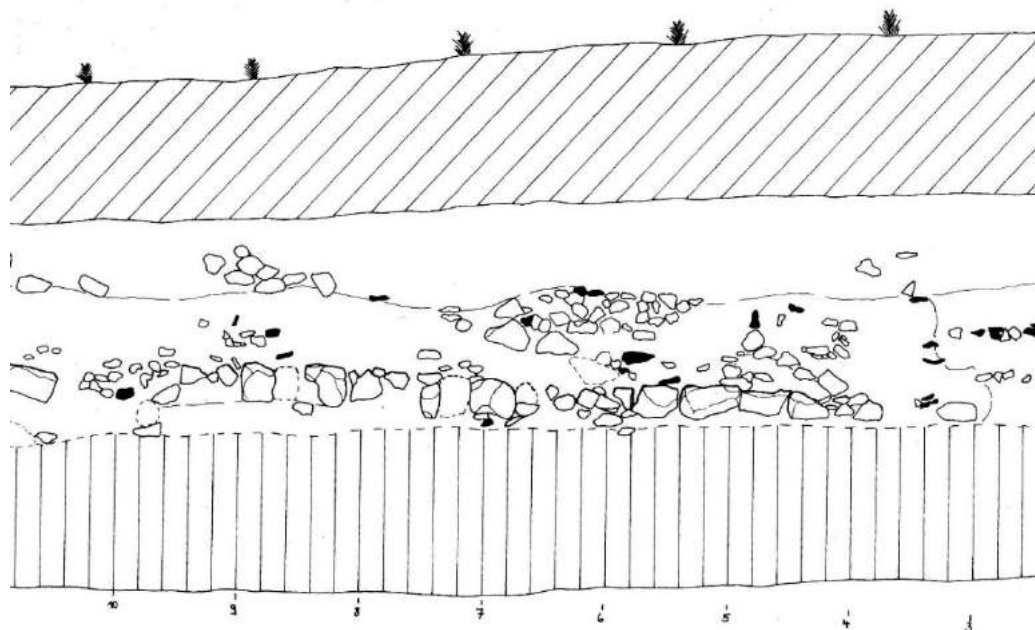
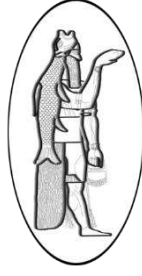

Fig. 9

Fig. 10

HİTİT TOPRAK BAĞIŞ BELGELERİ HAKKINDA GENEL BİR
DEĞERLENDİRME
AN OVERALL ASSESSMENT ON DOCUMENTS OF HITTITE LAND
DONATION

Tolga PELVANOĞLU

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü, Hititoloji
Ana Bilim Dalı
Res. Assist., İstanbul University, Faculty of Letters, Department of Ancient Languages and Cultures,
Department of Hittitology

tlgpelvanoglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7436-6687

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **15.03.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **08.06.2021**
Sayfa-Pages : **267 – 290.**

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.897435>

This article was checked by Viper or ::plagium™

Atıf – Citation: PELVANOĞLU, Tolga, “Hitit Toprak Bağış Belgeleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 267 – 290.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021

267 – 290

Araştırma Makalesi / Research Article

HİTİT TOPRAK BAĞIŞ BELGELERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

AN OVERALL ASSESSMENT ON DOCUMENTS OF HITTITE LAND DONATION

Arş. Gör. Tolga PELVANOĞLU

Öz

MÖ İkinci binyılda Orta Anadolu'da kurulan Hitit Devleti, bir süre sonra Eski Yakınoğu Coğrafyası'nın önemli güçlerinden biri olup, yaklaşık olarak 450 yıl bölgede varlığını sürdürür. Hitit Devleti'nin başkenti olan Hattuşa/Boğazköy arşivlerinden şimdiye kadar 30.000 civarında yazılı belge ele geçmiştir. Ele geçen çivi yazılı belgelerin çoğu, Dini ve Mitolojik metinlerdir. Dini ve Mitolojik Metinlerin dışında, Politik Antlaşma Metinleri, Kanun Metinleri, Fermanlar, Yeminler, Tarihi Metinler, Mektuplar ve Toprak Bağış Belgeleri yer alır. Bu belgeler vasıtasıyla, Hitit İdari Sistemi, Hititlerin İnanç Dünyası ve Sosyal Yaşamı hakkında bilgiler edinilir. Toprak Bağış Belgeleri incelendiğinde, Hitit Devleti'nin hem ekonomik örgütlenme şekli hem de idari yapısı hakkında birçok bilgi verir. Bu Çalışmada, Toprak Bağış Belgeleri üzerinden Hitit Devleti'nin idari yapısı ve toprak yönetim sisteminin incelenir ve Hitit ekonomisinin dinamikleri üzerine bazı düşünceler sunulur.

Abstract

Established in Central Anatolia in the 2nd millennium BCE, the Hittite State became one of the most important powers in the ancient Near East. The state, centrally located in Anatolia, continued its existence on these lands for nearly 450 years. Approximately 30,000 written documents were obtained from the archives of Hattuşa / Boğazköy, the capital of the Hittite state. Most of the cuneiform documents found in the capital are religious and mythological texts. Apart from religious and mythological texts, there are political treaty texts, legal texts, decrees, oaths, historical texts, letters and land donations. With the help of these documents, a lot of information has been obtained about the administrative system, religious beliefs, and social life during the Hittite period. The documents regarding Hittite Land Donation give us extensive information on both the economic organization and administrative structure in the State. In this study, some thoughts on the administrative structure of the Hittite State, the content of land management system and the dynamics of the Hittite economy are presented through the

Land Donation Documents.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Toprak Bağış Belgeleri, Ekonomik Yapı, Asya Tipi Üretim Tarzı.

Keywords: Hittite, Land Donation Texts, Economic structure, Asiatic Mode of Production.

Extended Abstract

The Hittite State was established approximately in 1670 BCE in Boğazköy/Hattuša near Sungurlu district of Çorum province. Some years after its establishment, it became one of the great powers in the Asia Minor. The most significant factors that enabled the Hittites to exist in this harsh geography until 1170 BCE are its strong state organization and stabilized internal policy.

The Hittite State was ruled by absolute monarchy, and the owner of the Hittite Land was the King. This authority was deemed to be given to the king by the gods, which was frequently emphasized in cuneiform documents. The king took the authority to rule the country from the Storm God. The great king was in the position of "Father of Hatti Land". This is the most obvious indicator for the Hittite State having a "patriarchal" structure like its contemporaries.

Hittite Land Donation Documents fall into the group of CTH 222. When these texts are studied, it is seen that the right to use the lands belonging to the state is given to either institutions or civil persons by the king in some cases. These documents facilitate the pursuit and administration of the state economy. These lands donated by state were cultivated by the donated one, who might be responsible for both cultural activities and animal husbandry as well.

The texts revealed at the Hittite sites are deemed to be official documents because they belong to the state archive and are created according to a specific form. For this reason, land donation documents have a certain form. These forms resemble one another. Whether donations are made to a person or an institution, their unchanging rules apply to both cases. These documents also imply that the king's oath cannot be disobeyed.

The seal and name of the great king were generally located at the beginning of the texts. Then the size of the donated land was specified, and the donated land was designated. In the following paragraph, the king specifies that the land belongs to the person to whom he donated it, and that no one can disobey his oath and the one who disobeys will be punished. In the last part of the paragraph, the persons working in the State Organization are hierarchically ranked in a list of witnesses with the name of the person who wrote the tablet.

When the texts are examined, it is understood that the lands were donated to some individuals or institutions. From the documents numbered LhK 4, 5, 7, 8 dating to the Telipinu Period, it is seen that some land was donated to the Hattuša house in Šarišša. Land donations were also made to state elders with different titles within the Hittite State Organization. These titles included the Head of the Palace Guards and the Head of the Sakes. Apart from the state elders, land donations were also made to middle and low rank officials such as MEŠEDI guards, Chariot Warriors and Palace Officials. It is known that in some cases land donations were also made to princes. On the other hand, there were women among the people who were donated a land. In LhK 91, a large donation was made to a female servant named Kuwatalla by King Arnuwanda I and his wife, Queen Ašmunikkal. Some land donation documents contain

expressions such as “belonging to the servant, belonging to the farmer, belonging to the craftsman”. Based on this, it can be deduced that the palace staff also owned some property.

In a land donation document belonging to the period of Tuthaliya IV, large lands were mentioned to be donated to Šahurunuwa, who was the chief of the wooden tablets scribes during the reign of Hattušili II or most likely Tuthaliya IV. Some of these donated lands are thought to be in the north of Gulek Bogazi, while some lie at the west of Bolkar Mountains and the valley of Zamanti River. When the text is analyzed, it is seen that the donated lands are separated and in different locations. The reason for this is to prevent Šahurunuwa from posing a threat to the state by becoming stronger through land ownership and from establishing a feudal structure within the state.

When analyzing the Hittite land donation documents, the following conclusions are drawn:

1) The recapture or transfer of these lands, which are donated by the king to other persons, in some cases is an indication that only the donated person has the right to operate on the donated land. All these data indicate the Hittite state had a structure called the "Asian mode of production".

2) The king also takes other precautions in order not to lose the central authority. When a large amount of land is donated, it is not done in a single place, but with smaller bits in multiple locations, which brought about a feudal structure in the Hittite State; thus, measures were taken to hold harmless the concept of centralism in the state.

3) Another issue that the palace pays attention to is the areas that are far from the center. In this regard, the behaviors of the local administrators towards the public are held important. The taxes are justly collected from the landowners, and the local administrators are prevented from giving those lands to anyone they want to benefit from so that the state will not suffer economically, and the king will not lose his authority.

When all these documents are analyzed, one can learn about how the administrative structure and internal order of the Hittite State are maintained and how the specific dynamics work in the Hittite economy. Although the Hittites experienced turbulent periods outside and inside the country from time to time with the administrative system they implemented, they were among the dominant powers of the Near East Asia for approximately 450-500 years.

Giriş¹

Devletlerin varlıklarını sürdürebilmesinin temel dayanak noktaları arasında güçlü bir devlet organizasyonu, çağdaş devletler ile sürdürülen diplomatik ilişkiler ve devletler arası antlaşmalar, güçlü bir ekonomi, adil bir

¹ Söz konusu makalenin hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Meltem DOĞAN-ALPARSLAN'a, hocam Doç. Dr. Metin ALPARSLAN'a, hocam Doç. Dr. Hasan PEKER'e, değerli dostlarım ve meslektaşlarım Doç. Dr. Koray TOPTAŞ'a, Arş. Gör. Dr. Fatma KAYNAR'a, Arş. Gör. Dr. Sevgül ÇİLİNGİR-CESUR'a, Dr. Öğr. Üyesi Faruk AKYÜZ'e, Burcu ÖZER'e (MA), İrem KONUŞKAN-NOGAY'a (MA), Arş. Gör. Nihal KÖSEOĞLU'na en içten dileklerle teşekkür ederim. Metnin İngilizce geniş özetinde sundukları katkıdan ötürü Arş. Gör. Göksenin ABDAL'a, İrem KONUŞKAN-NOGAY'a (MA), Elif İLKKURŞUN'a (MA) ve Nihan ÖZGÜN KIRÇIL'a (MA) sonsuz teşekkür ederim.

hukuk sistemi ile güçlü bir ordu yer alır. Bu temel dayanak noktalarından bazıları ülke içindeki düzenin yürütülmesi bazıları ise dış politikada söz sahibi olunması için oldukça önemlidir. İç politika açısından önemli olan dinamikler arasında ise, güçlü bir ekonomi ve çok yönlü düşünülerek kurulan devlet organizasyonu devletin hayat damarlarından biridir. Yukarıda sayılan dinamikler, Eskiçağ uygarlıkları için de oldukça önemlidir.

Hitit Devleti yaklaşık olarak MÖ 1670 yılında Çorum ilinin Sungurlu ilçesi yakınlarındaki Boğazkale/Hattuša'da² tarih sahnesine çıkmış ve bir süre sonra Eski Yakındoğu'nun büyük güçleri arasında yerini almayı başarmıştır. Hititlerin MÖ 12. yüzyılın başına kadar var olmasını sağlayan en önemli dinamikler; oluşturduğu güçlü devlet organizasyonu ve dengeli yürütülen iç ve dış politikadır.

Fransız Tarihçi Fernand Braudel, coğrafyanın uzun bir zaman dilimi içerisinde yavaşça değiştiğini, toplumların bulunduğu coğrafyanın yaşam koşullarında belirleyici rol oynadığını, benzer coğrafyaya sahip toplumların benzer kültürel ve ekonomik öğelere sahip olduğunu ifade eder³. Hitit Devleti'nin İç Anadolu'da kurduğu ekonomik sistem yereldir. Yani her kent, kendi yiyecek, içecek ihtiyacını karşılamak zorundadır⁴. Bu durum, 19. yüzyıla kadar değişmemiştir. Dolayısıyla Anadolu coğrafyasında kurulan Hitit Devleti ile ileriki dönemlerde bu coğrafyada hükümdarlığını sürdüren Doğu Roma, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı toprak sistemi arasında benzerlikler vardır. Uygulanan benzer toprak sisteminin sebebi Hitit çekirdek ülkesinin bulunduğu, İç Anadolu coğrafyasının fiziki ve beşeri⁵ özellikleridir⁶. Bu nedenle Hitit toprak sistemi, kendisinden sonra bu coğrafyada yaşayan topluluklar tarafından da benimsenmiş ve uygulanmıştır. Hitit Devleti mutlak monarşi ile yönetilir ve birçok monarşide olduğu gibi Hitit Ülkesi'nin de sahibi kraldır. Bu yetki krala tanrılar tarafından verilmiştir. Bu durum yazılı belgelerde de sık sık vurgulanır⁷. Aşağıda yer alan pasaj bunu destekler niteliktedir.

² Bkz. Fig. 1.

³ Braudel, 1993; 2007.

⁴ Schachner, 2012: 25-54.

⁵ Bölge, Güneyde Toroslar, Kuzeyde Kuzey Anadolu dağları ile çevrilidir. İç Anadolu bölgesi, birçok sıra dağı içinde barındıran Orta Anadolu Platosu ile bölgenin içine doğru uzanan farklı boyutlardaki birçok ovadan oluşur. Bu durum bölgenin fiziki yapısının kesin çizgilerle bölünmesine sebep olur ve bu parçalı yapı, modern zamandaki yolların yapımına kadar bölge içinde ulaşımın güçleşmesine neden olur. Bölge, Türkiye'nin en az yağış alan bölgelerinden biridir. Bölgenin bazı yerlerinde yıllık ortalama yağış miktarı yaklaşık 300 mm, bazı yerlerinde 600 mm. civarındadır. Bu şartlara ilaveten, 900-1200 metreye kadar yükselen coğrafyasıyla bölge yazları sıcak ve kurak, kışları ise, soğuk ve sert geçen bir iklime sahiptir. Atalay-Mortan, 2011: 531-546.

⁶ Schachner, 2011; 2012: 25-54.

⁷ Bilgin, 2018: 15-22.

IBoT I. 30

"Ve o (Fırtına tanrısı) Labarna'yı, kralı, vekili/yöneticisi yaptı. Ve Hattuša Ülkesi'nin tümünü ona (krala) verdi. Labarna tüm ülkeyi <Fırtına tanrısı için> (kendi) eliyle yönetsin! ⁸."

Pasajda yer aldığı gibi kral, ülkeyi yönetme yetkisini Fırtına Tanrısı'ndan alır. Büyük kralın altında bulunan herkes ona bağlıdır. Bu durum Hitit Devleti'nin çağdaşları gibi "patriarkal" bir yapıya sahip olduğunu gösterir⁹. Dolayısıyla tüm topraklar krala aittir. Krala ait olan bu topraklar üç farklı gruba ayrılır. Birinci grup saraya ait topraklar, ikinci grup kentlere ve tapınaklara ait topraklar, üçüncü grup ise kral tarafından bağışlanan topraklardır¹⁰. Kral bu toprakların işletimini iki yolla başka kişilere verirdi.

1) Kral, saraya ait olan toprakların işletme hakkını belirli bir fiyat karşılığında ikinci kişilere verirdi ve bu durum yasalarla da onaylanmıştır ¹¹. Hitit kanunlarında çiftçiliğe uygun bir biçimde ekilip biçilecek toprak ve henüz işlenmeye hazır olmayan topraklar için belirlenen fiyatlar farklıdır. Alıcı olan kişi toprağın durumuna göre bir fiyat verir, toprağı alır ve bu araziler, Hitit yasaları ile koruma altına alınır. Bu konuda yapılan usulsüzlüklerin önüne geçilirken, mağdurun kaybı önlenir ve olası suçları engellemek için sert cezalar uygulanırdı¹².

2) Hitit toplumunda "toprak sahibi" olmanın bir diğer yolu kralın sınırlı bir arazinin işletme hakkını belli kişilere vermesidir. Kralın onayladığı belgelerle bu kişiler, topraklar üzerindeki kullanım haklarını yasal bir biçimde ardıllarına bırakabilir¹³.

Hitit Toprak Bağış Belgeleri

MÖ 1670 dolaylarında Labarna tarafından kurulduğu düşünülen Hitit Devleti, Labarna'nın ardından tahta geçen I. Hattuşili zamanında Kuzey Suriye'ye seferler düzenlemiş, düzenlediği bu seferler sırasında Kuzey Suriye'den birçok katibi de Hattuša'ya getirmiştir. Kralın, katipleri başkente getirmesi, Hitit devleti için bir dönüm noktasıdır. Getirilen bu katipler, Hattuša katip okulunu oluşturup, Hitit yazı sistemini Hitit Ülkesi'nde uygulamak için çalışmalarına başlar. Çünkü Eskiçağ uygarlıklarında özellikle bürokrasi, ekonomi ve diğer iletişimsel faaliyetlerde, krallığın içinde emir-komuta zincirinin oluşmasında yazı hayati önem taşır. Dolayısıyla, devletin

⁸ Gilan, 2015: 230.

⁹ Maisels, 1999: 442.

¹⁰ Klengel, 2006: 3; Alparslan 2018: 262.

¹¹ Erkut- Reyhan, 2012: 81.

¹² Friedrich, 1959: 60-61, 62-63, 80-81; Hoffner, 1997: 100, 102-103; 134-136.

¹³ Hititlerde görülen bu sistemin bir benzeri Mezopotamya Coğrafyası'nda da görülür. Mezopotamya metinleri incelendiğinde, "gitmek" ve "devlete vermek", "devletin hizmetine vermek" anlamlarına gelen *ilku* sistemi ile karşılaştırılır. Bu sistemin amaçları arasında hem topraktan verim almak hem de ordunun asker ihtiyacını karşılamak yer alır. Konu hakkında detaylı bilgi ve kelimenin anlamı için bkz. CDA: 126-127; Postgate, 1982: 304-313; Erkut- Reyhan, 2012: 81; Bilgin, 2018: 387-389; Toptaş, 2021: 179, dpn. 476.

yönetim mekanizmasının sağlıklı çalışması için yazının derhal öğrenilmesi ve kullanılması gerekirdi. Jack Goody, bir bilginin ya da emirin yazılı olarak aktarılmasının, sözlü aktarıma göre daha sağlıklı ve detaylı olduğunu, böylece liderin mülkünde daha fazla kontrolü sağlayıp, tebaasını daha kolay kontrol ettiğini, itaatsizlik sonucu oluşan problemleri kolayca çözdüğünü ifade eder¹⁴. Dolayısıyla, oluşan bu yazı ile Hititlerin idari ve ekonomik sistemi de oluşmaya başlar.

Hititlerin kabul etmiş olduğu Babil çiviyazısı nadir de olsa daha önce Kültepe¹⁵ *Kārum Ib* tabletleri arasında da yer alır¹⁶. Dolayısıyla kral, Anadolu'da sık kullanılan değil, az karşılaşılan bir yazıyı tercih etmiştir. Bu tarihten itibaren Hititler yazıyı muhtemelen küçük ihtiyaçlar için oluşturulan bazı belgeler için kullanır¹⁷. Hititler, Telipinu'ya kadar olan dönemde yazıyı, az da olsa kullanır, fakat bu yeni yazıya hakim değildir. Telipinu Dönemi'nden itibaren yani MÖ 16. yüzyılda Hitit duktusu şeklini alır ve MÖ 15. yüzyılda Hititçe belgeler artmaya başlar¹⁸.

Hititlerin yazıyı aktif olarak kullanmasıyla beraber, Hitit Devlet Teşkilatı'nda yer alan Bürokrasi hareketleri de hızlanmaya başlar. Dolayısıyla Telipinu Dönemi'nde Hitit Devleti sözlü geleneğe göre yönetilmeyi geride bırakıp rasyonel bir şekilde yönetilen bir devlet haline gelir. Bu gelişmenin temel sebebi ise, yazının aktif kullanılmasıdır. Yazının aktif kullanımı ile beraber Hitit bürokratik sistemi de temel şeklini almaya başlar ve böylece Hitit Devlet Teşkilatı'nın çarkları rasyonel bir biçimde işlemeye başlar. Alman Sosyolog Max Weber İdeal-Tipik Bürokrasi'yi şu ifadelerle tanımlar: "Saf bir teknik görüş açısından bürokrasi, en üst derecede verimliliğe ulaşabilir ve bu anlamda insanlar üzerinde biçimsel olarak bilinen en rasyonel otorite uygulama aracıdır. Kesinlik açısından, istikrar açısından, disiplinin sıklığı açısından ve güvenilirliği açısından başka herhangi bir diğer türden üstündür. Dolayısıyla o (bürokrasi), siyasi oluşumun başındakilere ve o siyasi oluşumla ilgili eyleme geçenlere, sonuçları ayrıntılı olarak hesaplama imkanı sağlar. O (bürokrasi), en sonunda, yoğun verimlilik açısından ve işleyişin kapsamı açısından üstündür ve her çeşit yönetsel göreve biçimsel olarak uygundur"¹⁹. Weber'in tanımlamasında olduğu gibi bürokrasi tüm yönetim şekillerinde en üstün ve en uygun biçimdir. Fakat bu sistemin uygulanması için temel ihtiyaç yazıdır.

Hitit Devleti'nin idari yapısı incelendiğinde Telipinu Dönemi'nde²⁰ başka değişiklikler de yaşanır. Bu dönemde ilan edilen Telipinu Fermanı (CTH 19) ile tahta geçiş bir sıraya konulur ve Hitit Devleti, sözlü geleneğe bağlı olarak yönetilmeyi geride bıraktığı, belirli yasalara bağlı organize bir devlet gibi

¹⁴ Goody 1986.

¹⁵ Kültepe ve Kültepe metinleri hakkında bilgi almak için bkz. Günbattı, 2012.

¹⁶ *Kārum Ib*'de Babil üslubu içeren tabletler şöyledir: Kt k/k 4, Kt 91/k 358, Kt 91/359, Kt 91/360. Detaylı bilgi için bkz. Hecker, 1996: 291-303; Michel, 2010: 71-80

¹⁷ Van den Hout, 2012: 75-76.

¹⁸ Van den Hout, 2012: 78-84; Van den Hout, 2020: 39-60.

¹⁹ Weber, 1921/1968:223; Ritzer, 2011: 129.

²⁰ MÖ 16. yüzyıl. Bkz. Fig. 3.

yönetildiğinin bir başka göstergesidir²¹. Ayrıca ülke içinde çok sayıda imar faaliyeti gerçekleştirilir²². Başkent Hattuşa neredeyse iki katı büyür ve birçok yeni yerleşim yeri kurulur²³. Bu etkinliklerin dışında Telipinu Dönemi'nde Hititlerin bilinen en erken tarihli antlaşması yapılmıştır²⁴. Günümüzde Çukurova, Antik Dönem'de Kilikya olarak adlandırılan bölgede yer alan Kizzuwatna Devleti ile yapılan bu antlaşmanın dışında, devlet görevlilerine birçok toprak bağışı yapılır. Bu gelişmelerin hepsi devlet yapısında meydana gelen önemli değişimlerin sonucunda Hitit Devleti'nin teşkilatlandığını ve ekonomide belirli bir strateji izlediğinin göstergesidir²⁵ ve bu teşkilatlanmada yazının Hitit Ülkesi'nde aktif olarak kullanılmasının önemi büyüktür.

Hitit Toprak Bağış Belgeleri²⁶ CTH²⁷ 222 grubunun altında yer alır. Söz konusu metinler incelendiğinde, bazı durumlarda devlete ait olan toprakların işletme hakkı, kral tarafından bazı kurumlara ya da bazı görevlilere verilir. Bu belgeler devletlerin ekonomisinin takibi ve idaresi için oldukça önemlidir.

²¹ Van den Hout, 2019: 13-14.

²² Schachner, 2019: 110-111.

²³ Schachner, 2011.

²⁴ Freu, 2001: 15.

²⁵ Van den Hout, 2019: 13-14.

²⁶ Bilim camiasında bugüne kadar bu konuda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki, 1940 yılında Güterbock tarafından yapılmıştır. Bkz. Güterbock, 1940. Bu çalışmanın ardından Riemschneider 1958 yılında, Easton tarafından 1981 yılında, Carruba tarafından 1993 yılında ve Wilhelm tarafından 2005 yılında çeşitli çalışmalar yapılarak, güncellenen belgeler birarada toplanarak yorumlanmıştır. Bkz. Riemschneider, 1958; Easton, 1981; Carruba, 1993; Wilhelm, 2005. Fakat bu konuda yapılan en detaylı çalışma 2012 yılında Rüster-Wilhelm tarafından yapılan çalışmadır. Bkz. Rüster-Wilhelm, 2012. Toprak bağış belgelerinde yer alan en büyük sorunlardan biri tarihlendirmedir. Anonim Tabarna mühürleri ile damgalanan belgelerin tarihlendirmesi yukarıda belgelenen 2005 yılından önce yapılan çalışmalarda ve Weeden'in fikrine göre, I. Labarna- I. Hattuşili Dönemlerine tarihlendirilir. Bkz. Riemschneider, 1958; Easton, 1981; Carruba, 1993; Weeden, 2007: 83-85. Wilhelm, Popko, Rüster-Wilhelm, Van den Hout, Anonim Tabarna mühürlerini taşıyan bu belgelerin, tarihlendirmesini Paleografik sebeplerle açıklar. Araştırmacılara göre, tabletlerde yer alan "DA" ve "IT" işaretleri Eski Hitit Dönemi zamanında görülen formundadır ve Hititler, Telipinu zamanında yazıyı gerçek anlamda kullanmaya başlamasından dolayı bu tabletler Telipinu Dönemi'ne tarihlendirilir. Bkz. Wilhelm, 2005; Popko, 2007: 575-582; Rüster-Wilhelm, 2012: 49-57; Van den Hout, 2012: 73-85; Van den Hout, 2020: 39-60. Dolayısıyla çalışmada Anonim Tabarna mühürlerini taşıyan belgeler Telipinu Dönemi'ne ait olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca, Hitit Toprak Bağış Belgeleri hakkında verilen örnekler Rüster-Wilhelm'in düzenlemesine göre yapılmıştır. İncelenen belgelerde kullanılan dil, Eski Hitit Dönemi'nde ağırlıklı olarak Akadca, İmparatorluk Dönemi'nde ise Hititçedir. Bkz. Bilgin 2018: 387-390; Fig. 2.

²⁷ Hitit metinlerinin üzerinde rahat çalışabilmesi için Emmanuel Laroche tarafından 1971 yılında *Catalogue des Textes Hittites* adı altında bir katalog çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada Hitit metinleri içerdikleri konulara göre örneğin tarihi metinler, dini metinler, mitolojik metinler, talimatnameler olarak sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma içinde olan her tablet ya da fragman bu yayının kısaltmasından oluşan (CTH) ve konusunu belirten bir numara altında toplanır. Günümüzde Hethitologie Portal Mainz tarafından güncellenir. Bkz. <https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>.

Devlet tarafından bağışlanan bu topraklar, bağışlanan kişiye ait olup bulunduğu bölgedeki tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerin yürütülmesini sağlar.

Ele geçen Hitit metinleri, devlet arşivinden çıkması sebebiyle, resmi belgedir ve belirli bir forma göre oluşturulmuştur. Bu nedenle Toprak Bağış Belgeleri'nin belirli bir formatta kayda alındığını belirtmek gerekir. Bu formatlar birbirine benzer niteliktedir. Yapılan bağışlar ister bir kişi için yapılmış olsun ister bir kurum için yapılmış olsun, değişmeyen kurallar her iki durum için de geçerlidir. Ayrıca kralın sözüne karşı gelinemeyeceği özellikle vurgulanır. Aşağıda yer alan örneklerde bir toprak bağış belgesinin kurgusunu görmek mümkündür²⁸.

1. Giriş: Metinlerin bu kısmında genelde büyük kralın mührü ve ismi yer alır²⁹.

NA₄ KIŞIB *tabarna* LUGAL.GAL: Büyük Kral, Tabarna'nın mührü

2. Bağış Miktarı: Tabletten bu kısmında bağışlanan arazinin büyüklüğü belgelenir³⁰.

5 [*ka-pu*]-nu X IKU A.ŠÁ 1 *ka-pu-nu* X IKU Ú.SAL-*lum*

6 [x IKU GIŠMÚ.SA]R II IKU GIŠTIR ša LÚ.MEŠ APIN.LÁ-*tim*

5-6: [x *kapu*]nu, 10 IKU ölçüsünde tarla, 1 *kapunu*, 10 IKU ölçüsünde çayır, [x IKU ölçüsünde sebze bahçesi], 2 IKU ölçüsünde ağaç dikimi (ve) çiftçi

3. Bağışlanan Arazinin Tanımı: Belgelerin bu kısmında genellikle bağışlanan arazi için Akadca “taşımak” anlamına gelen *našūm* ve “vermek” anlamına gelen *nadānum* ifadeleri kullanılır. Bazı durumlarda *nadānum* yerine “koymak/atamak” anlamına gelen *šakānum* fiiline de başvurulur³¹. Aşağıda yer alan iki örnekte bu durumu görmek mümkündür³².

LUGAL.GAL *iššima ana* ^m X ARAD-*di-šu a-na* NÍG.BA-*šu iddin*

"Büyük Kral onu aldı ve hizmetkârı X'e hediye olarak verdi."

LUGAL.GAL *iššima ana* É ^{URU}Hattuša ^{URU}Šariššai *iškun*

"Büyük Kral onu aldı ve (onu) Šarišša'da Hattuša evine koydu."

4. Hüküm Maddesi: Bu madde ile kral toprağın, bağışladığı kişiye ait olduğunu belirtir ve kralın bu kararına kimsenin karşı gelmeyeceği vurgulanır³³.

urram šēram ana ^mX *mamman lā iraggum*

"Gelecekte kimse ^mX'e karşı gelmesin."

²⁸ Rüster-Wilhelm, 2012: 35-37.

²⁹ Rüster-Wilhelm, 2012: 35

³⁰ Rüster-Wilhelm, 2012: 35

³¹ AHW= s.701-703; 761-765; CAD Š= 116; CDA= s.312.

³² Rüster-Wilhelm 2012: 35

³³ Rüster-Wilhelm 2012: 36.

5. Koruyuculuk Maddesi: Burada bağışlanan toprağı kralın verdiği ve bu duruma asla karşı gelinmemesi gerektiğı, bu karara karşı gelenin cezalandırılacağı vurgulanır³⁴.

*awāt tabarna LUGAL.GAL ša AN.BAR ša lā nadiām ša šebērim ša ušpahhu
SAG.DU-su inakkisū*

"Büyük Kral Tabarna'nın sözü demirdendir, atılamaz, bozulamaz, her kim onu değiştirirse, onun kafası kesilecektir."

6. Son Söz, Şahitler ve Kâtip: Metnin bu kısmı tabletin son bölümüdür. Burada tabletin hangi kentte, hangi şahitler huzurunda ve hangi kâtip tarafından yazıldığı belirtilir³⁵.

tuppam anniam ina URUX ana pani m YmZ DUB.SAR ištur

"Bu tablet X kentinde, Y'nin ... huzurunda kâtip Z tarafından yazılmıştır."

Aşağıda bir toprak bağış belgesinin tam olarak nasıl hazırlanmış olduğunun daha iyi anlaşılması için LhK 12³⁶ metninin tamamının çevirisi verilmiştir³⁷.

LhK 12 (CTH 222.12)

1-12: Büyük Kral, Tabarna'nın mührü, Tapikka ülkesinde Puštupaštuwa kentinde Šarišša evinden 2 *kapunu* 20 IKU ölçüsünde üzüm bağını, Büyük Kral, Šarišša'nın evinden aldı ve Savaş Arabalı Askerlerin Binbaşısı, onun hizmetkârı Lariya'ya, onun (kralın) hediyesi olarak verdi.

13-20: Gelecekte kimse Lariya'ya ve onun torununa karşı gelmesin. Tabarna'nın, Büyük Kral'ın sözü demirdendir ve atılamaz, bozulamaz, kim (onu) değiştirirse, onun kafası kopacaktır.

21-26: Bu tablet, Hattuša'da Saray Oğlanları'nın Başı Hapuwašsu'nun, Uriyani görevlisi Maraku'nin (huzurunda), Şarap Büyüğü Zidanni'nin huzurunda, Kâtip Hutarli tarafından yazıldı.

Yukarıda örneği verilen tablet Hattuša'da bulunmuştur ve o yıllarda Hitit Devlet Organizasyonu'nda Savaş Arabası Sürücülerinin Binbaşısı (UGULA I LI LÜ.MEŠ KUŠ₇/ LÜİŞ)³⁸ unvanını taşıyan Lariya'ya Puštupaštuwa kentinde yer alan Šarišša evine ait bir miktar araziden 2 *kapunu* 20 IKU ölçüsünde toprak bağışlanmıştır. Bahsedilen ölçülerin günümüzde ne kadar büyüklüğe denk geldiğı kesin olarak bilinmiyor. Fakat bağışlanan arazinin genişliğı hakkında kimi fikirler mevcuttur³⁹. *kapunu*'nun alt ölçü birimi olan IKU için bazı fikirler öne sürülmüştür. Klengel, 1 *kapunu*'nun 30 IKU olabileceğini belirtir⁴⁰. Eğer, Klengel'in önerisi doğru kabul edilirse ve Hitit IKU'su ile Eski Babil IKU'su aynı büyüklükteyse Eski Babil ölçü birimlerinden yola çıkılarak Hitit ölçü birimlerinde 1 IKU 3600 m² olarak kabul edilir⁴¹. Böylece 1 *kapunu*=30 IKU

³⁴ Rüster-Wilhelm, 2012: 36-37.

³⁵ Rüster-Wilhelm, 2012: 37.

³⁶ Bkz. Fig. 4.

³⁷ Rüster-Wilhelm, 2012:120-121.

³⁸ Peker, 2017: 178-179; Bilgin, 2018: 193-195.

³⁹ Bilgin, 2018: 390.

⁴⁰ Klengel, 1975: 191.

⁴¹ Hoffner, 1997: 319.

yaklaşık 108.000 m² (10.8 hektar) olarak hesaplanır⁴². Dolayısıyla metinde 2 *kapunu* 20 IKU ölçüsünde toprak bağışlanan Lariya'ya yaklaşık 288.000 m² (28.8 hektar) arazi bağışlandığı söylenebilir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, metinlerde şahit listeleri yer alır ve bu listelerde ismi geçen görevlilerin rütbelerine göre sıralandığı kabul edilir. Toprak Bağış Belgeleri'nin bu özelliği, bizlere devlet organizasyonu hakkında bilgi verir. Hitit Devlet'inin başında Hitit Kralı vardır. Hitit Devlet Organizasyonu'nda kraldan sonra, kraliçe ve veliaht prens (*tuh(u)kanti*) gelir. Ardından GAL unvanı ile belgelenen devlet büyükleri bulunur. Devlet büyüklerinin de kendi içlerinde bir hiyerarşisi vardır. Örneğin kral II. Hantili öncesi Saray Muhafızlarının Baş (GAL *MEŞEDI*) bu belgelerde 4. sırada yer alıyordu. II. Hantili Dönemi'nden itibaren bu görevli ön plana çıkmaya başlar ve kral, kraliçe ile veliaht prensin ardından gelir⁴³. Bu durum, Hitit Devleti tarih sahnesinden çekilene kadar devam eder.

Metinler incelendiğinde bağışlanan toprakların kime ya da hangi kuruma bağışlandığı hususunda bilgi edinilmesi mümkündür. Telipinu Dönemi'ne tarihlendirildiği kabul edilen LhK 4, 5, 7, 8 (CTH 222.4,5,7,8) numaralı belgelerde Şarişsa'da⁴⁴ bulunan Hattuşa evine bir miktar toprak bağışlandığı anlaşılır⁴⁵.

LhK 4(CTH 222.4)

3-4: *nuuttim LUGAL.GAL iššima ana É URU Hattuša URU Šariššai iškun*

3-4: Büyük Kral onu aldı ve (onu) Şarişsa'da Hattuşa evine koydu.

Yukarıda bir pasajı verilen metinde Hitit Devlet Organizasyonu'nda Savaş Arabalı Askerlerin Binbaşısı (UGULA 1 *LI KUŠ7*)⁴⁶ pozisyonunda yer alan Şandamei'nin malları elinden alınıp Şarişsa'daki Hattuşa evine bağışlanır. Benzer bir örnek LhK 5'te (CTH 222.5) de görülür. Bahsedilen örneğin tam tersi LhK 12 (CTH 222.12) numaralı belgede yer alır. Burada da Puštupaštuwa'da bulunan Şarişsa evinin malları alınıp Savaş Arabalı Askerlerin Binbaşısı (UGULA 1 *LI KUŠ7*) pozisyonunda bulunan Lariya'ya bağışlanır. Dolayısıyla bazı durumlarda kurumlardan görevlilere aktarılan topraklar da mevcuttur.

Yukarıda yer alan örneklerin dışında Hitit Devlet Organizasyonu'nda farklı unvanlara sahip devlet büyüklerine de toprak bağışları yapılır. Bunlar

⁴² Van den Hout, 1987-1990: 522; Bilgin, 2018: 390, dpn. 92.

⁴³ Bilgin, 2018: 413-423.

⁴⁴ Kent, Sivas ilinin 50 km güneybatısında yer alır. Kent, Hitit kentleri arasında orta büyüklükte bir kenttir. Kuşaklı'da yapılan kazılarda kentin MÖ 16. yüzyılda ülke içinde gerçekleşen imar faaliyetleri sonucunda kurulduğu, MÖ 14. yüzyılın başlarında bir işgal sonucu yıkıldığı ve tekrar kurulduğu anlaşılır. Kentin MÖ 12. yüzyılda, yeniden yıkıma uğrayıp, Hitit Devleti'nin yıkılışıyla tarih sahnesinden silinmiştir. Kentte yapılan kazılar sonucunda, önemli mimari yapılar, birçok maddi kültür ögesi ve MÖ 15.-14. yüzyıla ait filolojik malzemeler ele geçmiştir. Bkz. Wilhelm, 1997; Bryce, 2009: 622-623; Müller-Karpe, 2012: 220-228; Müller-Karpe, 2017.

⁴⁵ Rüster-Wilhelm, 2012: 98-115.

⁴⁶ HZL= 174, s. 174.

arasında Saray Muhafızlarının Başı (GAL *MEŞEDI*)⁴⁷ (LhK 30-CTH 222.30) ve Sakilerin Başı (GAL.SAGI)⁴⁸ (LhK 3/CTH 222.3, 40/CTH 222.40) yer alır. Devlet büyükleri dışında *MEŞEDI* muhafızları (LhK 14/CTH 222.14, 54/CTH 222.54), Arabalı Savaşçılar (LhK 46/CTH 222.46) ve Saray Görevlileri (LhK 9/CTH 222.9, 50/CTH 222.50) gibi orta ve düşük rütbe sahibi görevlilere de toprak bağış yapılmıştır⁴⁹. Bazı durumlarda prenslere de toprak bağışının yapıldığı bilinir. Telipinu'nun oğlu olduğu düşünülen prene (LhK 1) ve Alluwamna'nın oğlu, daha sonra kral olacak olan II. Hantili'ye (LhK 26/CTH 222.26) yapılan bağışlar, bu durumu destekleyen örnekler arasında yer alır⁵⁰. Öte yandan toprak bağış yapılan kişiler arasında kadınlar da vardır. Bu duruma LhK 16/CTH 222.16 ve LhK 91/CTH 222.91 numaralı belgeler örnek verilebilir. LhK 91/CTH 222.91'de kral I. Arnuwanda ve eşi kraliçe Aşmunikkal tarafından Kuwatalla isimli bir kadın hizmetliye büyük miktarda bağış yapılır⁵¹. Bazı toprak bağış belgelerinde ise “hizmetkâra ait, çiftçiye ait, zanaatkâra ait” gibi ifadeler yer alır. Buradan yola çıkarak saray personelinin de mülk sahibi olduğu sonucu çıkarılabilir. Kendisine toprak bağışlanan bu görevlilerin çalışma zamanlarında sorun çıkmaması için bazı düzenlemelerin de yapılması gerekir. Söz konusu durumu ele alan bir belge bu sorunun nasıl çözüleceğine dair bilgi vermektedir. Metinde, dört kişilik bir aileden 2 kişinin hanenin işini, kalan 2 kişinin ise sarayın işini yapması gerektiği bilgisi yer alır. Yine aynı metinde 2 kişilik bir aileden bir kişinin sarayın işini, bir kişinin ise hanenin işini yapması gerektiği ifade edilir. Ayrıca metinde hanede sadece bir kişi varsa 4 gün hanenin işini, 4 gün sarayın işini yapması gerektiği yazar⁵².

Metinler incelendiğinde, bazı durumlarda bağışlanan toprakların geri alınıp başka bir kişiye verildiği görülür. Yukarıda verilen LhK 22 numaralı belgede Hitit Devlet Organizasyonu'nda Telipinu Dönemi'nde, Saray Oğlanlarının Başı (GAL *DUMU.MEŞ.É.GAL*)⁵³ olarak hizmet eden Hapuşaşu'nun mal varlığı muhtemelen Telipinu'nun oğlu olan prens Labarna'ya aktarılır⁵⁴. Metinler bu görevlilerin mallarının hangi koşullarda alındığı konusunda bilgi vermez. Dolayısıyla bağışlanan toprakların bir sadakatsizlik sonucu mu yoksa bulunduğu makamda artık görev yapmadığı için mi ya da başka bir sebepten dolayı mı alındığı açık değildir. Bu toprakların bir görevli ya da kuruma verilmesine rağmen bazı durumlarda geri alındığı için bu arazilerde özel mülkiyet kavramının gelişmediği bağış yapılan kişinin bu toprağı sadece işlettiği söylenebilir⁵⁵.

Eski Hitit Devri'nden İmparatorluk Dönemi'nin son krallarından II. Hattuşili ve IV. Tuthaliya Dönemi'ne kadar gerek kurumlara gerekse görevlilere bağışlanan toprakların asıl amacı, Hitit ekonomisini canlı

⁴⁷ HZL= 357: 271.

⁴⁸ HZL= 21: 101.

⁴⁹ Rüster-Wilhelm, 2012.

⁵⁰ Rüster-Wilhelm, 2012: 140-151; 154-157.

⁵¹ Rüster-Wilhelm, 2012: 231-245.

⁵² Riemschneider, 1958: 348; Reyhan,1998: 486.

⁵³ HZL= 237: 211.

⁵⁴ Rüster-Wilhelm, 2012: 140-151.

⁵⁵ Bilgin, 2018: 389.

tutmaktır. Ancak II. Hattuşili ve IV. Tuthaliya Dönemleri'nde bağışlanan topraklar ekonomik amaçlı değildir.

II. Hattuşili dönemine ait KUB 26.58'de yer alan bilgiye göre, kral II. Hattuşili, tahtta oturan yeğeni III. Murşili (Urhi-Teşup) ile giriştiği taht mücadelesinde kendisini destekleyen Uratarhunta'ya sadakatının ödülü olarak bir miktar toprak bağışlar⁵⁶. Bahsi geçen belgenin dışında IV. Tuthaliya Dönemi'nden itibaren, metinlerde kralın devlet görevlilerinin sadakatine karşı duyduğu şüphenin izleri de görülür. Bunun sebebi IV. Tuthaliya'nın muhtemelen henüz tahta yeni geçtiği sıralarda kardeşi Heşni tarafından bir komploya uğramasıdır⁵⁷. IV. Tuthaliya'ya karşı girişilen bu komplo sonucunda devletin yapılanmasında bazı değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır⁵⁸. Bu değişiklik, II. Hattuşili Dönemi'nden beri devam eden Hitit Devleti'nin idari yapısının çözülmeye başlamasının oluşturduğu bir sonuçtur. Hitit Devleti'nin yapısının çözüme süreci şöyle sıralanabilir: II. Hattuşili'nin kral olan yeğeni III. Murşili/Urhi-Teşup'u tahttan indirip yerine geçmiştir. Bu dönemde Hitit tahtı için tehdit olarak görülen Urhi-Teşup'un kardeşi Ulmi-Teşup ile Tarhuntaşsa antlaşmaları yapılmıştır⁵⁹. Yaşanan bu süreç Hitit Devleti'nin siyasi yapısının çözümlenmesini hızlandırır⁶⁰. II. Hattuşili'nin, *tuh(u)kanti-/veliaht* prens unvanı taşıyan oğlu Nerikkaili yerine Tuthaliya'nın tahta çıkmasıyla devlet içerisindeki huzursuzluklar artar ve prens Heşni'nin komplo girişimi ile kral IV. Tuthaliya'nın devlet büyüklerine olan güveni sarsılır. Bunun sonucunda bazı önemli görevlere kral ailesinden kişiler yerine LÜ.MEŞ SAG (Saray Görevlileri)⁶¹ görevlileri gelmiştir⁶².

Kral IV. Tuthaliya'nın devlet büyüklerine duyduğu bu güvensizlik bazı metinlerde de yer alır. Bu belgelerden biri IV. Tuthaliya'nın Prenslar, Beyler ve Büyükler için hazırlattığı talimatnamedir (CTH 255)⁶³. Aşağıda söz konusu metne ait bir pasaj yer alır.

⁵⁶ Soysal, 2012: 315.

⁵⁷ Van den Hout, 1995: 207; Tani, 2001: 154-164; Nogay, 2020: 36.

⁵⁸ Bilgin, 2018: 423-436.

⁵⁹ Tarhuntaşsa antlaşmaları iki tanedir. Bu antlaşmalardan ilki, Hitit kralı II. Hattuşili ile yeğeni Kurunta (Tarhuntaşsa kralı iken Ulmi-Teşup adını alır) ile yapılan Ulmi-Teşub antlaşmasıdır. Bu antlaşma ile, Ulmi-Teşub babası, II. Muwatalli Dönemi'nde başkent olan, Konya civarında yer alan Kızıldağ-Karadağ mevkiinde yer aldığı düşünülen Tarhuntaşsa'nın kralı olur ve Tarhuntaşsa, Hititlere bağlı bir krallık haline gelir. Tarhuntaşsa ile yapılan ikinci antlaşma ise, Hitit kralı IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşsa kralı Ulmi-Teşub ile daha önce yapılan antlaşma yenilenir ve Tarhuntaşsa krallığına verilen imtiyazlar artar. Böylece Tarhuntaşsa krallığı, *ikinci soy/secundo genitur* olarak tanınıp Kargamış Krallığı ile aynı yetkilere sahip olmuştur. Otten, 1988; Van den Hout, 1995; Bilgin, 2018: 58-62, 460.

⁶⁰ Klengel, 1999: 258-268; Bryce, 2005: 266-295; Bilgin, 2018: 432.

⁶¹ HZL= 192: 183.

⁶² Bilgin, 2018: 435.

⁶³ Bkz. CTH 255:

https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=255;
Miller, 2013: 294-307.

KUB 26.1+KUB 23.112⁶⁴

9 A-NA ^DUTU-ŠI ŠEŠ.MEŠ *me-ek-ka₄-uš A-BI^{MEŠ}-ŠU-ia-aš-ši*

10 *me-ek-ka₄-e-eš KUR^{URU} HA.A[T.TI-kán IŠ-T]U NUMUN LUGAL- UT-TI*

11 *šu-wa-an ŠA^{URU} HA.[AT.TI-kán NUMUN^mŠ]U.UP.PÍ.LU.LI.U.MA*

12 NUMUN^mMUR.ŠI.LI NUMUN^mNIR.GÁL NUMUN^m
^m[(HA.A)]T.TU.ŠI.LI

13 *me-ek-ki nu-uš-ma-aš AŠ-ŠUM E[N-U]T-TI ta-ma-in*

14 UN-an le-e ku-in-ki še-ek-[(t)]e-ni

15 [A]Š-ŠUM EN-UT-TI *kat-ta ha-aš-š[(a-ah)]a-an-za-aš-š[(a)]*

16 NUMUN^mTU.UD.HA.LI.IA-pát *pa-ah-aš-t[(én)]*

9-16: Güneşimin çok erkek kardeşi var ve onların çok babası var. Hatti Ülkesi'nin tamamı kral soyundandır. Hatti Ülkesi'nde Šuppiluliuma'nın soyu, Murşili'nin soyu, Muwatalli'nin soyu, Hattuşili'nin soyu çoktur. Ve sen kral olarak başka birini tanıma. Benden sonra krallık için sadece Tuthaliya'nın oğullarını ve torunlarını koruyun.

Yukarıda belirtilen pasajdan anlaşıldığı kadarıyla hanedan içinde yer alan huzursuzluklar, Tuthaliya'yı endişelendirmiştir. Kral IV. Tuthaliya'nın bu korkusu, hanedan içinde var olan huzursuzluğu gösterir. Hitit Devleti'nin bu siyasi yapısının çözülmesi hem arkeolojik verilerden hem de filolojik belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁵.

IV. Tuthaliya Dönemi'ne ait bir toprak bağış belgesinde, II. Hattuşili ya da daha yüksek ihtimalle IV. Tuthaliya dönemlerinde tahta tablet Kâtiplerinin Başlı olan Şahuruwuwa'ya geniş araziler bağışlandığı bilgisi yer alır⁶⁶. Bağışlanan bu arazilerin bir kısmının Gülek Boğazı'nın kuzeyinde, bir kısmının ise, Bolkar Dağları'nın batısında ve Zamantı Çayı vadisinde olduğu düşünülmektedir. Metin incelendiğinde, bağışlanan toprakların dağınık halde ve farklı bölgelerde yer aldığı görülür. Bunun sebebi Şahuruwuwa'nın sahip olduğu topraklarla güçlenip devlete karşı tehdit oluşturmasını ve feodal bir yapı oluşmasını engellemektir⁶⁷. Bu toprak bağış belgesinin Hitit İmparatorluğu'nun sonuna doğru gerçekleşen olaylarda olduğu gibi, krala karşı komploların önüne geçmek için, bazı devlet görevlilerine bir ödül gibi topraklar verildiği böylece Şahuruwuwa gibi birçok görevlinin krala sadık kalmasının sağlandığı ifade edilir⁶⁸. Bu yoruma destek olan Christansen de benzer durumun Tarhuntaşša antlaşmalarında da görüldüğünü belirtir⁶⁹. Bu durum Hitit Devlet Organizasyonu içinde birtakım huzursuzlukların olduğunu ve kralın devlet içindeki huzursuzlukların önüne geçme niyetinde olup, bazı devlet görevlilerinin kendisine olan sadakatini arttırma niyetindedir.

⁶⁴ Transliterasyon ve çeviri için Miller 2012'den faydalanılmıştır. Miller, 2012: 296-297.

⁶⁵ Schachner, 2019: 104-129; Erden- Güney- Aydoğan, 2020: 133-146.

⁶⁶ Klengel, 1999: 277; Ünal-Girginer, 2007: 152.

⁶⁷ İmparati, 1974; Reyhan, 1998: 486; Ünal-Girginer, 2007: 152.

⁶⁸ Desideri-Jasink, 1990: 92; Lebrun, 2001: 92.

⁶⁹ Christiansen, 2012: 296-297.

Yaklaşık olarak aynı döneme denk gelen Meskene-Emar'da bulunan⁷⁰ II. Hattuşili ya da IV. Tuthaliya tarafından yüksek bir rütbeliye gönderilen mektup da merkezden uzak bölgelerde yer alan toprakların idaresi hakkında bilgi verir. Mektupta Hitit idarecisi, bir kişinin topraklarına el koyar ve bir başka kişiye *šahhan* (sahip olunan arazi karşılığında devlete verilen vergi) ve *luzzi* (yolların, resmi yapıların bakımı için alınan vergi) yükümlülüğü verip kendi menfaati doğrultusunda hareket eder. Mektubun devamında kral, bu toprakları asıl sahibine iade etmesi ve vergileri kaldırması konusunda onu sert dilde uyarır⁷¹.

Sonuç

Hitit Toprak Bağış Belgeleri incelendiğinde şu sonuçlara varılır:

1) Kralın bağışladığı bu toprakların bazı durumlarda geri alınması ya da yine kral tarafından başka kişilere verilmesi, bağışlanan topraklar üzerinde o kişinin sadece işletme hakkına sahip olduğunun göstergesidir. Tüm bu veriler Hitit Devleti'nin "Asya Tipi Üretim Tarzı"⁷² olarak nitelendirilen bir yapıya sahip olduğuna işaret eder. Ayrıca kullanım hakkı verilen bu toprakların bağışlanan kişinin ardıllarına miras olarak kalabilmesi ve bu durumun kralın güvencesinde olması, Hitit Devleti'nin mutlakiyetçi yapısının ve ekonomide uygulanan politikanın sürdürülebilirliğinin göstergesidir.

⁷⁰Emar kenti Fırat nehrinin Akdenize yaklaştığı bir bölgede yer alır. Bu bölge, Mezopotamya'yı, Suriye-Filistin ve Anadolu ile bağlar. Emar'ın bulunduğu bu coğrafi avantajlar, kenti önemli bir ticaret merkezi haline getirir. Bu durum Ebla ve Mari tabletlerinden de anlaşılır. Kent, bu önemli konumuna rağmen hiçbir zaman bölgenin hakim gücü olmamıştır. Kent, Hitit kralı I. Şuppiluliuma Dönemi'de (Fig. 3) Hitit kontrolü altına girer ve Hitit vassali olarak varlığını sürdürür. Emar'da yapılan kazılardan Hititlerin, Emar'ı sadece kontrol altına alıp, bölgeye Kargamış'a bağlı bir prensi atayıp, belli yükümlülükler beklediği anlaşılır. Bu durum gerek, kentte bulunan maddi kültür öğelerinde, gerek filolojik malzemelerden anlaşılır. Emar mühürleri, Suriye stili olan silindir mühür olup, Hitit ikonografisi izlerinin taşıdığı gösterir. Ayrıca, yazışma dili de Akadca'dır. Hititçe'nin tam olarak yerleştiği söylenemez. Faist-Uwe, 2002: 190-196; Bryce 2009: 227-228. Emar kentinin haritadaki yeri için bkz. Fig. 5.

⁷¹ Hagenbuchner, 1989: 40-44; Reyhan, 1998: 487.

⁷² Asya Tipi Üretim Tarzına sahip toplumlarda toprakların sahibi kraldır , kral tarafından belirli statüdeki memurlara bazı toprakların kullanım hakları verilir ve bu haklar ardıllara devredilebilir. Bu modelde, özel mülkiyet ya yoktur ya da oldukça sınırlı olup, gelişmemiştir. Toprağın işletilmesinden sorumlu memur, toprakta yetişen ürünü kente ulaştırmakla yükümlüdür. Bu memurlar ürün fazlasını kendisi için alabilir. Fakat kendi özgür iradesi ile toprağı başka birine bırakamaz. Buradaki asıl amaç krala karşı güçlü toprak sahiplerinin oluşmasını engelleyerek kralın merkezi otoritesini korumak ve ülkenin ekonomisini canlı tutmaktır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Godelier, 1966; Emiroğlu-Aydın, 2003: 76-77; Çakmak, 2012. Asya Tipi Üretim Tarzı terimi yerine bazı durumlarda farklı terimler de kullanılabilir. Örneğin Afrika Coğrafyası'nda "Akrabalık Tipi Üretim Tarzı" ya da "Afrika Tipi Üretim Tarzı"; Güney Amerika'da "Hacienda Üretim Tarzı" ya da "Köy Devleti Üretim Biçimi" şeklinde kullanımlar vardır. Bkz. Maisels, 1999: 435; Emiroğlu-Aydın, 2003: 76-77.

2) Hitit kralı sahip olduğu merkezi otoritenin bozulmaması için başka önlemlere de başvurur. Bağışlanan toprakların, büyük miktarda verildiği zamanlarda tek bir bölgede değil, birden fazla yerde daha küçük miktarlarda bağışlanır. Böylece, Hitit Devleti'nde feodal bir yapının oluşup, merkeziyetçiliğin bozulmasına karşı önlem alınır. Bu durum özellikle İmparatorluk Dönemi'nin sonlarına doğru hanedan içerisinde huzursuzluğun arttığı, devletin yapısında çözümlerin olduğu dönemde görülür.

3) Sarayın dikkat ettiği bir başka konu merkeze uzak bölgelerde yer alan topraklardır. Bu konuda yerel yöneticilerin tutumlarına dikkat edilir. Toprak sahiplerinden alınan vergilerin adaletli olmasına çalışılır, yerel yöneticilerin kendi menfaati için bu toprakları istedikleri kişiye vermesi engellenirdi. Bu şekilde devlet hem ekonomik olarak zarara uğramıyor hem de kral otoritesini kaybetmiyordu.

Tüm bu arkeolojik ve filolojik belgeler incelendiğinde, Hititlerin bu zor Coğrafya'da varlığını sürdürmek için iyi organize olmuş bir sistem kurduğu açıktır. Bu hususta hem doğrudan hem de dolaylı olarak bilgi veren belgelerden biri de "Toprak Bağış Belgeleri"dir. Bu bilgiler aracılığıyla, Hitit Devleti'nin hem idari yapısı ile iç düzeninin nasıl işlediği hem de Hitit ekonomisinin belirli dinamikleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. Hititler, uyguladığı yönetim sistemi ile zaman zaman ülke dışında ve ülke içinde çalkantılı dönemler yaşasa da yaklaşık olarak 450-500 yıl arası Ön Asya Coğrafyası'nın hâkim güçleri arasında yer almıştır.

Kaynakça

- AHW= Von Soden, W., 1960. *Akkadisches Handwörterbuch (Band I)*, Wiesbaden.
- Von Soden, W., 1972. *Akkadisches Handwörterbuch (Band II)*, Wiesbaden.
- Von Soden, W., 1981. *Akkadisches Handwörterbuch (Band III)*, Wiesbaden.
- ALPARSLAN, M., 2018. "Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu*, (ed. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 261-272.
- ARKEOATLAS, 2011. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na*, İstanbul.
- ATALAY, İ. - K. MORTAN, 2011. *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkilap Yayınları, İstanbul.
- BİLGİN, T., 2018. *Official and Administration of in the Hittite World*, De Gruyter, Berlin.
- BRAUDEL, F., 1993. *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.

- BRAUDEL, F., 2011. *Bellek ve Akdeniz*, Çev. Ali Berktaş, Metis Yayınları, İstanbul.
- BRYCE, T., 2005. *Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, New York.
- BRYCE, T., 2009. *The Peoples and Places of Ancient Western Asia, The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, Routledge, London-New York.
- CARRUBA, O., 1993. "Zur Datierung der ältesten Schenkungsurkunden und der anonymen Tabarna-Siegel", *İstanbul Mitteilungen* 43, ss. 71-85.
- CAD Š= Brinkman, J.- A., M., Civil-I.,J. Gelb- A., L., Oppenheim- E.,Reiner,1984. *The Assyrian Dictionary of Oriental Institute of the University of Chicago*, Published by the Oriental Institute, Chicago, Illions, U.S.A.
- CDA= Black, J. - A. George - N., Postgate, 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden.
- CHRISTIANSEN, B., 2012. *Schicksalsbestimmende Kommunikation StBoT* 53, Wiesbaden.
- ÇAKMAK, D., 2012. *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- DE MARTINO, S., 2016. *Da Kussara a Karkemish Storia del regno ittita*, Logisma, Turin.
- DESIDERI, P. – A. M. JASINK, 1990. *Cilicia Dall'etadi Kizzuwatna alla conquista macedone*, Torino.
- EASTON, D., 1981. "Hittite Land Donations and Tabarna Seals", *Journal of Cuneiform Studies* 33, ss. 3-43.
- EMİROĞLU, K. - S. AYDIN, 2003. *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ERKUT, S. - E. REYHAN, 2012. "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *Acta Turcica*, ss. 80-86.
- ERDEN, A. - A. GÜNEY - İ. AYDOĞAN, 2020. "Bir İmparatorluğun Çöküşü: MÖ 2. Binyılında Orta Anadolu'ya Bir Bakış", *Arkeolojide Çöküş ve Dönüşüm Süreçleri*, TAS 4,ss. 133-146.
- FAIST, B. - U. FINKBEINER, 2002. "Emar, Eine syrische Stadt unter Hethitischer Herrschaft", *Die Hethiter und Ihr Reich, Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland* 18. Januar- 28. April, Bonn, ss.190-196.
- FORLANINI, M., 2010. "An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", *Studien zu den Boğazköy-Texten* 51, *Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Harrosowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 115-135.
- FRIEDRICH, J., 1971. *Die Hethitischen Gesetze*, E.J. Brill, Leiden.

- FREU, J., 2001. "De L'indépendance à l'annexion: Le Kizzuwatna et Le Hatti aux XVIe et XVe siècles avant notre ère", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux Actes de La Table Ronde Internationale d' Istanbul 2-5 novembre 1999, Kilikya: Mekânlar ve Yerel Güçler Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999*, (Éric Jean-Ali M. Dinçol-Serra Durugönül), De Boccard, İstanbul, 2001, ss.13-30.
- GILAN, A., 2015, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*, Universitaetsverlag Winter Heilderberg, Heilderberg.
- GODELIER, M., 1966. *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi*, Çev. Atilla Tokatlı, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- GOODY, J., 1986. *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GUTERBOCK, G., 1954. "Authority and Law in the Hittite Kingdom", *Journal of American Oriental Society Supplement 17*, ss.16-24.
- GÜNBATTI, C., 2012. *Kültepe/Kaniş*, Kayseri.
- HAAS, V., 1994. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden, New York, Köln.
- HAGENBUCHNER, A., 1980. *Die Korrespondenz der Hethiter, 2. Teil, Texte der Hethiter 16*, Heilderberg.
- HECKER, K., 1996. "Zur Herkunft der Hethitische Keilschrift", *SSCN (Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians) 8*, 1996, ss. 291-303.
- HOFFNER, H., 1997. *The Laws of the Hittite*, A Critical Edition, Brill, Leiden.
- HZL= Rüster, C. - Erich Neu, 1987. *Hethitisches Zeichenlexikon*, Otto Harrossowitz, Wiesbaden.
- IMPARATI, F., 1977. *Una Concessione Di Terre Da Parte Di Tuthaliya IV*, Lillie.
- KLENGEL, H., 1975. "Zur ökonomischen Funktion der hethitischen Tempel", *SMEA 16*, ss.181-200.
- KLENGEL, H., 1999. *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln.
- KLENGEL, H., 2006. "Studien zur hethitischen Wirtschaft, 2 Feld-Gartenbau", *Altorientalische Forschungen (AoF) 33*, Akademie Verlag, München, ss. 3-21.
- LEBRUN, R., 2001. "Kummanni et Tarse, deux centres majeurs", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999*, İstanbul, ss. 87-95.
- MAISELS, C. K., 1999. *Uygurluğun Doğuşu*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Yayınları, İstanbul.
- MICHEL, C., 2010. "Deux Textes Atypiques Découverts, À Kültepe", *JCS (Journal of Cuneiform Studies) 62*, New Haven-Boston, ss. 71-80.

- MILLER, J., 2013. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- MÜLLER-KARPE, A. - V. MÜLLER-KARPE, 2012. "Kuşaklı- "Şarišša/Kuşaklı-Şarišša", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire* (ed. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 220-225.
- MÜLLER-KARPE, A., 2017. *Sarissa: Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*, Philipp von Zabern, Darmstadt.
- NOGAY, İ. Ş., 2020. "Hititlerin Kısa Tarihi", *Aktüel Arkeoloji* 74, İstanbul, ss. 30-38.
- OTTEN, H., 1981. *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung*, Otto Harrassowitz, Verlag.
- OTTEN, H., 1988. *Die Bronzetafel aus Boğazköy, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT), Beihaft 1*, Otto Harrossowitz, Wiesbaden.
- PEKER, H., 2017. "Some Remarks on the Imperial Hittite Sealings from the 2017 Excavations at Karkemish", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires(N.A.B.U.)*, ss.178-179.
- PEKER, H., 2019. "Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.42-57.
- POPKO, M., 2007. "Althethitisch? Zu den Datierungsfragen in der Hethitologie", *Festschrift für Silvin Košak, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 25)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- POSTGATE, N., 1982. "İlku and Land Tenure in the Middle Assyrian Kingdom; A Second Attempt", *Societies and Languages of the Ancient Near East: Studies in Honor of I. M. Diakonoff*. M. A. Dandamayev (ed.), Warminster: Aris and Philips, ss. 304-313.
- REYHAN, E., 1998. "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996, Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, Ankara, ss. 481-491.
- RIEMSCHEIDER, K., 1958. "Diehethitischen Landschenkungsurkunden", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 6, ss. 321-381.
- RITZER, G., 2011. *Sosyoloji Kuramları*, De Ki Yayınları, Ankara.
- RUSTER, C., - G. WILHELM, 2012. *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT) Beihaft 4*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden.
- SCHACHNER, A., 2011. *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, Beck Verlag, München.
- SCHACHNER, A., 2012. "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum XI*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul,ss. 25-35.

- SCHACHNER, A., 2019. "Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu*, (ed. Meltem Doğan- Alparslan, Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 104-129.
- SOYSAL, O., 2011. "Kantuzzili: 'Genç'Tuthaliya için Kral Naibi?", *Colloquium Anatolicum XI*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, ss. 309-346.
- TANI, N., 2001. "More about 'Heši Conspiracy'", *Altorientalische Forschungen (AoF) 28*, Akademie Verlag, München-Berlin, ss: 154-164.
- TOPTAŞ, K., 2021. *Asarhaddon, Asur Kralı, Babil Yöneticisi, Mısır Fatihi*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- TISCHLER, J., 2008. *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck.
- ÜNAL, A. - K. S. GİRGINER, 2007. *Kilikya-Çukurova ilk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitapevi, İstanbul.
- VAN DEN HOUT, T., 1987-1990. "Maße und Gewichte. Bei den Hethitern", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie (RIA 7)*, ss. 517-527.
- VAN DEN HOUT, T., 1995. *Der Ulmitešup Vertrag: eine prosographische Untersuchung, Studien zu den Texte aus Bogazköi (StBoT) 38*, Harrosowitz Verlag, Wiesbaden.
- VAN DEN HOUT, T., 2012. "Die Rolle der Schrift in einer Geschichte der früheren hethitischen Staatsverwaltung", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East, Proceedings of the 54th. Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*, Wiona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 2012, ss. 73-85.
- VAN DEN HOUT, T., 2019. "Hitit Krallığı'nın Kısa Tarihi", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu*, (ed. Meltem Doğan- Alparslan, Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 11-30.
- VAN DEN HOUT, T., 2020. *A History of Hittite Literacy Writing and Reading in Late Bronze- Age Anatolia (1650-1200 BC)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WEBER, M., 1921/1968. *Economy and Society, 3. vols.*, Bedminster Press, Totowa, N.J.
- WEEDEN, M., 2007. *Hittite Logograms Studies in their Origin and Distribution*, School of Oriental and African Studies, A thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of London.
- WILHELM, G., 1997. *Keilschrifttexte aus Gebäude A, KUŞAKLI-SARISSA Band 1: Keilschrifttexte*, Faszikel 1, Rahden/Westf.
- WILHELM, G., 2005. "Zur Datierung der älteren hethitischen Landschenkungsurkunden", *Altorientalische Forschungen (AoF) 32*, Akademie Verlag, München-Berlin, ss. 272-279.

FİGÜRLER

Fig. 1: MÖ 15. ve 14. Yüzyıllarda Hitit Devleti ve Komşuları (Arkeoatlas, 2011: 296-297).

286

OANNES
3 (2)

Fig. 2: Hitit Toprak Bağış Belgelerinden bir örnek (Neve, 1993: 60).

Kral	Dönem	Tarih
Huzziya ⁷³	Hitit Devleti'nin Kuruluş Aşaması	1690-1670
Labarna ⁷⁴	Eski Hitit Dönemi	1670-1650
I. Hattuşili	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1650-1620
I. Murşili	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1620-1590
I. Hantili	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1590-1560
I. Zidanta	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1560-
Ammuna	Eski Hitit Dönemi	-
I. Huzziya	Eski Hitit Dönemi	MÖ -1525
Telipinu ⁷⁵	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1525-1500
Tahurwaili	Eski Hitit Dönemi	MÖ 1500-
Alluwamna	Eski Hitit Dönemi	-
II. Hantili	Eski Hitit Dönemi	-
II. Zidanta	Eski Hitit Dönemi	-
II. Huzziya	Eski Hitit Dönemi	-
I. Muwatalli	Eski Hitit Dönemi	
I. Tuthaliya	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1420-1400
I. Arnuwanda	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1400-1380
II. Tuthaliya ⁷⁶	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1380-1355
III. Tuthaliya ⁷⁷	İmparatorluk Dönemi	-
I. Şuppiliuma ⁷⁸	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1355-1322
II. Arnuwanda	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1322-1321
II. Murşili	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1321-1295

⁷³ Kral listesinde yer alan Huzziya, Forlanini 2010'da ve De Martino 2016'da Hitit Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilir. Bkz. Forlanini, 2010; De Martino, 2016.

⁷⁴ Yapılan bu çalışmada Telipinu Fermanı baz alınarak Devletin kurucusu Labarna kabul edilir. Bkz. Gilan 2015: 137-158. Ayrıca tarihlendirme için bkz. Forlanini 2010.

⁷⁵ Tarihlendirme Peker 2019'a göre yapılmıştır. Bkz. Peker, 2019: 44.

⁷⁶ Tarihlendirme Peker 2019'a göre yapılmıştır. Bkz. Peker, 2019: 47.

⁷⁷ Hititoloji Dünyası'nda Genç Tuthaliya olarak geçen kral, Van den Hout 2019'da olduğu gibi III. Tuthaliya olarak kabul edilmiştir. Bkz. Van den Hout, 2019: 15.

⁷⁸ Kral listesinde yer alan tarihlendirme Peker 2019'da olduğu gibi kabul edilmiştir. Bkz. Peker, 2019: 48.

II. Muwatalli	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1295-1272
III. Murşili ⁷⁹	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1272-1265
II. Hattuşili ⁸⁰	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1265-1235
IV. Tuthaliya	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1235-1210
Kurunta	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1210-1205
III. Arnuwanda	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1205-1200
II. Şuppiliuma	İmparatorluk Dönemi	MÖ 1200-1177

Fig. 3: Yaklaşık Tarihlerle Hitit Kral Listesi (Bryce, 2005).

⁷⁹ Hattuşili Otobiyografisi'nde, III. Murşili'nin 7 kral olduğu bilgisini verdiğiinden III. Murşili'nin 7 yıl kral olduğu kabul edilir. Bkz Otten, 1981: 22-23.

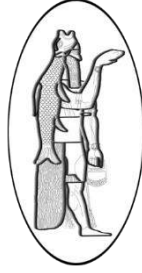
⁸⁰Bkz. De Martino, 2016.

Fig. 4: LhK 12/CTH 222.12 numaralı belgenin kopyası (Rüster-Wilhelm, 2005)

Fig. 5: MÖ İkinci Binyılda Yakınoğu Haritası (Bryce, 2005).

YUKARI GÖKLÜ NEKROPOLÜ'NDEN BİR GRUP SÜS İĞNESİ
A GROUP OF ORNAMENTAL PINS FROM YUKARI GÖKLÜ NECROPOLIS

Bilcan GÖKCE

Doç. Dr., İğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Iğdır University, Faculty of Science and Letters, Department of Art History

bilcan.g@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1213-7752

Fuat TÜRKER

Uzman Arkeolog, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi
Expert Archaeologist, Şanlıurfa Archaeology Museum

fuat-9828@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6277-7454

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **16.03.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **19.06.2021**
Sayfa-Pages : **291 – 327.**

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.897927>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: GÖKCE, Bilcan – TÜRKER, Fuat, “Yukarı Göklü Nekropolü’nden Bir Grup Süs İğnesi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 291 – 327.

YUKARI GÖKLÜ NEKROPOLÜ'NDEN BİR GRUP SÜS İĞNESİ*

A GROUP OF ORNAMENTAL PINS FROM YUKARI GÖKLÜ NECROPOLIS

Doç. Dr. Bilcan GÖKCE – Fuat TÜRKER

Öz

Bu çalışmada Yukarı Göklü Nekropolü'nden 53 adet süs iğnesi incelenmiştir. Süs iğneleri gövde yapılarına göre düz ve bağlamalı olmak üzere iki gruba ayrılır. Bunlardan düz gövdeliler, baş formuna göre rulo, yarım küre ve mercimek başlılar olmak üzere 3 ana tipe; bağlamalı gövdeliler ise yarım küre, küre, mercimek, makara, çapa, dört yaprak, dilimli, tek boğumlu, iç içe halka ve çift spiral başlılar olmak üzere 10 ana tipe ayrılır. Süs iğneleri, bakır üretimidir. Yukarı Göklü Nekropolü M.1, M.2 ve M.3 mezarlarında bulunmuş olan süs iğneleri ölü armağanı, süs eşyası, nazarlık veya kefeni tutturmak gibi işlevlere sahip olmalıdır. Süs iğnelerinin yakın benzerlerine Anadolu ve çevre kültürlerde rastlanmıştır. Çevre kültürlerle yakın benzerlikler bulunmakla birlikte bağlamalı iğnelere makara başlılar, çapa başlılar, iç içe halka başlılar, dört yaprak başlılar ve dilimli başlılar yöreye özgü görünmektedir. Süs iğneleri Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.

Abstract

In this study, we examine 53 ornamental pins originating from Yukarı Göklü Necropolis. These decorative pins fall into two main groups in terms of body form: simple pins with a straight shank and toggle pins with a through hole on the shank. Simple pins in this assemblage can be grouped into three main types as rolled, semiglobular, and lentoid headed pins. Toggle pins from Yukarı Göklü display a wider variety, and they can be categorized under ten main types with regards to the shape of the head: semiglobular, globular, lentoid, spool, anchor, four-leaf, sliced, single-knobbed, nested-ring and double-spiral heads. All pins examined here are made from copper. These ornamental pins were found in the M.1, M.2, and M.3 tombs of the Yukarı Göklü Necropolis. These pins must have functioned as funerary gifts, ornaments, amulets, or shroud fasteners. Close analogs of these ornamental pins have been found in Anatolia and neighboring regions.

* Makale, birinci yazarın danışmanlığında, makalenin ikinci yazarı tarafından Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda yapılan "Yukarı Göklü Nekropolü Buluntuları" adlı Yüksek Lisans Tezi'nin bir bölümünün değerlendirilmesi sonucunda hazırlanmıştır. Söz konusu malzemeye çalışma izni veren Şanlıurfa Müze Müdürü Celal ULUDAĞ'a, süs iğnelerinin çizimlerini yapan Rahime SELİM'e ve Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Koordinasyon Birimine (Proje No. FEF0221Y01) desteklerinden dolayı çok teşekkür ederiz.

Although close parallels can be seen in neighboring regions, pins with spool, anchor, nested-ring, four-leaf, and sliced heads seem to be unique to the region. The ornamental pins examined here are dated to the Early Bronze Age.

Anahtar Kelimeler: Yukarı Göklü Nekropolü, Süs iğneleri, Erken Tunç Çağ, Bakır, Kuzey Suriye. **Keywords:** Yukarı Göklü Necropolis, Ornamental Pins, Early Bronze Age, Copper, North Syria.

Extended Abstract

Yukarı Göklü Necropolis is located within the boundaries of Yukarı Göklü Township, about 20 km east of the Halfeti District in Şanlıurfa Province. The necropolis lies adjacent to the modern cemetery of Yukarı Göklü on the northwestern border of the town. The Yukarı Göklü Necropolis appears as a prominent ancient cemetery in Southeast Anatolia with significant findings about mortuary customs. Upon the realization that illicit diggings had taken place at the site, archaeological salvage excavations were initiated at the cemetery under the directorship of Şanlıurfa Museum. 53 ornamental pins and 84 ceramic vessels were found within the backfill left by the looters. Due to severe disturbance of the graves, the position of burial and manner of disposition could not be identified. The 53 ornamental pins that constitute the subject of this study were found together with ceramic vessels in chamber graves M.1, M.2, and M.3. These ornamental pins belong to two main types: toggle pins, which have a through hole on the shank, and simple pins, which have a straight shank. Both types are further divided into subtypes with regards to the form of the head. Accordingly, simple pins consist of three subtypes (rolled-, semiglobular-, and lentoid-headed); and toggle pins come in ten subtypes with semiglobular, globular, lentoid, spool, anchor, four-leaf, sliced, single-knobbed, nested-ring and double-spiral heads. All pins examined here are made from copper. Most of the pins are cast in a mold with lost-wax (cire-perdue) technique. Sliced-headed toggle pins, however, are manufactured by casting in a two-piece mold. Additionally, lentoid-headed simple pins show traces of hammering on the head after being removed from the mold. The heads of the rolled-headed simple pins were hammered on an anvil until they were flattened into a plaque, which was then rolled inwards with the help of tweezers. In most cases, the pins were cast into a single mold; however, the shank and the nested-ring head of the pin YN.95.104 were cast separately and soldered after casting. A close examination of the through hole in most toggle pins shows no defects around the hole. However, defects are present around the through hole in toggle pins YN.95.125, YN.95.134, YN.95.137, YN.95.144, and YN.95.146, which indicates that in these examples the hole was enlarged by retouching after removal from the mold. As a result of the severe destruction of the mortuary contexts at Yukarı Göklü Necropolis due to looting, the original manner of deposition of the pins in the graves cannot be determined. However, analogous finds from Anatolia and neighboring regions shed light on the use and the functions of the ornamental pins found at Yukarı Göklü Necropolis. Deposition of these ornamental pins in graves indicate that they may have been deposited as funerary offerings with the deceased; they may have been worn as jewelry or amulets by the deceased; or these pins may have been used for fastening shrouds. In addition to their deposition in graves as mortuary gifts, such ornamental pins must have been worn by people in daily life as functional or decorative accessories for fastening garments, decorating hair, and fastening veils or shawls. We

may suggest that the larger and heavier pins were used for fastening garments (or shrouds) made of coarse fabric, while smaller and lighter pins were used for fastening finely woven textiles. Technical and typological similarities between ornamental pins from Yukarı Göklü and examples known from Anatolia, North Syria, and to a lesser extent Mesopotamia bear witness to a shared cultural style across these regions. At the same time however, toggle pins with spool-shaped, anchor-shaped, and single-knobbed heads from Yukarı Göklü have no parallels in Anatolia and neighboring regions, which demonstrates the presence of a local style in the region. Ceramic vessels from the same graves where the ornamental pins were found at Yukarı Göklü Necropolis include diagnostic examples dateable to the Early Bronze Age (EBA). Among the ceramic finds, we may mention reddish-orange local wares, as well as wheel-made, grooved goblets, and fruit-stands with high pedestals. These wares have a wide distribution area in the EBA. Typological and technical similarities of the pins from Yukarı Göklü with ornamental pins from Anatolia, North Syria, and (to a lesser extent) Mesopotamia also corroborate an EBA date for the cemetery.

Giriş

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Güneydoğu Toros Dağları'nın, Anadolu'da dış bükey kıvrım yaptığı alanın güney kesimi ile Suriye sınırı arasında yer alır¹. Bölge bulunduğu konum itibariyle stratejik bir öneme de sahiptir. ETÇ'de "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Suriye ve Mezopotamya kültürlerinin etkisiyle şekillenen ekonomik, teknolojik ve sosyal gelişmelerin de katkısıyla kentleşme sürecine girmiştir"². Böylelikle "Fırat ve Dicle Nehirleri boyunca bir taraftan Güneydoğu Anadolu'dan Kuzey Suriye ve Mezopotamya Ovası'na diğer taraftan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alanda belli ortak özellikleri barındıran kültürel bir birliktelik oluşmuştur"³. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ETÇ Ib'den ETÇ III'e kadarki süreç içinde ölü gömme gelenekleri de değişim göstermiş olup sanduka ve Anadolu'da daha önce yaygın olmayan oda mezar kullanımı görülür⁴. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapılmış ve halen devam bilimsel arkeolojik çalışmalar neticesinde ETÇ'de ölü gömme gelenekleri konusunda yeni veriler elde edilmiştir. Bu çalışmanın konusu olan Yukarı Göklü Nekropolü'de bu açıdan önem arz etmektedir.

Yukarı Göklü Nekropolü, Şanlıurfa ili Halfeti ilçesinin 20 km doğusunda bulunan Yukarı Göklü Beldesi'nin kuzeybatı kenarında belde mezarlığının bitişiğinde yer alır (Fig. 1). Kaçak kazılarla tahribat görmüş olan nekropol alanında 1995 yılında Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü başkanlığında 10 günlük bir kurtarma kazısı yapılmıştır.

Kazı çalışması 15 m x 15 m ölçülerinde iki açmada gerçekleştirilmiştir. I no.lu açmada M.1, M.2, M.3 ve M.5 olarak adlandırılan dört mezar kazılmıştır. Açmanın güney sınırında yer alan M.1 oda mezarının girişi, doğu yönündedir. Mezar odası elips planlı olup ölçüleri doğu-batı yönünde 2.70 m, kuzey-güney yönünde 3.10 m'dir. Tabandan tavana yükseklik ise 1.85 m'dir. M.2 oda mezarı

¹ Karadoğan – Özgen, 2006.

² Yılmaz, 2006: 59.

³ Yılmaz, 2006: 58.

⁴ Sagona – Zimansky, 2015: 195.

I no.lu açmanın batı kısmındadır. Mezarın girişi kuzeydendir. Tavan kısmı tamamen çöken oda mezarı doğu tarafından 1.60 m, batı tarafından ise 1.70 m yükseklikte sağlam kalmıştır. Doğu-batı yönünde 3.50 m, kuzey-güney yönünde 3.20 m ölçülerinde olan mezar odası plan bakımından M.1 oda mezarı ile benzerlik gösterir. M.3 oda mezarı M.2 mezarının kuzeyinde, açmanın kuzey sınırına 1.70 m mesafededir. Girişi güneyden olan M.3 mezarı, M.2 oda mezarı ile ortak olan dikdörtgen planlı platforma açılmaktadır. Daire planlı mezar odasının taban çapı 2.60 m'dir. I no.lu açmanın kuzey doğu köşesinde dikdörtgen planlı M.5 kaya mezarı yer alır. Bu mezar 2 m x 1.50 m ölçülerinde ve 1.50 m derinliğindedir.

II no.lu açma, I no.lu açmanın kuzeyindedir. Bu açmada gerçekleştirilen kazı çalışmasında iki adet mezar tespit edilmiştir. Bunlardan biri M.4 oda mezarı, diğeri ise M.6 kaya mezarıdır. M.4 oda mezarı açmanın güney sınırına yakındır. Tabanı eliptik planlı olan mezar odasının ölçüleri, doğu-batı yönünde 3.20 m ve kuzey-güney yönünde 3.50 m'dir. Tamamen tahrip olan mezar odası batıda 30 cm, doğuda ise 1.50 m yüksekliğe ulaşabilen seviyede kısmen korunmuştur. M.6 kaya mezarı ise II no.lu açmanın doğu sınırına yakındır. Kısmen doğal kaya oyuğundan yararlanılarak oluşturulmuş dikdörtgen planlı kaya mezarı 2 m x 1.75 m ölçülerindedir.

Yukarı Göklü Nekropolü'nde kurtarma kazıları başlatılmadan önce mezarlar defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Definecilerden arta kalan buluntular arasında süs iğneleri ile yaklaşık 84 adet çanak çömlek gelir. Mezarlar yoğun tahribat gördüğünden gömü tarzının nasıl yapıldığı da anlaşılamamıştır. Nitekim Yukarı Göklü Nekropolü M.1, M.2 ve M.3 oda mezarlarında süs iğneleri ile birlikte çanak çömlekler ele geçmiştir. M.4 oda mezarında ise sadece sınırlı sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur. Bununla birlikte M.5 kaya mezarında ise herhangi bir ölü hediyesine rastlanmamıştır.

Makalede, Yukarı Göklü Nekropolü M.1, M.2 ve M.3 oda mezarlarında ele geçmiş 53 adet süs iğnesi değerlendirilmiştir. Böylelikle çalışmada süs iğnelerinin tipolojik özellikleri, yapım teknikleri, işlevleri ve çevre kültür bölgelerindeki yerlerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yoğun tahribat görmüş olan mezarlarda ele geçen süs iğneleri özgün konumda bulunmamıştır. Bu nedenle süs iğnelerinin tipolojik ve stilistik özellikleri göz önünde bulundurulurken, benzerleri tespit edilerek tarihleme yöntemine gidilmiştir.

Süs İğnelerinin Tipolojisi

Yukarı Göklü Nekropolü kurtarma kazılarında 53 adet süs iğnesi ele geçmiştir. Bu eserler nekropolün M.1, M.2 ve M.3 oda mezarlarında bulunmuştur. Süs iğneleri gövde yapılarına göre iki gruba ayrılmıştır. İlk grubu gövdesi üzerinde delik bulunan bağlamalı süs iğneleri; ikinci grubu ise yalın bir gövdesi olan düz gövdeli iğneler oluşturur⁵. Aşağıda öncelikle bağlamalı süs iğneleri, sonrasında ise düz gövdeliler değerlendirilmiştir. Her iki iğne tipi baş yapısına göre alt tiplere de ayrılmıştır.

⁵ Çalışmamızda incelemiş olduğumuz süs iğnelerinin tipolojisinin oluşturulmasında "Madeni Eser Tipolojisi" adlı kitap çalışmasından yararlanılmıştır. Bkz. Tekin, 2018. Ayrıca çalışmada tarafımızca yeni tipolojik terimler de kullanılmıştır.

A. Bağlamalı Süs İğneleri

Bağlamalı süs iğneleri, başının hemen altında bir deliği olan ve farklı biçimlerde başlara sahip takılardır⁶. Yukarı Göklü Nekropolü'nde toplam 38 adet bağlamalı süs iğnesi bulunmuştur. Bunların tamamı bakır üretimidir. Bağlamalı süs iğneleri baş formlarına göre yarım küre, mercimek, makara, çapa, dört yaprak, dilimli, tek boğumlu, iç içe halka, çift spiral ve küre başlılar olmak üzere 10 ana tipe ayrılır.

Yarım Küre Başlılar (Fig. 2 no: 1-17)

Yukarı Göklü Nekropolü kazılarında 17 adet yarım küre başlı bağlamalı süs iğnesi tespit edilmiştir. Bunlardan YN.95.132, YN.95.134, YN.95.126, YN.95.136, YN.95.131, YN.95.153 envanter numaralıları M.1 oda mezarından; YN.95.123, YN.95.130, YN.95.127, YN.95.137, YN.95.135, YN.95.124 envanter numaralı eserler M.2 oda mezarından ve YN.95.125, YN.95.133, YN.95.106, YN.95.107, YN.95.122 envanter numaralı örnekler ise M.3 oda mezarından ele geçmiştir (Kat. No. 1-17). Süs iğneleri bakır üretimidir. Bunların uzunlukları 2.5 cm - 11.9 cm, baş çapları 0.3 cm - 1 cm, delik çapları 0.4 cm - 0.6 cm ve ağırlıkları 1 gr - 9 gr arasında değişmektedir. İğnelerin baş kısmı, yarım küre formlu olup gövdeleri uçtan deliğe doğru kalınlaşan silindirik biçimlidir. Gövdenin bitim kısmı sivri sonlandırılmıştır. Yuvarlak formlu iğne deliği dışı doğru hafif şişkindir. Eserlerin büyük çoğunluğunda gövde sade işlenmiştir. Ancak YN.95.135, YN.95.132, YN.95.137 envanter numaralı süs iğnelerinin baş kısmının hemen altında bulunan tekli torus ve YN.95.153 envanter numaralı örnek de gövdesinin sarmal oluşuyla diğerlerinden farklılık gösterir.

Yarım küre başlı bağlamalı süs iğnelerinin benzerleri Anadolu ve Yakındoğu takı sanatından bilinir. Anadolu'da Gaziantep-Oylum Höyük'te ETÇ IV'e tarihlenen 3 numaralı mezar ile MÖ III. bin-II. bine tarihlenen vazolar mezarı⁷, Kilis-Belentepe Nekropolü'nde ETÇ'ye ait Mezar 1'de⁸, Eskişehir-Demircihöyük'te ETÇ II'ye ait yerleşim ve bu yerleşimin mezarlığı Sarıket'de 53 ile 455 no.lu mezarlarda⁹, Isparta-Harmanören'de MÖ III. Bin tabakasında¹⁰, Eskişehir-Küllüoba'da ETÇ II ve ETÇ III'e tarihlendirilen tabakalarda¹¹, Gaziantep-Horumhöyük'te ETÇ IV sandık mezarda¹² ve Troya'da¹³ bu tip iğneler tespit edilmiştir. Ayrıca çevre bölgelerden Suriye'de Tell Brak'da Akkad ve Post Akkad Periyodları¹⁴, Tell Halawa'da ETÇ'ye ait Mezar H-119¹⁵, Tell Chuera'da MÖ 3. Binin ikinci yarısına tarihlendirilen kutsal alanda¹⁶, Chagar Bazar'da

⁶ Tekin, 2018: 137.

⁷ Özgen, 1990: 204-205, Res. 9; Özgen – Helwing, vd., 1997: 59-60, Taf. 12-13.

⁸ Pusat, 2016: 44, Kazı Env. No. BT.08.67.

⁹ Baykal Seeher - Obladen – Kauder, 1996: Taf. 156/3 (Demircihöyük Yerleşmesi); Seeher, 2000: Abb. 18/G.53.b, Abb. 47/G.455.c (Sarıket Mezarlığı).

¹⁰ Özsait, 1997: 467, Res. 4/E6, E7.

¹¹ Efe, 2007: 86, 90, Res. 7.

¹² Marro, vd., 2000: 170, 181, Çiz. 9/7.

¹³ Charvát, 1976: 348, Pl. 1/6.

¹⁴ Oates, vd., 2001: 240, Fig. 257.

¹⁵ Orthmann, 1981: Taf. 68.

¹⁶ Moortgat, 1960: 21, Abb. 20.

ETÇ tabakasında¹⁷; Lübnan'da Biblos ETÇ tabakası¹⁸; Irak'ta Abu Salabikh'de ETÇ'ye ait Mezar 61¹⁹ ve Kish'de MÖ 2700-2350 gömülerinde²⁰ yarım küre başlı bağlamalı iğnelerin varlığı bilinmektedir. Yukarı Göklü Nekropolü'nde bulunan yarım küre başlı bağlamalı iğneler, gerek üslup ve gerekse bezeme olarak Suriye-Filistin Bölgesi'nin karakteristik iğnelerinin tam benzerleri değildir. Nitekim Suriye-Kilikya Bölgesi iğnelerinin tipik özelliği gövde üzerindeki deliğin yarık şeklinde olmasıdır.²¹ Oysaki Yukarı Göklü Nekropolü iğneleri ve Anadolu'daki birkaç yerleşim yerinde ele geçmiş bu tip iğnelerin delikleri çoğunlukla düzgün bir yuvarlaktan oluşur. Bu bağlamda Yukarı Göklü Nekropolü iğnelerinin hem tipolojik açıdan hem de coğrafi açıdan en yakın örneklerinin Anadolu coğrafyasında bulunan yerleşim ve mezarlarından ele geçenler olduğu söylenebilir.

Mercimek Başlılar (Fig. 3 no: 1-2)

Yukarı Göklü Nekropolü M.3 oda mezarında yapılan kazı çalışmalarında, YN.95.109 ve YN.95.111 envanter numaralı 2 adet mercimek başlı bağlamalı iğne rapor edilmiştir (Kat. No. 18-19). Bakır üretimi olan süs iğnelerinin uzunlukları 5.7 cm - 6.5 cm, baş çapları 0.6 cm - 0.7 cm, delik çapları 0.5 cm ve ağırlıkları 1 gr - 2 gr arasındadır. Silindirik gövdeli iğnelere YN.95.109 envanter numaralı bitim kısmı sivri, YN.95.111 envanter numaralı örnekte ise bitim kısmı küt sonlandırılmıştır. Gövde üzerinde yer alan yuvarlak formlu iğne deliğinin bulunduğu kısım dışa doğru şişkindir. YN.95.111 envanter numaralı iğnenin delik kısmı tahribat görmüştür. Bu iğne tipinin benzerlerine ETÇ II'den Demir Çağ'a kadar Anadolu ve Yakınoğu takı repertuarında rastlamak mümkündür.²² Bu tip iğneler Anadolu'da Gaziantep-Oylum Höyük'te ETÇ'ye tarihlenen vazolar mezarında²³, İslahiye-Gedikli Höyük'te ETÇ II kremasyon kaplarında²⁴, Şanlıurfa-Titriş Höyük'te MÖ III. Binin ilk yarısına ait mezarda²⁵, Kilis-Belentepe Nekropolü'nde ETÇ Mezar 1'de²⁶, İzmir-Bakla Tepe ETÇ II-III tabakaları²⁷ ve Eskişehir-Küllüoba'da ETÇ II-III'e tarihlendirilen kompleks II evresinde²⁸ tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Lübnan'da Biblos ETÇ tabakası²⁹; Suriye'de Ugarit/Ras Şamra ETÇ yapı katı³⁰, Tell Halawa'da ETÇ'ye ait mezar H-119'da³¹; Irak'ta ise Tepe Gawra yerleşimi ETÇ III tabakalarında bu süs iğneleri bulunmuştur.³² İncelemiş olduğumuz Yukarı Göklü Nekropolü mercimek başlı süs iğnelerinin en yakın benzerlerine Anadolu

¹⁷ Mallowan, 1947: Pl. XXXI/3.

¹⁸ Dunand, 1937: Pl. LXIX/2210, Pl. CIV/3366, 3055.

¹⁹ Martin, vd., 1985: 11, 117, Fig. 71/17.

²⁰ Langdon, 1924: Pl. XIX/2.

²¹ Fidan, 2012: 181.

²² Çetin, 2015: 5.

²³ Özgen, 1990: 210, Res. 9.

²⁴ Alkım – Alkım, 1966: Şek. 36.

²⁵ Laneri, 2004: 267, Tavola 36/TH684.

²⁶ Pusat, 2016: 47, Kazı Env. No. BT.08.69, BT.08.70.

²⁷ Keskin, 2009: Lev. 13/211.

²⁸ Efe, 2007: 86, Res. 7.

²⁹ Dunand, 1937: Pl. CIV/5226, 5251.

³⁰ Schaeffer, 1962: Pl. 14/4.

³¹ Orthmann, 1981: Taf. 68/103, 107

³² Speiser, 1935: Pl. 50/8.

coğrafyasında yer alan Gaziantep-Oylum Höyük, İslahiye-Gedikli Höyük ve Şanlıurfa-Titriş Höyük'te rastlanır. Yarım küre başlı süs iğnelerinde olduğu gibi mercimek başlı süs iğneleri de gövde üzerindeki deliğin yuvarlak ve dışa şişkin olmasıyla, Suriye ve Mezopotamya Bölgeleri'nden bilinen iğnelere farklılık gösterir.

Makara Başlılar (Fig. 4 no: 1)

Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında bu süs iğnesinden 1 adet ele geçmiştir (Kat. No. 20). YN.95.143 envanter numaralı süs iğnesi bakır üretimidir. Eserin uzunluğu 5.1 cm, baş çapı 1.1 cm, delik çapı 0.4 cm ve ağırlığı 1 gr'dır. Silindirik gövdeli süs iğnesinin baş kısmı, makara formudur. Makara formunun hemen altında iki adet torus bulunur. Gövdenin bitim kısmı, sivri sonlandırılmış ve gövde üzerinde yer alan yuvarlak formu delik dışa doğru şişkindir. Bu tip süs iğnelerinin benzerlerine Anadolu ve Yakınoğu kültürlerinde rastlanmamıştır.

Çift Spiral Başlılar (Fig. 5 no: 1-7)

Çift spiral başlı bağlamalı süs iğneleri, Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında bulunmuştur. YN.95.87, YN.95.88, YN.95.89, YN.95.90, YN.95.91, YN.95.92 ve YN.95.93 envanter numaralı süs iğneleri bakır üretimidir (Kat. No. 21-27). Bunların uzunlukları 6.5 cm – 9.2 cm, baş çapları 2 cm – 2.8 cm, delik çapları 0.4 cm – 0.7 cm ve ağırlıkları 3 gr - 6 gr arasında değişir. Silindirik gövdeli iğnelerin bitim kısmı sivridir. Gövde üzerinde bulunan delik, yuvarlak biçimli olup dışa doğru şişkindir. Süs iğnelerinin baş kısmında yer alan, iki kol şeklinde meydana getirilen çıkıntılar, içe doğru bükülerek spiral form verilmiştir. Bu süs iğnesi grubu, Anadolu ve Yakınoğu'da çok sık kullanılmamıştır. Anadolu'da Gaziantep-Birecik Mezarlığı ETÇ II gömülerinde³³, Van-Tilkitepe ETÇ tabakasında³⁴ ve Eskişehir-Orman Fidanlığı Geç Kalkolitik VII. tabakadan³⁵ bilinir. Çevre kültürlerde ise Suriye'de Tell Brak³⁶, Ugarit/Ras Şamra ve Luristan Bölgesi'nde örneklerine rastlanmıştır.³⁷ Yukarı Göklü Nekropolü çift spiral başlı bağlamalı süs iğneleri tipolojik olarak aynı coğrafyada bulunan Gaziantep-Birecik Mezarlığı'nın ETÇ II gömülerinde ele geçen örneklerle benzerlik gösterir.

Çapa Başlılar (Fig. 6 no: 1)

Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında bu iğne tipinden 1 adet tespit edilmiştir. YN.95.145 envanter numaralı süs iğnesi bakır üretimidir (Kat. No. 28). Süs iğnesinin uzunluğu 7.2 cm, baş çapı 1 cm, delik çapı 0.4 cm ve ağırlığı 1 gr'dır. Silindirik gövdeli ve bitim kısmı sivri sonlandırılmış iğnenin baş kısmı çapa biçimlidir. İğnenin gövdesi üzerinde dışa doğru şişkin yapılmış yuvarlak formu bir delik yer alır. Bu iğne grubunun benzerlerine Anadolu ve çevre bölge kültürlerinde rastlanmamıştır.

³³ Sertok – Ergeç, 1999: Fig. 9/G.

³⁴ Korfmann, 1982: Taf. 19/1.

³⁵ Efe, 1999: 104, Fig. 20.

³⁶ Oates, vd., 2001: 241, Fig. 258.

³⁷ Schaeffer, 1962: Fig. 30/1 (Ugarit, MÖ 2200-2000), Fig. 30/3-6 (Luristan).

Dört Yaprak Başlılar (Fig. 6 no: 2)

Yukarı Göklü Nekropolü M.2 oda mezarında dört yaprak başlı iğne tipinden 1 adet bulunmuştur. YN.95.103 envanter numaralı süs iğnesi bakır üretimidir (Kat. No. 29). İğnenin uzunluğu 8.3 cm, baş çapı 2.3 cm, delik çapı 0.7 cm ve ağırlığı 5 gr'dır. Silindirik gövdeli süs iğnesi sivri uçlu ve oval deliklidir. Delik kısmı dışa doğru şişkindir. İğnenin boyun kısmı kalın olup baş kısmı dört yaprak biçimli bir forma sahiptir. Dört yaprak başlı bağlamalı süs iğnelerinin benzerleri şimdilik Yakındoğu takı sanatında bilinmemektedir.

Dilimli Başlılar (Fig. 6 no: 3)

Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında bu iğne tipinden 1 adet ele geçmiştir. YN.95.144 envanter numaralı iğne bakır üretimidir (Kat. No. 30). Süs iğnesinin uzunluğu 8.2 cm, baş çapı 0.6 cm, delik çapları 0.6 cm, ağırlığı ise 2 gr'dır. Silindirik gövdeli iğnenin bitim kısmı sivridir. İğne gövdesi üzerinde bulunan delik dışa doğru şişkin ve yuvarlak formudur. Eserin baş kısmı ise dilimli bir form gösterir. Başlı dilimli iğne örnekleri Anadolu'da Kültepe ve Alacahöyük'ten bilinir³⁸. Ancak söz konusu süs iğneleri baş kısmında bulunan dilimlerin işleniş tarzı ve gövdelerinin düz oluşuyla Yukarı Göklü Nekropolü iğnelerinden farklılık gösterir.

İç İçe Halka Başlılar (Fig. 6 no: 4)

Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında bu iğneden 1 adet bulunmuştur. YN.95.104 envanter numaralı iğne bakır yapımıdır (Kat. No. 31). Süs iğnesinin uzunluğu, 7.7 cm, baş çapı 1.1 cm, delik çapı 0.6 cm, ağırlığı ise 4 gr'dır. Silindirik gövdeli iğnenin baş kısmı, iç içe halka biçimlidir. Gövdenin bitim kısmı sivri sonlandırılmıştır. Gövde üzerine açılmış olan yuvarlak biçimli delik dışa taşkındır. Bu iğne tipinin benzerlerine Anadolu ve Yakındoğu kültürlerinde rastlanmamıştır.

Tek Boğumlu Başlılar (Fig. 7 no: 1-3)

YN.95.146, YN.95.147 ve YN.95.148 envanter numaralı baş kısmı tek boğumlu bağlamalı süs iğneleri Yukarı Göklü Nekropolü M.3 oda mezarında ele geçmiştir (Kat. No. 32-34). Bakır üretimi olan iğnelerin uzunlukları 5.6 cm – 13.5 cm, baş çapları 0.4 cm – 0.6 cm, delik çapları 0.5 cm, ağırlıkları ise 1 gr – 6 gr arasında değişir. Silindirik gövdeli iğnelerin baş kısmı tek boğumludur. Tek boğumun hemen üstünde bir çıkıntı yer alır. İğnelerin gövdelerinin bitim kısmı sivri sonlandırılmıştır. Ancak YN.95.146 envanter numaralı süs iğnesinde gövdenin bitim kısmı kırık ve eksik olduğundan bunun nasıl sonlandırıldığı anlaşılamamaktadır. Diğer bağlamalı iğnelerde olduğu gibi bu iğne tipinde de gövde üzerinde bulunan yuvarlak formu delik dışa doğru şişkin yapılmıştır. Anadolu'da Kültepe'den baş kısmı tek boğumlu süs iğneleri bilinir³⁹. MÖ 1830-1700 yıllarına tarihlendirilen Kültepe iğneleri baş kısmı açısından Yukarı Göklü Nekropolü örnekleriyle benzerlik gösterir. Ancak Kültepe örneklerinin gövdeleri bağlamalı olmayıp düzdür. Bu yönüyle Kültepe iğneleri incelemiş olduğumuz süs iğnesi grubundan farklılık gösterir.

³⁸ Kulakoğlu – Kangal, 2010: 308-309; Tekin, 2018: 132.

³⁹ Kulakoğlu – Kangal, 2010: 307.

Küre Başlılar (Fig. 8 no: 1-4)

Küre başlı süs iğnelerinden Yukarı Göklü Nekropolü M.1 oda mezarında 4 adet rapor edilmiştir. Bunlar YN.95.138, YN.95.139, YN.95.140 ve YN.95.142 envanter numaralı süs iğneleridir (Kat. No. 35-38). Eserlerin tamamı bakır yapımıdır. İğnelerin uzunlukları 8 cm – 13.5 cm, baş çapları 0.5 cm – 0.8 cm, delik çapları 0.5 cm - 0.7 cm, ağırlıkları 2 gr – 13 gr arasındadır. Silindirik gövdeli süs iğnelerinin baş kısmı küre formu olup boyun kısmı eğri yapılmıştır. Silindirik gövde üzerinde yer alan delik ise dışa taşkın olup yuvarlak biçimlidir. Ayrıca silindirik gövdenin bitim kısmı, sivri sonlandırılmıştır. Bunlardan YN.95.139 envanter numaralı iğnenin delik kısmı tahrip olmuştur. Yukarı Göklü Nekropolü küre başlı süs iğnelerinin tipolojik olarak benzerlerine Anadolu'da Titriş ETÇ gömüleri⁴⁰, Karkamış ETÇ tabakası⁴¹ ve Lidar Höyük ETÇ kültür katında⁴² rastlanır. Ayrıca bu iğne tipinin MÖ 3. binin ortası/sonuna tarihlendirilen örnekleri Suriye'de Tawi⁴³, Terqa Gömü 1⁴⁴, Tell Halawa Mezar H-70⁴⁵, Til Barsip⁴⁶ ve Irak'ta Kish yerleşimi gömülerinden⁴⁷ de bilinir. Yukarı Göklü Nekropolü küre başlı bağlamalı süs iğneleri tipolojik olarak Anadolu ve Suriye Bölgesi yerleşimlerinden bilinen örneklerle benzerlik gösterir.

B. Düz Gövdeli Süs İğneleri

Düz gövdeli süs iğnelerinin en önemli özelliği, gövde üzerinde bir deliğin olmamasıdır. Bu iğne tipinde de baş kısmı farklılık gösterir. Yukarı Göklü Nekropolü'nde, 15 adet düz gövdeli süs iğnesi tespit edilmiştir. Bağlamalı süs iğnelerinde olduğu gibi bunların da tamamı bakır üretimidir. Süs iğneleri baş formlarına göre rulo, yarım küre ve mercimek başlılar olmak üzere 3 ana tipe ayrılır.

Rulo Başlılar (Fig. 9 no: 1-7)

Yukarı Göklü Nekropolü'nden 7 adet rulo başlı süs iğnesi ele geçmiştir. Bunlardan YN.95.98, YN.95.95 envanter numaralı M.2 oda mezarından; YN.95.101, YN.95.99 ile YN.95.97 envanter numaralı M.1 oda mezarından; YN.95.96, YN.95.94 envanter numaralı iğneler ise M.3 oda mezarında tespit edilmiştir (Kat. No. 39-45). Bakır üretimi olan süs iğnelerinin uzunlukları 5 cm – 10.6 cm, ağırlıkları 1 gr – 6 gr arasında değişmektedir. Silindirik gövdeli iğnelerin bitim kısımları sivri sonlandırılmıştır. Bunların baş kısımları ise rulo formudur. Süs iğnelerinin tamamı sağlam olmakla birlikte YN.95.94 envanter numaralı iğnede, gövdenin orta kısmı tahrip olmuştur. Bu tip süs iğnelerinin benzerleri, Yakınoğu kültürlerinde sınırlı sayıda bilinmekle birlikte Anadolu coğrafyasında bunlara çok sayıda rastlanmıştır. Anadolu'da Afyon-Kusura Höyük kazılarında ETÇ I'e tarihlenen A tabakası ile ETÇ III'e ait B-C (geçiş)

⁴⁰ Egeli, 1989: Lev. 35/154, Lev. 37/167-169, Lev. 38/170-171; Algaze vd., 1995: 64, Fig. 34 (Titriş, ETÇ).

⁴¹ Klein, 1992: Taf. 70/1.

⁴² Egeli, 1989: Lev. 32/129-134.

⁴³ Kampschulte – Orthmann, 1984: Taf. 1/b.6-7.

⁴⁴ Mount-Williams, 1980: 21, Fig. 9/ TPR 8 19-20.

⁴⁵ Orthmann, 1981: Taf. 63/40-48.

⁴⁶ Klein, 1992: Taf. 90/7.

⁴⁷ Langdom, 1924: Pl. XIX/4.

tabakalarında⁴⁸, Eskişehir-Sarıket Nekropolü ETÇ I'e ait 131, 92, 83 ve 419 no.lu mezarlarda⁴⁹, İslahiye-Gedikli Höyük'te ETÇ II kremasyon kaplarında⁵⁰, Elazığ-Norşuntepe kazısının ETÇ II-III tabakalarında⁵¹, Şanlıurfa-Hassek Höyük ETÇ yapı katlarında⁵², Gaziantep-Deve Hüyük⁵³, Kargamış OTÇ tabakasında⁵⁴, Van-Tiliktepe ETÇ tabakasında⁵⁵ ve Gaziantep-Tilmen Höyük ETÇ ve OTÇ tabakalarında⁵⁶ rastlanmıştır. Çevre bölgelerden ise Irak'ta Kish'te MÖ 2700-2350 gömülerinde⁵⁷; Suriye'de Tell Brak Mittani ve Eski Babil periyodlarında⁵⁸, Terqa'da MÖ 18. yüzyılın sonu/17. yüzyılın ortasına tarihlenen tabaka 6'da⁵⁹, Til Barsip ETÇ tabakası⁶⁰; Lübnan'da Biblos ETÇ tabakasında⁶¹ bu iğne tipi ele geçmiştir. Yukarı Göklü Nekropolü'nde bulunan başı rulo formlu iğneler tipolojik olarak Anadolu ve Yakınoğu örnekleri ile paralellik gösterir.

Yarım Küre Başlılar (Fig. 10 no: 1)

Yukarı Göklü Nekropolü M.3 oda mezarında bu iğne tipinden 1 adet bulunmuştur. YN.95.129 envanter numaralı iğne bakırdan üretilmiştir (Kat. No. 46). Süs iğnesinin uzunluğu 6 cm, baş çapı 0.5 cm, ağırlığı ise 2 gr'dır. Silindirik gövdeli iğnenin baş kısmı yarım küre formludur. Gövdenin bitim kısmı sivridir. Bu iğne grubunun benzerleri Anadolu'da Karkamış ETÇ mezarlarında⁶², Eskişehir-Demircihöyük ETÇ II⁶³, Eskişehir-Küllüoba ETÇ III tabakası⁶⁴, Çorum-Resulođlu⁶⁵ mezarlığında ve Gaziantep-Tilmen Höyük ETÇ ve OTÇ tabakalarında⁶⁶ bulunmuştur. Ayrıca Çankırı Müzesi Koleksiyonu'nda da bu iğne tipine rastlanır⁶⁷. Bunların yanı sıra Suriye'de Tell Brak'ın Mittani ve Eski Babil periyodlarında bu iğne tipi tespit edilmiştir⁶⁸. İncelediğimiz yarım küre başlı düz gövdeli iğneler, tipolojik olarak Anadolu ve Suriye örnekleriyle paralellik göstermektedir.

⁴⁸ Lamb, 1937: 86, Fig. 18/12-13.

⁴⁹ Seeher, 2000: Abb. 21/G.83.b, Abb. 22/G.92.b, Abb. 25/G.131.b, Abb. 45/G. 419. c-d.

⁵⁰ Alkim – Alkim, 1966: Şek. 36/3-4; Klein, 1992: Taf. 123/4-5.

⁵¹ Schmidt, 2002: Taf. 62/900-910.

⁵² Egeli, 1989: Lev. 28/100-102.

⁵³ Klein, 1992: Taf. 123/2-3.

⁵⁴ Klein, 1992: Taf. 123/6-7.

⁵⁵ Korfmann, 1982: Taf. 19/2.

⁵⁶ Duru, 2013: Lev. 73/5, Lev. 112/2-4.

⁵⁷ Langdom, 1924: Pl. XIX/2.

⁵⁸ Oates – Oates, vd., 1997: 267, Figs. 26, 33, 35.

⁵⁹ Mount - Williams, 1980: 21, Fig. 9/ TPR 8 18.

⁶⁰ Klein, 1992: Taf. 124/25.

⁶¹ Dunand, 1937: Pl. CII/5372, Pl. CIII/1935, Pl. CIV/3320, Pl. CV/1757.

⁶² Woolley, 1952: Pl. 61/b.

⁶³ Obladen – Kauder, 1996: Taf. 156/1-2.

⁶⁴ Fidan, 2005: Lev. 15/ Kat. No. 41.

⁶⁵ Yıldırım, 2006: 12, Fig. 16/d.

⁶⁶ Duru, 2013: Lev. 73/3-4, Lev. 111/10.

⁶⁷ Zimmermann – Yıldırım, 2011: 256, Res. 2.

⁶⁸ Oates – Oates, vd., 1997: 267, Figs. 23, 30.

Mercimek Başlılar (Fig. 10 no: 2-8)

Bu iğne tipinden, Yukarı Göklü Nekropolü'nde 7 adet ele geçmiştir. Süs iğnelerinden YN.95.113, YN.95.115, YN.95.114 ve YN.95.116 envanter numaralı M.3 oda mezarından; YN.95.119 ile YN.95.118 envanter numaralı M.2 oda mezarında ve YN.95.117 envanter numaralı örnek ise M.1 oda mezarında tespit edilmiştir (Kat. No. 47-53). Eserler bakır üretimidir. İğnelerin uzunlukları 4.2 cm – 6 cm, baş çapları 0.4 cm – 1 cm ve ağırlıkları 1 gr - 2 gr arasında değişir. Silindirik gövdeli iğnelerin bitim kısmı sivridir. Süs iğnelerinin baş kısmı mercimek formundadır. İğnelerden YN.95.114, YN.95.119, YN.95.117 ve YN.95.118 envanter numaralı diğer örneklerden farklı olarak baş kısmına yakın yerde eğilme mevcuttur. Bu tip iğnelerin çevre kültürlerde yakın benzerlerine rastlanmamıştır. Ancak Anadolu'da bu iğne tipinin düz boyunlu olan örnekleri şimdilik Gaziantep-Birecik Mezarlığı ETÇ gömüleri⁶⁹ ve Afyonkarahisar-Çavdarlı Höyüğü ETÇ II tabakasından bilinir⁷⁰. Söz konusu süs iğneleri tip olarak Yukarı Göklü Nekropolü örnekleriyle benzerdir.

Malzeme ve Üretim Teknikleri

Yukarı Göklü Nekropolü'nde bulunan süs iğnelerinin tamamı bakır üretimidir. Süs iğnelerinin büyük çoğunluğu modellenmiş kalıpta döküm (cire-perdue) tekniğiyle üretilmiştir. Ancak başı dilimli iğneler iki parçalı kalıpta döküm tekniğiyle yapılmıştır (Fig. 6/3). Söz konusu iğnelere bir bölümünün baş kısmının kalıptan sonra şekillendirmeye maruz kaldığı anlaşılmıştır. Nitekim mercimek başlı düz gövdeli (Fig. 10/2-8) süs iğneleri incelendiğinde, bunların baş kısımlarının kalıptan çıkarıldıktan sonra çekiç tarzı bir aletle düzenlendiği anlaşılmaktadır. H. Tekin madeni eserler üzerine yapmış olduğu çalışmada, “düz gövdeli süs iğneleri grubuna giren başı rulo biçimli iğnelerin baş kısımlarının şekillendirilmesinde farklı yöntemlerin uygulandığını önermiştir. Bunlar da kimi zaman iğnenin bir ucunun örs üzerinde çekiçle istenilen kalınlığa ininceye kadar levha haline getirildiğini, ardından da bir pense yardımıyla içe doğru büküldüğünü belirtmiştir. Kimi zaman da hafif bir çekiçlemenin ardından aşağıya doğru ve gövdeye paralel biçimde uzanır hale getirildiğini” ifade etmiştir⁷¹. Yukarı Göklü Nekropolü mezarlarında bulunmuş olan rulo başlı düz gövdeli iğneler (Fig. 9/1-7) incelendiğinde bunların da H. Tekin'in önerdiği gibi iğnenin bir ucunun örs üzerinde çekiçle istenilen kalınlığa ininceye kadar levha haline getirildiği, ardından da bir pense yardımıyla içe doğru büküldüğü anlaşılmıştır.

Yukarı Göklü Nekropolü süs iğnelerinin büyük çoğunluğu tek kalıpta şekillendirilmiştir. Ancak YN.95.104 envanter numaralı süs iğnesinde iç içe halka biçimli baş, iğne gövdesinden ayrı olarak üretilmiş ve sonradan gövdeye aplat edilmiştir (Fig. 6/4). Süs iğnelerinden bağlamalı olanların gövdeleri üzerinde yuvarlak bir delik yer alır. Bu tip iğneler incelendiğinde büyük çoğunluğunda deliğin etrafındaki kılcalanmalarda herhangi bir bozulmaya rastlanmamıştır. Ancak YN.95.125, YN.95.134, YN.95.137, YN.95.144, YN.95.146 envanter numaralı iğnelerin gövdeleri üzerinde yer alan yuvarlak formlu deliğin etrafında bozulmalara rastlanmıştır. Böylelikle Yukarı Göklü

⁶⁹ Sertok – Ergeç, 1999: 105, Fig. 9/K.

⁷⁰ Fidan, 2005: Lev. 24/Kat. No. 66.

⁷¹ Tekin, 2018: 146.

Nekropolü'nde ele geçmiş süs iğnelerinde kalıp sırasında delik açılmakla birlikte kalıptan sonra da iğne gövdesi üzerinde deliğin açıldığı sonucuna varılabilir.

Kullanım Alanları ve İşlevleri

Yukarı Göklü Nekropolü mezarları kaçak kazılar sonucunda tahrip edildiğinden süs iğnelerinin buluntu durumları hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ancak çevre kültür bölgelerinde ele geçen örneklerden yola çıkılarak Yukarı Göklü Nekropolünde bulunmuş süs iğnelerine açıklık getirmek mümkündür. İğnelerin mezarlardan ele geçmesinden yola çıkarak bunların ölü armağanı, süs eşyası, nazarlık veya kefeni tutturmak için bırakıldığı düşünülebilir.

İncelemiş olduğumuz süs iğnelerinin benzer örneklerinden yola çıkarak, bu iğnelerin bir bölümünün mezarlara sadece ölü armağanı olarak bırakılmayıp, Yakındoğu uygarlıklarında olduğu gibi, bireylerin günlük yaşamlarında elbise, saç ya da baş örtüsünde işlevsel olarak ya da süs amaçlı kullanıldığı söylenebilir. Böylelikle büyük boyutlu ve ağırlığı fazla olan süs iğnelerinin kalın kumaşlarda; küçük boyutlu ve daha hafif olan örneklerin ise ince kumaşların uçlarını birleştirmede istifade edildiği söylenebilir.

Süs iğnelerinden düz gövdeliler grubuna giren mercimek başlılar ve yarım küre başlıların elbiselerin yanı sıra saç ya da baş kısmında kullanılan başörtüsünü tutturma ya da süslemede kullanılmış olabileceği de düşünülebilir.

Düz gövdeli iğneler, kumaş üzerine doğrudan batırılarak kullanılmış olmalıdır. Bağlamalı iğnelerin silindirik gövdeleri üzerinde yuvarlak bir delik bulunur. Bu delik üzerine zaman zaman bir halkada takılabilmektedir. Ancak Yukarı Göklü Nekropolü bağlamalı iğnelerinde bu halkalara rastlanmamıştır. “Bu tip iğnelerde delikten geçirilen bir ipin iğnenin kumaşa batırılmasından sonra sapın çevresinden birkaç kez dolandırıldığı, sıkıldığı ve böylece iğnenin kumaştan kaymasının engellendiği” ifade edilmiştir⁷². Kıyafetlerde kullanıldığı düşünülen bu tip süs iğnelerinde deliklerden geçirilen iplere süs amaçlı amulet, boncuk ve mühür gibi objelerinde asıldığı ifade edilmiştir⁷³. Elde her ne kadar veri olmasada incelemiş olduğumuz bağlamalı süs iğnelerinde de böyle bir kullanımın olması muhtemeldir.

Sonuç

Çalışmamızda Yukarı Göklü Nekropolü kurtarma kazılarında M.1, M.2 ve M.3 oda mezarlarında bulunmuş süs iğneleri değerlendirilmiştir. Süs iğneleri, düz gövdeliler ve bağlamalılar olmak üzere 2 tipe ayrılmıştır. Bunlardan düz gövdeliler, baş formuna göre rulo, yarım küre, mercimek başlılar olmak üzere 3 ana tipe; bağlamalı gövdeliler ise yarım küre, mercimek, makara, çapa, dört yaprak, dilimli, tek boğumlu, iç içe halka, çift spiral ve küre başlılar olmak üzere 10 ana tipe ayrılarak incelenmiştir. Bu bağlamda Yukarı Göklü Nekropolü süs iğnelerinin tek tip olmayıp çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır.

⁷² Egeli, 1989: 159.

⁷³ Egeli, 1989: 159.

Tipolojik ve stilistik açıdan bakıldığında, süs iğnelerinin üretim teknikleri ve tip olarak benzerlerinin Anadolu ve çevre kültürlerde özellikle Kuzey Suriye ve sınırlı sayıda da olsa Mezopotamya Bölgeleri'nde bulunduğu görülmüştür. Bu bağlamda Yukarı Göklü Nekropolü buluntuları, bu bölgeler arasında kültürel anlamda bir bütünlüğün olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte incelemiş olduğumuz bağlamalı iğnelere makara, çapa ve tek boğumlu başlıkların benzerlerine Anadolu ve çevre kültürlerde rastlanmamış olması, Yukarı Göklü Nekropolü'nde ele geçen iğnelere arasında yöreye özgü tiplerin de olduğu sonucuna götürmektedir.

Ele almış olduğumuz süs iğneleri, diğer pek çok arkeolojik veri gibi kültürel ilişkileri göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yukarı Göklü Nekropolü süs iğnelerinin ele geçtiği mezarlarda tarihlendirmeye yardımcı olacak malzemeler arasında, ETÇ dönemi için tipik olan çanak çömlek grupları ve bunların tipik formları da sayılabilir. Bunlar arasında portakal kırmızısı yerel kaplar, hızlı çark yapımı, yüzeyleri yivli kadehler ve yüksek ayaklı meyvelikler sayılabilir. Nitekim bu tür çanak çömlekler ETÇ'de geniş bir alanda yayılım göstermiştir. Yine süs iğnelerinin tarihlendirilmesinde bir diğer önemli kriter ise Anadolu, Kuzey Suriye ve kısmen de olsa Mezopotamya Bölgeleri'nin bazı yerleşmelerinde tip ve üretim tekniği olarak benzer örneklerin ele geçmesidir. Söz konusu bölgelerde ele geçen süs iğneleri de ETÇ'de kullanım görmüştür. Bu veriler ışığında Yukarı Göklü Nekropolü süs iğnelerini, hem tipolojik ve stilistik açıdan hem de kullanım alanları açısından ETÇ'ye tarihlemek mümkündür.

Çevre kültürlerle ilişkilerin daha iyi anlaşılabilmesi için Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde arkeolojik kazıların devam ettirilmesi de önemlidir. Böylelikle çalışmamızda ortaya koymaya çalıştığımız sonuçlara yeni verilerin ekleneceği de muhakkaktır.

Kaynakça

- ALGAZE, G. vd., 1995. "Titriş Höyük, A Small EBA Urban Center in Anatolia the 1994 Season", *Anatolica*, XXI, pp. 13-64.
- ALKIM, U. B. – ALKIM, H., 1966. "Gedikli (Karahüyük) Kazısı Birinci Ön-Rapor", *Bellekten*, XXX / 117, ss.1-26.
- BAYKAL SEHEER, A. - OBLADEN – KAUDER, J., 1996. "Kleinfunde aus Metall", *Demircihüyük IV*, pp. 313-314.
- CHARVÁT, P., 1976. "The Toggle Pins and their Diffusion throughout the Old World during the Early Bronze Age", *Památky Archeologické*, 2, pp. 341-358.
- ÇETİN, C., 2015. "Isparta Müzesi'nden Bir Grup Takı", *CEDRUS*, III, ss. 1-30.
- DUNAND, M., 1937. *Fouilles de Byblos I: 1926-1932, Atlas*, Paris.

- DURU, R., 2013. *Tilmen Höyük Kazıları I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- EGELİ, H. G., 1989. *MÖ 3-2. Binyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Maden İğneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- EFE, T., 1999. “Orman Fidanlığı Kurtarma Kazısı (1992-94 Yılları Arasında Yapılan Çalışmalara Ait Önrapor”, *Anadolu Araştırmaları*, XV, ss. 73-101.
- EFE, T., 2007. “Küllüoba 2005 Yılı Kazı Çalışmaları”, *KST*, 28/ 1, ss. 71-91.
- FİDAN, E., 2005. *İç Batı Anadolu Orta Tunç Çağı Öncesi Metal Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- FİDAN, E., 2012. “İç Kuzeybatı Anadolu İlk Tunç Çağı Gözlü Süs İğneleri (*Toggle Pin*)”, *Colloquium Anatolicum*, XI, ss.179-205.
- KAMPSCHULTE, I. – ORTHMANN, W., 1984. *Gräber des 3. Jt.v. Chr. Im Syrischen Euphrattal. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978*, Bonn.
- KARADOĞAN, S. – ÖZGEN, N., 2006. “Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tarımsal Üretimin Niteliği, Değişimi ve Dağılımının CBS Ortamında Analizi”, 4. *Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 13 – 16 Eylül, 1-9, İstanbul.
- KESKİN, L., 2009. *İzmir Bölgesi Maden İşçiliği: Başlangıcından MÖ II. Binyıl Sonuna kadar Madeni Eser Üretimi ve Ticareti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KORFMANN, M., 1982. *Tilkitepe*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.
- KULAKOĞLU, F. - KANGAL, S., 2010. *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kanış Karumu, Assurlular İstanbul'da*, Kayseri.
- KLEIN, H., 1992. *Untersuchung zur Typologie Bronzezeitlicher Nadeln in Mesopotamien und Syrien*, Saarbrücker Dr. und Verl., Saarbrücken.
- LAMB, W., 1937. “Excavations at Kusura Near Afyonkarahisar, I”, *Archaeologia*, 86, pp. 1-64.
- LANGDON, S., 1924. *Excavations at Kish*, Paris.
- LANERI, N. 2004. *I Costumi Funerari Della Media Vallata Dell'eufate Durante Il III Millennio A.C.*, Naples.
- MALLOWAN, M. E. L., 1947. “Excavations at Brak and Chagar Bazar”, *Iraq*, 9, pp. 1-259.
- MARTIN, H. P. - MOON, J. – POSTGATE, J. N., 1985. *Abu Salabikh Excavations Volume 2 Graves 1 to 99*, Printed in England by Stephen Austin, Hertford.
- MARRO, C. - TİBET, A. - ERGEÇ, R., 2000. “Horum Höyük 1998 Çalışmaları”, *KST*, 21/1, ss. 167-184.
- MOORTGAT, A. 1960. *Tell Chuera in Nordost –Syrien*, Westdeutscher Verlag, Köln Und Opladen.

- MOUNT-WILLIAMS, L., 1980. *Terqa Preliminary Reports. No. 8: Object Typology of The Third Season: The Third and Second Millennia*, Syro-Mesopotamian Studies 3/2, pp. 1-63.
- OATES, D. – OATES, J. - MCDONALD, H., 1997. *Excavations at Tell Brak Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, Cambridge.
- OATES, D. – OATES, J. - MCDONALD, H., 2001. *Excavations at Tell Brak Vol. 2: Nagar in the Third Millenium BC.*, Cambridge.
- ORTHMANN, W., 1981. *Halawa 1977-1979*, (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 37), Bonn.
- ÖZSAİT, M., 1997. “1995 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı”, *XVIII. KST*, 1, ss. 457-475.
- ÖZGEN, E. 1990. “Oylum Höyük 1988”, *XI. KST*, 1, ss. 203-211.
- ÖZGEN, E. – HELWING, B. - TEKİN, H., 1997. “Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük”, *Istanbuler Mitteilungen*, 47, pp. 39-90.
- PUSAT, Ü. Y., 2016. *Belentepe Tunç Çağı Mezarı Eserleri*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- SAGONA, A., - ZIMANSKY, P., 2015. *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.0000.000-550*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHMIDT, K., 2002. *Norşuntepe Kleinfunde II Artefacte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glass*, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz am Rhein.
- SCHAEFFER, C. F. E., 1962. *Ugaritica IV*, Paris.
- SEEHER, J., 2000. *Die Bronzezeitliche Nekropole Von Demircihüyük-Sarket*, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- SERTOK, K. – ERGEÇ, R. 1999. “A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near The Birecik Dam, Southeastern Turkey Preliminary Report (1997-98)”, *Anatolica*, XXV, pp. 87-107.
- SPEISER, A., 1935. *Excavations at Tepe Gawra I*, Philadelphia.
- TEKİN, H., 2018. *Madeni Eser Tipolojisi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- YILDIRIM, T., 2006. “An Early Bronze Age Cemetery At Resuloglu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003-2005”, *Anatolia Antiqua*, XIV, 1-14.
- YILMAZ, D., 2006. “Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda Mezar Geleneği”, *Anadolu/Anatolia*, 31, ss. 57-69.
- ZIMMERMANN, T. – YILDIRIM, T., 2011. “Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi “, 26. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss. 251-257.

Katalog

Bütün eserler bakır üretimidir.

Katalog No: 1

Şekil No: Fig. 2/1

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.132

Ölçüler: Uzunluk: 8.6 cm, Baş Çapı: 0.7 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Küt uçlu, silindirik gövdeli ve baş kısmı yarım küre formudur. Baş kısmının hemen altında torus yer alır. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Langdon, 1924: Pl. XIX/2 (Kish, MÖ 2700-2350 gömüleri); Dunand, 1937: Pl. LXIX/2210, Pl. CII/5251, Pl. CIV/3366, 3055 (Biblos, ETÇ); Mallowan, 1947: Pl. XXX//3 (Chagar Bazar, ETÇ); Moortgat, 1960: 21, Abb. 20 (Tell Chuera, kutsal alan, MÖ III. Binin ikinci yarısı); Charvát, 1976: 348, Pl. 1/6 (Troya, MÖ 2200-2000); Orthmann, 1981: Taf. 68 (Tell Halawa, Mezar H-119, ETÇ); Martin, vd., 1985: 11, 117, Fig. 71/17 (Abu Salabikh, Mezar 61, Akkad ve Post Akkad); Özgen, 1990: 204-205, Res. 9 (Oylum Höyük, 3 numaralı mezar ETÇ IV Kültür Katı); Obladen – Kauder, 1996: Taf. 156/3 (Demircihöyük Ana Evre III, ETÇ II); Özsait, 1997: 467, Res. 4/E6, E7 (Harmanören Mezarlığı MÖ III. Bin); Özgen – Helwing – Tekin, 1997: 59-60, Taf. 13-13 (Oylum Höyük, vazolar mezarı MÖ III.-II. bin oda mezar); Seeher, 2000: 134, Abb. 18/G.53/b (Eskişehir-Sarıket Nekropolü, ETÇ II), Abb. 47/G.455.c (Eskişehir-Sarıket Nekropolü, ETÇ II); Marro – Tibet – Ergeç, 2000: 170, 181, Çiz. 9/7 (Horumhöyük, sandık mezar, ETÇ IV); Özgen – Helwing – Engin, 2001: 224; Oates, vd. 2001: 240, Fig. 257 (Tell Brak, Akkadian/Post Akkadian); Efe, 2007: 86, 90, Res. 7 (Küllüoba, Kompleks II, ETÇ II-III); Pusat, 2016: 44, Kazı Env. No: BT.08.67 (Belentepe, Mezar 1, ETÇ Kültür Katı).

Katalog No: 2

Şekil No: Fig. 2/2

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.136

Ölçüler: Uzunluk: 11.8 cm, Baş Çapı: 1 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 9 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde de tahribata ya da kullanıma bağlı eğilmeler görülür. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 3

Şekil No: Fig. 2/3

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.123

Ölçüler: Uzunluk: 6.4 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Küt uçlu, silindirik gövdeli ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. İğnenin gövdesinde yer yer kırıklar mevcuttur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 4

Şekil No: Fig. 2/4

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.130

Ölçüler: Uzunluk: 7.3 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 5

Şekil No: Fig. 2/5

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.125

Ölçüler: Uzunluk: 5.6 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 6

Şekil No: Fig. 2/6

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.134

Ölçüler: Uzunluk: 9.1 cm, Baş Çapı: 0.7 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 5 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 7

Şekil No: Fig. 2/7

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.126

Ölçüler: Uzunluk: 7.2 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

308

OANNES
3 (2)

Katalog No: 8

Şekil No: Fig. 2/8

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.127

Ölçüler: Uzunluk: 6 cm, Baş Çapı: 0.4 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 9

Şekil No: Fig. 2/9

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.137

Ölçüler: Uzunluk: 11.9 cm, Baş Çapı: 0.9 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 6 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Baş kısmının hemen altında bir torus yer alır.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 10

Şekil No: Fig. 2/10

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Envater No: YN.95.133

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Ölçüler: Uzunluk: 8.4 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 11

Şekil No: Fig. 2/11

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.135

Ölçüler: Uzunluk: 11.9 cm, Baş Çapı: 0.9 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 5 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Boyun kısmı inceltmiş olup baş kısmının hemen altında torus vardır.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 12

Şekil No: Fig. 2/12

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Envater No: YN.95.106

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Ölçüler: Uzunluk: 4.7 cm, Baş Çapı: 0.8 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 13

Şekil No: Fig. 2/13

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.107

Ölçüler: Uzunluk: 5.2 cm, Baş Çapı: 0.4 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 14

Şekil No: Fig. 2/14

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Envater No: YN.95. 153

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Ölçüler: Uzunluk: 2.5 cm, Baş Çapı: 1 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 5 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Gövde sarmal formudur.

Benzerleri: Mallowan, 1947: Pl. XXX/ /3 (Chagar Bazar, ETÇ).

Katalog No: 15

Şekil No: Fig. 2/15

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.124

Ölçüler: Uzunluk: 6.5 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 16

Şekil No: Fig. 2/16

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95. 122

Ölçüler: Uzunluk: 6.5 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 17

Şekil No: Fig. 2/17

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.131

Ölçüler: Uzunluk: 7.6 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 1

Katalog No: 18

Şekil No: Fig. 3/1

Eser Adı: Mercimek Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.109

Ölçüler: Uzunluk: 6.5 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı mercimek formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Speiser, 1935: Pl. 50/8 (Tepe Gawra, ETÇ III); Dunand, 1937: Pl. LXIX/2217, 2218-2219, Pl. CIV/5226, 5251, Pl. CIV/3637 (Biblos, ETÇ); Schaefer, 1962: 427, Pl. 14/4 (Ugarit, ETÇ); Alkım – Alkım, 1966: Şek. 36 (Gedikli Höyük, kremasyon kapları, ETÇ II); Orthmann, 1981: Taf. 68/101 (Tell Halawa, Mezar H-119, ETÇ); Özgen, 1990: 210, Res. 9 (Oylum Höyük, vazolar mezarı, ETÇ); Laneri, 2004: 267, Tavola 36/TH684 (Titriş, mezar, MÖ III. Binin ilk yarısı); Efe, 2007: 86, Res. 7 (Küllüoba, Kompleks II, ETÇ II-III); Keskin, 2009: Lev. 13/211 (Bakla Tepe, ETÇ II-III); Pusat, 2016: 47, Kazı Env. No. BT.08.69, BT.08.70 (Belentepe, Mezar 1, ETÇ); Soğmatar Kazısı Raporu 2018, 11, Buluntular, 74 Nolu Mezar Odası (ETÇ Kültür Katı).

Katalog No: 19

Şekil No: Fig. 3/2

Eser Adı: Mercimek Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.111

Ölçüler: Uzunluk: 5.7 cm, Baş Çapı: 0.7 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı mercimek formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Delik kısmı tahribat görmüştür.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 18

Katalog No: 20

Şekil No: Fig. 4/1

Eser Adı: Makara Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.143

Ölçüler: Uzunluk: 5.1 cm, Baş Çapı: 1.1 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı makara formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Boyun kısmında iki torus mevcuttur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 21

Şekil No: Fig. 5/1

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.87

Ölçüler: Uzunluk: 7.4 cm, Baş Çapı: 2 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı çift spiral formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: Schaeffer, 1962: Fig. 30/1 (Ugarit, MÖ 2200-2000), Fig. 30/3-6 (Luristan); Korfmann, 1982: Taf. 19/2 (Tilkitepe, MÖ III. Bin); Sertok – Ergeç, 1999: Fig. 9/G (Gaziantep-Birecik Mezarlığı, ETÇ II); Efe, 1999: 104, Fig. 20 (Eskişehir-Orman Fidanlığı, VII. Tabaka, Geç Kalkolitik); Oates, vd., 2001: 241, Fig. 258 (Tell Brak, MÖ III. Bin).

Katalog No: 22

Şekil No: Fig. 5/2

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.88

Ölçüler: Uzunluk: 6.5 cm, Baş Çapı: 2.3 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

Katalog No: 23

Şekil No: Fig. 5/3

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.89

Ölçüler: Uzunluk: 8.2 cm, Baş Çapı: 2 cm, Delik Çapı: 0.7 cm, Ağırlık: 6 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

Katalog No: 24

Şekil No: Fig. 5/4

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.90

Ölçüler: Uzunluk: 8.3 cm, Baş Çapı: 2.5 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

Katalog No: 25

Şekil No: Fig. 5/5

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.91

Ölçüler: Uzunluk: 8.4 cm, Baş Çapı: 2.7 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 5 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

Katalog No: 26

Şekil No: Fig. 5/6

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.92

Ölçüler: Uzunluk: 9 cm, Baş Çapı: 2.5 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

Katalog No: 27

Şekil No: Fig. 5/7

Eser Adı: Çift Spiral Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.93

Ölçüler: Uzunluk: 9.2 cm, Baş Çapı: 2.8 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 21

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 21

314

OANNES
3 (2)

Katalog No: 28

Şekil No: Fig. 6/1

Eser Adı: Çapa Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.145

Ölçüler: Uzunluk: 7.2 cm, Baş Çapı: 1 cm, Delik Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı çapa formudur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 29

Şekil No: Fig. 6/2

Eser Adı: Dört Yaprak Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.103

Ölçüler: Uzunluk: 8.3 cm, Baş Çapı: 2.3 cm, Delik Çapı: 0.7 cm, Ağırlık: 5 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı dört yaprak formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 30

Şekil No: Fig. 6/3

Eser Adı: Dilimli Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.144

Ölçüler: Uzunluk: 8.2 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı dilimli formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 31

Şekil No: Fig. 6/4

Eser Adı: İç İç Halka Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.104

Ölçüler: Uzunluk: 7.7 cm, Baş Çapı: 1.1 cm, Delik Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı iç içe halka formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 32

Şekil No: Fig. 7/1

Eser Adı: Tek Boğum Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.146

Ölçüler: Uzunluk: 5.6 cm, Baş Çapı: 0.4 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı tek boğumlu formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Gövdenin bitim kısmının çok az bir bölümü kırık ve eksiktir.

Benzerleri: ---

Katalog No: 33

Şekil No: Fig. 7/2

Eser Adı: Tek Boğum Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Mezar Odası

Envater No: YN.95.147

Ölçüler: Uzunluk: 7.8 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı tek boğumlu formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur.

Benzerleri: ---

Katalog No: 34

Şekil No: Fig. 7/3

Eser Adı: Tek Boğum Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.148

Ölçüler: Uzunluk: 13.5 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 6 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 33

Benzerleri: ---

Katalog No: 35

Şekil No: Fig. 8/1

Eser Adı: Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.138

Ölçüler: Uzunluk: 8 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve eğik boyunlu formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Baş kısmı küre formundadır. Boyun kısmı baş kısmındaki deliği görececek şekilde eğilmiştir.

Benzerleri: Langdom, 1924: Pl. XIX/4 (Kish, MÖ III. Bin gömüleri); Orthmann, 1981: Taf. 63/40-48 (Tell Halawa, Mezar H-70, MÖ III. Bin); Kampschulte – Orthmann, 1984: Taf. 1/b.6-7 (Tawi, MÖ III. Bin); Mount-Williams, 1980: p. 21, Fig. 9/ TPR 8 19-20 (Terqa, Gömü 1, MÖ III. Bin); Egeli, 1989: Lev. 32/127-134 (Lidar Höyük, ETÇ), Lev. 37/167-169 (Titriş, ETÇ gömüleri), Lev. 38/170-171 (Titriş, ETÇ gömüleri); Klein, 1992: Taf. 70/1 (Karkamış, ETÇ), Taf. 90/7 (Til Barsip, ETÇ); Algaze vd., 1995: 64, Fig. 34 (Titriş, ETÇ gömüleri).

Katalog No: 36

Şekil No: Fig. 8/2

Eser Adı: Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.139

Ölçüler: Uzunluk: 8.3 cm, Baş Çapı: 0.6 cm, Delik Çapı: 0.5 cm. Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve eğik boyunlu formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Baş kısmı küre formundadır. Boyun kısmı baş kısmındaki deliği görecektir şekilde eğilmiştir. Delik kısmından kırılmış olup iki parça halindedir.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 35

Katalog No: 37

Şekil No: Fig. 8/3

Eser Adı: Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.140

Ölçüler: Uzunluk: 11.9 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Delik Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 6 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve eğik boyunlu formludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Baş kısmı küre formundadır. Boyun kısmı baş kısmındaki deliği görecektir şekilde eğilmiştir.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 35

Katalog No: 38

Şekil No: Fig. 8/4

Eser Adı: Küre Başlı Bağlamalı İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.142

Ölçüler: Uzunluk: 13.5 cm, Baş Çapı: 0.8 cm, Delik Çapı: 0.7 cm, Ağırlık: 13 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, küt uçlu ve eğik boyunludur. Silindirik gövde üzerinde dışa doğru şişkin yuvarlak delik bulunur. Baş kısmı küre formundadır. Boyun kısmı baş kısmındaki deliği görecektir şekilde eğilmiştir.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 35

Katalog No: 39

Şekil No: Fig. 9/2

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.101

Ölçüler: Uzunluk: 10.6 cm, Ağırlık: 6 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı rulo formundadır.

Benzerleri: Langdom, 1924: Pl. XIX/2 (Kish, MÖ 2700-2350 gömülerinde); Dunand, 1937: Pl. CII/5372, Pl. CIII/1935, Pl. CIV/3320, Pl. CV/1757 (Biblos, ETÇ); Lamb, 1937: Fig. 18/12-13 (Kusura, A Tabakası ETÇ I, B-C (Geçiş) Tabakası ETÇ III); Alkım – Alkım, 1966: Şek. 36/3-4 (Gedikli Höyük, Kremasyon kapları, ETÇ II); Mount-Williams, 1980: 21, Fig. 9/ TPR 8 18 (Terqa, Tabaka 6, MÖ 18. yüzyılın sonu/17. yüzyılın ortası); Korfmann, 1982: Taf. 19/2 (Tilkitepe, MÖ III. Bin); Egeli, 1989: Lev. 28/100-102 (Hasek Höyük, ETÇ); Klein, 1992: Taf. 123/2-3 (Gaziantep-Deve Hüyük, Geç Demir Çağ), Taf. 123/4-5 (Gaziantep-Gedikli, ETÇ II), Taf. 123/6-7 (Karkamış, OTÇ), Taf. 124/5 (Til Barsip, ETÇ); Oates – Oates – Mcdonald, 1997: 267, Figs, 26, 33, 35 (Tell Brak, Mittani ve Eski Babil Periyodu); Seeher, 2000: Abb. 21/G.83.b, Abb. 22/G.92.b, Abb. 25/G.131.b, Abb. 45/G. 419. c-d (Eskişehir-Sarıket Nekropolü 131, 92, 83, 419 nolu mezarlar, ETÇ I); Schmidt, 2002: Taf. 62/900-910 (Norşuntepe, ETÇ II-III); Keskin, 2009: Lev. 9/117-118, 126, 130, Lev. 12/202-205 (Bakla Tepe, ETÇ I); Duru, 2013: Lev. 73/5 (Tilmen Höyük, ETÇ), Lev. 112/2-4 (Tilmen Höyük, OTÇ).

318

OANNES
3 (2)

Katalog No: 40

Şekil No: Fig. 9/7

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.98

Ölçüler: Uzunluk: 6.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 41

Şekil No: Fig. 9/3

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.99

Ölçüler: Uzunluk: 6.3 cm, Ağırlık: 3 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 42

Şekil No: Fig. 9/4

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.95

Ölçüler: Uzunluk: 5.3 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 43

Şekil No: Fig. 9/5

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.94

Ölçüler: Uzunluk: 5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 44

Şekil No: Fig. 9/6

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.97

Ölçüler: Uzunluk: 5.3 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 45

Şekil No: Fig. 9/1

Eser Adı: Rulo Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.96

Ölçüler: Uzunluk: 6.1 cm, Ağırlık: 4 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 39

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 39

Katalog No: 46

Şekil No: Fig. 10/1

Eser Adı: Yarım Küre Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.129

Ölçüler: Uzunluk: 6 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı yarım küre formludur.

Benzerleri: Obladen – Kauder, 1996: Taf. 156/1-2 (Demirci Höyük, Ana Evre III, ETÇ II); Oates – Oates – Mcdonald, 1997: 267, Figs, 23, 30 (Tell Brak, Mittani ve Eski Babil Periyodu); Fidan, 2005: Lev. 15/ Kat. No. 41 (Küllüoba, IIIB Evresi, ETÇ III); Yıldırım, 2006: 12, Fig. 16/d (Çorum-Resuloğlu, ETÇ); Zimmermann – Yıldırım, 2011: 256, Res. 2 (Çankırı Müzesi Koleksiyonu, ETÇ); Duru, 2013: Lev. 73/3-4 (Tilmen Höyük, İTÇ), Lev. 111/10 (Tilmen Höyük, OTÇ).

320

OANNES
3 (2)

Katalog No: 47

Şekil No: Fig. 10/2

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.116

Ölçüler: Uzunluk: 5 cm, Baş Çapı: 0.7 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı mercimek formludur.

Benzerleri: Sertok – Ergeç, 1999: 105, Fig. 9/K (Gaziantep-Birecik Mezarlığı, ETÇ); Fidan 2005, Lev. 24/Kat. No. 66 (Afyonkarahisar-Çavdarlı Höyüğü, ETÇ II).

Katalog No: 48

Şekil No: Fig. 10/3

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.115

Ölçüler: Uzunluk: 5.1 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı mercimek formludur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

Katalog No: 49

Şekil No: Fig. 10/4

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.113

Ölçüler: Uzunluk: 4.5 cm, Baş Çapı: 0.5 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve baş kısmı mercimek formludur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

Katalog No: 50

Şekil No: Fig. 10/5

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.3 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.114

Ölçüler: Uzunluk: 4.2 cm, Baş Çapı: 0.4 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Silindirik gövdeli, sivri uçlu ve eğik boyunludur. Baş kısmı mercimek biçimlidir. Baş kısmına yakın noktada eğilme mevcuttur.

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

Katalog No: 51

Şekil No: Fig. 10/6

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.119

Ölçüler: Uzunluk: 6.2 cm, Baş Çapı: 0.9 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 50

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

Katalog No: 52

Şekil No: Fig. 10/7

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.1 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.117

Ölçüler: Uzunluk: 5 cm, Baş Çapı: 1.1 cm, Ağırlık: 1 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 50

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

Katalog No: 53

Şekil No: Fig. 10/8

Eser Adı: Mercimek Başlı Düz Gövdeli İğne

Buluntu Yeri: M.2 Oda Mezarı

Envater No: YN.95.118

Ölçüler: Uzunluk: 6 cm, Baş Çapı: 1 cm, Ağırlık: 2 gr

Tanım: Bkz. Kat. No. 50

Benzerleri: Bkz. Kat. No. 47

322

OANNES
3 (2)

Fig. 1. Yukarı Göklü Nekropolü Coğrafi Konumu

Fig. 2. Yarım Küre Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

Fig. 3. Mercimek Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

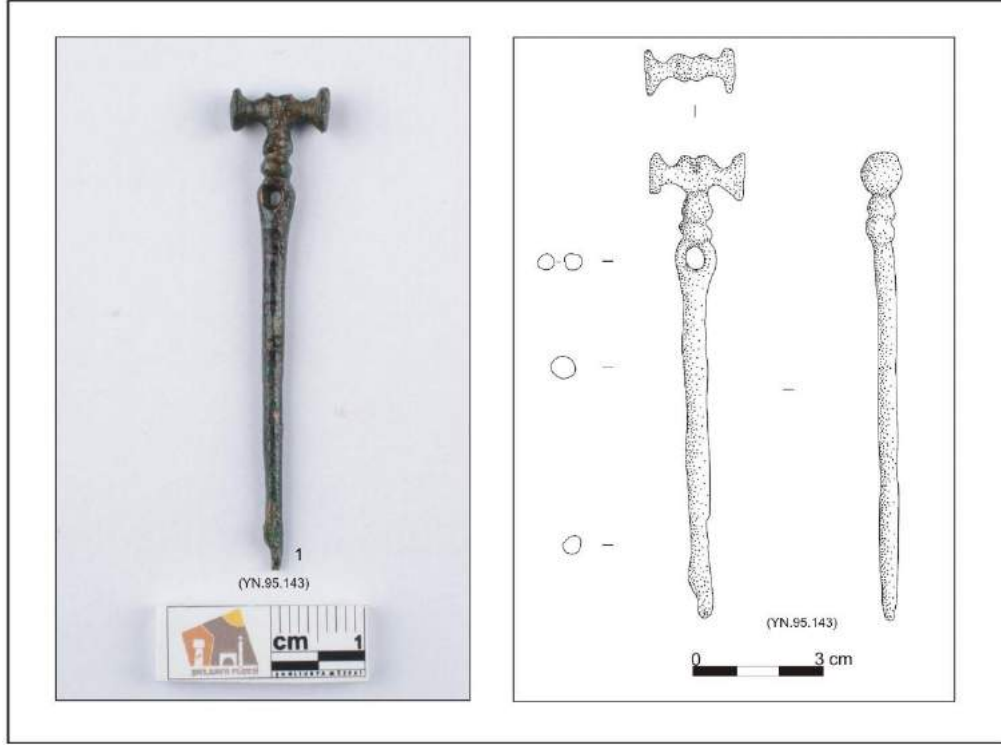

Fig. 4. Makara Başlı Bağlamalı Süs İğnesi

Fig. 5. Çift Spiral Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

Fig. 6. 1. Çapa Başlı; 2. Dört Yaprak Başlı; 3. Dilimli Başlı; 4. İç İç Halka Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

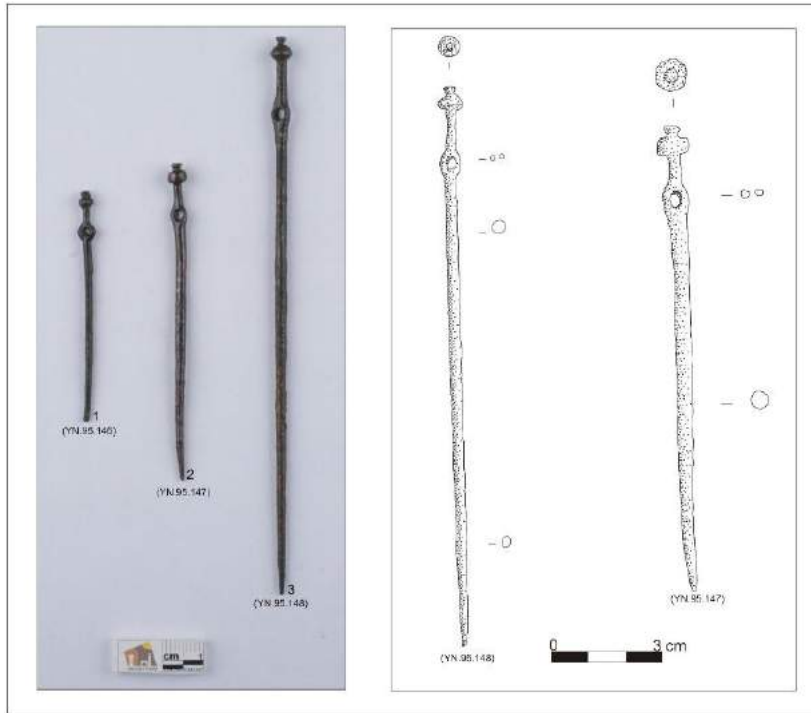

Fig. 7. Tek Boğumlu Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

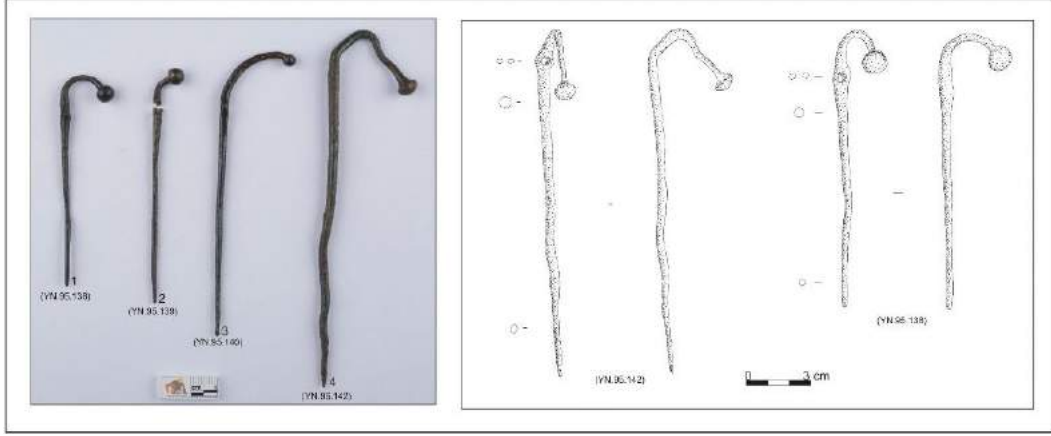

Fig. 8. Küre Başlı Bağlamalı Süs İğneleri

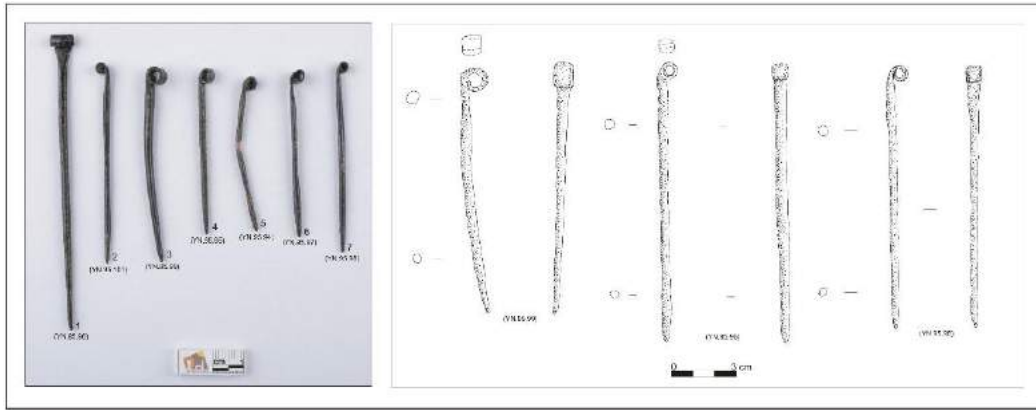
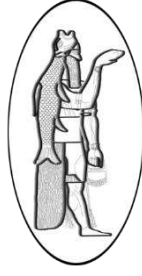

Fig. 9. Rulo Başlı Düz Gövdeli Süs İğneleri

Fig. 10. 1. Yarım Küre Başlı; 2-8. Mercimek Başlı Düz Gövdeli Süs İğneleri.

ESKİ İRAN'DA (PERSLER, PARTHLAR, SÂSÂNİLER) VERASET
İDEOLOJİSİ
*SUCCESSION IDEOLOGY (PERSIANS, PARTHIANS, SASSANIDS) IN
ANCIENT IRAN*

Muzaffer DURAN

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü
Assist. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Science and Letters, Department of History

muzafferduran@sdu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8209-1759

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **28.04.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **28.06.2021**
Sayfa-Pages : **329 – 357.**

doi : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.929440>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: DURAN, Muzaffer, “Eski İran’da (Persler, Parthlar, Sâsâniler) Veraset İdeolojisi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 329 – 357.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
329 – 357
Araştırma Makalesi / Research Article

ESKİ İRAN'DA (PERSLER, PARTHLAR, SÂSÂNÎLER) VERASET İDEOLOJİSİ SUCCESSION IDEOLOGY (PERSIANS, PARTHIANS, SASSANIDS) IN ANCIENT IRAN

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN

Öz

Eski İran hanedanlıklarında veraset ideolojisi devlet ve hükümdar geleneklerinin temel unsurlarından birini teşkil etmektedir. Eski İran tarihinin yönetsel manada geleneksel yapısı, mahalli krallar tarafından yönetilen hanedanlıkların etrafında şekillenmiştir. Bu hanedanlıklar kendi aralarında yaptıkları mücadeleler sonucunda ya İran'ın hâkimi olmuş ya da İran'ın hâkimiyetini bir başka hanedanlığa devretmiştir. Bu aşamadan sonra iktidarı ele geçiren hanedanlığın giriştiği ilk icraat, kendi hanedanlığının meşruluğunu kanıtlamak için, İran'ın mitolojik ve/veya tarihi kadim hâkimleri ile veraset bağı kurmak olmuştur. Hanedanlar arasında kurulan bu bağlantı, hanedan içindeki veliahtlık kurumunda da kendini göstermektedir. Öyle ki hanedanlar arasındaki meşruiyet mücadelesi, hükümdardan sonra tahta çıkmak isteyen kralın çocukları veya hanedanın diğer üyeleri arasında da yaşanan bir durumdur. Zira Eski İran geleneğine göre bir hükümdar öldükten sonra yerine geçecek kişinin, sefii ile kan bağı taşıması gerekmektedir. Nesebiyet bağının yanında kral adaylarının tahta çıkabilmek için bir dizi niteliklere sahip olması lazımdı. Ayrıca yerine getirmesi gereken sorumlulukları

Abstract

In the ancient Iranian dynasties, the ideology of inheritance constituted one of the basic elements of the state and ruler traditions. The traditional administrative structure of ancient Iranian history was shaped around dynasties ruled by the local kings. These dynasties either became the rulers of Iran or transferred the dominance of Iran to another dynasty as a result of their struggles among themselves. After this stage, the first act of the dynasty that took power was to establish a succession ties with the legendary and / or historical former rulers and dynasties of Iran to prove the legitimacy of their dynasty. This ideology was also used by the Iranian dynasties to prevent the spread of Rome to Anatolia and Mesopotamia. This connection established between the dynasties was also seen in the heirship institution within the dynasty. So that the legitimacy struggle between the dynasties was also among the children of the ruler or other members of the dynasty who wanted to ascend the throne after the death of the king. According to the ancient Iranian tradition, after a ruler died, the successor had to bear blood ties with his predecessor. In addition to the bond of

bulunmaktaydı. Buradan hareketle bu çalışmadaki amaç, Eski İran'da hem hanedanlar hem de hanedan üyeleri arasındaki veraset anlayışını incelemek ve hükümdar olabilmek için sahip olunması gereken nitelikleri örneklerle belirlemeye çalışmaktır. Ayrıca Eski İran'daki veraset anlayışında bir devamlılık olup olmadığı da tespit edilmek istenmektedir. Çalışma Akhaimenid (Persler), Arsak/Eşkânî (Parthlar) ve Sâsânî hanedanlıkları dönemini kapsamaktadır. Yöntemsel olarak araştırma, kronolojik ve veraset ideolojisi bağlamında tematik bir şekilde ilerlemektedir. Çalışmanın sonucunda egemenliği elde eden hanedanlıkların Keyanî ve Akhaimenid mirasına sahip çıktığı, bu ideolojinin bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Velihtlık konusunda ise tahtta hak iddia edenlerin amacına ulaşabilmesi için egemen hanedanın bir mensubu olması gerekse de bunun tek başına yeterli olmadığı; bunun yanında İran'daki politik veya dinî figürlerin de veraset mücadelelerinde belirleyici unsurlar olduğu tespit edilmiştir.

lineage, candidates for rulers had to have some qualifications in order to ascend to the throne, and they had responsibilities to fulfill. The aim of this study is to examine the successor ties between both dynasties and members of the dynasty and determine the qualities required to be a king with examples in ancient Iran. In addition, it is wanted to determine whether there is a continuity in the tradition of inheritance in ancient Iran. The study covers the period of the Achaemenid (Persians), Arsacid (Parthians) and Sassanid dynasties. Methodically, the research proceeds chronologically and thematically in the context of the ideology of inheritance. As a result of the study, it was understood that the dynasties that had sovereignty claimed the Keyanî and Achaemenid heritage and that this ideology was used as a legitimacy component. Regarding the crown of the throne, the claimants to the throne need to be a member of the ruling dynasty, but this alone is not enough; In addition, it has been determined that the political or religious figures in Iran are the determining factors in the succession struggles.

Anahtar Kelimeler: Eski İran, Persler, Parthlar, Sâsânîler, Veraset.

Keywords: Ancient Iran, Persians, Parthians, Sasanids, Succession.

Extended Abstract

A number of ideologies constituted the basis of the understanding of the state and sovereign in the history of ancient Iran. Ideology of succession was one of them. The traditional administrative structure of ancient Iran was shaped around some dynasties ruled by many local kings (Shah). These dynasties either became the rulers of Iran or transferred the dominance of Iran to another dynasty as a result of their struggles among themselves. After that, the first act of the dynasty that took power was to establish a succession ties with the ancient rulers of Iran to prove the legitimacy of their dynasty.

Historical sources of Iranian origin indicate that there had been many dominant dynasties in ancient Iran since the earliest times. These were the dynasties of Pishdadid, Keyanid, Arsacid and Sassanid. Besides classical Greek sources mention Med and Achaemenid (Persian) dynasties. At this point the scope of this study is the period of Achaemenid, Arsacid and Sassanid Dynasties. As a matter of fact, these dynasties best reflected the ideology of succession of ancient Iranian history. From this point of view, this study aims to examine the succession of the dynasties in ancient Iran; it aims to discuss

the issue of heirship in the ruling dynasties. In addition, it is tried to determine whether there are elements that had become a tradition in the inheritance ideology in ancient Iran. Main references of the article are ancient Greek-Roman sources, Old Persian king inscriptions, Pahlavi literary texts, and works by Arab historians. Methodically, the research proceeds chronologically and thematically in the light of the aforementioned sources.

As it is understood from the sources, Persians established a lineage ties with a king named Achaemenesh as a member of the Anshan Kingdom mentioned in the king's inscriptions. Greek-Roman sources refer to the Achaemenid lineage of the Persians, as well as the founding king Cyrus, which is related to the Medes from the maternal side. In the Arsacid period, Parthian inscriptions didn't make any statements about their ancestry. Roman sources also indicated that the Parthians were from the Parnii tribe, however their ancestry was unclear, but also refers to Median and Scythian descent. After becoming a powerful state, the Parthians claimed their Achaemenid heritage during their struggle with Rome. Thus, they claimed rights on the Achaemenid lands. Arab historians, on the other hand, reported in their works that the Parthians were descended from a Keyanid king named Ash, hence they were called Ashkanis.

The basis of the lineage and succession ideologies of the Sassanids is the Keyani heritage in Sassanid sources, in the works of Arab historians and in Ferdowsi's Shahnameh. Roman sources contemporary with the Sassanids called them Persians and referred to them as the heirs of the Achaemenids.

After the mentioned dynasties established their dominance in Iran, this time their struggle started to become a ruler after the current king. In this regard, we can say that there was no heirship institution that had definite rules in ancient Iranian history. It is admitted that the ancient Iranian kings were polygamous. However, the spouses could be chosen from their own dynasty or daughters from other noble families or concubines. This situation also increased the number of children.

Therefore, conflicts occurred between the children of the king throughout the ancient Iranian history. Although there is information in ancient sources that the eldest son of the king would be the ruler, this had not always been the case.

Especially in the early periods of the establishment of these dynasties, the heir determined by the rulers became the king. However, there were throne struggles among children in the middle and late periods of the dynasties. In these struggles, the influence of the courties, the nobility and the priests was decisive.

According to ancient Iranian tradition, one who wanted to become a ruler had firstly to be a member of the existing dynasty. There were some exceptional examples of this situation.

However, since non-dynastics could not get the support of the society, the nobility and the priests, even if he became a ruler, he was deposed after a very short time. In addition, the fact that the mother of the candidate for the ruler was from a noble family can be considered as an important advantage for the candidate, especially during the Sassanid period. However, there were examples showing that the maternal lineage did not always enable the candidate to become king. In order for the ruling candidate to ascend the throne, especially during the Parthian and Sassanid period, it was also necessary to get the support of powerful families in Iran such as the Suren dynasty. In addition, the religious affiliation of the ruling candidate was an important consideration for the support of the priests. At this point, those who moved away from Zoroastrianism were less likely to become rulers.

Another point in the ancient Iranian succession ideology was the traditional practices that the successor had to do after the death of the current ruler. According to

this, after the ruler died, the successor had to hold a funeral in accordance with Iranian traditions and bury his predecessor. Then, the coronation was held in a temple in their first capital, just as their founding kings did. Here, the new king crowned and ascended to the throne after performing some traditional rituals. In this respect, it is understood that the organization of coronation in the fire temple in ancient Iran was a continuous tradition.

As a result, it is understood that the legacies of the Keyanid and Achaemenid dynasties were used in the context of legitimacy in the ancient Iranian inheritance ideology. After putting an end to the Medes, the founding king of Persia, Cyrus, stated that he was a member of a family (Achaemenid) that made the eternal kingdom (Anshan Kingdom) and initiated the Persian sovereignty in Iran.

The sources stated that the Parthians and Sassanid were the heirs of the lands of the magnificent Iranian dynasties, based on the Keyanid and Achaemenids. It is understood that this ideology of succession has two adherents. The first state was Rome which spread to Anatolia and Mesopotamia; the other state was other local kingdoms in Iran. The fact that they embraced the Achaemenid heritage in the struggles with Rome was due to the seek for legitimacy in Mesopotamia and Anatolia and the desire to gain psychological superiority over other local kingdoms. At this point, it was understood that especially the Achaemenid heritage was continuing in ancient Iran. In the ancient Iranian dynasties, although heirship was generally passed from father to son, the understanding that the rulership was the common property of the dynasty in the Parthian and Sassanid period is also observed. Although there was no specific rules to become a ruler, it can be said that the status at the court of ruling candidate, his relationship with the nobility and priests, his religious preferences especially in the Sassanid period and personal talents were the factors that helped him to ascend the throne.

Giriş

En erken devirlerden Sâsâniler dönemi de dahil olmak üzere İran tarihi hakkında mitolojik, tarihî, yarı-tarihî bilgiler içeren İran kökenli kaynaklar olan hudâyânâmeler¹ ve şahnâmeler gibi İran halklarının anlatıldığı kaynaklara göre Eski İran'da dört hanedan egemen olmuştur. Bunlar sırasıyla Pişdadiler, Keyaniler, Eşkâniler (Arsaklılar) ve Sâsânilerdir.² Buradan anlaşılmaktadır ki Eski İran tarihi geleneğinde ilk egemen hanedanlık Pişdadilerdir. Doğu İran'da hüküm sürmüş hanedanlık olan ve Pişdadiler dönemine göre daha fazla tarihi öğeler içeren Keyaniler döneminin, İran tarihinde veraset bağlamında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Nitekim Eski İran'da hâkim olan bazı egemenler soylarını bu hanedanlığa bağlama gereği duymuştur (bk. aşağıda). Keyanî hükümdarlarından Dârâ'nın, Büyük İskender tarafından mağlup edilen Dârâ (Eski Yunanca Dareios) olduğu da düşünülmektedir.³

Eski İran'ın hudâyânâme ve şahnâme geleneğinde Keyanilerden sonra egemen olan hanedan Eşkâniler, yani Parthlardır (Arsaklılar/Arsakidler). Ancak burada Pers hanedanlığının anılmadığı dikkat çekmektedir. Halbuki Asur, Babil, Yunan ve Pers yazılı kaynaklarında adı geçen ve İran tarihinde son derece önemli bir yeri olan Persler, Parthlardan çok daha önce İran'a egemen olmuştur.

¹ Yıldırım, 2016: 113-115.

² Yarshater, 2012: parag. 5-8.

³ Yıldırım, 2012: 119-120.

Eski İran'da Hâkimiyetin Kaynağı Olarak Nesebiyet ve Veraset

Pers hükümdarları soy olarak kendilerini Akhaimeniş (Ahameniş, Akameniş) adında bir hükümdara bağlamaktadır. Bu nesebiyet en bariz haliyle Pers kral yazıtlarında görülmektedir. Pers Devleti'nin kurucusu II. Kyros, Pasargad sarayının duvarlarındaki yazıtlarda (CMA, b) kendini tanıtırken *adam\kuruş\xşâyathiya\haxâmanişiya=Ben, kral Kyros, bir Akhaimenid* demektedir.⁴ Kyros Silindiri'nde de Büyük Kyros'un atalarına yaptığı atıfları görmek mümkündür: *"Ben, Kyros, dünyanın kralı, büyük kral, güçlü kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, (dünyanın) dört bir yanının kralı, Anşan kralı büyük kral Kambyses'in oğlu, Anşan kralı büyük kral Kyros'un torunu, Anşan kralı büyük kral Teispes'in soyundan, ebedi kraliyet ailesinin bir ferdi."*⁵ Kyros Silindiri'nden anlaşıldığına göre Büyük Kyros'un mensubu olduğu hanedanlık, Anşan bölgesinde *"Anşan Kralı"* unvanıyla hüküm sürmekteydi.⁶ Büyük Kyros, MÖ 550'lerde Medleri Ekbatana'da (Hemedan) mağlup edip İran hâkimiyetini ele geçirmişti.⁷ Büyük Kyros bundan sonra Lydia ve Babil devletlerini de sınırlarına dâhil etti.⁸ Babil'in ele geçirilmesinden sonra kaydedilen Kyros Silindiri'ndeki ifadelerde her ne kadar Akhaimeniş adına rastlanmasa da, Eski İran'daki hanedanlık bağlarının önemi ortaya konmaktadır. Zira burada Kyros, ailesinin ezelden beri kraliyet kanı taşıdığına, kendisinin de bu ailenin bir üyesi olarak hükümdarlığı devam ettirdiğine işaret etmektedir. Sümer, Akad ve Babil'in kralı olduğunu ifade etmesi ise Büyük Kyros'un, kendisinden önce Mezopotamya'da hüküm süren kadim devletlerin geleneğine de sahip çıktığının ve onların mirasçısı olduğunun açık bir ifadesidir.⁹

Pers yazıtlarında Perslerin, Medlerle ya da Medlerin kurucusu Deiokes ile bir bağlantısı görülmemektedir. Bunun yanında Perslerin Akhaimenid soyuna atıf yapan Eski Yunan (Hellen) kaynakları¹⁰ Kyros'un anne tarafından Medlerle akrabalık ilişkisi olduğundan bahsetmektedir. Herodotos'a göre Kyros'un annesi Med kralı Astyages'in kızı Mandane'dir. Med kralı, kızını Kambyses adında, soylu bir Pers ile evlendirmiş ve Kyros da bu evlilikten olmuştur. Astyages, görmüş olduğu bir rüya üzerine Kyros'u öldürtmek istemiş fakat başarılı olamamıştır.¹¹ Bazı Eski Yunan kaynakları ise, Herodotos'un aksine Kyros'un Medler ile olan akrabalık ilişkisini doğrulamamaktadır. Ktesias'a göre Kyros'un Med kralı Astyages ile bağlantısı yoktur.¹² Şamlı Nikolaos, Kyros'un Mardos soyundan olduğunu söylemektedir. Ona göre Kyros'un babası olarak anılan Atradates bir hırsız, annesi Argoste ise bir keçi çobanıdır. Kyros, Med sarayına hizmetli olarak girmiş, işini iyi yaptığı için kralın sakisi Artembares tarafından evlat edinilmiş ve daha sonra kralın sakisi olmuştur.¹³ Her iki

⁴ Kent, 1950: 116.

⁵ Brosius, 2006b: 11 (Kyros Silindiri § 20-22).

⁶ Brosius, 2006b: 11-12.

⁷ Glasner, 2004: 235; Brosius, 2006b: 8 (ABC 7, II. 1-4).

⁸ Hdt. I. 84-86, 188-192.

⁹ Casabonne, 2012: 187.

¹⁰ Hdt. III.75, VII.11.

¹¹ Hdt. I.107-130.

¹² FGrHist III C 688 F9 (1) = Phot. *Bib.* 72 p. 36a9-37a25 'Ktesias'; Phot. *Bib.* 36a9-14.

¹³ FGrHist II A 90 F66 (3-7) 'Nikolaos' = Const. *Proph. de Insid.* p. 23. 23.

anlatının geri kalanında Kyros'un, efendisi olan Med kralına isyan ettiği ve Persleri üstün kıldığı ifade edilmektedir. Kyros'un hükümdar olana kadar başından geçen olayların anlatıldığı bu hayat hikâyesinde işlenen süreç Eski İran'da daha sonraki egemen hanedanlıkların kuruluş sürecinde de benzer şekilde işlenmiştir.¹⁴

Pers krallarının Akhaimenid bağlantısı Kyros sonrası Pers yazıtlarında da belirtilmektedir. Ancak burada farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Büyük Kyros'un oğlu II. Kambyses'in ölümü üzerine Kambyses'in kardeşi (dolayısıyla Büyük Kyros'un oğlu) olduğunu iddia eden Bardiya, Pers tahtına geçmişti.¹⁵ Ancak Dareios, onun Kyros'un oğlu Bardiya olmadığını, Gaumata adında Med kökenli bir mag/magos (din adamı) olduğunu iddia ederek yanına aldığı İranlı altı soylu ile birlikte bir darbe yaparak Pers tahtını ve tacını ele geçirdi.¹⁶ Dareios kral olduktan sonra bir dizi evlilik gerçekleştirdi. Darbe yaptığı İranlı soylulardan Gobryas ve Otanes'in kızları¹⁷, Perslerin kurucusu II. Kyros'un kızları¹⁸ (Attosa ve Artystone), II. Kambyses'in eşi¹⁹ (Phaidyme), Bardiya'nın kızı (Parmys) ve eşi²⁰ (Phaidyme) ile evlendi. M. Brosius, Dareios'un buradaki amacının, selefleri olan kralların çocukları Büyük Kyros'un soyundan oldukları için onların tahtta hak talep etmelerini engellemek olabileceğini düşünmektedir. M. Brosius, bu durumun Dareios'un tahtın yasal mirasçısı ve Büyük Kyros'un ailesinden olmadığı şüphesini arttırdığını, onun bir "yabancı" olarak İran tahtını ele geçirdiğini ve evlilik politikası ile krallığını meşrulaştırma ihtiyacını yansıttığını ifade etmektedir.²¹ Anlaşıldığına göre II. Kambyses öldüğünde vârisi olabilecek bir çocuğu bulunmamaktaydı. Bardiya'nın da vârisi olmadığı bilindiğinden ilk Pers hanedanlığının soyu pratikte son ermiştir. Büyük Kyros'un soyu yalnızca Dareios'un eş olarak aldığı Attosa, Artystone ve Parmys adlı kadınlar üzerinden devam etmiştir. Ancak Dareios, ilk Pers krallarının soyu olan Akhaimenidleri sona erdirmek yerine, Akhaimenid ideolojisini desteklemeyi tercih etmiştir.²² Bu ideolojiyi yazıtlarında da kullanmıştır. Halefleri de bu ideolojiyi devam ettirmiştir. Nitekim Dareios, "sahte" Bardiya'nın Kambyses'i krallıktan mahrum bıraktığını söyleyerek, krallığın her zaman kendisinin de bir üyesi olduğu "Akhaimenid" hanedanlığına ait olduğu propagandasını yapmıştır.²³ Tıpkı Kyros'un yazıtlarındaki soy bağı formülü ve Kyros'un hanedanlık ideolojisine benzer şekilde, Dareios da kendi yazıtında ailesinin ezelden beri kraliyet kanına sahip olduğunu bildirmektedir:

"Ben Dareios, büyük kral, krallar kralı, Persia'nın kralı, ülkelerin kralı, Hystaspes'in oğlu, Arsames'in torunu, Akhaimenid. Benim babam

¹⁴ Frye, 1964: 42-44, 45-47, 53-54.

¹⁵ Hdt. III.30, 61-65; Kent, 1950: 119-120 (DB. i. § 10-11); Memiş, 2018: 37.

¹⁶ Kent, 1950: 120 (DB. i. § 11-14); Hdt. III.68-79; Memiş, 2018: 37-38. Herodotos'ta (III.30) Kambyses'in Bardiya'yı (Smerdis) daha önce öldürdüğü ifade edilir.

¹⁷ Hdt. III. 88, VII.2.

¹⁸ Hdt. III.88.

¹⁹ Herodotos (III.88) Kyros'un kızı Attosa'nın önce kardeşi Kambyses'in, daha sonra Mag'ın (Bardiya) karısı; Otanes'in kızı Phaidyme'nin II. Kambyses ve daha sonra Bardiya'nın eşi olduğunu söylemektedir (Hdt. III.68-69).

²⁰ Hdt. III.88.

²¹ Brosius, 1998: 60-61.

²² Brosius, 1998: 62, 63.

²³ Kent, 1950: 120 (DB. i. § 12).

Hystaspes, Hystaspes'in babası Arsames, Arsames'in babası Ariaramnes, Ariramnes'in babası Teispes, Teispes'in babası Akhaimenes idi. Bu nedenle bize Akhaimenidler denmektedir; eskiden beri soyluyuz; eskiden beri hanedanlığımız kraliyet ailesindedir."²⁴

Burada bahsedilenlerden anlaşılabilir ki I. Dareios, kurucu Kral II. Kyros'un çocuklarından değildir. Zira kitabesinde de babasının Hystaspes, dedesinin adının Arsames, Arsames'in babasının Ariaramnes²⁵ olduğunu söylemektedir. Ancak yönetimi ele geçirdikten sonra muhtemelen halkın ve Pers soylularının tepkisini çekmemek veya onayını almak için soyluların kızları ile evlendiği gibi kendi soyunun da tıpkı Büyük Kyros gibi "ebedi kraliyet ailesinden" Akhaimenidlere dayandığı propagandasını yapmıştır. Nitekim Eski İran tarihinde soyluların etkili figürler olduğu Dareios'un tahtı ele geçirme hareketinden ve soyluların kızları ile evlenme hadiselerinden anlaşılmaktadır. Soyluların bu etkisi Parth ve Sâsânî döneminde (bk. aşağıda) artarak devam etmiştir.

Perslerin yıkılışının ardından İran'da Makedonya hâkimiyeti başlamıştır. Büyük İskender'den sonraki dönemde İran'da feodal bir yapı oluşmuştur. Nitekim Karnâme-i Ardeşîr-i Bâbekân adlı eserin ilk kısmında İskender'in ölümünden sonra İran'da iki yüz kırk kral (Şah) bulunduğu bahsedilir.²⁶ Arap tarihçiler bu mahalli krallıklara *Mülûk-u Tavâif* adını vermiştir. Parth devletini kuran Arsaklıların (Eşkânîler) da bunlardan biri olduğu ifade edilmektedir.²⁷ Mesudî, *Mülûk-u Tavâif*'in Fars, Nebati ve Araplardan oluşan yüz kadar hükümdar olduklarını, Asur memleketinden İran'ın en uzak bölgelerine kadar yayılmış halde bulduklarını ve bunlar içinde en önemlisinin devletlerinin devamlılığı bakımından Eşkânîler olduğunu söylemektedir.²⁸ Taberî, Büyük İskender'den sonra İran'ın idaresinin Fars olmayanların eline geçtiğini bildirir. Burada Eşkânîleri kast eder. Doksan hükümdarın çeşitli yerlerde hâkim olduğunu ifade eden Taberî, *Mülûk-u Tavâif* denen bu derebeylerinin kendilerinden olan Eşkânîlere saygı duyduğundan bahseder.²⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*'de ise *Tavâif-i Mülûk*'un hepsinin Eşkânîlere tâbi olmadığını ifade etmektedir.³⁰

Makedonya (Seleukos) hâkimiyeti sırasında I. Antiokhos (MÖ 281-261) Parth satraplığında satrap olarak Andragoras adında birini atamıştır. Daha sonra Androgoras isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiştir.³¹ Bu sırada Parth bölgesinde yeni bir güç ortaya çıkmıştı (MÖ 247). Arsakes adında biri Parthia'da

²⁴ Kent, 1950: 119 (DB i. § 1-3).

²⁵ Burada kurucu kral II. Kyros'un adına atıf yapılmamaktadır. Herzfeld (1930/31: 117-122: Herzfeld'den aktaran Shahbazi, 2011: parag. 2) Hemedan'dan bir tablet (AmH §1-3) üzerinde Kyros ile çağdaş olan Ariaramnes adında bir kralın, soyunu Akhaimeniş'e bağladığını gösteren bir yazıt olduğunu ifade etmektedir. Ancak Shahbazi (2011: parag. 2) bu yazıtın muhtemelen geç Akhaimenid hükümdarlarından biri tarafından atalarını onurlandırmak için sonradan yazdırıldığını söylemektedir.

²⁶ *Karnâme-i Ardeşîr-i Bâbekân* I.1-2 (D. D. P. Sanjana, 1896'dan)

²⁷ Mesudî, 2011: 206.

²⁸ Mesudî, 2018: 77.

²⁹ Taberî, 2019: 502-503.

³⁰ Taberî, 1973: 132.

³¹ Curtis, 2007: 7.

belli bir güce ulaşınca karmaşa ortamından da istifade edip Parthia'da kontrolü ele geçirdi.³²

Arsaklıların soy bağı hakkındaki kaynaklar Akhaimenidlere nazaran oldukça kısırdır. Parth yazıtları, Parthların kurucusu Arsakes ve bağı bulunduğu hanedanlık hakkında bilgi vermemektedir. Parth yazıtlarında Akhaimenid krallarının soy bağlarını formülize ettiği gibi belirli bir şema halinde bir sıralama bulunmamaktadır. Eski Yunan ve Roma yazarları ise Parthların kuruluş döneminden ziyade orta ve geç dönemleri hakkında daha fazla bilgi vermektedir. Iustinus, Parthların kökeni ve tarihi hakkında bilgi verirken, onların İskitler tarafından sürüldüğünü, kökenlerinin belirsiz olduğunu, dillerinin ise İskit-Med karışımı bir dil olduğunu söylemektedir.³³ Strabon, Arsakes'in Parnii (Aparni) adlı bir kavimden olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Arsakes, Seleukoslara isyan ederek Baktria'dan kaçan bir Baktrialıdır.³⁴

Arsaklıların soy bağı hakkındaki bilgiler İslamiyet sonrası Arap tarihçilerin eserleriyle artmış ve çeşitlenmiştir. Bu kaynaklarda Arsaklı hanedanlığı Eşkânî adı altında anılmaktadır ve soyları Keyanilere bağlanmaktadır. Mesudî, Eşkânîlerin soyunun Keykavûs'a (Eşkan As el-Cebber, Sivayuş b. Keykavûs) dayandığını rivayet etmektedir.³⁵ Birûnî, Fars hükümdarlarının soylarından bahsederken ilk Eşkânî hükümdarının adının Eşk olduğunu, Eşk'in soyunun da Keyanilerden Dârâ'ya bağlandığını söylemektedir.³⁶ Taberî, Târihu'l-Umem ve'l Mülûk'te Eşkânîlerin nesebinin Behmen oğlu Dârâ oğlu Eşk'e dayandığını ifade eder.³⁷ Tarih-i Taberî'de ise Tavaifî Mülûk'ten olan Eşk'in soyu Dârâ'ya bağlanır ve bundan dolayı onlara Eşkânî dendiği anlatılmaktadır.³⁸ Firdevsî'nin Şahnâme'sine göre de Parthlar, Keyanilerden Areş'e dayanmaktadır.³⁹

Parthlarla ilgili bilgi veren kaynaklar, Parthların Akhaimenid vârisliği ideolojisi güttüğünü göstermektedir. Öncelikle bu durumu Parthların kuruluş hikâyesinde dolaylı yoldan görmek mümkündür. Seleukos hâkimiyetinde yaşayan Parthların kuruluş hikâyesi, Pers kralı I. Dareios'un hikâyesine benzemektedir. Buna göre Parthların kurucusu Arsakes'in Tiridates adında bir kardeşi bulunmaktadır. İki kardeş, beş kişi ile birlikte Seleukos'un Parthia satrapını öldürür. Sonra Makedonları kovup kendi egemenliklerini kurarlar.⁴⁰ Arsakes ile Tiridates'in toplam yedi kişi ile birlikte Seleukos satrapı Andragoras'a bir darbe yaparak egemenliği ele geçirdiğini ifade etmesini Wiesehöfer, Pers döneminde I. Dareios'un Bardiya'yı kendisi ile beraber yedi

³² Strab. XI.9.2-3.

³³ Iust. 41.1.1-9, 2.1-6.

³⁴ Strab. XI.9.2-3.

³⁵ Mesudî, 2018: 77.

³⁶ Birûnî, 2011: 156-158.

³⁷ Taberî, 2019: 501.

³⁸ Taberî, 1973: 81.

³⁹ Lerner (2017: 9), Parth sikkelerinin arka yüzünde tasvir edilen okçu figürünün, Avesta ve Eski İran edebiyatındaki "okçu Areş" ile özdeşleştirilebileceğini düşünür. N. Yıldırım, Şahnâme'de bahsedilen Keykûbad oğlu Areş'in, okçu Areş ile ilgisi olmadığını ifade etmektedir (Yıldırım, 2008: 67). N. Yıldırım'a göre Areş ismi "Erşek'in bir türevidir olmalı. Eşk de bu sözcükten türemiştir." (Firdevsî, 2020: 457, çn. 6).

⁴⁰ Synk. 343.

soylu Persli ile birlik olarak tahttan indirmesi hadisesine benzetmektedir. Wiesehöfer'e göre burada "devlet darbesine 'ulusal' İran görünümü vermek amaçlanmaktadır."⁴¹ Bu durum ayrıca egemenliği elinde bulunduran hanedanlığın dışındaki diğer hanedanlıkların İran'daki güç ve nüfuzunu göstermesi bakımından da dikkate değerdir.⁴² Nitekim -aşağıda da belirtildiği üzere- Eski İran'da soylular Parth ve Sâsânî döneminde mevcut kralın tahtta kalmasına veya kral olmaya aday olan vârisin amaçlarına ulaşmasında olumlu veya olumsuz rol oynamaktaydı. Böylece I. Dareios ve Parth kralı Arsakes'in tahtı ele geçirme hikâyesi, miras konusunda iki hanedan arasında dolaylı yoldan bir bağ kurulmaya çalışıldığını düşünmemizi sağlamaktadır. Bunun yanında antik kaynaklarda Parthların Akhaimenid mirasına sahip çıktığına dair doğrudan kanıtlar da bulmak mümkündür. Arrianos'un Parthika'sında Parthların kurucusu Arsakes'in ve kardeşi Tiridates'in soyu Akhaimenidlerden Artakserkses ile bağdaştırılır.⁴³ Synkellos, Arsakes'in Makedonları kovmasıyla Pers krallığının Parthlara geçtiğini ve bu tarihten itibaren Pers krallarına artık Arsaklılar dendiğini bildirmektedir.⁴⁴ Ktesias ve Plutarkhos da Arsakes adının aslında Pers kralı II. Dareios ve eşi Parysatis'in oğlunun adı (Arsakes, Arsikas) olduğunu; kral olduktan sonra adının Artakserkses (II) olarak değiştiğini ifade etmektedir.⁴⁵ MÖ 92 yılına tarihlendirilen ve Parth hükümdarlarının defin yeri olan Nisa'dan ele geçirilmiş bir ostraka üzerinde yazan *Artakşahrakan* sözü de Akhaimenid mirasına dair bir gösterge olabilir. Wiesehöfer bu ifadelerden hareketle, Parthların Akhaimenidleri ataları olarak gördüğünü söylemektedir.⁴⁶ Romalı yazar Tacitus da Tiberius döneminde Parth hükümdarı II. Artabanos'un, Perslerin ve daha sonra Makedonların eski sınırlarından bahsederek tehditkâr ifadelerle önce Pers hükümdarı Büyük Kyros, sonra Büyük İskender'in sahip olduğu toprakları tekrar ele geçirmeyi düşündüğünü bildirmektedir.⁴⁷ Ancak Parthların Akhaimenid mirası ideolojisinin erken dönemlerde değil, sonraki süreçte ortaya çıktığı düşünülmektedir. Frye, Parthların kendilerini Akhaimenidlere dayandırma iddiasının, Parth hükümdarlarının İran'daki diğer güçlü ve soylu hanedanlar karşısındaki konumunu desteklemek için geç dönemlerde oluşan yeni bir Parth politikası olduğunu söylemektedir.⁴⁸

⁴¹ Wiesehöfer, 2003: 194. Benzer olay Pontos hanedanlığının kurucusu I. Mithridates'in devlet kurma hadiselerinde de geçmektedir. Appianos, öncelikle Mithridates'in Pers kraliyet ailesinden olduğunu söyler. Burada Antigonos'un bir rüya görmesi üzerine Mithridates'i öldürmek amacıyla tutuklattığı, Mithridates'in ise altı atlı ile birlikte kaçarak Kappadokia bölgesinde kendisine katılanlarla birlikte güçlenerek Kappadokia ve Pontos Euksenios boyunca ülkeleri ele geçirdiği ifade edilir (App. *Mithr.* 2.9). Pers kralı I. Dareios'un ve Parthların kurucusu Arsakes'in iktidar mücadelesindeki benzer hikâyeyi burada da görmekteyiz. Buradaki durum coğrafi olarak İran'ın dışına çıksa da burada Mithridates'in soyunun Perslere dayandırılması dikkat çekmektedir.

⁴² Frye, 1964: 43. dipnot 2.

⁴³ Synk. 343.

⁴⁴ Synk. 440. Ayrıca bk. Agath. II.27.7.

⁴⁵ FGrHist III C 688 F15 (55) =Phot. *Bib.* 72 p. 41b 38-43b2 'Ktesias'; FGrHist III C 688 F16 (57) =Phot. *Bib.* 72 p. 43b3-44a19 'Ktesias'; Phot. *Bib.* 72. 42b3-8, 43b6; Plut. *Artaks.* II.2.

⁴⁶ Wiesehöfer, 2003: 195.

⁴⁷ Tacitus, *Annals*, VI.31.

⁴⁸ Frye, 1964: 43. Dabrowa (1020: 130) Parthlar ile Akhaimenidler arasında yaratılan soy bağının Parthların emperyal gücünün temelini oluşturduğunu, Parthların bilinçli

Sâsânîler dönemine gelindiğinde Pehlevicenin gelişmesi ve İran ulusal tarihini anlatan yazılı kaynakların artmasıyla hem Sâsânîler ve Sâsânîlerin nesebi hakkında hem de Sâsânî öncesi İran hanedanlıkları ile ilgili malumatlar artış göstermektedir. Bilindiği üzere Sâsânîlerin kurucu kralı I. Ardeşir'dir (Erdeşir). Ardeşir, Parth kralı IV. Artabanos'u (Ardavan/Erdevan) mağlup ederek İran'da hâkimiyeti ele geçirmişti. Karnâme-i Ardeşir'de, Ardeşir'in Parth kralı IV. Artabanos'un kızı ile evlendiği ve Parth mülküne sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹

Sâsânî yazıtlarında Ardeşir'in babasının adı Pâpag (Bâbek) olarak anılmaktadır.⁵⁰ I. Ardeşir'in veziri din adamı (hirbedan-ı hirbed) Tenser'in kaleme aldığı Tensernâme'de Ardeşir'in babasının Pâpag (Bâbek), Pâpag'ın babasının ise Sâsân olduğu vurgulanır.⁵¹ Karnâme-i Ardeşir'de ise Ardeşir'in babası Sâsân, dedesi Pâpag'dır. Pâpag, İstahr kentinde büyük Parth kralına bağlı mahalli beylerden biriydi. Söz konusu kaynakta Sâsân, Pâpag'ın iş verdiği bir çoban olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada Sâsân'ın soyunun Keyanîlerden Dârâ oğlu Dârâ'dan geldiği de bildirilmektedir. Aynı kaynakta Pâpag'ın üç gece Sâsân ile ilgili rüyalar gördüğü anlatılmaktadır. Bu anlatıya göre birinci gece bir güneşin Sâsân'ın başında parladığını; ikinci gece Sâsân'ın süslü bir filin üzerinde oturduğunu; üçüncü gece kutsal ateşlerin Sâsân'ın evinde yandığını görmüştür. Rüya yorumcuları bu rüyaları, Sâsân'ın hükümdar olacağına ve onun soyundan birinin dünyanın egemenliğini elde edeceğine yorumlamıştır. Bunun üzerine Pâpag, kızını Sâsân ile evlendirmiştir. Ardeşir de bu evlilikten olmuştur.⁵² Söz konusu rüya hadisesi, yukarıda bahsedilen Med kralı Astyages'in Kyros'u öldürmek istemesine neden olan -ve ayrıca Pers kökenli olduğu iddia edilen Pontos kralı Mithridatis ile ilgili olan- rüya hikâyesini hatırlatmaktadır.

Kaynaklar Sâsânîlerin soyunun Keyanîler ve Akhaimenidlere dayandığını, böylece Keyanî ve Akhaimenidlerin vârisi oldukları ideolojisini yansıtmaktadır. Karnâme-i Ardeşir'de, Ardeşir'in Keyanî *farr*'ına sahip olduğundan bahsedilir.⁵³ Şahnâme'de de Sâsân'ın ataları Keyanîlere dayandırılmaktadır.⁵⁴ Ancak bunun yanında Sâsânîler ile Büyük İskender'e mağlup olan son Akhaimenid kralı Darâ (Dareios) arasında da bir ilişki kurulmaktadır. Burada Darâ'nın, Sâsân adında bir oğlu olduğu, babasının ölümü üzerine İranlıların yeniden hükümdar olması için kaçarak kurtulduğu ve Hindistan'a gittiği, Sâsânîleri kuracak olan Ardeşir'in soyunun da buraya dayandığı anlatılmaktadır.⁵⁵

bir şekilde tasarladığı bu ideolojiyi güçlendirmek için Akhaimenid krallarının kullandığı gibi "Krallar Kralı" unvanını aldıklarını ifade etmektedir.

⁴⁹ *Karnâme-i Ardeşir-i Bâbekân* IV.16.

⁵⁰ Sprengling, 1950: 14 (SKZ I).

⁵¹ *Tensernâme*, 4. (Boyce, 1968: 29'dan).

⁵² *Karnâme-i Ardeşir-i Bâbekân*, I.3-18. Bu olay Firdevsî'nin Şahnâme'sinde de (2020: 459-461. Beyit: 33420-33465) anlatılmaktadır.

⁵³ *Karnâme-i Ardeşir-i Bâbekân*, IV.15.

⁵⁴ Firdevsî, 2020: 460 (beyit 33455-33459).

⁵⁵ Firdevsî, 2020: 460 (beyit 33420-33465); Olbrycht, 2016: 31. Arap tarihçiler Parthların, Sâsânîlerin gözünde bir gasıp olduğunu, Sâsân'ın oğullarına Eşkânîleri ortadan kaldırmalarına dair bir vasiyet bıraktığını ifade eder (Taberî, 1973: 191, 198). Kaynaklar Ardeşir'in Akhaimenidlerin vârisi gibi davrandığını göstermektedir

Arap tarihçileri Sâsânîlerin soyuna diğer İran hanedanlıklarına nazaran daha fazla ilgi duymuştur. Arap kaynaklarında Sâsânîler, Karnâme-i Ardeşir'deki gibi Keyanîlere bağlanmaktadır. Mesudî'ye göre, Sâsânîlerin kurucusu Ardeşir'in soyu, Bâbek oğlu Sâsân oğlu Bâbek'ten gelmektedir. Bu ailenin nesebi de Key Lührasif oğlu Key Büstasif oğlu İsfendiyar oğlu Behmen'dir.⁵⁶ Dineverî, Fars hükümdarlarının atası olarak Behmen oğlu Sâsân'ı işaret eder ve Sâsânîlerin adını buradan aldığını söyler.⁵⁷ Ardeşir'in soyunu da Sâsân oğlu Bâbek'e dayandırır.⁵⁸ Taberî, Târihu'l-Umem ve'l Mülûk'te Ardeşir'in, Sâsân oğlu Pâpag'ın oğlu olduğunu ifade eder. Soyunu da Behram'a bağlar.⁵⁹ Tarih-i Taberî'de ise Ardeşir'in nesebi şu şekilde verilir. "Ardeşir b. Bâbek b. Sâsân b. Mühr b. Sâsân b. Sâsân b. Behmen."⁶⁰

Şahnâme geleneğinin dışında Sâsânîlerin Akhaimenidlerle kurulan veraset bağına Roma kaynaklarında da görmekteyiz. Bazı Roma kaynakları Ardeşir'i Pers kralı olarak görmekte ve adını Artakserkses olarak vermektedir. Herodianus, İran'da Büyük Kral olan Parth hükümdarı IV. Artabanos'u mağlup edip öldüren Ardeşir'i Pers kralı Artakserkses olarak tanımlamaktadır. Herodianus, Ardeşir'in eski Pers mirasına da sahip çıktığını ifade etmektedir. Burada Ardeşir'in, Dicle'yi geçerek Roma sınırlarına girdiği, Mezopotamya'yı ele geçirdiği ve Ege Denizi ile Marmara vasıtasıyla Avrupa'dan ayrılan, Ionia ve Karia dahil olmak üzere Asya (Küçük Asya) topraklarının Akhaimenidlerden miras yoluyla kendisine kaldığı iddiası anlatılmaktadır.⁶¹ Aynı şekilde Synkellos'ta Ardeşir, Parth kralı IV Artabanos'u öldüren ve bir kez daha Perslerin egemenliğini sağlayan Artakserkses adıyla anılmaktadır.⁶² A. Marcellinus'un, Res Gestae'sinde (İcraatlar / Roma Tarihi) de benzer ifadeler bulunur. Marcellinus her şeyden önce Sâsânîler için Persler ifadesini kullanır. II. Konstantius ile II. Şapur (Şahpûr/Şâbûr) arasındaki barış görüşmeleri sırasında, Şapur, atalarının topraklarının Strymon nehrinden Makedonya sınırlarına kadar uzandığını söyleyerek açıkça Akhaimenidleri ataları olarak görmektedir. Aynı metinde Şapur'un Armenia ve Mezopotamya ile birlikte eski Akhaimenid mirasına sahip çıktığı ve Roma'dan bu toprakları talep ettiği anlatılır.⁶³

(Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 34). Olbyrcht ise (2016: 32) Sâsân'ın esasen bir Parthlı ve muhtemelen Arsaklı ailesinden olduğunu ileri sürer. Ona göre Sâsân, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeybatı bölgelerinde hüküm süren Hint-Parth hanedanlığını yöneten Arsaklı veya Gondopharidlerin bir üyesidir.

⁵⁶ Mesudî, 2018: 79.

⁵⁷ Dineverî, 2017: 80.

⁵⁸ Dineverî, 2017: 95.

⁵⁹ Taberî, 2019: 571.

⁶⁰ Taberî, 1973: 191.

⁶¹ Herodian. VI.II. 1-7; Agathias'ta da Ardeşir'in bir Pers olduğu, Parth imparatorluğuna son verip Pers imparatorluğunu yeniden inşa ettiği ifade edilir (Agath. II.26.2). Ardeşir (rthştr, = Artakhshatr = Artakserkses) adı da Eski Farsça'daki Akhaimenid hükümdarı Artakserkses isminin Pehlevice formudur. Pehlevi kelimesi ise Akhaimenid yazıtlarında geçen "Parthava", yani Parthialı anlamına gelmektedir (Yücel, 2013: 24; Daryae, 2009: 2).

⁶² Synk. 440.

⁶³ Amm. XVII.5.3-6.

Burada Parthların ve Sâsânîlerin Akhaimenidleri ataları olarak görmeleri politik bir propaganda olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce her iki hanedanlık da Akhaimenidlerin mirasına sahip çıkmayı amaçlamıştır. Aslında bu propogandanın iki muhatabı bulunmaktadır. Birincisi Eski İran'ın geleneksel yapısı gereği mahalli krallıklar ve soylular; ikincisi ise Roma'dır. Bölgesel krallıklar Parth ve Sâsânîlere karşı destek unsuru olduğu gibi aynı zamanda ciddi bir tehditti. Bu tehdidin bertaraf edilmesi için hanedanların İran'da eskiden beri hükümdarlık yaptığını ve bir kraliyet ailesi olduklarını ifade etmenin en iyi yolu Keyanî ve Akhaimenidlerle bağ kurmaktır. Aynı şekilde bu ideoloji ile Parthlar ve Sâsânîler, Roma ile yoğun ve sert mücadelelerin yaşandığı Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Ermenistan bölgesinin eskiden Akhaimenidlere ait olduğu durumundan istifade ederek kendilerinin bu toprakların meşru vârisi olduklarının mesajını iletmişlerdir.

Veliahtlık Geleneği

Akhaimenid Hanedanlığında Veliahtlık

Antik Yunan kaynakları Akhaimenid krallarının çok eşli olduğuna dair birçok atıf yapmaktadır. Akhaimenid hükümdarları ilk zamanlardan I. Dareios sonrasına kadar Pers aristokrasisinin içinden kadınlarla ve -Bardiya/Gaumata ve I. Dareios'un yaptığı gibi- kurucu babaya bağlanma gereğinden dolayı öncüllerinin kızları veya eşleriyle evlenmiştir.⁶⁴ Örneğin Kyros, bir soylunun kızı olan Kassandane⁶⁵ ve Med kralı Astyages'in kızı Amytis ile evliydi.⁶⁶ Herodotos, II. Kambyses'in öz iki kız kardeşi (Attosa, Artystone) ile evlendiğini ifade eder. I. Dareios, altı Pers soylusunun yardımı ile tahtı ele geçirdiğinde, Dareios'un bu soyluların ailesinden eş seçmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁷ Dareios kral olmadan önce bu soylulardan biri olan Gobryas'ın kızı ile evliydi.⁶⁸ Kral olduktan sonra Büyük Kyros'un kızları olan Attosa ve Artystone; Büyük Kyros'un oğlu Bardiya'nın kızı Parmys; yine soylulardan Otanes'in kızı Phaidyme ile evlendi.⁶⁹ Gobryas'ın kızından üç çocuğu oldu. Bunların en büyüğü Artobazanes idi. Attosa'dan dört çocuğu oldu. En büyükleri Kserkses'ti.⁷⁰ M. Brosius, bu tarz evlilikleri gücün tek bir yerde toplanmasına ve muhafaza edilmesine yardım eden araçlar olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Ancak bu durumun hem kadın hem de çocuk sayısını arttırması sebebiyle veraset çatışmalarını da beraberinde getireceğini düşünebiliriz. Herodotos, Pers geleneklerine göre kralın ordu ile bir sefere çıkmadan önce kendinden sonra kimin kral olacağını belirlemesi gerektiğini

⁶⁴ Wiesehöfer, 2003: 133.

⁶⁵ Pharnaspes'in kızı, bk. Hdt. II.1.

⁶⁶ Phot. *Bib.* 36a27-30.

⁶⁷ Hdt. III. 31, 84.

⁶⁸ Hdt. VII.2.

⁶⁹ Hdt. III. 88. Herodotos ayrıca (VII.224) Dareios'un, kardeşinin torunu olan Phratagune ile evlendiği ve iki oğlu olduğunu anlatılır. M. Brosius (1998: 62, 64), Dareios'un bu aile içi evliliğinin meşruiyet bağlamında siyasi olduğunu ve bu nedenle onları halefleri tarafından takip edilecek olan standart Akhaimenid uygulaması olarak tanımlamamak gerektiğini ifade eder.

⁷⁰ Hdt. VII.3-4.

⁷¹ Brosius, 1998: 35.

ifade etmektedir.⁷² Bu doğrultuda Büyük Kyros, Massagetlere karşı savaşa gitmeden önce hükümdarlığı oğlu Kambyses'e bırakmıştı.⁷³ I. Dareios, Yunanistan seferi öncesinde Kserkses'i vâris belirlemişti.⁷⁴ Büyük ihtimalle hangi çocuğun tahta çıkacağını hükümdar belirlemekteydi.⁷⁵ A. Kuhrt, kralın veliahtını belirlemesinin bir törenle yapıldığı düşünmektedir. Bu törende veliahta dik duran bir tiara takmasına izin verilmiş olabilir ki bu yalnızca krala has bir ayrıcalıktı. Aynı şekilde sadece kralın içtiği sudan, kralın en büyük oğlunun içmesine izin verildiği kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁶ Ancak tahtın bir sonraki sahibi her zaman bu kadar kolay bir şekilde tahta ulaşmamıştır.

Perslerin evlilik politikalarının ve çocuk sayısının taht için çıkabilecek çatışmaların kapsamını, sayısını ve şiddetini arttırabileceğini söylemek mümkündür. Bu noktada Herodotos, her yerde geçerli olan, en yaşlı olanın hükümdar olacağı geleneğini belirtmektedir.⁷⁷ Plutarkhos'ta da büyük çocuğun tahta yakın olduğuna dair göstergeler bulabiliriz.⁷⁸ Ancak bu durum Pers tarihinde daima büyük olan çocukların tahta çıktığı anlamına gelmemektedir. Biliyoruz ki I. Dareios'tan sonraki hükümdar, Büyük Kyros'un kızı Attosa'dan olma oğlu Kserkses'tir. Ancak I. Dareios'un en büyük oğlu Kserkses değil, Artobazanes idi. Kserkses, babası tarafından halef olarak belirlenmişti.⁷⁹ Kserkses, hükümdar olduktan sonra yazıtında, Ahura Mazda'nın da isteği ile babası Dareios tarafından veliaht seçildiğini söylemektedir: "*Kral Kserkses der ki: Babam Dareios'tu. Dareios'un babası Viştaspa (Hystaspes), Viştaspa'nın babası Arsames. Viştaspa ve Arsames, Ahuramazda babam Dareios'u dünyaya kral yaptığında her ikisi de hayatta idi.*"⁸⁰ Bu ifadeler Olmstead'ın dediği gibi: "*Dareios'un başka çocukları da vardı, fakat Ahura Mazda'nın isteği ile babam Dareios beni en büyük yaptı. Babam Dareios öldüğünde Ahura Mazda'nın isteği ile babamın tahtına kral oldum.*" ifadesinin aynısıdır.⁸¹ Bir başka örnek II. Artakserkses'in meşru oğulları Ariaspes'in, Artakserkses Okhus'tan hem büyük hem de Persler tarafından krallığa layık görülmesine rağmen Artakserkses (III) Okhus'un kardeşini öldürerek tahta çıkması hadisesidir.⁸² Bunun yanında Pers tarihinde büyük olan çocuğun hükümdar olduğunu gösteren örnekler de mevcuttur. Bu konuda verilebilecek örneklerden biri II. Dareios'un aynı anneden oğulları olan Arsakes (II. Artakserkses) ve Genç Kyros'un mücadelesidir. Plutarkhos ve Ksenophon, II. Dareios'un karısı Parysatis'in, küçük oğlu Kyros'u (Genç) hükümdar olarak görmek istediğini ifade eder. Buna gerekçe olarak daha önce Kserkses'e Demaratos'un yapmasını söylediği gibi, Arsakes'in II. Dareios henüz kral değilken doğduğu, Genç Kyros'un ise Dareios

⁷² Hdt. VII.2.

⁷³ Hdt. I.208.

⁷⁴ Hdt. VII.3-4.

⁷⁵ Wiesehöfer, 2003: 56; Memiş, 2018: 73.

⁷⁶ Kuhrt, 2019: 403-404. Agathokles'in Kyzikus Tarihi kitabında, Persler arasında altın su adı verilen ve yetmiş kaynaktan çıkan sudan yalnızca kralın ve büyük oğlunun içebildiği, başkasının içmesi halinde cezasının ölüm olduğu anlatılır. Athen. XII.515.

⁷⁷ Hdt. VII.2.

⁷⁸ Plut. *Artaks.* XXX.1.

⁷⁹ Hdt. VII.2-3.

⁸⁰ Kent, 1950: 150 (XPf 27-36); Kuhrt, 2019: 402; Memiş, 2018: 73.

⁸¹ Olmstead, 1948: 214.

⁸² Plut. *Artaks.* XXX.1.

kral olduktan sonra doğduğu fikrini ileri sürmüştür. Ancak kaynaklar II. Dareios'un bunu kabul etmediğini ve Arsakes'i kral ilan ettiğini bildirmektedir.⁸³

I. Dareios'tan sonra iktidarın Akhaimenid ailesinde kalmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hanedanlık içi evlilikler söz konusu olmuştur.⁸⁴ A. Kuhrt, kral II. Artakserkses'in annesi Parysatis'in, kralın Hydarnes hanedanlığından olan karısı Stateira'ya zehirletmesini buna bağlamaktadır.⁸⁵ Ancak az sayıda da olsa Pers soylularının kızları ile de evlilikler gerçekleşmiştir.⁸⁶ Az sayıda yapılan bu tarz evliliklerin en iyi örneğini II. Dareios'un oğlu Arsakes'te (II. Artakserkses) görmekteyiz. Arsakes kral olmadan önce Hydarnes hanedanlığından Stateira ile evlenerek Akhaimenidlerle Pers soyluları arasındaki müttefikliği bir kez daha sağlamış oldu. Bu durum I. Dareios'un Gobryas ve Otanes'in kızları ile evlenmesi hadisesine benzetilir. Brosius, Pers kralının sarayında statüleri eşit olmayan bir dizi kadın olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Yunan yazarlar Pers krallarının çocukları için annelerinin statülerinden dolayı meşru ve gayrimeşru (piç) kelimelerini kullanmaktadır. Mesela Ktesias, I. Artakserkses'in Babilli kadınlardan doğan çocukları için gayrimeşru tabirini kullanmıştır. Burada Artakserkses'in on yedi gayrimeşru çocuğu olduğu ifade edilir.⁸⁸ Aynı şekilde Plutarkhos, II. Artakserkses'in gayrimeşru oğullarını vurgulamaktadır.⁸⁹ Herodotos da Kambyses ile evlenmesi gündeme gelen Mısırlı Amasis'in kızından doğabilecek çocuk için piç kelimesini

⁸³ Plut. *Artaks.* II.3; Ksen. *Anab.* I.1.4; Kserkses örneği için bk. Hdt. VII.3.

⁸⁴ Brosius, 1998: 68. A. Kuhrt (2019: 402-403) I. Dareios'un, Gobryas'ın kızından olma Artobazanes'i değil de Büyük Kyros'un kızından olma Kserkses'i vefat belirlemesinin, Gobryas'ın ailesine krallıkla ilgili bir hak geçme endişesinden kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir.

⁸⁵ Kuhrt, 2019: 403. Hydarnes, I. Dareios'un tahta çıkmasına yardım edenlerden biridir (DB. IV.80-86, Kent, 1950: 132'den). II. Artakserkses kral olmadan önce Stateira ile evlenmiştir. Stateira'nın erkek kardeşi Teritukhmes de II. Dareios'un kızıyla evliydi. Ancak bir isyan planladığı düşünülmekteydi. Bunun üzerine II. Dareios, Hydarnes'in bütün çocuklarını öldürmek istedi. II. Artakserkses, karısı Stateira'yı bu durumdan kurtarmıştır (Plut. *Artaks* II.1-2). Stateira zamanla II. Artakserkses'in annesi Parysatis gibi yönetimde etkili ve halk tarafından tanınan biri haline gelmiştir. İki kraliyet kadını arasında II. Artakserkses'in kardeşi "Genç Kyros'un isyanı üzerine bir çatışma gelişmiştir. Kralın taç giyme töreni esnasında bir isyan çıkarmayı planlamakla suçlanan Genç Kyros'u, annesi Parysatis idamdan kurtarmıştır (Plut. *Artaks.* III; Ksen. *Anab.* I.1.3-4). Krala geniş çaplı bir saldırı başlatmaya hazırlanan Genç Kyros'un bu planını, Stateira'nın hayatta kalan kardeşi Tissaphernes açığa çıkarmıştı (Ksen. *Anab.* I.2.4-5, Plut. *Artaks.* VI.4). Parysatis, Stateira'nın yanında olan bazı saray ahalisini ortadan kaldırmış hatta Stateira'yı zehirletmiştir. Ancak Parysatis cezalandırılmadı. Babil'e gönderilse de kısa zaman sonra geri dönerek etkisini sürdürmüştür (Plut. *Artaks.* 14, 19, 23). Detaylı bilgi için bk. Badian, 2015.

⁸⁶ Wiesehöfer, 2003: 133. Wiesehöfer'e göre (2003: 67) Akhaimenidlerin altı soyluyu hanedanlıktan uzak tutma ya da krallığın Akhaimenid hanedanlığında kalmasını sağlama çabaları, soyluların hoşnutsuz bırakıldığı anlamına gelmemelidir. Kraliyet ideolojisi gereği soylulara makam, mevki ve toprak dağıtılmıştır. Böylece Pers aristokrasisinin kraliyet çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır.

⁸⁷ Brosius, 1998: 65-66.

⁸⁸ Kuhrt, 2019: 403; FG rHist III C 688 F 15 (47) = Phot. *Bib.* 72 p. 41b38-43b2 'Ktesias'.

⁸⁹ Plut. *Artaks.* XXX.1.

kullanır. Herodotos aynı pasajda “*Pers yasası meşru bir oğul dururken tahtı bir piçe vermez*” demektedir.⁹⁰

Buna rağmen bu durumla çelişen örnekler de mevcuttur. Nitekim I. Dareios'un vâris seçiminde Kserkses'in aynı anneden başka kardeşleri de vardı. Brosius, bu noktada Dareios'un vâris seçiminde ana etken anne soyu olsaydı, Dareios'un diğer eşi Artystone de Kyros'un kızıydı ve tahta geçme konusunda Attosa'nın oğlu Kserkses ile aynı hakka sahipti demektedir ve Herodotos'ta ve Persepolis tabletlerinde Artystone'nin önemli bir şahsiyet olarak yer aldığını ifade etmektedir.⁹¹ Olmstead, üvey kardeşler olan Artobazanes ile I. Kserkses'in arasında anne soyu bakımından kıyaslama yaparak Artobazanes'in kral olmasının zor olduğunu ifade etmektedir.⁹² A. Kuhrt ise meşru kadınlardan bir çocuk olmaması durumunda diğer çocukların tahtta aday olabileceğinden bahsetmektedir.⁹³ Pers tarihinde bu durumlarla ilgili örnekler bulmak mümkündür. II. Dareios'un kral olma sürecinde, tahtın yasal varisi, I. Artakserkses'in Damaspia'dan olma Kserkses (II) bir saray komplosuna kurban gitmiş ve Pers tahtında Dareios Okhus (II. Dareios) çıkmıştır. II. Dareios'un annesi ise muhtemelen Babilli bir cariye olan Kosmartidene idi.⁹⁴ Ktesias'a göre II. Dareios, üvey kardeşleri olan II. Kserkses ve Sekyndianos'un (Sogdianus) çok kısa süreli saltanatlarından sonra Pers kralı olmuştur.⁹⁵ II. Artakserkses'in de yasal çocuklarının (Dareios, Ariaspes ve Okhus) yanında cariyelerden birçok çocuğu bulunmaktaydı ve bunlar arasında taht mücadelesi yaşanmıştı.⁹⁶ M. Brosius, eğer seçilen vârisin kalıtsal soyu tehlikeye atacağına dair öngörülebilir bir ihtimal olsaydı, I. Dareios'un yalnızca anne kökenli olması nedeniyle bir halef seçmesinin olası olmadığını söylemektedir. O halde vârisin hükümdar olabilmesi için aile bağları tek başına yeterli değildir. Vâris seçiminde başka faktörler de bulunmaktadır. Aynı zamanda vârisin nitelikleri arasında siyasi ve askeri beceriler de olmalıdır.⁹⁷

Anlaşılan o ki Akhaimenid kralları, kendisinden sonra iktidarın rahat, huzurlu bir şekilde halefine geçmesi için bir varis atamıştır. Velihtin doğum durumu, yani doğduğu zaman babasının kral olup olmadığı, annesinin soylu statüsü onun tahta ulaşmasında önemli faktörler olmuştur. Ancak sarayda yaşanan çekişmeler, suikastlar diğer çocukların da Pers hükümdarı olabilmesinde belirleyici unsurlar olmuştur.⁹⁸

Pers tahtı için yapılan mücadeleyi kazanan kişi hemen Pers tahtına oturup hükümdar ilan edilmemekteydi. Velihtin hükümdarlık tacını almadan evvel yerine getirmesi gereken bir takım kural ve kaideler bulunmaktaydı.⁹⁹ Hükümdar öldüğü zaman öncelikle imparatorluktaki kutsal ateşler

⁹⁰ Hdt. III.2.

⁹¹ Brosius, 1998: 50.

⁹² Olmstead, 1948: 214.

⁹³ Kuhrt, 2019: 403.

⁹⁴ Schmitt, 2011: parag. 6.

⁹⁵ FGrHist III C 688 F15 (47-51) = Phot. *Bib.* 72 p. 41b38-43b2; Sanchisi-Weerdenburg, 2011: parag. 1.

⁹⁶ Plut. *Artaks.* XXX.1-5.

⁹⁷ Brosius, 1998: 50.

⁹⁸ Brosius, 2006a: 32.

⁹⁹ Wiesehöfer, 2003: 57.

söndürülürdü. Diodoros, bunun bir Pers geleneği olduğunu ifade eder.¹⁰⁰ Ardından resmi yas töreni düzenlenir; yas elbiseleri giyen Persler saçlarını kazıtır, atlarının yelesini keserdi. Daha sonra veliaht, vefat eden babasını defnetme işine girişirdi. Hükümdarı Pers geleneklerine göre defnetme sürecinin son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim veliahtın hükümdarı defnetmesi, onun meşru vâris olduğunun bir ifadesiydi.¹⁰¹ Cenaze işlemlerinin ardından meşru vâris, Büyük Kyros'un kurduğu ve Persler için manevi önemi olan Pasargad şehrinde belirli ritüelleri tamamlamak zorundaydı.¹⁰² Bu tören, savaşçı bir tanrının tapınağında yapılmaktaydı. Plutharkos "hükümdarlığa atanma töreni" olarak adlandırdığı bu töreni Artakserkses adlı eserinde şöyle anlatmaktadır:

"Dareios'un ölümünden kısa bir süre sonra kral, Persli rahipler tarafından kral olarak kutsanmasını gerçekleştirmek üzere Pasargad'a gitti. Burada Athena gibi savaşçı bir tanrıçanın tapınağı bulunmaktaydı. Tapınağa giren kral kendi giysilerini çıkartıp Büyük Kyros'un kral olmadan önce giydiği elbiseleri giymeli, bir incir keki yemeli, menengiç çiğnemeli, bir bardak ekşi süt içmeliydi."¹⁰³

A. Kuhrt, kral olacak kişinin Büyük Kyros'un kurduğu şehir olan Pasargad'a gitmesini, onun Büyük Kyros ile olan bağlantısına vurgu yaptığını; törenin yapıldığı savaşçı tanrıça tapınağının Anahita tapınağı olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre II. Artakserkses'ten önceki tahta çıkış törenleri ise Ahura Mazda adıyla yapılmış olabilir. Kuhrt, bu törenden sonra yeni kralın, kraliyet kaftanı, taç ve başlık taktığını ifade etmektedir.¹⁰⁴ Sonraki aşamada yeni hükümdar, hükümdarlık nişanelerini edinirdi. Bu törenin ardından veliaht, resmi olarak hükümdar ilan edilirdi. Yeni krala hükümdarlık nişanelerinin verilmesi töreninin Persepolis'te (Zindan-ı Süleyman) gerçekleştiği farz edilmektedir. Nihayetinde yeni hükümdar bazı sembolik işlemlerin ardından resmi işlerine başladılar.¹⁰⁵

Arsaklı Hanedanlığında Veliahtlık

Arsak kralları Pers kralları gibi çok eşle evliydi. Bu durumun veraset için tıpkı Akhaimenidlerdeki gibi birçok sorunu beraberinde getirdiği düşünülebilir.

¹⁰⁰ Diod. XVII.114-4.5.

¹⁰¹ Kuhrt, 2019: 404.

¹⁰² Wiesehöfer, 2003: 50; Memiş, 2018: 75; Kuhrt, 2019: 404.

¹⁰³ Plut. *Artaks*. III. 1-2. Akhaimenid hükümdarlarının taç giyme töreninde süt içme ve nar yeme geleneği Zerdüşt inancından geliyor olmalıdır. Rivayete göre Zerdüşt, kral Goştâsp'ı Zerdüştlük inancına geçirmek için uğraşır. Kral nihayetinde kabul eder. Kralın ve yakınlarının isteklerinin yerine getirileceği bildirilir. Kralın oğullarından biri ölümsüz olmak için bir fincan "süt" içer; diğer oğlu İsfendiyar da yenilmez bir savaşçı olmak için "nar" yer (Curtis, 2016: 82). Burada bahsi geçen yiyeceklerin ve giysinin sembolik bir anlamı vardır. Doğal ve basit gıda maddeleri fakirliği ve Perslerin eski zorlu yaşamlarını sembolize eder. Bu yemeklerin yenmesi ve kral olmadan önce Kyros'un kaftanının giyilmesi, mevcut kralın imparatorluğun kurucu gücüne yükseldiğinin sembolik bir göstergesidir. Bu törenin kurucu kral Büyük Kyros'un sarayında, Pasargad şehrinde gerçekleşmesi, buranın tahta çıkan yeni hükümdarın mülkü olduğunu da göstermektedir (Allen, 2005: 84, 85).

¹⁰⁴ Kuhrt, 2019: 406-407.

¹⁰⁵ Wiesehöfer, 2003: 59-60. Şahnâme'de de bu duruma atıf yapılmaktadır (Firdevsi, 2009: 68-69. Beyit 410).

Iustinus'da, Parth geleneğine göre hükümdarın en büyük oğlunun krallığın veliahtı olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Herodianus da Arsaklı hanedanlığına mensup bir kadından doğan çocuğun vâris tercih edildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁷ Bu durum aile içi evlilikleri, yani kralın kuzenleri ve kız kardeşleri ile olan evliliklerine dair bir gösterge olabilir. Ancak kız kardeş ile evliliklerin öz kardeşler arasındaki evlilik olup olmadığı net değildir. Parth kraliyet eşlerinin soyu konusunda neredeyse hiçbir ayrıntı bilinmediğinden, bu konuda doğru bir görüşe ulaşmak zordur. Roma imparatoru Augustus'un, Parth kralı IV. Phraates'e armağanı olan ve kraliçeliğe yükselen Musa'nın durumu ve sonra, kraliçe Musa'nın kendi oğluyla evlenmesi, hanedan evliliğinin olağandışı bir vakası gibi görünmektedir. Brosius bunun bir Parth geleneği olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁰⁸

Bunun yanında Parth tarihinde hükümdarın kardeşinin de tahtın sahibi olduğuna dair örnekler mevcuttur. Mesela kral Phriapites öldükten sonra oğulları Phraates ve Mithridates'ten, büyük olan Phraates Parth geleneğine göre hükümdar olmuştu. Ancak ondan sonra oğlu değil kardeşi Mithridates hükümdarlık tacını takmıştı.¹⁰⁹ Vârisler arasında taht mücadeleleri de yaşanmaktaydı. Bu mücadelede Parth aristokrasisinin de çok büyük etkisi vardı. Tacitus'un aktardığına göre II. Artabanos ile Tiridates arasındaki taht mücadelesi Suren ailesinin tesiriyle Tiridates'in lehine sonuçlanmıştı. Bazen de Parth soyluları eski kralı azledecek kadar etkin hale gelmiştir. Mesela "*Parth kralı II. Mithridates Ermeni savaşından sonra, zalimliğinden ötürü Parth senatosu tarafından krallıktan kovuldu. Kardeşi Orodes, boş duran tahtı eline aldı.*"¹¹⁰

Parthların imparatorluk olmasıyla birlikte Parth soyluları, veraset politikalarında daha önemli bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan soyluların zamanla kralı onaylama hakkına sahip olduğu görülmektedir. Oldukça güçlü ve etkin bir hanedanlık olan Suren hanedanlığı, krala taç giydirme ayrıcalığına erişmişti. Parth aristokrasisi, bu durumdan tam anlamıyla yararlanmış ve iktidardaki kralın kalitesi ve siyasi uygunluğuna ilişkin değerlendirmelerine göre kraliyet haleflerini seçmiş veya ortadan kaldırmıştır. Bu durum genelde Parth geleneklerine sahip çıkan bir vâris seçilmediğinde veya mevcut kral Parth aristokrasisinin politikalarına uymadığında oluşmaktaydı. Soyluların bu gücü bazen Parth imparatorluğunda yönetimin istikrarsızlığına neden olmaktaydı. Gerçekten de soyluların ne denli güçlü olduğu, onların Parth kralının atanma rölyeferinde krala eşlik etmesiyle de açıkça anlaşılmaktadır.¹¹¹

Parthlarda da Akhaimenidlerde olduğu gibi belirli bir şehirde taç giyme töreni yapılmaktaydı. Isidore'ye göre kurucu kral Arsakes, Asaak şehrinde taç giymişti ve burada daima yanan bir kraliyet ateşi bulunmaktaydı.¹¹² Burada yanan kraliyet ateşi, şehirde bir Zerdüşat ateşgedesi bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Parth kralının taç giyme töreni için bu yerin özel

¹⁰⁶ Iust. 41.5.9.

¹⁰⁷ Herodian. IV.10.5; Memiş, 2018: 144.

¹⁰⁸ Brosius, 2006a: 104.

¹⁰⁹ Iust. 41.5.9; Wiesehöfer, 2003: 204.

¹¹⁰ Wiesehöfer, 2003: 204-205; Tacitus, *Annals*, VI.42.

¹¹¹ Brosius, 2006a: 104, 131. Tacitus (*Annals* VI. 42) Surenlerin, Part kralı II. Tiridates'e Part ulusal geleneğinde yer alan kraliyet diademli bir taç taktığından bahsetmektedir.

¹¹² Isid. Char. 11.

olarak seçildiği anlaşılmaktadır.¹¹³ Parth kralı II. Tiridates için de Assak kentindeki Zerdüşt tapınağında taç giyme töreni düzenlenmiştir.¹¹⁴ Taç giyme törenleri daha sonra başkent Ktesiphon'da yapılmıştır.¹¹⁵ Atanma töreninde soyluların da hazır bulunduğu düşünülebilir.¹¹⁶

Kaynaklardan anlaşılacağı üzere, Parth veliahtlık geleneğinde mevcut kralın en büyük oğlunun kral olacağı bilinse de hükümdarın kardeşinin de tahta ulaşabilmesine dair örnekler, hükümdarlığın hanedanlık üyelerine açık olduğunu göstermektedir. Bunun yanında soyluların Eski İran tarihinde hükümdarı belirleyen bir statüye kavuştuğunu açıkça görmekteyiz. Dini öneme haiz ve kurucu bağları gösteren bir kentte yeni hükümdarın tahta kabul töreni düzenlenmesi de Akhaimenid dönemindeki geleneği hatırlatmaktadır.

Sâsânî Hanedanlığında Veliahtlık

Parth kralı IV. Artabanos'un Sâsânî kralı Ardeşir'e mağlub olmasıyla İran'da Parth egemenliği sona ermiş ve Sâsânî hâkimiyeti başlamıştır. Sâsânîlerin ilk kralı Ardeşir, tıpkı Akhaimenid kurucu kralı Büyük Kyros gibi henüz hayattayken oğlu Şapur'u kral ilan etmişti. I. Şapur da oğlu Hürmüz'ü veliaht ilan etmişti.¹¹⁷ Ancak Sâsânîlerde hükümdarlığın babadan oğula geçmesi mutlak değildi. Hükümdar, veliahtını tayin edebilirdi. Elbette ki hükümdar olmak için ön koşul, istisnalar hariç, Sâsânî hanedanlığına mensup olmaktı. Bu hususta Eski İran geleneği olarak en güçlü aday daha önce de görüldüğü üzere mevcut hükümdarın en büyük oğluydu. Ancak diğer kardeşler veya yakın akrabalar da hükümdar olabilirdi.¹¹⁸ Mesela III. Behram'dan sonra I. Şapur'un oğlu olarak bilinen Nersi; II. Şapur'dan sonra kardeşi veya akrabası olduğu düşünülen II. Ardeşir; II. Ardeşir'den sonra II. Şapur'un oğlu III. Şapur Sâsânî tahtına erişmiştir.¹¹⁹

Sâsânî hanedanlığına mensup olmanın hükümdarlık için temel şart olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bazen vâris sıkıntısı çekildiği dönemlerde anne karnındaki çocuğun bile hükümdar ilan edildiğine dair örnekler mevcuttur. Mesela II. Şapur annesinin karnında iken hükümdar olmuştu.¹²⁰ Hatta tahta çıkabilecek bir vâris olmadığı durumlarda hükümdar kızları Sâsânî hükümdarı ilan edilmiştir. Nitekim Sâsânîlerin son zamanlarındaki kargaşa döneminde II. Hüsrev'in ardından III. Hüsrev'in de öldürülmesi üzerine hanedanlıkta erkek vâris kalmamıştı. Bundan dolayı II. Hüsrev'in kızı Puran/Buran 630'da tahta çıkarıldı. Bir Sâsânî generali tarafından tahttan indirilse de daha sonra Buran'ın kız kardeşi Azermidoht hükümdar oldu.¹²¹ Sâsânî hanedanlığından olmayıp Sâsânî tahtına çıkmak isteyenler, mevcut hükümdarı bertaraf etseler

¹¹³ Lerner, 2017: 8.

¹¹⁴ Beyânî, 2020: 44; Tacitus, *Annals*, VI.42.

¹¹⁵ Brosius, 2006a: 110.

¹¹⁶ Brosius, 2006a: 160.

¹¹⁷ Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 47, 56.

¹¹⁸ Garthwaite, 2011: 89; Brosius, 2006a: 159. Prokopius (*BP*. I. XI.2) Pers yasalarına göre en büyük oğlun tahta çıkacağını ifade etmektedir.

¹¹⁹ Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 61, 78; Garthwaite, 2011: 90.

¹²⁰ Dineverî, 2017: 101; Taberî, 1973: 209.

¹²¹ Daryae, 2009: 35-36; Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 144-146. Taberî (2019: 739-740) Buran'ın bir yıl dört ay, Azermidoht'un altı ay; Mesudî (2018: 81-82) her ikisinin de altı ay hükümdarlık yaptığını ifade etmektedir.

dahi soyluların ve din adamlarının desteğini alamadığından devrilmeye mahkum olmuştur. Mesela Behram Çubin, bir Arsaklı sülalesi olan Mihran hanedanlığına mensuptu. Sâsânî kralı IV. Hürmüz ile olan mücadelesinde Sâsânî kralını bertaraf etmişti. Bunun üzerine IV. Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev (Perviz) soylular tarafından tahta çıkarıldı. Behram Çubin onu da mağlub etti ve hükümdarlığını ilan etti. Ancak halkın, din adamlarının ve bozorganların (soyluların) desteğini alamadığı için hükümdarlığı uzun sürmedi. II. Hüsrev, Bizans'tan da aldığı yardımla Behram Çubin'i mağlub ederek hükümdarlığı tekrar Sâsânî hanedanlığına kazandırmıştı.¹²²

Sâsânî Döneminde soylular ve din adamlarının etkisi ve yetkisi, Sâsânî öncesi dönemdeki gibi oldukça fazlaydı. Sâsânîlerde hanedan üyeleri arasındaki taht yarışında Sâsânî soylularının ve din adamlarının (mubed ve hirbed) tercihi hükümdarı belirlemede son derece etkiliydi. Bazı dönemlerde din adamı ve soylular, hükümdarı azletme veya tayin etme gücüne erişmişti.¹²³ Mesela III. Şapur ve IV. Behram soylular tarafından katledilmişti. Yine onların desteği ile I. Yazdigerd taca ulaşmıştı. I. Yazdigerd ise oğlu Behram'ı (V.) veliaht tayin etmişti. Yazdigerd'in oğullarının hükümdar olmasını istemeyen soylular, onun oğulları Şapur'u ve Behram'ı (V.) bertaraf edip taraftarı oldukları Hüsrev'i tahta çıkardı. Ancak Behram daha sonra kendi destekçileri ile Tifsun'a gelerek mücadeleyi kazanarak hükümdarlığı ele geçirmişti.¹²⁴

Sâsânî tarihinde hükümdarın anne soyu, taht yarışındaki diğer adaylar tarafından kullanıldığı gibi, Sâsânî soylularının ve din adamlarının da tercihini etkileyebilmekteydi. Sâsânî kralları çok eşle evliydi ve diğer kraliyet aileleri ile de evlilik bağı kurabiliyorlardı.¹²⁵ Taht adayının soyundaki yabancı bağlar veya bazen yetiştiği ortam bile diğer adaylar tarafından propaganda aracı haline getirilmekteydi. Mesela IV. Hürmüz'ün annesi Türk idi. Kaynaklar bu nedenle onun bazen aşağılandığını ifade etmektedir.¹²⁶ V. Behram'ın vârisliğine muhalif olanlar onun Araplar arasında yetiştiğini ve İran kültürüne yabancı olduğunu ileri sürerek karşı çıkmışlardı.¹²⁷ II. Hüsrev, isyancı generali Behram Çubin ile arasındaki söz savaşı sırasında kendi meşruiyetini kraliyet soyuna bağlarken Behram Çubin'in soyu ile alay etmişti.¹²⁸ Behram Çubin ise "okçu Ares"ın soyundan geldiğini iddia ederek meşruiyet kazanmaya çalışmıştır.¹²⁹ Çoğu kez seferlerde esir alınan yabancı kadınlar da saraya getirilmekteydi. Ancak bunlar "kraliyet kadını" olmak için uygun görülmemekteydi. Sâsânî hükümdarları

¹²² Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 144-146.

¹²³ Garthwaite, 2011: 93. Sâsânî krallarının atanma töreninin tasvir edildiği rölyefte İran soyluları hükümdarın yanında hazır bulunmaktaydı (Brosius, 2006a: 160). Bu durum yukarıda bahsedildiği üzere Parth rölyeflerinde de görülmektedir.

¹²⁴ Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 80-81, 84-86.

¹²⁵ Brosius, 2006a: 173. Karname-i Ardeşir'de (IV.16) Ardeşir'in son Parth kralı IV. Artabanos'un kızı ile evlendiği anlatılmaktadır. Bu durum Pers kurucu kralı Büyük Kyros'un, mağlub ederek İran hâkimiyetini devraldığı Med kralı Astyages'in kızı Amytis ile (Phot. Bib. 36a27-30) Büyük İskender'in son Pers kralı III. Dareios'un kızı ile evlenme hadiselerini (Diod, XVII.107.6; Curt. 10.3.12; Plut. Aleks. 70.2) akla getirmektedir.

¹²⁶ Dineverî, 2017: 140.

¹²⁷ Taberî, 1973: 223-224.

¹²⁸ Yarshater, 2006: 406.

¹²⁹ Yıldırım, 2008: 67.

arasında kardeş evliliği olduğuna dair birkaç örnek bulmak da mümkündür. Ancak bu vakaların öz kardeşle mi yoksa üvey kardeşle mi olduğu belirsizdir.¹³⁰

Sâsânî hanedanlığına mensubiyetin dışında hükümdar adayının hükümdar olabilmesi için bazı nitelikleri barındırması gerekmektedir. Sâsânî veraset anlayışında vârislerin dini eğilimlerinin tahta ulaşmada veya tahta ulaşsa bile azledilmesinde önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Zerdüş inancından ve geleneklerinden uzaklaşıldığında vâris veya hükümdar için olumsuz bir ortam oluşmaktaydı. Bu bakımdan Mesudî'nin rivayet ettiği, kurucu kral Ardeşir'in oğlu Şapur'a tavsiyesi Sâsânilerde din ve iktidar ilişkisinin ne denli önemli olduğunun vurgulaması açısından dikkat çekmektedir: “Oğlum! Din ve saltanat kardeşdir. Taht sahibi bunlar olmadan yapamaz. Çünkü din saltanatın temeli, saltanat da dinin bekçisidir. Eğer saltanatın temeli yoksa yıkılmaya, bekçisi yoksa kaybolmaya mahkûmdur.”¹³¹ Zerdüş inancın veliaht belirlemedeki önemi hakkında verilebilecek en iyi örnek Kubâd'ın vâris seçimidir. Kubâd, Mazdek inancını benimsemişti. Bu nedenle din adamları ve soyluların çıkardığı isyanla tahttan uzaklaştırılmıştı. Ancak daha sonra tekrar tahtı kazanmıştı.¹³² Kubâd bu kez aynı olayın oğlunun başına gelmemesi için veliahtını belirlerken büyük oğlunu tercih etmemiştir. Zira büyük oğlu Kavûs, Mazdek öğretilerini benimsemişti. Bu nedenle küçük oğlu Hüsrev'i veliaht ilan etmiştir.¹³³

Vâriste bulunması gereken önemli meziyetlerden biri de tecrübedir. Bu bakımdan hanedan mensupları tahta çıkmadan evvel devlet yönetiminde deneyim ve tecrübe kazanması için¹³⁴ devletin önemli bölgelerine “Şah” (Kral) unvanıyla tayin edilmekteydi. Bu bölgeler genelde devletin sınır coğrafyalarıydı. Mesela I. Şapur, oğlu Hürmüz'ü Ermenistan'ın büyük kralı olarak “Arman Şah” unvanıyla Ermenistan'a atadı ve böylece onu veliaht tayin etmiş oldu. Diğer oğullarından Şapur'u Mesan Şah; Narseh'i Sagan Şah; Behram'ı Gilan Şah¹³⁵; Behram Gür, Nersi'yi Horasan Şah olarak görevlendirmişti.¹³⁶

Kaynaklar, Sâsânî geleneğinde tahta çıkma konusunda bir başka husustan daha bahsetmektedir. Bu husus taht adayının görüntü olarak düzgün olması veya herhangi bir uzvunun eksik olmamasıdır.¹³⁷ Prokopius, Pers yasalarına göre kör edilmiş, tek gözü görmeyen ya da başka şekil bozukluğu olan birinin Pers kralı olamayacağını söylemektedir.¹³⁸ Bu gelenek taht mücadeleleri için adaylar tarafından kullanılmıştır. Mesela I. Hüsrev, oğlu

¹³⁰ Brosius, 2006a: 173.

¹³¹ Mesudî, 2011: 218.

¹³² Dineverî, 2017: 119-121.

¹³³ Altungök, 2015: 107-108.

¹³⁴ Yarshater, 2006: 407.

¹³⁵ Wiesehöfer, 2003: 263-264.

¹³⁶ Taberî, 1973: 228.

¹³⁷ Taberî, 1973: 207. Pers dönemi kaynaklarında da Pers hükümdarlarının dış görüntüsü hakkında bilgiler verilmektedir. P. Briant (2002: 225) burada Pers hükümdarı için yakışıklı kral imajı yaratıldığını; ancak bu imajın veliahtın hükümdar olmasından sonra yansıtıldığını ifade etmektedir (Briant, 2002: 225). Örnekler için bk. Plut. mor. 821 e-f, Aleks. 21.3; Strab. XV.3.21.

¹³⁸ Prok. BP. I.11-3-4.

Anuşehzade'nin gözlerini kör etmişti.¹³⁹ IV. Hürmüz, Behram Çubin ile olan mücadeleyi kaybettiğinde yakalanıp kör edilmişti.¹⁴⁰

Yukarıda bahsedilen niteliklere sahip olan ve taht mücadelesinden başarılı bir şekilde çıkan kişinin, Sâsânî tahtına çıkmadan önce Persler ve Parthlarda olduğu gibi İran geleneklerine göre yapması gereken bazı uygulamalar bulunmaktaydı. Sâsânilerde kralın ölümü üzerine, kral olduğu zaman hükümdarlığı onuruna yakılan "kral ateşi" söndürülür ve resmi yas töreni düzenlenirdi.¹⁴¹ Yeni hükümdar resmi yas töreninin ardından kendi adına ateşgede yaptırıp kral ateşini tekrar tutuştururdu. Bu gelenek Sâsânî sikkelerinin arka yüzündeki ikonografi ve lejandlarda açık bir şekilde görülmektedir.¹⁴² Bişapur yazıtında da kral ateşinden bahsedilmektedir: "Fravardin ayında, [döneminin] 58. yılında, Ardeşir'in ateşinin 40. yılında; Şapur'un ateşinin 24. yılında"¹⁴³.

Kral ateşinin yanmasının ardından kraliyete atanma töreni düzenlenmekteydi. Hükümdarın taç giyme töreni olarak niteleyebileceğimiz bu uygulama kraliyet başkenti olan Ktesiphon'da veya İstahr'daki Anahita tapınağında yapılmış olmalıdır.¹⁴⁴ Hükümdarlığa atanma törenlerinin Sâsânî kaya kabartmaları üzerinde de tasvir edildiği görülmektedir. Bu tören sahnelerindeki sembollerden Zerdüşî dini unsurlarının yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵ Törende soylular ve din adamlarının da hazır bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Eski İran tarihinde bir yenilik ile karşılaşılmaktadır. Bu gelenek Sâsânî yüksek din adamı baş mubedin, Sâsânî kralına taç giydirmesidir. Taç giyme töreninde din adamı olan baş mubed, Sâsânî hükümdarının başına kraliyet tacını koymaktaydı.¹⁴⁶ Törende daha sonra yüksek rütbeli din adamları yeni kral için dini içerikli birtakım sözler söyleyerek yeni hükümdarın krallığını yüceltirdi.¹⁴⁷

Böylece tahta ve taca sahip olan yeni hükümdar ilk iş olarak soyluları bir araya getirir, hükümdarlığı bahsettiği için tanrılara şükredip, adalet ve iyi yönetim sözünü verirdi. Aynı zamanda soyluların hükümdardan ne bekleediklerini de dinlerdi.¹⁴⁸ Ayrıca Şiz'deki (Azerbaycan) büyük ateşgedeye gider ve orayı ziyaret ederdi.¹⁴⁹ Yeni hükümdar kendi adına sikke bastırır, bununla etrafındakilere bahşiş dağıtır, halkın önceki vergi borçlarını affederdi.¹⁵⁰

¹³⁹ Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 138.

¹⁴⁰ Zerrinküb - Zerrinküb, 2019: 144.

¹⁴¹ Brosius, 2006a: 164.

¹⁴² Sâsânî sikke ikonografisi ve yazıtları için bk. Alram, 1999: 70-74; Yücel, 2013: 50-51, 86 vd.

¹⁴³ Wiesehöfer, 2003: 236.

¹⁴⁴ Brosius, 2006a: 160; Daryae, 2008: 65.

¹⁴⁵ Lushey, 2011: parag. 3, 6-7.

¹⁴⁶ Brosius, 2006a: 160.

¹⁴⁷ Wiesehöfer, 2003: 242.

¹⁴⁸ Yarshater, 2006: 407.

¹⁴⁹ Mesudî, 2018: 77.

¹⁵⁰ Altungök, 2015: 191.

Sonuç

Eski İnan'ın idari yapısı, birçok hanedanlığın hüküm sürdüğü feodal bir yapı arz etmektedir. Bu yapı içerisinde bulunan Akhaimenid (Pers), Arsaklı (Parth) ve Sâsânî hanedanlıkları öncülü olan hanedanlığa son vermiş ve kendi hanedanlığını İnan'a egemen kılmıştır. Akhaimenidler Medlerin, Arsaklılar Seleukosların, Sâsâniler de Parthların hâkimiyetine son verip kendi hanedanlıklarını yükseltmişlerdir. Bu durum İnan'a egemen olan hanedanlıkların kendilerini meşru bir zemine oturtmak için çeşitli politikalar geliştirmesini gerektirmiştir. Bu meşruiyet politikalarından birinin de veraset ideolojisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda egemen hanedanlıkların kendi soylarını kendilerinden önce hüküm süren İnan'ın kadim ailelerine bağlama veya onların mirasına sahip çıkma gereği duyduğu anlaşılmaktadır.

Mevcut tarihî kaynaklar Akhaimenid, Arsak ve Sâsânî hanedanlıklarının, İnan'ın ilk yöneticileri olarak bilinen Pişdadilerle herhangi bir soy veya veraset bağı kurmadığını göstermektedir. Ancak Pehlevice metinlerden ve Arap tarihçilerin eserlerinden anlaşılacağı üzere Keyanî mirasının, Sâsâniler tarafından sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Arap tarihçileri Parthlar ile Keyaniler arasında da bir soy bağı kurmaktadır. Bunun yanında bazı İnan menşeli kaynaklar Parth ve Sâsânilerin, Perslerle bağlantısına dair atıf yapmaktadır. Parthlar ve Sâsânilerin çağdaşı olan Yunan ve Roma kaynakları ise onların Keyanî bağlantısından bahsetmese de hem Parthları hem Sâsânileri, "Persler" olarak adlandırmaktadır. Bu noktada Pers mirasının, Parth ve Sâsânî veraset ideolojisinin temelini oluşturduğunu ifade edebiliriz. Burada Parth ve Sâsânî hükümdarlarının özellikle Pers kralı Artakserkses ile bir bağlantı kurduğu dikkat çekmektedir. Hatta Akhaimenid mirasının önemini İnan dışı figürlerin politikalarında da görmek mümkündür. Örneğin Büyük İskender son Pers kralı III. Dareios'un cenazesini İnan veraset geleneğine göre defnedip son Pers kralı III. Dareios'un kızı ile evlenerek Akhaimenid mirasını devralmıştı. Bu noktada özellikle Akhaimenid mirasını sahiplenmenin Eski İnan'da bir gelenek haline geldiğini söyleyebiliriz.

Burada Parthlar ve Sâsânilerin Akhaimenid mirasına sahip çıkmasının iki temel nedeni olduğu düşünülebilir. İlki Roma ile yapılan mücadelelerde egemenlik sahaları için meşru bir dayanak oluşturmak; diğeri İnan'daki mahalli hanedanlıklara karşı psikolojik üstünlük sağlamaktır.

Eski İnan veraset ideolojinde dikkat çeken bir başka unsur kurucu krallarla ilgili olan "rüya" teması ile "evlilik" hadiseleridir. Perslerin kurucusu Büyük Kyros ve Sâsânilerin kurucusu Ardeşir ile ilgili, bağlı bulunduğu hanedanlığın krallarının (Astyages ve IV. Artabanos) gördüğü rüyaların içeriği ve yorumları benzerdir. Buna göre her iki rüyanın ana teması, Kyros ve Ardeşir'in İnan'da egemenliği elde edecek yeni bir hanedanlığın önderleri olmasıdır. Her iki rüyada da Kyros ve Ardeşir öldürülmek istense de başarılı olunamadığı ve onların bağlı bulunduğu kralı mağlup ederek İnan egemenliğini devraldığı anlatılmaktadır. Parth kralı Arsakes ile ilgili böyle bir durum söz konusu değildir. Ancak Parthların İnan egemenliğini ele geçirme hadisesi, Pers kralı I. Dareios'un altı İnanlı soylu ile beraber bir darbe yaparak iktidarı ele geçirme hadisesine benzemektedir. Pers ve Sâsânilerin kurucu krallarının,

öncülleri olan kralların kızlarıyla evlenmesini de veraset ideolojisinin bir unsuru olarak gösterebiliriz.

Eski İnan veraset ideolojisinde tahta çıkma töreni uygulamasının da süreklilik arz ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin Pers döneminde Plutarkhos (Artaks. III.2-3) kurucu kral Büyük Kyros'un inşa ettirdiği Pasargad kentindeki bir tapınakta; Isidore (İsid. Char. 11), Parthların kurucu kralı Arsakes için kraliyet ateşinin bulunduğu bir şehir olan Asaak'ta tahta çıkma töreninin düzenlendiğini ifade etmektedir. Sasani döneminde de mevcut kralın ölümünden sonra kraliyet ateşinin söndürülmesi, yeni hükümdarın kendi adına kral ateşini tutuşturması Sasani sikkelerinin arka yüzündeki ikonografi ve lejandlarda görülmektedir. Ardından da Ktesiphon'da (veya İstahr'da) bir tapınakta hükümdarın taç giyme töreni yapılmaktaydı. Buradan anlaşılacağı üzere Pers, Parth ve Sâsânî dönemlerinde tahta çıkan krallar, bir Zerdüş tapınağında (muhtemelen Anahita tapınağı) tahta çıkma töreni düzenlemekteydi. Bu durum Eski İnan veraset ideolojisinde Zerdüşlük inancının etkisini ve gücünü göstermektedir.

Eski İnan'daki veliahtlık geleneğinde ise sınırları belli olan kurallar bulunmamaktadır. Buna rağmen bazı niteliklerin belirleyici olduğu ifade edilebilir. Her şeyden önce tahtta hak iddia edenlerin amacına ulaşabilmesi için egemen hanedanın bir mensubu olması gerekmektedir. Burada Eski İnan'daki diğer soylu ailelerin ve din adamlarının, egemenliğin mevcut hanedanlıkta kalmasında rol oynadığını anlamaktayız. Özellikle Sâsâniler döneminde soyluların ve din adamlarının mevcut hükümdardan sonraki hükümdarı belirlemede etkin rol oynadığına dair örnekler mevcuttur. Nitekim Sâsânî döneminde din adamlarının hükümdara taç giydirme hadisesi onların nüfuzunun oldukça arttığının bir göstergesidir.

Eski İnan'da krallık genelde babadan oğula geçmektedir. Kaynaklar genelde en büyük çocuğun veliaht olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu durum en büyük çocuğun kesinlikle kral olacağı anlamına gelmemektedir. Eski İnan tarihinde krallık için taht mücadelelerinin yaşandığı görülür. Pers döneminde kardeşler arasında yaşanan tahta kavgaları Parth ve Sâsânî dönemlerinde daha karmaşık hâle gelmiştir. Nitekim bu dönemde krallığın, mevcut kralın kardeşine veya yeğenine geçmesi hadiseleri hükümdarlığın hanedanın ortak malı olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında kral adayının tek bir kural çerçevesinde değil, bir dizi etkenler dairesinde hükümdarlığa ulaşabildiği söylenebilir. Bu hususta adayın mevcut hanedanın üyesi olmasının dışında, saraydaki aile statüsü, soylular ve din adamları ile ilişkisi ve (özellikle Sâsâniler döneminde) dini tercihleri ile belki de cesaret, adalet, hoşgörü, vb. gibi kişisel karakteri, yetenekleri ve meziyetlerinin de krallığa ulaşmasına yardımcı olan unsurlar olduğu söylenebilir.

Antik Kaynaklar Kısaltma Listesi

- Agath. (Agathias)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*, Translated With an Introduction and Short Explanatory Notes by Joseph D. Frendo, Berlin New York, 1975.
- Amm. (Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum Libri*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ammianus Marcellinus*. With an English Translation by J. C. Rolfe, in Three Volumes III, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1986. (The Loeb Classical Library); *Roma Tarihi*, Çev. Samet Özgüler, Historia Yayınları, İstanbul, 2020.
- App. *Mithr.* (Appianus, *Mithridatius*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Appian's Roman History*, With an English Translation by Horace White, in Four Volume I, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1972 (The Loeb Classical Library).
- Athen. (Athenaius)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Deipnosophists*, Translation by C. B. Gulick, in Seven Volumes V, London, New York, 1933 (The Loeb Classical Library).
- Curt. (Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of Alexander*, Translated by John C. Rolfe, 1946 (The Loeb Classical Library).
- Diod. (Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*, with an English Translation by C. Bradford Welles, in Twelve Volumes VIII, Books XVI.66-95 and XVII, Cambridge Massachusetts, London, 1963 (The Loeb Classical Library).
- FGrHist (*Die Fragmente der griechischen Historiker*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Weiter Teil, A, Berlin, 1926 ve Dritter Teil, C (Nr. 608a-856), Leiden, New York, Köln, 1995; Andrew Nichols, *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary With an Introduction*, Florida, 2008; *Ctesias's History of Persia*, Translation by Lloyd Llewellyn Jones, James Robson, Routledge Classical Translation, London, New York, 2010.
- Hdt. (Herodotos)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Histories*, English Translation by A. D. Godley, Harvard University Press, Cambridge, 1920; *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2009.

- Herodian. (Herodianus, *Historicus*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Roman Empire From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III*, Translated from the Greek by Edward C. Echols University of California Press Berkeley, Los Angeles, 1961.
- Isid. Char. (Isidorus of Charax, *Parthian Station*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Parthian Stations by Isidore of Charax*, The Greek Text, with an Translation and Commenrary by Wilfred H. Schoff, Philadelphia, 1914.
- Iust. (Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)
Kullanılan Metin ve çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. With an English translation by J. C. Yardley, Atlanta, 1994.
- Ksen. *Anab.* (Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Oğuz Yarılgas, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Phot. *Bib.* (Photius, *Bibliotheca*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Library of Photius*, Vol I, by J. H. Freese, London, New York, 1920; *Photius Bibliothecae*, Tome I, Texte Etabli et Traduit Rene Henry, Paris, 1959.
- Plut. (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)
Aleks. (Aleksandros)
Artaks.(Artakserkses)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives. Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, Translation by B. Perrin, Cambridge, Massachusetts, London, 1919; *Plutarch's Lives, Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho*, Translation by B. Perrin, Cambridge, Massachusetts, London, 1962 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *mor.* (Plutarkhos, *Moralia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Moralia*, Vol. X, 771E-854D, with an English Translation by H. N. Fowler, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1960 (The Loeb Classical Library).
- Prok. *BP* (Prokopius, *Bellum Persicum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of War*, With an English Translation by H. B. Dewing, in Seven Volumes I, Book I, II, Harvard University Press, 1961 (The Loeb Classical Library).
- Str. (Strabon, *Geographika*)

- Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*, in Eight Volumes V, Book 10-12, Translated by Horace Leonard Jones, London, New York, 1961 (The Loeb Classical Library).
- Synk. (Synkellos)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Chronography of George Synkellos. A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation*. Translated with Introduction and Notes by W. Adler and P. Tauffin, Oxford, 2002.
- Tac. Ann. (Tacitus, *Annales*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Annals of Tacitus*, Books I to VI, Translated by Aubrey V. Symonds, London, New York, 1906.
- ***
- ABC (Assyrian and Babylonian Chronicles)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Glassner, J. J., *Mesopotamian Chronicles*, (Ed. B. R. Foster), Atlanta, 2004; M. Brosius, *The Persians Empire from Cyrus II to Artaxerxes I*, LACTOR 16, London, 2006.
- CMA, b (Kyros, Murgab/Pasargad Yazıtı, a, b)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Kent, R., *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven-Connecticut, 1950.
- DB. (Dareios, Behistun)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Tolman, H.C., *Ancient Persian Lexicon and The Text of The Achaemenidian Inscriptions Transliterated...* New York, Cincinnati, Chicago: American Book Company, 1908; Kent, R., *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven, Connecticut: American Oriental Society, 1950.
- SKZ (Şapur Kabe-i Zerdüşť)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Sprengling, M., *Third Century Iran Sapor and Kartir*, Oriental Institute University of Chicago, 1953.
- XPf (Kserkses, Persepolis, F)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Kent, R., *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven-Connecticut, 1950.

Kaynakça

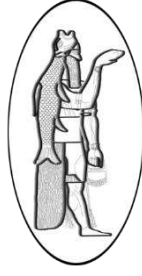
- ALLEN, L., 2005. *The Persian Empire*, The University of Chicago Press, Chicago.
- ALTUNGÖK, A., 2015. *İslâm Öncesi İran'da Din ve Toplum (M.S. 226-652)*, Hikmet Kitabevi, İstanbul.
- ALRAM, M. 1999. "The Beginnig of Sâsânian Coinage", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, Vol. 13, ss. 67-76.
- BADIAN E., 2015. "Stateira" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Şurada: <http://www.iranicaonline.org/articles/stateira> (Erişim Tarihi 20.03.2021).
- BEYÂNÎ, Ş., 2020. *Eşkânîlerin (Parthların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, Çev.: Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul.
- BİRÛNÎ, 2011. *El-Âsâr el-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- BRIANT, P., 2002. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Transl.: P. T. Daniels, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns.
- BROSIUS, M., 2006a. *The Persians*, London-New York.
- BROSIUS, M., 2006b. *The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I*, Lactor 16 (reprinted), London.
- BROSIUS, M., 1998. *Women in Ancient Persia 539-331 BC*, Clarendon Press, Oxford.
- CASSABONNE, O., 2012. "Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler", *Arkeoatlas*, ss. 184-199.
- CURTIS, S. V., 2016. *İran Mitleri*, Çev. Fatma Esra Aslan, Phoenix Yay, Ankara.
- DAÛBROWA, E., 2010. "The Parthian Kingship", *Concepts of Kingship in Antiquity*, Proceedings of The European Science Foundation Exploratory Workshop Held in Padova, November 28th-December 1st, 2007, Edited By Giovanni B. Lanfranchi, Robert Rollinger, Padova, ss. 123-134.
- DARYAEE, T., 2009. *Sâsânian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris, London, New York.
- DARYAEE, T., 2008. "Kingship in Early Sâsânian Iran, The Idea of Iran III", *Sâsânian Era*, Vol. III, Ed.: V. S. Curtis, S. Stewart, I.B. Tauris, New York, ss. 60-70.
- DİNEVERÎ, 2017. *El-Ahbâru't-Twâl (Eskilerin Haberleri)*, Çev.: Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- FİRDEVSÎ, 2020. *Şahnâme*, II, Çev.: Nimet Yıldırım, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- FİRDEVSÎ, 2009. *Şahnâme*, Çev.: Necati Lugal, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- FRYE, N. R., 1964. "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antiqua*, 4, ss. 36-54.
- GARTHWAITE, G., 2011. *İran Tarihi*, Çev.: Fethi Aytuna, İstanbul.

- GLASSNER, J. J., 2004. *Mesopotamian Chronicles*, Ed.: B. R. Foster, Atlanta, 2004.
- Kârnâme-i Ardashîr-i Babagân*, Translated by Darab Dastur Peshotan Sanjana, 1896. Şurada: <http://avesta.org/mp/karname.htm> (Erişim Tarihi: 05.01.2021)
- KENT, R., 1950. *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven-Connecticut.
- KUHRT, A., 2019. *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, Cilt II, 5. Baskı, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- LERNER, J., 2017. "Arsacids, Romans and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire", Ed.: Jason Schlude, Benjamin Rubin, Oxbow Books, Oxford, ss. 1-24.
- LUSCHEY, H., 2011. "Ardaşîr I ii. Rock reliefs", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition (Printed Vol. II, Fasc. 4, pp. 377-380). Şurada: <https://iranicaonline.org/articles/ardasir-ii> (Erişim Tarihi 17.06.2021).
- MEMİŞ, E., 2018. *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Parthlar)*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MESUDÎ, 2018. *Kitâbü't-Tenbih ve'l İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Çev.: Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- MESUDÎ, 2011. *Murûc ez-zeheb, (Altın Bozkırlar)*, Çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- OLBRYCHT, M. J., 2016. "Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sâsân", *The Parthian and Early Sâsânian Empires: Adaption and Expansion, Proceedings of a Conference held in Vienna, 14-16 June 2012*, Ed.: Vesta Sarkhosh Curtis, Elizabeth J. Pendleton, Michael Alam And Touraj Daryae, British Institute of Persian Studies (BIPS) Archaeological Monographs Series, Oxford, Philadelphia, ss. 23-35.
- OLMSTEAD, A.T., 1948. *History of the Persian Empire*, The University of Chicago Press, Chicago, London.
- SANCHISI-WEERDENBURG, H. 2011. "Darius iv. Darius II", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, (Printed Vol. VII, Fasc. 1, 1994, pp. 50-51). Şurada: <https://iranicaonline.org/articles/darius-iv> (Erişim Tarihi 16.06.2021).
- SCHMITT, R., 2011. "Artaxerxes I", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, (Printed: Vol. II, Fasc. 6, 1986, ss. 655-656). Şurada: <https://iranicaonline.org/articles/artaxerxes-i> (Erişim Tarihi 03.11.2021)
- SHAHBAZI, A. Sh., 2011. "Ariyâramna" *Encyclopaedia Iranica*, Online edition (Printed Vol. II, Fasc. 4, 1986, ss. 410-411) Şurada: <https://iranicaonline.org/articles/ariyaramna-greek-ariaramnes-old-persian-proper-name> (Erişim Tarihi 03.20.2021)
- SPRENGLING, M., 1953. *Third Century Iran Sapor and Kartir*. Oriental Institute University of Chicago.

- TABERÎ, 2019. *Târîhu'l-Umem ve'l Mülûk (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)*, Çev.: Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir, Cilt I, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- TABERÎ, 1973. *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Çev.: Mehmet Eminoğlu, II. Cilt, Can Kitabevi, Konya.
- WIESEHÖFER, J., 2003. *Antik Pers Tarihi*, Çev.: Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul.
- Tensernâme*, Translated by M. Boyce, 1968. Istitutu Iraliano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, Roma.
- YARSHATER, E., 2012. "Iran iii. Traditional History," *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition (Printed: XIII/3, 2004. ss. 299-307) Şurada: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-iii-traditional-history>
- YARSHATER, E., 2006. "Iranian National History", *The Cambridge History of Iran, The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods* (Fourth Printing), Volume 3/1, Ed.: E. Yarshater, Cambridge University Press, ss. 359-481.
- YILDIRIM, N., 2016. *İnan Kültürü*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- YILDIRIM, N., 2012. *İnan Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- YILDIRIM, N., 2008. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- YÜCEL, M., 2013. *Erken Dönem Sâsânî Tarihi ve Sikkeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- ZERRİNKÛB, A. – ZERRİNKÛB, R., 2019. *Sâsânilerin Siyasi Tarihi*, Çev.: Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.

358

OANNES
3 (2)

ESKİÇAĞ'DAKİ ADAM – ASLAN İLİŞKİSİNİN ZOOİKONOĞRAFİK ANALİZİ

MAN – LION RELATIONSHIP IN ANCIENT TIMES AND A ZOOICONOGRAPHIC ANALYSIS

Özden ÜRKMEZ

Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assoc. Prof. Dr., İzmir Demokrasi University, Faculty of Science and Letters, Department of
Archaeology

ozdenurkmez@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4215-3497

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 17.05.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 21.06.2021
Sayfa-Pages : 359 – 387.

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.938331>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÜRKMEZ, Özden, “Eskiçağ’daki Adam – Aslan İlişkisinin Zooikonografik Analizi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 359 – 387.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021

359 – 387

Araştırma Makalesi / Research Article

ESKİÇAĞ'DAKİ ADAM – ASLAN İLİŞKİSİNİN ZOOİKONOĞRAFİK ANALİZİ

MAN – LION RELATIONSHIP IN ANCIENT TIMES AND A ZOOICONOGRAPHIC ANALYSIS

Doç. Dr. Özden ÜRKMEZ

Öz

İnsan ve aslanın ilişkisine dair ilk izler Avrupa'nın Paleolitik Dönemi'nde yaklaşık 40.000 yıl önce karşımıza çıkar. Bu ilişkinin kültürel bir sürece girmesi ise ilk kez Erken Mezopotamya Dönemi'nde olmuştur. Bu kültürde insanı temsil eden figür olarak karşımıza Gılgamış çıkmaktadır. Gılgamış çoğu kes aslanı alt eden bir figürken bazen de onu evcilleştiren ve kontrol eden bir kahraman olarak görülür. Daha sonraki Asur Çağı'nda aslan özellikle avlanmasıyla bir propaganda aracı olarak ortaya çıkar. Saray duvarlarını süsleyen sahnelerde aslanı bizzat kral öldürmektedir. Bu ikonografi Neo Hitit beyliklerince de sürdürülmüştür. Arkaik Dönem'de gerek Anadolu'da gerekse Yunanistan'da Gılgamış'ın yerini Herakles almıştır. Herakles aslanı öldürürken aslında tüm Hellen kahramanlarını temsil eder. Akhilleus ise kendini aslanla bir tutarak Hektor'un karşısına çıkmaktadır. Bu ikonografi, Yunanistan'da vazo resim sanatında, Anadolu'da ise mezar kabartmalarında vurgulu bir biçimde görülür. Anadolu'da Lykia ve Lydia özellikle bu konuda dikkat çekicidir. Bir kahramanlık unsuru olarak, aslanla özdeşleşme tarihi kişilikler İskender ve Commodus tarafından da

Abstract

The first traces of the relationship between man and lion appeared about 40000 years ago in the Paleolithic period of Europe. This relationship entered a cultural process for the first time in the Early Mesopotamian period. In this culture, Gilgamesh appears as the figure representing human beings. While Gilgamesh mostly was a figure who defeated lions, he was sometimes seen as a hero who tamed and controlled him. In the later Assyrian Age, the lion emerged as a propaganda tool, especially by hunting. The king himself kills the lion in the scenes that decorate the palace walls. This iconography was also continued by the Late Hittite principalities. Heracles replaced Gilgamesh in both Anatolia and Greece in the Archaic period. As Heracles kills the lion, he actually represents all the Greek heroes. Achilles, on the other hand, confronts Hector by identifying himself with the lion. This iconography was emphasized in the art of vase painting in Greece and in tomb reliefs in Anatolia. Lycia and Lydia in Anatolia are particularly striking in this regard. As an element of heroism, the history of identification with the lion was also continued by the personalities

sürdürülmüştür. Onlar aslanı öldürmeden ziyade bizzat aslan kadar kudretli olma sıfatıyla karşımıza çıkarlar. Geç Antik Dönem'e kadar sürdüğü anlaşılan aslan- adam mücadelesinin temelini ise güç kavramı oluşturur. Aslan çoğu zaman öldürülerek bazen de yerine geçilerek Eskiçağ adamının egosantrik duygularını tatmin eden en önemli hayvan olmuştur. 40.000 yıllık bu ilişkinin ve savaşın sonucunda insan nüfusu bugün yaklaşık 9 milyarken, aslan nüfusu ancak 25.000 kadardır.

Alexandros and Commodus. They appear in the capacity of being as mighty as the lion itself, rather than killing the lion itself. The concept of power constitutes the basis of the lion-man struggle, understood to have continued until the late antiquity. The lion has been the most important animal that satisfied the egocentric feelings of the ancient man, often killed, and sometimes substituted. As a result of this 40000-year-old relationship and war, the human population is about 9 billion today, while the lion population is only 25000.

Anahtar Kelimeler: Kahraman, Aslan, Mezopotamya Kültürleri, Klasik Kültürler, Zooikonografi.

Keywords: Hero, Lion, Mesopotamia Cultures, Classical Cultures, Zooiconography.

Extended Abstract

Among the land predators, the lion at the top of the food chain has always attracted the attention of mankind with its lofty and proud appearance. The lion, the king of nature in the epic literature, sometimes appears as an element of identification, sometimes a protector, and sometimes the strongest enemy in the reflections of the human ego. It would not be wrong to say that the best verbal character depictions of the lion on this subject are found in the Old Testament. The earliest visual example which reflecting the Man-Lion relationship was found in Warka/Uruk in the ancient Mediterranean world is a granite stele, belonging to the years 3250-3000. On the stage, with a narrative approach, the hunter human figure hunts a lion with a spear and an arrow. The notion that this hunter figure was a priest-king seems incomplete, and we think that this figure was probably Gilgamesh. However, the Humbaba mentioned in the epic must be the form of the lion personified and transformed into a monster. The Assyrian state, which survived with a completely harsh and propagandist approach, reveals the relationship between the man and the lion as the exaltation of kings like Gilgamesh. However, in the Assyrian state, this iconography started to be expressed a little more realistically. In other words, the trapped lion was confined to a cage and then was taken to the playground of an Assyrian king. The lion, released from his cage, vomits blood with arrows come from warriors, who in their sheltered, and he is killed by the kings before his last few breaths. Heracles figure replaced Gilgamesh as a prototype in the Aegean during the Iron Age. It is accepted heroic king killed a lion with his spear and sword in the first examples dated to the Late Geometric Period. It is generally accepted that it is taken from the eastern art also. This person should be Heracles in our opinion. Because there is no alternative personality to him in the Hellenic thought. The man-lion relationship turned into a complete mythology with the struggle of Heracles-Nemean Lion. Because in these depictions, Heracles kills the lion with his hand with a superhuman power. After that, the pelt of the lion will be the attribute of the Herakles. In a man identifies his own power with a lion, we encounter the semi-legendary personality Achilles. In relation to this, Achilles spoke to Hector in front of

the Troya walls as follows: "My enemy, Hector, do not speak to me of the treaty. There is no such thing between man and lion". Perhaps the most interesting of these combat scenes is the scene on the lion tomb of Xanthos. Because the man here kills the lion with a spear in the eastern style but naked in the western style. For this reason, it is possible to see this scene as a mixed iconography. However, the lion is not always the enemy of man. For example, in the treasury of the Siphnos, lions fight against the enemy with anthropomorphic gods. Alexandros III. is the first person who comes across as the historical reality in which the lion-human relationship is fully reflected. His portraits in Herakles pelt reveal a lion against his enemies. This understanding continued with other Hellenistic kings after him. The man-lion relationship seems to have reached its peak in the Roman era, especially with the Gladiator games. The fact that in the scenes showing these real plays, men can also be killed by lions is a first in this iconography. However, Commodus in particular wearing lion skin as a gladiator is emulation of the heroes before him. And in this way, he glorifies his power as emperor in the form of a lion. This iconography has continued in the pastoral culture of late antiquity, as seen in the case of Germanicia, for example.

Although the origin of the man-lion relationship in human history is seen as early Mesopotamia, some findings belonging to a completely different place and a completely different time show that the essence of this relationship depends on the creations of the human mind rather than just culture. The 30cm long lion-headed human figure from a mammoth tooth, found in a paleolithic center in the south of Germany in 1939, is perhaps the best example of this. Approximately 35,000 years ago from Mesopotamian civilization, this figurine shows that Homo Sapiens, who was a complete part of the wild nature, joining itself in the earliest collective life with the lion, the most powerful creature of its environment. However, perhaps this animal was killed by humans and, like Heracles, its fur and strength were worn. As can be seen, the ego of being the strongest about the male / alpha figures who form his mental existence with the Testosterone hormone has started to manifest itself iconographically in more prehistoric times. Throughout antiquity, all these alphas represent the same thing, from Gilgamesh to Commodus. In fact, it cannot be said that the prehistoric man's egocentric mind differs greatly from today's. While 100 years ago the population of lions in Africa was thought to be around 200,000, today their population is around 25,000 despite their preservation. The biggest reason for this population decrease is the safaris carried out by armed and "heroic" modern human for a hundred years. For the first time in the history of existence, the lion has transformed from being a predator for human. And it beings in a defenseless way into a complete prey. In fact, this egocentric mind of man continues to be a high threat to both his own and other living creatures in other fields. The lion is now struggling to survive as a lineage. As a result, in the 40,000-year-old man-lion encounter, the victorious side has been that of human beings. But the justification of this victory is controversial.

Giriş

Aslan dünyanın en büyük dört kedisinden biridir. Ortalama 250 kg ağırlığında olan erkek aslanlar, bu ağırlıklarına karşı son derece ataktırlar. Aslanının hızı saatte 55 km'yi bulabilmektedir. Ancak bu hızını yalnızca kısa bir süre devam ettirebilir. Hız almadan 3,60 m yüksekliğe zıplayıp, 12 m. uzaklığa atlayabilmektedirler. Erkek aslanın başının etrafı uzun ve güzel bir yele ile süslüdür. Omuzlarının üzerine kadar dağılan bu perçem kızdığı zaman kabarır. Aslanların pençeleri ve dişleri çok keskindir. Bir insanı bir vuruşta öldürebildiği bilinmektedir. Günümüzde genellikle sadece Afrika kıtasında yaşamlarını sürdüren aslanlar, fundalıklarda, onları sıcaktan koruyan ağaçların olduğu

yerlerde, sazlıklarda ve açık alanlarda yaşayabilmektedirler. Bununla beraber iki yüz yıl öncesine kadar, Asya aslanının Anadolu'nun doğusundan, Hindistan yarımadasına kadar olan geniş bir coğrafyada yaşadığı bilinmektedir. Bugün ise sadece Hindistan yarımadasında yaşamaktadır. Antik Yunan literatüründe “ο λέων” (leon) olarak isimlendirilen aslan, Latin literatürüne “leo” olarak geçmiştir. Asya aslanı ise *Panthera leo persica* olarak isimlendirilmektedir. Asya aslanının en batıdaki yaşam alanının Anadolu olduğu bilinmektedir (Fig.1). Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşadığı bilinen Asya aslanının, bu bölgedeki varlığını İS XIII. yüzyıla kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir. Asya aslanı doğada canlı olarak son kez 1941 yılında İran'ın Shiraz bölgesinde görülmüştür.

Kara yırtıcıları arasında besin zincirinin en üstünde yer alan aslan, aynı zamanda azametli ve mağrur görüntüsüyle de ilgisini her zaman insanoğlunun üzerine çekmiştir. Epik yazında doğanın kralı olan aslan, insan egosunun yansımalarında kimi zaman bir özdeşleştirme unsuru, kimi zaman bir koruyucu, kimi zaman da en güçlü düşman olarak karşımıza çıkar. Aslanın buna dair en iyi sözlü karakter tasvirlerinin Eski Ahit'te karşımıza çıktığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin Kitabı Mukaddes Yaratılış 49'da “*Yahuda bir aslan yavrusudur. Oğlum benim! Avından dönüp yere çömelir aslan gibi*” sözlerinde, insanın gücü aslanın gücüyle pekiştirilmiştir. Ya da Hekimler 14'te “*Timna bağlarına vardıklarında, genç bir aslan kükreyerek Şimşon'un karşısına çıktı. Şimşon üzerine inen Rab'ın ruhu ile güçlendi ve aslanı bir oğlağı parçalar gibi çıplak elleriyle parçaladı*” sözleri, bu sefer aslanı insan karşısındaki çok güçlü ve yenilmez bir yaratık olarak gösterir. Onu yenebilen insan ise bunu ancak Tanrı'nın ona verdiği güç ve kudret ile başarabilmiştir. Bazen de aslan imgesi düşmanın ne kadar kuvvetli ve korkusuz olduğunun bir ifadesi olarak karşımıza çıkar. Bununla ilgili olarak Samuel 17'deki “*O zaman aslan yürekli yiğitler bile korkuya kapılacak. Çünkü bütün İsraililer babanın güçlü, yanındakilerin de yiğit olduğunu bilir*” sözleri, bunun en güzel ifadelerinden biridir. Yaremya 4'teki “*Aslan ininden çıktı, Ulusları yok eden yola koyuldu. Ülkenizi viran etmek için yerinden ayrıldı. Kentleriniz yerle bir edilecek, İçlerinde yaşayan kalmayacak*”, sözleri bu sefer propagandist bir ifadeyle bir ulusun askeri gücünü ortaya koymaktadır¹. Eski Ahit'te bu ifadelerden daha onlarcası yer alır. Buradaki önemli nokta ise, İbrani/Musevi geleneğin Mezopotamya kültürünün içinde gelişmiş olduğunun farkındalığıdır. Eskiçağda adam-aslan ilişkisinin ve olumlu-olumsuz pekiştirmelerinin yegâne sözlü anlatımları olarak karşımıza Eski Ahit çıksa da bu çalışmanın asıl amacı genel bir biçimde Akdeniz dünyası kültürlerinde görsel anlatımlar üzerinden kronolojik bir biçimde inceleme yaparak bütünsel bir ikonografik analiz gerçekleştirmektir.

¹ Tüm alıntılar için Eski Ahit'ten bkz. Kutsal Kitap, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2001.

Fig.1. Asya Aslanı

<https://www.journeytothejungle.com/blog/index.php/asiatic-lion-magnificent-panthera-leo-persica/>

Mezopotamya

Eski Akdeniz dünyasında adam-aslan ilişkisini yansıtan elimize geçmiş en erken görsel örnek, Warka/Uruk'ta bulunmuş İÖ 3250-3000 yıllarına ait granit bir stel üzerindedir. Stelde narrative bir anlayışla avcı insan figürü, üst tarafta mızrakla alt tarafta ise okla aslan avlamaktadır (Fig.2). Daha önce öldürdüğü aslanların cesetleri ise sahne boşluklarına dağıtılmıştır². Bu avcı figürün bir *en* yani rahip-kral olduğu düşüncesi³ üzerinde tartışılabilir. Bu tartışmadan önce söz konusu stelden neredeyse tam bin yıl sonraya tarihlenen (İÖ 2200) yine bir Sümer üretimi olan diyorit taşından yapılmış silindirik mühür üzerinde tanrıların yer aldığı bir sahneyi incelemek gerekir. Bunlardan Utu/Shamas, Enki ve İhtar kendilerini atributleri ile belli ederken, sahnenin en solundaki figür Kramer tarafından yalnızca bir avcı olarak nitelendirilmiştir⁴. Öncelikle, söz konusu figürün başındaki boynuzlu tanrısal başlık onun avcı kimliğinden öte tanrısal bir figür olduğunu da gösterir (Fig.3). Hatta bu figür bize göre elindeki oku ve yayı, yanında betimlenen kükreyen aslanla Mezopotamya geleneğinde sonradan kahraman vasıflarıyla tanrılaştırılmış *Gılgamış* olmalıdır. Bu fikri destekleyici başka görseller daha sonraları Asur ve Babil sanatında karşımıza çıkar. Bu sefer Gılgamış olduğu neredeyse tartışmasız kabul edilen saray kabartmalarında, figür kolları arasında bir aslan tutmaktadır. Örneğin İÖ 8. Yüzyılın son çeyreğine ait II. Sargon / Şarru-kin dönemine ait Khorsabat Sarayı avlu duvarı kabartmalarında (Fig.4), bu ikonografinin en güzel

² Frankfort, 1970: 33-34, fig.24.

³ Roaf, 1996: 154.

⁴ Kramer, 1972: 160-161, fig.a.

yansımları vardır⁵. Özellikle bu kabartmaların kral dairesinin avlu cephesinde olması, Sargon'un mitolojik bir öğeyle propagandist bir biçimde yüceltilmek istenmesiyle ilgili olmalıdır. Burada Gılgamış'ın kolları arasında tuttuğu aslanın küçüklüğü onun bir yavru aslan olduğunu değil aksine Gılgamış yani bir insan kralın aslan üzerindeki gücünün ve hakimiyetinin göstergesidir, ki bu güç ve kudret aynı zamanda Sargon'un da özdeşleştirmeyle sahip olduğu niteliklerdir.

Bununla bağlantılı olarak gerek Warka Steli'nde gerekse Sümer silindirik mührü üzerinde betimlenen ve avcı olarak nitelendirilen figür de Gılgamış betimleri olmalıdır. Bunlardan stel üzerinde betimlenen aslan avcısı kesin olarak Gılgamış olmasa da en azından Gılgamış ile kendini özleştiren bir Sümer kralının betimlemesidir. Ki buradaki figürün başlığıyla bir insan olduğu aşikârdır. Mühür üzerindeki figür ise boynuzlu başlığıyla hem aslan avcısı hem de kudretiyle aslanı kontrol ederek evcil bir hale sokmayı başarmış ve sonradan tanrılaştırılmış Gılgamış olmalıdır. Sahnede, bu figürün özellikle Mezopotamya mitolojisinde çok yakın ilişkileri olan İstar'la birlikte betimlenmesi bu savı destekler niteliktedir. Adam-Aslan ilişkisi bağlamında, öncelikle bir insanı sonrasında tanrılaştırılmış kahraman bir kralı temsil eden Gılgamış'ın aslanla olan münasebetine genel olarak bakıldığında, onun gerektiğinde aslanı öldürebilecek bir avcı kimliğinde gerektiğinde de onu atribütü haline getirerek kontrol eden sahip niteliğinde karşımıza çıktığını görürüz⁶.

Destanında aslında ideal bir erkeğin/kahramanın ifadesi olan Gılgamış'ın aslanla olan ilişkisi dolaylı yollardan da olsa karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkinin yegâne şartı ise cesaret ve yiğitliktir. I. Tablet'teki "*Herhangi bir yerde daha büyük bir kral var mı Gılgamış gibi söyleyebilsin şu sözleri: Ben Uluyum*" ifadesi, toplumdaki en üstün erkeğin ifadesidir. Bununla birlikte yine aynı tabletteki "*Bu mu Uruk sürüsünün çobanı; başkalarının karılarını kendi emellerine alet eden bu mu; gücümüz, ışığımız, aklımız*" ve "*Bu korkunç ve kaba yaratığı (Gılgamış) kim yarattı eşsiz bir kuvvet ve ordulara özgü ilahilerle*" sözleri Gılgamış'ın kudretiyle birlikte uçarı ve serseri kimliğini de ortaya koyar⁷. Belki de onun tüm bu sıfatları en güzel biçimde İÖ 2000 öncesi ve sonrasına ait silindirik mühürlerler üzerinden karşımıza çıkar (Fig.5). Karşısında ise ona tek rakip olabilecek yaratık aslan vardır. Gılgamış-Aslan ilişkisi aslında şu ana kadar dile getirilmemiş biçimde destanın önemli bir kısmını oluşturan III., IV. ve V. tabletlerdeki *Humbaba* bölümleridir. Mezopotamya ve Neo-Hitit ikonografisinde aslında antropomorfik bir biçimde betimlenen canavar Humbaba'nın naturmitik olarak kökeninde aslan olduğu çok büyük bir olasılıktır. "*Karanlık ormanda harekete geçen Humbaba, korku salardı oradaki adamların yüreğine; Kayda değer bir düşman, korkunç hayvan Humbaba; Çılgın bir hayvan gibi öfkelenidi*

⁵ Frankfort, 1970: 148-149, fig.168. Sevin bu kabartmalardan birini mitolojik kahraman, diğerini de kahraman *Lahmu* olarak değerlendirmiş olmasına karşın, Akad/Babil mitolojisinde Apsu ile Tiamat'ın ilk oğlu olan Lahmu'nun söz konusu kabartmayla bir ilgisi yoktur. Bkz. Sevin, 2010: 119, Res. 140-141. Ayrıca Apsu, Taimat ve Lahmu için bkz. McCall, 2017, 79-82.

⁶ Gılgamış'ın aslanı kontrol etme fenomeni çok benzer bir biçimde örneğin Çatalhöyük Ana Tanrıça idollerinde de Neolitik Dönem'den itibaren görülse de daha sonra Artemis Potniatheron kültürüne dönüşecek bu olgu, farklı bir teolojik kültürel evrim ile ilgili olup konumuz dışındadır.

⁷ I. Tablet için bkz. Jackson, 2005: 3.

(Humbaba), *yüksek sesle böğürdü, ormancılar anlatırken onun ne menem bir şey olduğunu; Arkadaşının (Enkidu) bu sert ikazıyla Gılgamış çarçabuk sapladı kılıcını, kan deryasında yüzdü hayvan, kana bulandı pelerini (yelesi)*⁸. Anlaşılan bugün de olduğu gibi Eski Yakınoğu'nun insan için en tehlikeli ve korkunç yarattığı olan aslan zamanla mitoloji geleneğinde kişileştirilerek antropomorfik bir biçimde Gılgamış destanında yer almıştır. Bununla birlikte ilk Sümer betimlerinde vücudu dolayısıyla antropomorfik bir biçimde betimlenen aslan, Frankfort tarafından “canavar” olarak nitelendirilmiştir (Fig.6). Daha sonraları ise Humbaba'nın aslanı andıran bir canavar yüze dönüştüğü görülür (Fig.7). Erken Demir Çağ'a gelindiğinde ise, Humbaba tamamen antropomorfik bir şekle bürünerek, zoomorfik özünden kopmuştur (Fig.8). Eski Yakınoğu'da adam-aslan ilişkisi mitolojiden bağımsız olarak salt ikonografik olarak da yansıtılmıştır. Bunlar adam-aslan karışık yaratık formlarında özellikle saray yapılarının kapı girişlerinde koruyucu ve caydırıcı vasıflarıyla yerlerini alır (Fig.9).

Tamamen sert ve propagandist bir anlayışla varlığını sürdürmüş Asur devleti⁹, Adam-aslan ilişkisini kralların aynı Gılgamış gibi ululaştırılması şeklinde ortaya koyar. Ve bu anlayışı kendilerinden önceki Sümer ve Akad'dan aldıkları bellidir. Özellikle Akad etkili Orta Asur Dönemi silindir (İÖ 1397–1056) mühürlerinde, bazen avcı bir erkek elindeki mızrakla karşısındaki aslana saldırır (Fig.10) bazen de *lion centaur* biçimindeki zoomorfik kişilik karşısındaki aslanla boğuşur¹⁰. Başka bir deyişle aslında bu kişilik tek rakibi olan gerçek bir aslanla kapışan aslanlaştırılmış adamdır (Kral/Kahraman). Tüm Mezopotamya tarihinde adam-aslan ilişkisinin ikonografik olarak tam anlamıyla vuku bulunduğu zaman II. Ashurnasirpal dönemidir. Ashurnasirpal'in saray duvarlarında¹¹ kralın arabasından bir aslanı mızrakla vurmasını konu eden bu sahnede, genellikle ideolojik bir anlatımın olduğu düşünülmüştür (Fig.11). Asurnasirpal'in monumental aslan avı sahnesi bir sosyal statü göstergesi olarak kabul edilmektedir. Kralın yanındaki askerler kralla beraber aslan avında olmalarına karşın, onlar asla aslanı öldürmemektedirler. Bunun nedeni ormanlar kralı aslanın krali bir av olması ve ancak kral tarafından öldürülebilmesidir¹². Asur sanatında bu ikonografinin kökeni doğrultusunda en ilgi çekici sahneler ise, Asurbanipal'e (İÖ 669–631/627) aittir. Şimdi British Museum'da korunan blok üzerindeki kabartmada kral, öncesinde oklarla yaralanmış ve son can havliyle ayağa kalkmış aslanı Gılgamış tarzında karnına kılıcını sokarak öldürmektedir (Fig.12). Yine aynı krala ait kabartmalarda oklarla yaralanan aslanların kan kusması kralın son darbeyi vurmasını oldukça kolaylaştırır (Fig.13). Ayrıca aslanların kafeslerinden serbest bırakılmasını gösteren betimlemeler de bunun bir av olmadığını tam aksine kralların yüceltiildiği bir nevi gladyatör mücadelesi olduğunu göstermektedir (Fig.14). Başka bir deyişle kralın aslan kadar hatta ondan daha üstün olduğunun propagandist ifadesi, daha önceden önlemlerin alınmasıyla birlikte oklarla delik

⁸ Humbaba için bkz. III-V. Tabletler. Jackson, 2005: 21, 23, 27, 31.

⁹ Asur emperyalizmi ve Kralları için bkz. Gökçek, 2015; Pekşen, 2017; Yıldırım, 2018; Aslan – Pekşen, 2020: 1-15.

¹⁰ Frankfort, 1970: 141-142, Fig. 159, 163.

¹¹ Nimrud (Kalhu), kuzey-batı.

¹² Moortgat, 1969: 157; Frankfort, 1970: 189-190; Nolle, 1992: 79; Aker, 2007: 229 vd.

deşik edilen ve son nefesini vermek üzere olan aslanın bir kurgu içinde “kudretli” kral tarafından alt edilmesidir.

Fig.2. Frankfort, 1970: fig.24.

Fig.3. Kramer, 1972: 160-161, fig.a.

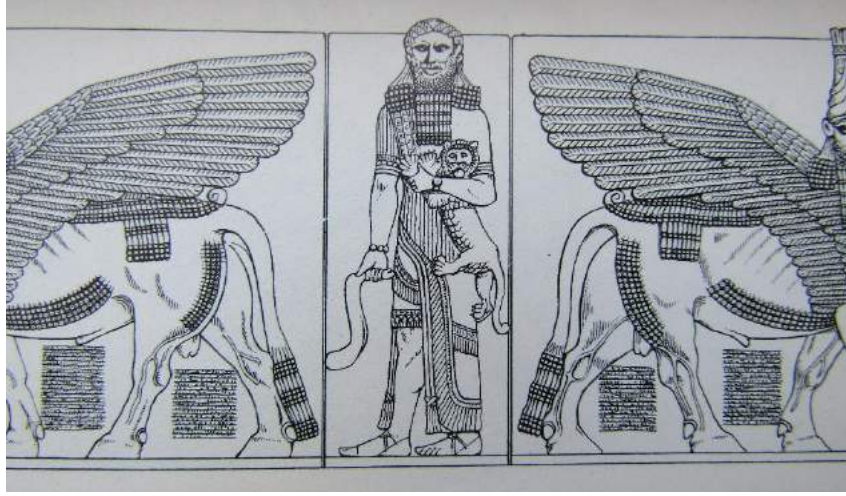

Fig.4. Frankfort, 1970: fig.168

Fig.5. Frankfort, 1970: fig.92 (Akkad, 2340-2180 BC.)

Fig.6. Frankfort, 1970: fig.22 (3500-3000 BC.)

Fig.7. Frankfort, 1970: fig.125
(Humbaba/Antropomorfic Lion Monster, 2000-1500 BC.)

Fig.8 Frankfort, 1970: fig.22
(Neo-Hittite/ Humbaba vs Gilgamesh and Enkidu)

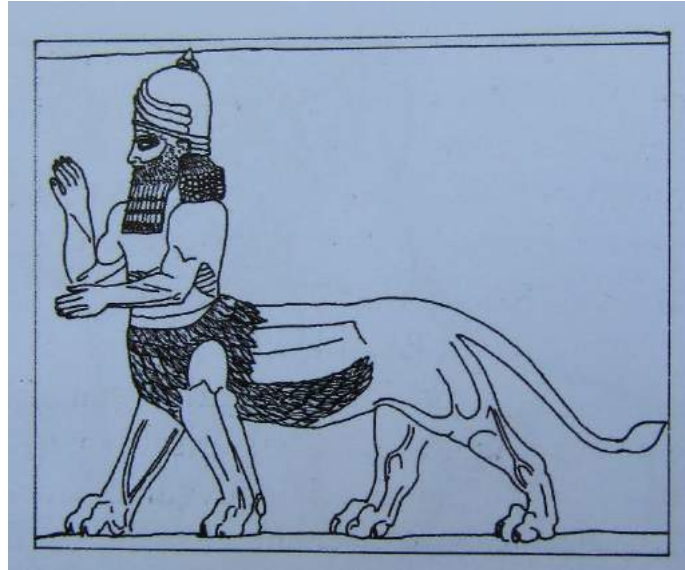

Fig.9 Sevin, 2010: res.225 (Ninive, VII. Century BC.)

Fig.10 Frankfort, 1970: fig.159 (Middle Assyrian)

370

OANNES
3 (2)

Fig.11. <https://www.worldhistory.org/image/6986/ashurnasirpal-ii-hunting-lions/>

Fig.12. Frankfort, 1970: fig.211 (Asurbanipal, from Kuyinjik)

Fig.13. Frankfort, 1970: fig.213 (from Kuyinjik)

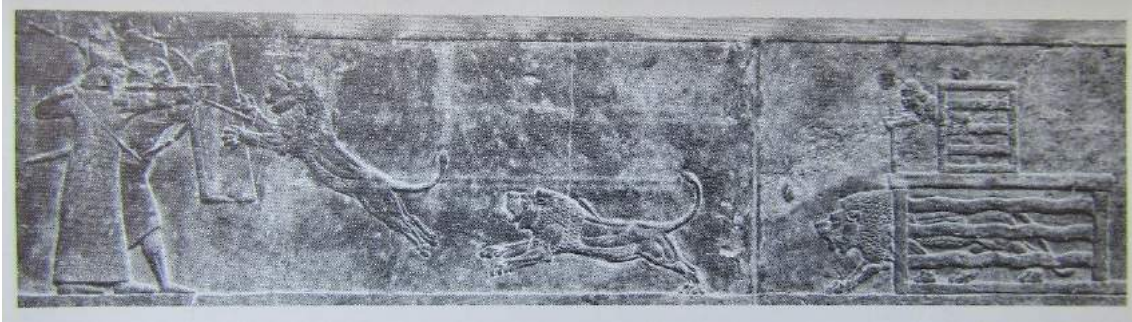

Fig14. Frankfort, 1970: fig.210 (from Kuyinjik)

Anadolu ve Yunanistan

Bu ikonografinin uygulayıcısı diğer çağdaş devletler ise hemen kuzeydeki komşular Neo-Hitit kent devletleridir. İÖ 800 civarına ait Tell-Halaf ortostatının üzerindeki sahnede Adam (Kral) Mezopotamya/Asur ikonografisinden bire bir devşirmeyle ayaktaki aslanın karnına kılıcını batırmaktadır (Fig.15). Kompozisyonun aynısı bir yüzyıl sonra bu sefer Karatepe ortostatu üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹³. Asur Krallığı'ndan sonra Yakınoğu'nun hâkimi olan Persler birçok alanda olduğu gibi av konusunda da Asur'dan etkilenmiştir. Fakat bunun hiçbir zaman Pers ikonografisinde Asur kadar güçlü bir biçimde yer aldığı söylenemez. Bu ikonografinin plastik ve resimsel olarak Asur'dan sonra daha batıda görüldüğü yegâne bölge ise Lykia'dır. Fakat yüzünü saray kabartmaları olarak değil, nekropolojik anlamda mezar kabartmaları ve resimleri olarak gösterir. Yakınoğu'nun krali ikonografisinde ve Anadolu'nun nekropolojik ikonografisinde görülen aslan avı sahnelerindeki aslan figürleri, yukarıda bahsi geçen Asya Aslanı (*Panthera leo persica*) olmalıdır. Anadolu'da bu türün varlığının bilindiği İS XIII. yüzyıl ve aslan avının görüldüğü İÖ 6. yüzyıla ait Lykia'nın nekropolojik eserleri arasında, yaklaşık olarak iki bin yıl vardır. Bu durumda Asya aslanının Anadolu'da tasvir edildikleri zaman kayda değer bir sayıda oldukları söylenebilir. Aslan avı ikonografisinin ilk kez Yakınoğu sanatında ortaya çıktığı ve diğer Akdeniz uygarlıklarına buradan yayıldığı kabul edilse dahi, Anadolu'da görülen sahnelerin bir hayal ürünü olmadığı ve nekropolojik eserler üzerinde görülen bu avın gerçekten de mezar sahipleri tarafından yaşamları sırasında gerçekleştirildiği yüksek bir ihtimal gibidir. Bununla beraber bu sahnelerin yalnızca Lykia'nın erken dönemine ait (İÖ 600-550) iki mezarı üzerinde görülmesi ve daha geç dönemlere ait Anadolu-Pers stilli mezar yapıları üzerinde görülmemesi, Lykialı aristokrat mezar sahiplerinin kendilerini Yakınoğulu krallar gibi görmeleriyle ilgili olabilir. Yakınoğu'da aslanın yalnızca kral tarafından öldürülen özel bir hayvan olması ise, Anadolu-Pers dönemindeki eserlerde neden bu sahnelerin kullanılmadığını açıklayabilir. Zira, bu dönemde Anadolu'daki mezar sahipleri Pers yanlısı, hatta kralı temsil eden satraplar olsalar dahi, kendilerini asla Büyük Kral gibi göremezlerdi.

Kral-aslan mücadelesinin olasılıkla Fenike fildişlerinin etkisiyle, Yunan sanatında Olympia bronz kalkan şeritleri üzerinden (Fig.16), İÖ 7. yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başlandığı düşünülmektedir¹⁴. Burada, artık anlamı soyutlanmış, Doğu'nun aslan öldüren kahraman ve tanrısal kralı, Yunanistan'ın aslan öldüren mitolojik kahramanı Herakles'e dönüşerek çıplak betimlenmiştir. Geç Geometrik Dönem'e tarihlenen (İÖ 8. Yüzyıl) bir Attika üçayağı üzerinde (Fig.17) elinde mızrağı ve kılıcıyla aslan öldürenin, henüz ilkel betimlenen Herakles olup olmadığı bilinmese de bu ikonografinin kahraman bir kralın aslanla mücadelesinin yaygın bir konu olarak işlendiği doğu sanatından alındığı düşünülmektedir¹⁵. İÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihli Lykia'daki Xanthos Aslanlı Mezarı'nın¹⁶ batı yüzündeki sahnede, ayakta duran çıplak bir erkek figürüyle bir aslanın mücadele sahnesinde, erkek figürün mezar sahibi kişi

¹³ Orthmann, 1971: Taf. 9b, 17e.

¹⁴ Bol, 1989: 142- 143: Taf.50.

¹⁵ Carpenter, 2002: fig.174.

¹⁶ Pryce, 1928: Pl. XIX; Ürkmez, 2012: 173-174; Özudoğru, 2013: 69vd.

olması gerektiği düşünülmüştür¹⁷. Figür, elindeki kısa kılıcı kulağından yakaladığı aslanın karnına saplamıştır (Fig.18). Vücudu profilden, başı cepheden verilen aslan ise, iki ayağını figürün dizine ve omzuna koyarak mücadeleye içine girmiştir. Xanthos'daki aslanlı mezarda sahnelenen aslanla olan mücadele, Lykia'nın bu betimleri doğudan alıp sonra kendine özgü yorumladığını düşündürmüştür. Akurgal'a göre Anadolu'daki bu sahneler, kökeninde Asur etkileri olan Neo Hitit sanatının devamıdır¹⁸. Buradaki aslan öldürme ikonografisi iki açıdan irdelenebilir. Bunlardan ilki, doğu sanatında görülen örneklerde kralın aslanı öldürmesi, ikincisi ise Hellen sanatında kahraman Herakles'in aslan öldürmesidir. Erkek çıplaklığının Hellenli tarzda bir kahramanlaştırma sembolü olması, tam tersine bunun doğuda iğrenilecek bir durum oluşu ve bu ikonografinin İÖ 7. Yüzyıldan itibaren Hellen sanatında da görülmesi, Xanthos mezar sahibinin daha çok Hellenli Herakles gibi yüceltilip kahramanlaştırılması, bekliden de tanrılaştırılmak istenmiş olmasını akla getirmektedir. Diğer yandan da Herakles'in Hellen sanatında genellikle aslanı kılıcıyla değil boğarak öldürmesi, bununla beraber Mezopotamya sanatında da aslanı öldüren bazı figürlerin çıplak betimlenmesi (Fig.5 ve 10), bunun tam olarak böyle olmayıp Akurgal'ın savını da haklı çıkartmaktadır. Aslında Xanthos sahnesine bakıldığında, aslanın yüzünün cepheden verilmesi ve adamın saç stili bu kabartmanın Dedalik stilin etkisinde yapıldığını net olarak ortaya koyar. Başka bir deyişle sanatçısının nereli olduğu bilinmeyen Xanthos Aslanlı Mezarı hem Yakınoğu hem de Hellen tarzını birlikte yansıtır. Aslanı öldüren adam da hem bir Asur kralı hem de Herakles gibi yüceltilmiş olmalıdır. Hatta bilemeyeceğimiz bir biçimde belki de üzerinde dolaylı da olsa Gılgamış ikonografisini taşımaktadır.

Adam-aslan ilişkisinin Egeli versiyonunda, yukarıda adı geçen Herakles başlı başına bir karakterdir. Hellen mitolojisinin kaynağı olan Hesiodos, Herakles hakkındaki ilk bilgileri verir: “*O Hydra¹⁹, ki ak kollu Tanrıça Hera büyümüşü onu korkunç huncunu gidermek için, güçlüler güçlüsü Herakles'e karşı. Ama Zeus ve Amphitryon'un oğlu Herakles amansız kılıcıyla öldürdü onu*”²⁰. Onun aslanla olan mücadelesi ise Hellen sanatında en sevilen Herakles ikonu olmuştur. Bu aslan da Hydra gibi Hera'nın ona karşı kullandığı bir düşmandır aslında: “*Ve Nemeia aslanını ki Hera, Zeus'un karısı, beslemişti onu insanları yutan Nemeia koyaklarında. Orda aslan kırıyordu insanları ve hüküm sürüyordu Treton ve Apesos dağlarında. Ama güçlü Herakles haktan geldi onun*”²¹. İnsanları avlayan bu dağ/mağara aslanının mitolojikleştirilerek Herakles

¹⁷ Marksteiner, 2002: 248- 249.

¹⁸ Akurgal, 1998: 143-144.

¹⁹ Çok başlı bir yılan ejder / Hellen canavarı.

²⁰ Heseidos, *Thegonia*, 315. Herakles Zeus ile insan Alkmene'nin oğlu olup, Alkmene'nin kocası Amphitryon Herakles'in üvey babasıdır. Mezopotamya'da Gılgamış nasıl İhtar'ın aştığı belalarla uğraştıysa, Herakles'te Yunanistan'da Hera vasıtasıyla benzer bir kadere mahkûm olmuştur.

²¹ Heseidos, *Thegonia*, 330. Bu mağara aslanları Antik Çağda, Kuzey Afrika dahil olmak üzere Afrika'nın büyük bölümünde, Yunanistan ve Balkanlar'dan Hindistan'a kadar Avrasya'da etkin olarak yaşamaktaydılar. Yaklaşık 10.000 yıl önceki geç dönem Buzul Çağı'nda (Pleistosen), aslan insanlardan sonra en yaygın kara memelisiydi: Mağara aslanı (*Panthera leo spelaea*). Bkz. Strauss, Bob. "Cave Lion". www.Thoughtco.com.

tarafından öldürülme sahneleri net olarak İÖ 6. yüzyıldan itibaren karşımıza çıksa da (Fig.19) yukarıda söz edilen 8. yüzyıl örnekleri de Herakles betimlemeleri olmalıdır. Nitekim Antik Yunan'da aslan mücadelesi ile ilgili başka alternatif bir karakter bulunmaz. Anadolu'da monumental bir biçimde ve net olarak Herakles-Aslan mücadelesinin betimlendiği, ki bu olasılıkla Nemaia Aslanı olmalıdır, sahne ilkin Lydia'da karşımıza çıkar²². Sardeis'te bulunan ve dört tarafında çeşitli sahnelerin tasvir edilen İÖ 540-530 yıllarına tarihli blok üzerindeki kabartmalardan birinde aslanla mücadele eden kişi, elinde tuttuğu labutun onun kimliğini açıkladığı şekilde Herakles'tir (Fig.20). Lydia repertuarındaki aslan sayısı bu hayvanın özellikle Kybele'yle birlikte ikonografik olarak bu kültürde ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Bununla birlikte bu sahne doğudan çok bir Hellen etkisinin varlığını gösterir. Sahnenin bir mezar yapısı ile ilişkili olması yine bir kahramanlık kültürünün Hellenli tarzda ortaya konulmasıdır.

Herakles-aslan mücadelesindeki Herakles, örneğin babası Zeus'a rağmen Prometheus'u kurtarmasıyla²³ her zaman insanı/cesur adamı temsil etmiştir. İnsan yiyen aslana karşı yaptığı mücadele de aslında insanlar adına yapılan bir mücadeledir. Bu mücadele sahnesi özellikle Yunan vazo resimlerinde sıkça ve doğru ikonografik kökenlerinden çok daha farklı bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Herakles karşısındaki aslanı kılıcıyla değil çıplak elleriyle boğarak öldürmektedir (Fig.21). Bazı örneklerde ise ya aslanın ağzını iki eliyle ayırmakta ya da bir güreşçi gibi havaya kaldırdığı aslanı yere çarpmak üzeredir²⁴. Bu mücadele sonucunda boğarak öldürdüğü aslanın postu Herakles'in hem elbisesi hem de atribütü olmuştur. Aslanı alt eden adamın temsili olan Herakles, sonraları yarı tarihi ve tarihi bazı kişiliklerin de özenti olmuştur. Bunlardan ilki Homeros'un İlyada'sının yarı efsanevi kişiliği ve başrolü Akhilleus'tur. XXII. Bölüm'de Akhilleus Troia surlarının dışında kovaladığı Hektor'u sıkıştırır ve aralarındaki diyalog başlar: *"Hektor konuştu: Haydi Tanrıları tanık tutalım anlaşmamıza, olamaz onlardan iyi tanık, onlardan iyi bekçi. Zeus bana zaferi verir de alırsam canını, dile gelmez saygısızlıklar göstermem sana, ünlü silahlarını soyar, ölünü geri veririm Akhalara. Sen de Akhilleus, yap benim gibi. Ayağı tez Akhilleus yan yan baktı ve dedi ki: Düşmanım Hektor, antlaşmadan söz etme bana. Böyle şey olmaz insanla aslan arasında..."*²⁵. Bu konuşmadan sonra başlayan çarpışmanın sonucunda galip taraf Akhilleus gelmiş ve Hektor'un cesedini arabasının arkasında sürükleyerek ordugâhına götürmüştür. Konuşmada Akhilleus'un karşısındakini insan, kendisini de aslan yerine koyması, bir yandan kendinde aslan vasıflarını gören egosantrik bir cesaretin, diğer yandan da aslanın savaştaki doğal karakterini yansıtan natüralist bir ifadenin yansımasıdır. Aslında egosantrizmden öte tüm Ege'nin en büyük savaşçısı Akhilleus'un doğal karakteri Homeros tarafından aslanın doğal karakteri ile özdeşleştirilerek birleştirilmiştir. Nitekim Akhilleus aslan öldüren değil, bizzat gücü, akli ve cesaretiyle bir aslan gibi en güçlü kahramanları bile öldüren bir karakterdir. Aynı özleştirilme bu sefer yaklaşık

²² Hanfmann – Ramage, 1978: 48-49, fig. 44, 47.

²³ Bkz. Heseidos, *Thegonia*, 525.

²⁴ Boardman, 2002: fig.10.

²⁵ Homeros, *İlyada*, XXII, 255-265.

500 yıl sonra Eski Çağ tarihinin en büyük fatihi ve tamamıyla tarihi bir gerçeklik olan İskender'de karşımıza çıkar.

Yunanistan'ın kuzey batısındaki Makedon krallığı soyunu Herakles oğullarına dayandırmaktaydı. Daha Philippos zamanında Yunanistan üzerinde bu anlayışla hüküm kuran Makedonların en ünlüsü ise Alexandros/İskender'di. Aynı zamanda Aristoteles'ten de eğitim alan İskender, çocukluğunu Herakles ve Akhilleus gibi kahramanların hikâyeleriyle geçirmişti. Onların efsanelerinden çok etkilenmiş olan İskender daha çok genç bir yaşta doğu seferine çıkmış ve Pers İmparatorluğu'na son vererek kültür tarihini daha önce hiç olmadığı kadar değiştirmişti²⁶. Bu seferlerinde bizzat ordunun başında cenk eden İskender erken ölümünden hemen sonra efsaneleştirilmiş ve bu durum Hellenistik sanatçılara en önemli konu olmuştur. Çeşitli tipte portreleri olmasıyla birlikte, onu efsaneleştirip bir yarı Tanrı haline sokan yegâne tip ise Herakles'in aslan postunu giydiği portrelerdir (Fig.22). Böylece onun insanüstü bir iradeyle ve aslan gibi yüreğiyle tüm düşmanlarını dize getirdiği vurgulanmıştır. Bu ikonografi aslında sadece İskender'e ait olmakla kalmamış, Hellenistik Dönem'in sonunda da örneğin Roma'ya kök söktüren Pontos krallarından Büyük Mithridates'in portrelerinde de ortaya çıkmıştır²⁷. Hellen sanatında adam-aslan ilişkisinin yansıtılması Herakles ya da İskender gibi figürlerin giydiği postlardan ibaret değildir. Bununla birlikte Eskiçağ Akdeniz kültürlerinin hiçbirinde görülmeyen bir olgu, daha erken bir safhada yani İÖ. VI. yüzyılda Yunanistan'ın ortasında karşımıza çıkar. İÖ 525 dolaylarına ait Delphoi'deki Siphnoslular'ın Hazine Binası muazzam kabartmalarla doludur. Binayı çevreleyen bu kabartmalardan biri de kuzey frizini dolduran *Gigantomakhia* sahnesidir. Hellen panteonundaki Tanrılarla düşmanları Gigantlar²⁸ arasındaki savaş sahnesinin ortasında karşımıza tanrıçalardan Themis'in savaş arabasını çeken bir aslan çıkar (Fig.23). Aslan sadece arabayı çekmekle kalmaz aynı zamanda ağızıyla bir düşmanın/gigantın kaptığı vücudunu parçalamak üzeredir²⁹. Burada da aslında Erken Mezopotamya ikonografisinde olduğu gibi propagandist bir anlayış vardır. Zeus ve diğerlerinin yeryüzündeki kulları olan Hellenler, özellikle kapılarına dayanmış Persler gibi düşmanlarına karşı arkalarındaki Tanrılarıyla meydan okumaktadırlar. Ki bu ikonografide aslana da tanrısal bir güç ithaf edilir ve aslan antropomorfik Tanrılarla aynı orduda düşmana karşı beraber savaşır. Başka bir deyişle, aslan öldürülerek değil bu sefer birlikte savaşarak gücünün pekiştirdiği dost bir figür olarak karşımıza çıkar.

²⁶ Tekin, 2008: 116-121.

²⁷ Smith, 2013: 22, Fig.19

²⁸ Devler.

²⁹ Boardman, 2001: 174vd., Fig. 212.

Fig.15 Orthmann, 1971: Taf. 9b

Fig. 16. Bol, 1989: Taf.50.

376

OANNES
3 (2)

Fig.17. Carpenter, 2002: fig.174.

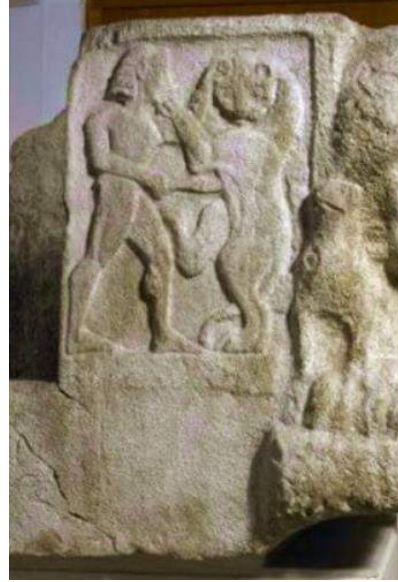

Fig.18. British Museum, from Xanthos/Lydia

Fig.19. <https://www.flickr.com/photos/carolemage/8401769980>
(Black Figure, first half of VI. Century BC.)

Fig.20. Hanfmann – Ramage, 1978: fig. 44, 47 (Colored by Ürkmez)
From Sardis, 540-530 BC.

Fig.21. (Red Figure, 490 BC.)

<http://prometheuses.blogspot.com/2010/09/heracles-e-o-leao-de-nemeia-hercules.html>

378

OANNES
3 (2)

Fig.22. Alexander The Great, Hellenistic Period.

<https://www.pinterest.ru/pin/841469511600512695/>

Fig.23. Boardman, 2001: Fig. 212.

Roma

Roma Çağı adam–aslan ilişkisinde hem geçmişten gelen bazı gelenekler devam ettirilmiş hem de özellikle gladyatör oyunları ile bu gelenekler daha farklı bir şekle bürünmüştür. Kökeni İtalya olduğu tespit edilen oyunların ismi “kılıç” anlamına gelen Latince *gladius*’tan türetilmiştir. İlk örnekleri İtalya’daki İÖ 6. yüzyıla ait Etrüks eserlerinde görülen betimlemelerde, iki kişi karşılıklı olarak kılıçla dövüşmektedir. Bu dövüş sahneleri, özellikle savaşta ölen kahramanların cenaze törenlerinde ruhlarının cennete huzurla girebilmesi için yapılan insan kurbanları ile ilişkilendirilmiştir. Zamanla bu dövüşler Roma’nın hem Cumhuriyet hem de İmparatorluk dönemlerinde sosyal bir geleneğe ve sportif bir eğlence anlayışına dönmüş ve birçok gladyatör okulu kurulmuştur. Bu gladyatörler savaş esirlerinden kölelere, kendi isteğiyle gladyatör olanlardan sözleşmeli olanlara çok çeşitlilik göstermektedir. Bunların bir kısmı ise öldükten sonra tam bir efsaneye dönüşmüş ve adlarına anıt mezarlar bile yapılmıştır³⁰. Gladyatör oyunları sadece insan savaşçılardan ibaret değildi. Bununla birlikte oyunlara vahşi hayvanlar da dahil edilmekteydi. Bu vahşi hayvanların başında ise aslan gelmekteydi. Mozaik ve plastik sanatlarda gladyatör–aslan mücadelesini betimleyen bazı sahneler vardır (Fig.24). Hatta bunların bazılarında galip gelen taraf aslan olup bir gladyatörü parçalarken betimlenmiştir. Gladyatör dövüşleri bağlamında adam–aslan ilişkisini yansıtan en önemli figür ise İmparator Commodus’tur. Bilge imparator Marcus Aurelius’un oğlu olan Commodus İS 161 yılında doğmuş ve babasının ölümü ile 180 yılında tahta geçmiştir. Gladyatör oyunlarına çok düşkün olan imparator hatta bu konuya devlet işlerinden çok daha fazla zaman ve para harcadığından ötürü eleştirilmiştir. Commodus aslında bununla da yetinmeyip bizzat gladyatör olarak arenalarda dövüşmüştür. Tabii ki çeşitli hilelerin de var olduğu bu mücadelelerde karşısındaki gladyatörün hayatta kalma olasılığı olmamıştır. En sonunda da havuzunda yüzerken başka bir gladyatör tarafından 192 yılında boğularak öldürülmüştür³¹. Commodus’un gladyatör vasfıyla ilgili en önemli

³⁰ Robert, 1971: 14; Baker, 2003.

³¹ Özgan, 2013: 277.

özelliği onun Herakles kılığına girmesidir. İmparator üzerine bir aslan postu giymekte ve elinde Herakles'in labutunu (sopa/balyoz) tutmaktadır (Fig.25). Commodus aslında kişisel gücünü kendinden önceki dönemlerdeki örneklerde olduğu gibi aslandan almaktadır. Yani aslanların parçaladığı gladyatörler bir yana, o bizzat öldürülüp derisi yüzülmüş bir aslanın postunu üstüne giyerek, aslandan da güçlü bir savaşçı olarak tüm diğer gladyatörlere meydan okumuştur.

İS II-III. yüzyıllarda adam–aslan ilişkisinin biraz daha farklı bir boyut kazandığı ve artık sadece kamusal alanda kalmayıp sosyo-kültürel yaşamda da kendini gösterdiğini görürüz. Bu durum özellikle Anadolu'daki Dokimeion tipi mermer lahitler üzerinden karşımıza çıkar³². Bu tipe ait bazı sütunlu lahitlerin kabartma alanlarında da ölen kişiler Herakles ile özdeşleştirilip kahramanlaştırılmıştır. Bu ikonografide ölen adam/Herakles'in bir aslanla çıplak elle mücadelesi ve onu yenişi ilgi çekici pozisyonlarda karşımıza çıkar (Fig.26). Lykia'daki başka bir örnekte ise adam-aslan mücadelesi batılı ikonografiden çok üzerinde doğulu bir etki taşır. Hisarçandır lahdi üzerinde görülen kabartma her ne kadar yazarlar tarafından Eros'un kaplan avlaması olarak değerlendirilse de³³ bu sahne doğulu tarzda kahramanlaştırılan mezar sahibinin mızrağı ile yelesiz Asya aslanını öldürme sahnesidir (Fig.27). Aynı dönemlere ait yine yakın tiplerde bambaşka bir olgu daha karşımıza çıkar. Buna göre Anadolu'nun güney bölgelerinde lahit kapaklarının üstünde serbest heykel halinde uzanmış azametli bir aslan görülür³⁴. Bu aslan bir yandan mezarın koruyucusu bir yandan da kahramanlık sıfatının adam-aslan ilişkisi boyutunda pekiştirilmesi olmalıdır. Bu ilişkinin Geç Antik Dönem'in pastoral kültüründe de devam ettiği görülür. Örneğin Germanicia'nın (Kahramanmaraş/Kuzey Mezopotamya) villa rusticalarına ait bir taban mozaiği üzerindeki sahnelerden birinde domestik bir figür mızrağı ile aslan öldürmektedir³⁵. Bu figürü doğula ya da batılı kahramanlık ikonuna tam olarak bağlamak mümkün olmasa da sahne insanın/adamın aslanla mücadelesini hatta belki de aslan öldürmenin artık domestik olarak da bir kültüre dönüşmesini göstermesi açısından önemlidir (Fig.28).

³² Koch, 2001: 169-170, Fig.68.

³³ Çelik–Atalay vd., 2018: 184, Fig. 7-8, 12.

³⁴ Koch, 2001: 33.

³⁵ Germanicia mozaikleri için genel olarak bkz. Ersoy, 2017. Ayrıca Germanicia Pastoral yaşamı ve mozaik ikonografisi için bkz. Dumankaya, 2018: 9-26; Dumankaya, 2019: 409-434.

Fig.24. Ephesus Gladiators, British Museum.
Panthera leo, Yeleli Afrika Aslanı.

Fig.25. <https://educalingo.com/tr/dic-en/commodus>

Fig.26. <https://www.saratprojesi.com/en/resources/sarats-features/how-did-the-perge-hercules-sarcophagus>

Fig.27. Çelik–Atalay vd., 2018: Fig.12.

Fig.28. Germanicia/Maraş mozaiklerinden aslan avı - Lion hunt from Germanicia / Marash mosaics, <https://marasavucumda.com/germanicia-antik-kenti/>

Sonuç ve Çıkarım

İnsanlık tarihinde adam-aslan ilişkisinin kökeni erken Mezopotamya gibi görülse de bambaşka bir yere ve bambaşka bir zamana ait bazı buluntular, bu ilişkinin özünde salt kültürden öte insan zihninin yaratımlarına bağlı olduğunu gösterir. 1939 yılında Almanya'nın güneyindeki paleolitik bir merkezde bulunmuş mamut dişinden 30cm uzunluğundaki aslan başlı insan figürü belki de buna en iyi örnektir (Fig.29). Mezopotamya medeniyetinden yaklaşık 35.000 yıl önceki bu heykelcik, vahşi doğanın tam bir parçası olan Homo Sapiens'in daha en erken kolektif yaşamında kendini bulunduğu çevrenin en güçlü yaratığı olan aslanla birleştirmesi yani onun gücünü alma isteğinin bir ürünü olmalıdır. Bununla birlikte belki de bu hayvan insanlar tarafından öldürülmüş ve Herakles gibi postuyla birlikte gücü de giyilmişti. Aslında aynı durum Akdeniz medeniyetleri için de benzer bir egosantrik psikoloji ile ortaya çıkmış olmalıdır. Mezopotamya'da bir geleneğe dönen bu durum sonrasında aslanla münasebeti olan tüm kültürlerde vuku bulmuş gibidir. Gücün bir simgesi olan aslanla özdeşim kurma genellikle bireysel olmakla birlikte kimi zaman da devletsel olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte, aslanın gücü ne kadar öldürülme ile alınsa da aslında bütünsel ikonografiye bakıldığında ona varlık olarak duyulan hayranlık da ortadadır.

Mezopotamya'da lider erkeği ve kahramanı temsil eden *Gilgamiş* figürünün aslanla olan ilişkisinde atribütü vesilesiyle aslında bir boyun eğdirme vardır. Bu varlığa boyun eğdirmek ya da olmadı onu öldürebilmek aslında tüm diğer insanlar üzerindeki tartışmasız bir hakimiyetin de ifadesidir. Bu anlayış daha sonraları Erken Demir Çağı devletlerinde biraz daha realist olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Yani tuzağa düşürülmüş aslan kafese kapatılmış daha sonra da örneğin bir Asur kralının oyun alanına çıkartılmıştır. Kafesinden serbest bırakılan aslan korunaklı arabaların içindeki savaşçılar tarafından fırlatılan ok ve mızrakla kan kusar hale getirilmiş ve son birkaç nefesinden önce bizzat krallar tarafından öldürülmüştür. Bu tip propagandist bir anlayış batıda yani Ege'de tam olarak görülmez. Bu durum aslında Yunan dünyasının genleriyle ilgilidir. Yani Ege'de bir devlet yoktur, aksine bağımsız onlarca şehir devleti ve onların kahraman, kurucu bazen de efsanevi önderleri vardır. İşte Herakles de batıda bu kişiliklerin özdeşleştirildikleri bir kimliktir. Onlar Herakles gibi tamamen bireysel olarak aslanı alt edecek güçtedirler. Daha doğrusu bu kahramanlar egosantrik bir biçimde Herakles gibi anılmak isterler. Örneğin, bir symposiumda Herakles'in Nemea Aslanı'nı öldürdüğü sahnenin resmedildiği bir kantharostan içilen şarap sanki tanrısal bir içecek gibi olmalıdır. Ya da bu sahne kişinin mezarına yontulduğunda o da Herakles gibi ölümsüz olmuş olacaktır. Tüm Akdeniz'i yöneten Roma ve onun çağında ise aslanla olan münasebette sanki hem batı hem de doğu esintileri vardır. Yani gücün yine doğuda olduğu gibi kamusal alanda aslanla pekiştirilmesiyle birlikte diğer taraftan da gladyatörlerde, asillerde ya da bazı imparatorlarda görüldüğü gibi kişisel yüceltme daha ön plana çıkmaktadır.

Testosteron hormonu ile zihinsel varlığını oluşturan erkek/alfa figürlerle ilgili en güçlü olma egosu görüldüğü gibi daha prehistorik dönemlerde ikonografik olarak kendini göstermeye başlamıştır. Bu egonun tam bir şekle bürünmesindeki en önemli araç ise aslan olarak karşımıza çıkar. Eskiçağ boyunca da bu olgu kesintisiz olarak devam etmiş gibidir. Peki eskinin bilimi

anlamına gelen *arkeolojiye* bu konuda bütünsel bir açıdan bakmak gerekmez mi? Yani adam-aslan ilişkisinde aslanın durumu nedir. Tabii ki aslan da binyıllar boyunca insanla mücadele etmiştir. Doğadaki bir insan tüm diğer canlılar gibi besin zincirinin en üstündeki aslan için sadece yemektir. Fakat evrimsel gelişim içinde insan gittikçe bir yemek olmaktan çıkmış ve aslanın canını koruması gerektiği en önemli düşman haline gelmiştir. Aslında bu iki canlı arasındaki ilişki sadece savaş ve ölümden ibaret değildir. Bu konuda belki de daha erken Mezopotamya sanatında Gilgamesh'ın yanındaki aslan daha yavruyken alınıp evcilleştirilmiş bir aslan da olabilir. Ki bu durum günümüzde hatta sevecen bir dostluk şeklinde bile görülür³⁶. Fakat genel olarak prehistorik adamın egosantrik zihni ile günümüzdekinin çok büyük farklar barındırdığı söylenemez. Örneğin bundan 100 yıl önce Afrika'daki aslan nüfusunun 200.000 kadar olduğu düşünülürken, günümüzde nüfusları korunmalarına rağmen 25.000 kadardır. Bu nüfus azalmasının en büyük nedeni ise silahlı ve "kahraman" batılıların yine yüz yıldır yaptıkları safarilerdir (Fig.30). Aslanın varlık tarihinde o ilk defa insan karşısında savunmasız bir biçimde insan için avcı olmaktan çıkıp tamamen bir av haline dönüşmüştür. Aslında insanın bu egosantrik zihni hem kendi hemcinsleri hem de diğer canlılar için başka alanlarda da yüksek bir tehdit unsuru olmaya devam etmektedir. Aslan ise soy olarak artık hayatta kalma mücadelesi içindedir. Sonuç olarak 40.000 yıllık adam-aslan karşılaşmasında iki canlının doğasından galip gelen taraf insanoğlununki olmuştur. Fakat bu galibiyetin haklılığı tartışmalıdır.

384

OANNES
3 (2)

Fig.29. Fildişi/Ivory, Paleolitik Almanya, yaklaşık 40000 yıl önce.

Paleolithic Germany, about 40000 years ago.

<https://www.google.com/search?q=lion+man+prehistoric+art&sxsrf>

³⁶ Bu dostluk hikâyesini seyrediniz: <https://www.youtube.com/watch?v=AtuOBETUzbs>

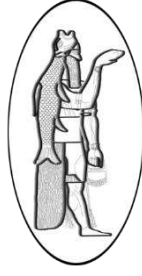
Fig.30. Two egocentric American modern Homo Sapiens posing proudly after killing the lion

Kaynakça

- AKER, J., 2007. "Workmanship as Ideological Tool in the Monumental Hunt Reliefs of Assurbanipal", *Ancient Near Eastern Art in Context*, Ed.: J. Cheng- M.H. Feldman, Brill.
- AKURGAL, E. 1998. *Anadolu Uygarlıkları*, Net, İstanbul.
- ASLAN, C. – PEKŞEN, O., 2020. "Yeni Asur Devletinde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", *Near East Historical Review*, 11/1, ss. 1-15.
- BAKER, A., 2003. "Gladyatör", *Roma'nın Savaşçı Kölelerinin Gizli Tarihi*, Çev.: Serkan Göktaş, Phoenix, Ankara.
- BOARDMAN, J., 2001. *Yunan Heykeli Arkaik Dönem*, Çev.: Yaşar Ersoy, Homer, İstanbul.
- BOARDMAN, J., 2002. *Kırmızı Figürlü Atina Vazoları*, Çev.: G. Ergin, Homer, İstanbul.
- BOL, P. C., 1989. *Argivische Schide*, Olympische Forschungen XVII.
- CARPENTER, T. H., 2002. *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*, Çev.: B. M. Ünlüoğlu, Homer, İstanbul.

- ÇELİK, A. – ATALAY, S. – BÜYÜKYÖRÜK, F., 2018. “Hisarçandır’dan Ele Geçen Marcus Aurileus Kamoas ve Ailesine Ait Lahit Mezar”, *Phaselis IV*, ss. 181-198.
- DUMANKAYA, O. 2019. “Kayıp Kent Germanicia: Lokalizasyon Problemleri Üzerine Yeni Gözlemler”, *TED* 66, ss.409-434.
- DUMANKAYA, O. 2018. “Room and Corridor Mozaics from the Ancient City of Germanicia and its Iconographic Assessment”, *JMR* 11, ss.9-25.
- ERSOY, A., 2017. *Mozaikleri İle Yeniden Doğan Kent Germanicia*, Lambert, Balti.
- FRANKFORT, H., 1970. *The Art of Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, Baltimore.
- GÖKÇEK, L. G., 2015. *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara.
- HANFMANN, M.A. – RAMAGE, N.H., 1978. *Sculpture from Sardis: The Finds thought 1975*, Harvard.
- JACKSON, D. P., 2005. *Gilgamiş Destanı*, Çev.: A. Antmen, Arkadaş, Ankara.
- KRAMER, S. N., 1972. *The Sumerians, Their History, Culture and Character*, Chicago University.
- KOCH, G., 2001. *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*, Çev.: Z.Z. İlgelen, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul.
- MCCALL, H., 2017. *Mezopotamya Mitleri*, Çev.: B. Baykara, Phoenix, Ankara.
- MARKSTEINER, T., 2002. *Trysa, Eine zentralyıkisch Niederlassung im Wandel der Zeit*. Wiener Forschungen zur Archäologie 5, Phobios Verlag, Wien.
- MOORTGAT, A., 1969. *The Art of Ancient Mesopotamia: The Classical Art of the Near East*, Phaidon, Michigan.
- NOLLE, M., 1992. *Denkmaler vom Satrapensitz Daskyleion*, Verlag, Berlin.
- ORTHMANN, W., 1971. *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst*, Rudolf Habelt, Bonn.
- ÖZGAN, R., 2013. *Roma Portre Sanatı II*, Ege Yayınları, İstanbul.
- ÖZÜDOĞRU, Ş., 2013. “Arkaik Dönem’den Bir Likya Dynast Mezarı Üzerindeki ‘Aslan Öldürme’ Sahnesi: Anlamı ve Kökeni Üzerine Değerlendirmeler”, *Anadolu/Anatolia* 39, ss. 69-86.
- PEKŞEN, O., 2017. “Asur Devlet Emperyalizminin Meşrulaştırılması Açısından Tanrı Aşşur’a İsyan Olgusu”, *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ed.: Pınar Pınarcık - Bilcan Gökce - Mehmet Salih Erkek - Sena Coşgun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 355-370.
- PRYCE, F. N., 1928. *Catalogue of the Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum I*, London.
- ROAF, M., 1996. *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Uygurluklar Ansiklopedisi*, Cilt. IX, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ROBERT, L., 1971. *Les Gladiateurs, dans l'Orient Grec*, Amsterdam, 1971.
- SEVİN, V., 2010. *Assur Resim Sanatı*, T.T.K., Ankara

- SMITH., R. R. R., 2013. *Hellenistik Heykel*, Çev: A.Y. Yıldırım, Homer, İstanbul.
- TEKİN, O., 2008. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜRKMEZ, Ö., 2012. *M.Ö. I. Binyılda Nekrolojik Eserler Işığında Batı Anadolu'da Ölüm İkonografisi*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- YILDIRIM, E., 2018. *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar, Arkeoloji ve Sanat*, İstanbul.

A PERSIAN DEMON ON CLAZOMENIAN SARCOPHAGI: HVARNAH
KLAZOMENAI LAHİTLERİ ÜZERİNDE BİR PERS CİNİ: HVARNAH

Muhammet Hamdi KAN

Dr., Akdeniz University, Serik Gülsün-Süleyman Süral Vocational School, Department of
Architecture and Urban Planning, Department of Architectural Restoration
*Dr., Akdeniz Üniversitesi, Serik Gülsün-Süleyman Süral Meslek Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir
Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Ana Bilim Dalı*

muhammetkan@akdeniz.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7947-7140

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 12.07.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 15.08.2021
Sayfa-Pages : 389 – 404.

 <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.969993>

This article was checked by Viper or **plagium**™

Atıf – Citation: KAN, Muhammet Hamdi, “A Persian Demon on Clazomenian Sarcophagi: Hvarnah”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 389 – 404.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
389 – 404
Araştırma Makalesi / Research Article

A PERSIAN DEMON ON CLAZOMENIAN SARCOPHAGI: HVARNAH *KLAZOMENAI LAHİTLERİ ÜZERİNDE BİR PERS CİNİ: HVARNAH*

Dr. Muhammet Hamdi KAN

Öz

Bu çalışmanın amacı, Klazomenai Lahitleri üzerindeki bir takım kanatlı figürler üzerine farklı bir bakış açısı sunmaktır. Pers-Helen kültürel ilişkileri üzerine son yıllarda artan araştırma ve yayınlar, bazı eserler üzerindeki belirli unsurların yeniden değerlendirilmesini elverişli kılmaktadır. Ayrıca, Klazomenai Lahitleri üzerine çok sayıda ve oldukça başarılı doktora tezleri üretilmiş olmakla birlikte, yayınların azlığı da dikkat çekicidir. Pers-Helen kültürel etkileşimi en iyi biçimde, birbiriyle de doğal olarak yakın ilişki içindeki inanç ve mezar pratiklerinde izlenebilmektedir. Klazomenai Lahitleri de her ne kadar sınırlı bir süre zarfında ve sınırlı bir coğrafyada üretilmiş son derece spesifik eserler olsalar bile, bu sınırlılık Pers-Helen kültürel ilişkileri üzerine son derece faydalı veri üretme potansiyeline sahiptir. R.M. Cook'un (1981) katalog numaralarına sadık kalınarak bu yayında da D.3, G.4, 32, 33, 34 ve 35 olarak anılan örnekler üzerindeki kanatlı figürlerin diğer lahitler ve çağdaş farklı eserler ile karşılaştırılması, Pers kültüründeki "tanrısal talih" Hvarnah kavramı ile bir bağlantıya işaret etmektedir. Buradan hareketle Hvarnah ile bağlantılı kavramlar ve bunların Helen kültüründeki yansımaları üzerine daha da detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır. Zira, "Krali

Abstract

The main aim of this paper is to present a different point of view for some of the winged figures on Clazomenian Sarcophagi. The increasing research and publications on relations between Persian and Hellenic cultures allow scholars to re-examine the specific features on some artefacts. Also, even though there are several and successful PhD thesis on Clazomenian Sarcophagi, there is a lack of publications as well. The interaction between Persian and Hellenic cultures can be most clearly observed on religious and funerary practices, which are obviously in close relationship. Even though the Clazomenian Sarcophagi are unique artworks of a very limited period and region, this limitation of time and space provide a quite useful data on Persian-Hellenic cultural relations. The comparison of winged figures on D.3, G.4, 32, 33, 34, and 35 (referenced to the catalogue IDs of Cook, 1981), with other sarcophagi and contemporary examples from different art works, points out a connection between Persian "god given fortune" Hvarnah. So, the concepts of Hvarnah and its interpretations in Hellenic art should be studied in detail. Because, as the "Royal Hvarnah" and Tykhe connection alongside gems and coins of the same period indicates, it is

Hvarnah” ile Tykhe arasında aynı döneme ait gemler ve nümizmatik buluntular yoluyla kurulabilen bağlantıdan da hareketle, bu çalışmanın asıl konusunu teşkil eden “Kişisel Yaşam Ateşi Hvarnah” belli ki tek bağlantı noktası değildir.

Anahtar Kelimeler: Klazomenai Lahitleri, Siyah Figür, Kırmızı Figür, Pers, Hvarnah.

quite obvious that the “Personal Fire Hvarnah”, which is the main topic of this paper, is not the only influence of this demon on western art and culture.

Keywords: Clazomenaian Sarcophagi, Black Figure, Red Figure, Persian, Hvarnah.

The painted terracotta sarcophagi of Clazomenae are one of the most significant and unique materials of archaeological literature. They attracted a great interest since their discovery and there have been a certain number of publications and arguments on their chronology, stylistic features, painters and production centres. Most of these are collected by R.M. Cook.¹ Cook’s publication was the most complete and so the only handbook for the subject by the date it was published; and still, it is. Although the excavations started in Clazomenae in the exactly the same year with the monography’s publication, and changed the entire chronological table of Cook immediately², and even there are some unpublished PhD studies regarding the new data³, there is still no publication as complete and detailed as Cook’s. Concerning the excavation results, the overall production period of the sarcophagi is between the last quarter of the 7th and the end of the 5th centuries B.C.⁴

The decoration patterns on the sarcophagi are direct followers of the ones on the vases of the same technique, region and period.⁵ But something should not have been forgotten is that these sarcophagi are very different examples than the pottery, considering their size, use and decoration panels. So, even though the leaders are the vase painters and their products, with their larger market and artistic features, sarcophagi might have used the same technique and patterns with different motivations.

In the significantly large inventory of figures painted on the Clazomenian Sarcophagi, one of them is especially eye catching. The winged female figures on the head-pieces of canonical sarcophagi of D.3, G.4, 32, 33, 34, and 35, (referenced to the catalogue IDs of Cook, 1981) are to be examined in this paper, regarding their connections with the variations of an important and major demon in contemporary Persian mythology: Hvarnah.

¹ Cook, 1981.

² Bakır, 1983; Bakır, et al., 2000.

³ Hürmüzlü, 2003; Güngör, 2006; Zeren, 2014.

⁴ Yılmaz, 2002: 77.

⁵ Zeren, 2014: 41-43.

Description

D.3 (Fig.1):

The sarcophagus described as “a later work of Dennis Painter, when he had developed a richer and more adventurous style”⁶ by Cook, found in Clazomenae and now rests in Paris, Louvre Museum. It is 213x95/72x56/52cm of dimension.⁷

The headpiece of the sarcophagus is decorated with a four-winged female figure looking back, flanked by chariots, buds under and in front of horses, as the upper corner strip has double row of palmettes and the upper panel a sphinx. The sidepiece is decorated with the twin cable and alternately palmettes and lotus flowers. The lower panel has a panther with reserved head and body and astragal above. There is meander and rosette decoration on the lower corner strip as the footpiece is decorated with a bull between a lion and a panther.⁸

The decoration characteristics have been discussed by Cook in detail, supported by comparisons between earlier Borelli Painter and later Albertinum Type sarcophagi;⁹ but the motivation of this discussion seems to be focused on dating, rather than the iconography.

Fig.1

⁶ Cook, 1981: 17.

⁷ Cook, 1981: 16.

⁸ Cook, 1981: Pl.18, Fig.10.

⁹ Cook, 1981: 17.

G.4 (Fig.2):

This piece is preserved as a badly warped part of the lid, with dimensions 88x33cm with maximum length preserved 116cm; and is said to be from Clazomenae. All areas of the recovered piece are decorated in Black-figure.¹⁰

The underside and inside of the lid are simply painted black. A plastic palmette is preferred for the rich at each end. The only surviving end panel is decorated with a column with Ionic capital, reserved on dark ground. The running palmette is preferred for the upper edge, while scales for the lower edge and the horizontal surface above. Three pairs of hoplites fighting, hoplite, pair of hoplites fighting with a flying bird on the shield blazon of the fourth one, has been depicted on the left side panel, from left to right. There is the broken meander above and below the panel. The frame of the panel is consisting of broken meander, lotus and palmette, broken meander, egg and dart motives at top; similar, except no lower band of broken meander at sides; and meander cross and solid square at bottom, with broken meander, lotus and palmette, egg and dart at the edge. Hoplite looking back, a winged female figure looking back and holding a flower (because of the flower her left lower wing is omitted) flanked with winged hoplites holding back horses, the leg of a hoplite (?) and a bird by the first hoplite, have been depicted on the right side panel. The rest of the decoration pattern of the panel is similar to the left side, except there is no broken meander on edge. Under and inside of the lid are painted dark.¹¹

Fig.2

¹⁰ Cook, 1981: 35.

¹¹ Cook, 1981: Pl. 49.

G.32 (Fig.3):

The face and a part of the box of the sarcophagus, which is found in Clazomenae, is preserved, and is resting in Istanbul Museum, with dimensions 208x77/55x36cm.

The headpiece and the upper panel are decorated in black figure. A winged female figure, looking back, flanked by galloping chariots and dogs and flower in field have been depicted on the headpiece. There is a band of broken meander, running palmette, egg and dart above the scene. A band of lotus and palmette has been preferred for the upper corner strip while there is a sphinx on the upper panel with meander and star below it. The sidepiece is decorated with Cable and palmette. There is a goat on the lower panel with broken meander above and alternating dots below it. There is meander and star on the lower corner strip, while a lion and a ram on the footpiece. Cook thinks probably the mouth of the lion is closed since there are no bristles on the body.¹²

Fig.3

G.33:

It is resting beside the G.32, in a similar condition with dimensions 213x89/60cm, and found In Clazomenae as well. Its head-piece is quite badly preserved, and no details can be seen from the published photo; so the description and detections have to rely on the observations made by R.M. Cook;

¹² Cook, 1981: 48, n.101, Pl. 74.

as it was impossible to visit the sarcophagus during the Covid-19 restrictions in time this paper is prepared.

Black figure is preferred for the headpiece and upper panel. A winged female figure looking back flanked by galloping chariots and dogs and flower in field have been depicted on the headpiece. There is a band of broken meander, running palmette, broken meander, leaf and dart, broken meander above the scene, with broken meander at sides and broken meander and astragal below. Lotus and palmette are depicted on the upper corner strip. A griffin with broken meander above and meander and star below, has been preferred for the upper panel. The sidepiece is decorated with cable and palmette. There is the head of a hoplite on the lower panel with meander and star on the lower corner strip. A goat between a lion and a panther has been depicted on the footpiece.¹³

G.34 (Fig.4):

The sarcophagus which is said to be from Clazomenae¹⁴, is now in Oslo University Ethnographic Collection and preserved in dimensions 215x107/72cm.

The headpiece and the upper panel are decorated in black figure. The headpiece is decorated with a winged female figure flanked by hoplite who runs outward after a galloping chariot with winged youth driving and a dog, with flower in field. The upper corner strip has lotus and palmette decoration while there is a griffin on the upper panel. Sidepiece is decorated with Cable and palmette. A goat is depicted on the lower panel while the lower corner panel has meander and star. There is a lion, a boar and a panther on the footpiece.¹⁵

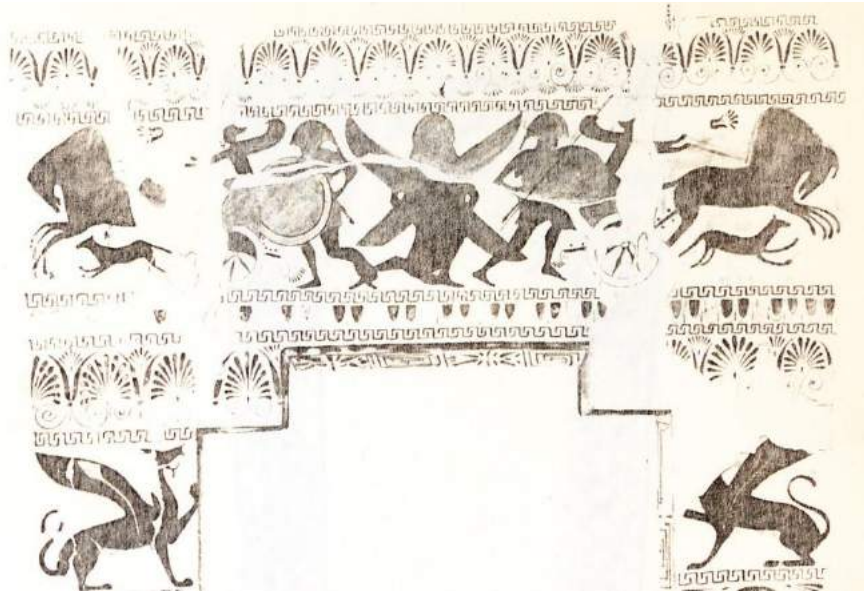

Fig.4

¹³ Cook, 1981: Pl. 75.

¹⁴ Cook, 1981: 49, n.103.

¹⁵ Cook, 1981: Pl. 73.

G.35 (Fig.5):

It is said to be from Clazomenae¹⁶ and rests in Berlin with only the face is preserved with dimensions 218x92/75cm.

Red figure is preferred for the headpiece and upper panel. There is a winged female figure with a shield, flanked by dog and hoplite holding back a horse, flowers in field, a bird behind each hoplite. There is complex whirligig on the shield blazon. There is a band of meander cross and star on the upper corner strip, and a centaur on the upper panel. Sidepiece is decorated with cable and palmette. There is a goat rising and looking back on the left lower panel, while there is a pawing goat on the right one. Meander is preferred for the lower corner strip. There is a lion and a panther with bristles as lion, with head pointing forward.¹⁷

Fig.5

G.38 (Fig.6):

Face and box are preserved and found in Smyrna, and still is in İzmir. Dimensions are 197x78/67x40cm.

The headpiece and upper panel are painted in black figure. On the headpiece, there is a running and looking back winged youth, flanked by dogs and youth holding back a pair of horses. A band of running palmette above and broken meander can be observed below this scene. Egg and dart and astragal are on the upper corner strip. There is a lion with broken meander above and below it, on the upper panel. Sidepiece is decorated with cable and palmette. Lotus and two half palmettes are depicted on the lower panel with broken

¹⁶ Cook, 1981: 50.

¹⁷ Cook, 1981: Pl. 82, Fig.55.29.

meander above. Lower corner strip is decorated with meander. There is a goat between two panthers on the footpiece.¹⁸

Fig.6

Discussion

Obviously, the sarcophagi listed in the Description part of this paper are not the only examples with a winged woman figure. G.23¹⁹ and probably G.24²⁰ (standing by the horses of a chariot), G.28²¹ (mounting with a spear in hand), and G.41²² (driving and holding a spear as well) also represent winged women though not at the centre but other places of the headpieces. There are also winged women in upper panels of E.6²³ (holding lions) and G.3²⁴ (holding snakes[?]). But apparently none of these seem to have four wings. Having four wings, does not seem to be related with movement though, as most of the two-winged figures seem to be in action more than the four-winged ones.

Cook doubts any attributes on these winged female figures are more than a type from the artistic repertory, in context with the scene.²⁵ But he also acknowledges different ideas on the subject.²⁶ Most commonly interpreted figure among the four-winged women of Clazomenian Sarcophagi is the red-figure one on G.35, probably because of the easily observable details thanks to the technique used. Although it has mostly been taken for Athena, Cook states

¹⁸ Cook, 1981: Pl. 79.1, Fig. 37.

¹⁹ Cook, 1981: 45, Fig.29.

²⁰ Cook, 1981: 45, Fig.30.

²¹ Cook, 1981: Pl. 64-65.

²² Cook, 1981: Pl. 81.

²³ Cook, 1981: Pl. 25.2.

²⁴ Cook, 1981: Pl. 47.1.

²⁵ Cook, 1981: 121.

²⁶ Cook, 1981: 121, n.92.

that “*anyhow by Attic standards, a shield is less diagnostic of Athena than a helmet – to say nothing of the aegis –*”; and he enlists a number of early references mentioning “protective goddesses”, Iris, Eris, Cybele, Artemis (Potnia Theron) and Nike as well.²⁷ In a more recent paper, Ürkmez states that this figure is Athena, with references to the earlier publications mentioned above.²⁸ Apart from the red-figure example of G.35, none of the four-winged females of the sarcophagi has been even attempted to be identified such clearly.

While the dating of the whole sarcophagus inventory has been changed since Cook²⁹, it would be wise to reconsider the iconographic interpretations of the sarcophagi mentioned above, under the perspective of Persian socio-cultural activities in Anatolia, starting from the 2nd half of the 6th century B.C. and effects of which can be followed through the Roman Period.³⁰ Zela in Cappadocia (60km south of Amasya, Turkey) represents the western-most border of the direct Persian cultural expansion, as Strabon mentions the site as a sacred city in his time as well as Achaemenid Period; and according to him there was a Persian Pantheon in Anatolia, established as early as Kyros’ reign.³¹ Research on Zela mostly focuses on Roman period, though the excavations in Oluz Höyük reveals Achaemenid evidence 50km north-west of the ancient site.³² So, it would be safe to suggest Classical Zela might have been located in Oluz Höyük, although there is no archaeological evidence of this pantheon yet. If one travels further west from Cappadocian Plains, the characteristics of Persian influence on religious practices changes. Greek deities under Persian influence can be seen in Western Anatolia, instead of a Persian Pantheon, gods of which followed their mortal soldiers deep into foreign territory. Brosius states Artemis Persike as a Persianized Hellenic Goddess, rather than a Hellenized Persian deity.³³ Also, Strabon again mentions a rich and organized Persian priesthood system in the region.³⁴

At this point, a Persian concept of “God given Fortune”: Hvarnah, should be examined in relation with winged figures on Clazomenian Sarcophagi. Shahbazi (1980) published a quite detailed paper on winged symbol of Hvarnah and its substitutes in the Hellenistic and Sasanian Periods.³⁵ There are two variations of Hvarnah in Persian religion: one in relation with the royalty and King himself, his authority and fortune; while the other is for all Persians and Persian Land, as well as ordinary animals and supernatural beings.³⁶ This figure seems to have “*a particular relation with the falcon, manifested in its outstretched falcon wings*”.³⁷ The important thing in the manner of this paper about Hvarnah,

²⁷ Zahn, 1908: 171; Boardman, 1970: 101, n.2; Cook, 1981: 122, n.92.

²⁸ Ürkmez, 2015: 21.

²⁹ Yılmaz, 2002: 77.

³⁰ Strabon, *Geographika*, 15.3.15.

³¹ Strabon, *Geographika*, 12.3.37.

³² Dönmez, 2013: 106; Dönmez, 2018: 27-29.

³³ Brosius, 1998: 238.

³⁴ Strabon, *Geographika*, 15.13.15.

³⁵ Shahbazi, 1980: 120, n.4.

³⁶ Shahbazi, 1980: 121, with references.

³⁷ Shahbazi, 1980: 126.

is that it appears in physical form and leave a person in death or unworthiness, or both.³⁸

In addition, the winged figures of death iconography have been considered in two concepts. First to be the *psykhopompos*, the soul bearer³⁹, carrier of the souls of the death to the afterlife; while the second interpretation to be the soul itself, leaving the world of the living.⁴⁰

Regarding these three suggestions, each of which should be accurate for different examples, the four-winged females of Clazomenian Sarcophagi should be examined separately.

D.3:

The four-winged figure on the headpiece of D.3, is slightly different from the rest with a high and pointed hood. Also, the upper pair of wings seem to be the falcon wings of characteristic depiction, while the lower pair are different. But this difference between the pairs of wings, is apparently caused by the painter's negligence on details, as the wings of two sphinxes on upper panels are designed different as well. Also, the positioning of the winged figure and the chariots does not offer enough space for falcon wings below. As it is known, starting with a sphinx of him on the footpiece of a sarcophagus painted by Borelli Painter⁴¹, positioning is not among the strongest talents of Dennis Painter.

Even though the details of the hood are not observable, it seems like an eastern feature, as well as the blossoms that touch the wings below. The lotus is considered to be in relation with death in several cultures, primarily in Egypt, in connection with Horus.⁴² Transition of this connection from Egypt to Mesopotamia is quite clear and easily observable,⁴³ but the important part is there are winged demonic figures in Mesopotamia, even before the Persian Hvarnah, depicted with lotus.⁴⁴ Sidal also mentions mortal humans holding lotus as symbol of death, in Hellenic culture.⁴⁵

The winged figure on this sarcophagus seems to be trying to hold back the chariots with her hand gesture. Although at the first glance this might seem like the figure is under attack somehow, alternatively this gesture might be emphasising an attempt to stop and protect the mortals from a fatal action.

G.4:

As mentioned above in the description, there is a winged female figure looking back, holding a lotus flower and because of the flower, her left lower wing is omitted. The same lotus-death connection is obvious here as well. This

³⁸ Shahbazi, 1980: 126.

³⁹ For the eastern and especially Persian connections of soul bearer Sirens on Lycian Grave Reliefs of Classical Period, see Karademir - Özdemir, 2013.

⁴⁰ Ürkmez, 2015: 20, with references.

⁴¹ Cook, 1981: Pl.4, Fig.3.

⁴² Morenz, 1962: 221.

⁴³ Ürkmez, 2015: 23, with references.

⁴⁴ Sidal, 1986: 46.

⁴⁵ Sidal, 1986: 57.

time the winged hoplites seem to be holding back their horses themselves, rather than the winged figure trying to stop them. This depiction also supports the gesture of the winged female on D.3, as this deity is not under attack, but it shouldn't be attacked. In Persian culture, Hvarnah is considered to be protected by soldiers against any kind of hostility.⁴⁶ Also, the idea of foretelling death by a winged demon holding lotus is not unique, as there is a similar depiction in Kızılbel which is studied in detail regarding this manner (and even in comparison with Clazomenian Sarcophagi) by Ürkmez. Ürkmez's study is quite important to connect Lycian and Ionian examples of death iconography in Persian period, even though it lingers around conventional interpretations of this winged figure as western deities.⁴⁷

G.32 and G.33:

G.32 might be the most interesting and important example in the concept of this paper.

The black-figure of Clazomenian Sarcophagi is different from the one on the pottery, because the decoration area is larger and so the incision is not a useful method to stress out the details, as it would be weak to observe on large figures if conventional tools to be used, and larger tools might damage the decoration beyond control. The use of white paint instead of incision on large decoration areas of the sarcophagi, makes it difficult to comfortably observe the details, as white is the easiest and quickest fading colour in the inventory of the ancient terracotta painters. Regarding this fact, the observations on the black-figure scenes especially on the head-pieces of the sarcophagi should rely on silhouettes and require a great attention.

The winged figure at the center of the head-piece of G.32 seems alone at first glance. But after a careful look, an extra leg and an extra arm can be observed (Fig. 3). Of course, it is impossible to observe the figure in detail, because of the facts mentioned above; but it can be claimed that there may be a human figure holding or trying to hold on to the winged figure. This time the flanking chariots are galloping without holding back and there is no attempt from the winged figure to stop them. Their target shouldn't be the demon itself but the human figure, they even may not be aware of it; and the winged-female seems to be ready to fly away. The first idea might be that the demon is prepared to carry the mortal being out, away from danger; but the unusual position of this figure suggests it is "trying" to hold on to the demon, not the other way around. Winged figure does not show any attempt to rescue the mortal, on the contrary it is about to leave him.

This interpretation of the scene, in connection with the lotus flower in field, points to the death moment of a mortal in the battlefield. As it is mentioned above, Shahbazi points out that the personal Hvarnah of a person leaves them in death or unworthiness, or both.⁴⁸ So it can be claimed that here, on the head-piece of G.32, a Hellenised version of Hvarnah seems to be depicted.

⁴⁶ Shahbazi, 1980: 126.

⁴⁷ Ürkmez, 2015: 20-22, with references.

⁴⁸ Shahbazi, 1980: 126.

G.33 is very similar with G.32, even these sarcophagi should be painted by the same painter, but this is to be studied in a different paper, along with some other examples of the same group. Although it is not possible to observe G.33 as detailed as G.32, because of the heavy damage on its head-piece, it might be safe to suggest that the winged figure seen on it should be painted in the same manner, as the rest.

G.34 and 38:

The winged figure on G.34 is commonly identified as Gorgo,⁴⁹ and the head, running posture and position of the arms leaves little doubt on that. Also rest of the figures on the scene seem to be running away from it, and this fits the description of Gorgos by Aiskhylos,⁵⁰ as terrifying and monstrous creatures instilling fear in people.

The figure on G.38 is quite different from the one on G.34, even though the posture seems similar, it must be male, as it is naked. Also, the galloping horsemen and the dogs are not running away but heading towards it. So, this male figure cannot be Gorgo in any manner, as the scene is obviously not the hunting of Medusa by Perseus. Apparently, this is another four-winged demon associated with death.

G.35:

The red-figure head-piece of G.35 is the most easily observed example among the sarcophagi mentioned in this paper, because of the technique that was used. As mentioned above, the winged female figure at the center of the scene is commonly identified as Athena, with some rejective suggestions as well.⁵¹

Regarding this sarcophagus, the respectful gestures of mortals (both humans and animals) support the idea of a deity rather than a demon. Krichner claims this figure to be Athena Promachos.⁵² But lacking Aegis and the helmet (it can be argued that this figure has a helmet, but even if it is a helmet, it is not the one we used to see with Athena. Of course, one may argue that this is caused by the lack of space above the scene.), this Athena Promachos suggestion seems to be questionable. Although there is the shield, and the wings which we see on some other Athena figures, these features almost always seen with Aegis.⁵³ On the other hand, there are similar Athena depictions on Clazomenian Sarcophagi, with wings and helmet and Aegis, like E.8 which is considered in a transition group between the early canonical painters and the late canonical Albertinum Group;⁵⁴ and F.17.⁵⁵ The difference between the winged figures on G.35 and these sarcophagi might be the result of the different new technique used, or the painter might have tried to picture something else.

⁴⁹ Ürkmez, 2015: 26-27.

⁵⁰ Aiskhylos, *Prometheus*, 800.

⁵¹ See n. 27.

⁵² Krichner, 1987: 119 f.

⁵³ Baring and Cashford, 1993: fig.17, 18.

⁵⁴ Cook, 1981: 24, Pl.23, Fig.55.28.

⁵⁵ Cook, 1981: 24-30, Fig.19, Pl. 36.

Other Examples

The Persian cultural influence on Anatolia is a long-time discussed topic, as there are arguments on whether the Persian have influenced the region or the other way. But something that should not have been forgotten is, cultural interaction always works two sided. As mentioned above, there is epigraphic and also archaeological evidence of direct Persian intervention by royal and religious institutions, as far west as Zela and Oluz Höyük. For far western interaction, Persianized Hellenic features can be seen together with Hellenized Persian ones.⁵⁶

Two stamps found in Daskyleion are quite important as one of them might show that a Babylonian artist might have been taken to Daskyleion, after the Conquest of Babylon by Persian King Kyros the Great.⁵⁷ Bakır also states that there are stellae and architectural remains discovered in and around Daskyleion, since the beginning of the 20th century.⁵⁸ Those stellae are considered to be erected in front of the tumuli of important officers or priests of Persian origin, or under Persian cultural influence, as there are Aramic (and Phrygian on one example) inscriptions on them.⁵⁹ This “Anatolian-Persian Style” as it is mentioned by Bakır, indicates that there is a mutual interaction between two cultures, and it would be more than easy for the artists to see each other’s creations.

The finds from Zela, Oluz Höyük and Daskyleion, alongside the examples from Lycian tombs and more, shows an undeniable relation between Hellenic and Persian cultures, no matter which one of them influencing the other. But one could claim that there should be a more solid connection concerning the winged figures and Hvarnah itself. Another important find group shows significance in that matter: Gems.

The very detailed monography of J. Boardman on Greek Gems and Finger Rings, sets up the connection quite clearly.⁶⁰ “A grotesque frontal sphinx with, over its head, one of the very rare Greek copies of an eastern winged sun disc”⁶¹ is a good example of one of the western implications of heavenly winged figures of Persian religion. And Shahbazi claims the sun disc and its variations to be in relation with “Royal Hvarnah”, the god given fortune of the royalty and kingdom, connections of which he puts forth with the Hellenistic Tykhe.⁶² Moreover, there are two very interesting and important examples on gems.⁶³ One of them has been identified as Hermes or Iris by Boardman.⁶⁴ He indicates that these “subjects are eastern in inspiration” and also references a series of Archaic coins

⁵⁶ Brosius, 1998: 238.

⁵⁷ Bakır, 2003: 12, n.30.

⁵⁸ Bakır, 2003: 9, with references.

⁵⁹ Bakır, 2003: 9.

⁶⁰ Boardman, 1994.

⁶¹ Boardman, 1994: 145, fig. 190.

⁶² Shahbazi, 1980: 130-131.

⁶³ Boardman, 1994: Pl. 286-287.

⁶⁴ Boardman, 1994: 143.

(through to the 4th century) from Mallos/Cilicia to trace the eastern deities translated into an Iris carrying a disc-phiale.⁶⁵

Conclusion

Starting from the heavily eastern figure on Dennis' sarcophagus D.3 and stretching through the late canonical sarcophagi of Albertinum Group with more Hellenized depictions, the four-winged figure on Clazomenian Sarcophagi shows different attributes of different characters, emerging from both western and eastern myths. A chronological approach makes the picture a little more understandable. D.3, with the most obvious eastern touches of Dennis Painter, represents the earliest example, while G.32 and probably G.33 (which seem to belong to the same painter) might be considered as some kind of iconographical transition, as "Hvarnah leaving a dying soul" might be a possible explanation of the scene. In the later canonical sarcophagi, there are different interpretations of this four-winged figure, associated with Gorgo (G.34), Athena (E.8, F.17 and probably G.35) and other western deities and demons (see Discussion). This chronological line makes the process of Hellenization of a Persian demon, even clearer.

Clazomenian Sarcophagi represent a very unique and specific group of Hellenic art and may not be considered as a "concept creator" branch of artifacts, because of their limited production centres and even more limited production period; but the period and locations of production also represent a very strong connection with Persian cultural existence in the region and therefore the sarcophagi may provide a very useful and practical starting point for studies on "Persian influence on West Anatolian death iconography", in connection with other find-groups.

It is quite obvious that the concepts of Hvarnah and its interpretations in Hellenic art should be studied in detail. Because, as the "Royal Hvarnah" and Tykhe connection alongside gems and coins of the same period indicates, it is quite obvious that the "Personal Fire Hvarnah", which is the main topic of this paper, is not the only influence of this demon on western art and culture.

Bibliography

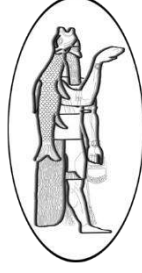
- AISKHYLOS, 2013. *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Çev.: A. Erhat-S. Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BAKIR, G., 1983. "Urla/Klazomenai Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu", *KST* 4, pp. 66- 68.
- BAKIR, T., 2003. "Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid Satraplığı", *Anadolu/Anatolia* 25, pp. 1-26.

⁶⁵ See n. 64.

- BAKIR, G. - ERSOY, Y. - FAZLIOĞLU, İ. - AYTAÇLAR, N. - CEVİZOĞLU, H. - HÜRMÜZLÜ, B. - SEZGİN, Y., 2000. "1999 Klazomenai Kazısı", *KST* 22/2, pp. 27-38.
- BARING, A. - CASHFORD, J., 1993. *The Myth of the Goddess: Evolution of an Image*, Penguin Books, London.
- BOARDMAN, J., 1970. *Archaic Greek Gems: Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries B.C.* (2nd Ed.), Northwestern University Press, Chicago.
- BOARDMAN, J., 1994. *Greek Gems and Finger Rings: Early Bronze Age to Late Classical*, Thames and Hudson, London.
- BROSIUS, M., 1998. "Artemis Persike and Artemis Anaitis", *Achaemenid History Vol.11 Studies in Persian History: Essays in Memory of David M. Lewis*, pp. 227-238.
- COOK, R. M., 1981. *Clazomenian Sarcophagi*, Verlag Philipp von Zabern Mainz/Rhein.
- DÖNMEZ, Ş., 2013. "Oluz Höyük: Kuzey Orta Anadolu'nun Kralî Pers Merkezi", *Güneş Karadeniz'den Doğar: Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar*, Ed.: Ş. Dönmez, Hel Yayıncılık, Ankara, pp. 103-140.
- DÖNMEZ, Ş., 2018. "Oluz Höyük'te Pers Mimarisinin Temelleri Bulundu", *Tarih* 54, pp. 26-29.
- GÜNGÖR, Ü., 2006. *Klazomenai Yıldıztepe Nekropolisi*, Ege University Institute of Social Sciences Unpublished PhD Thesis, İzmir.
- HÜRMÜZLÜ, B., 2003. *Klazomenai Akpınar Nekropolisi*, Ege University Institute of Social Sciences Unpublished PhD Thesis, İzmir.
- KARADEMİR, H. - ÖZDEMİR, B. Ş., 2013. "Sirens as soul bearer on Lycian Grave Reliefs in the Classical Period", *Cedrus I*, pp. 89-105.
- KRICHNER, E., 1987. "Zum Bildprogramm klazomenischer Sarkophage", *Jdl* 102, pp. 113-119.
- MORENZ, S., 1962. *La Religion Égyptienne*, Payot, Paris.
- SHAHBAZI, A.S., 1980. "An Achaemenid Symbol, II Farnah (God Given Fortune Symbolised)", *AMI* 13, pp. 119-147.
- SIDAL, N., 1986. *Origine et Evolution des Decors Floraux sur Les Vases Corinthiens*, Université de Lille, Unpublished PhD Thesis, Lille, 1986.
- STRABON, 2012. *Geographika*, Çev.: A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜRKMEZ, Ö., 2015. "Kızılbel Tümülüsü ve Klazomenai Lahitleri Üzerinde Betimlenen Sahneler Arasındaki İkonografik Benzerlikler Üzerine Bir Gözlem", *Journal of Archaeology & Art*, 150, pp. 13-30.
- YILMAZ, F., 2002. "Klazomenai Pişmiş Toprak Lahitlerinin Üretim ve Bezeme Teknikleri", *II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Ed.: E. Parman et al., Eskişehir, pp. 77-82.

ZAHN, R., 1908. "Klazomenischer Tonsarg im Antiquarium Der Königlichen Museen Zu Berlin", *Jdl* 23, pp. 169-180.

ZEREN, M., 2014 *Albertinum Grubu ve çevresindeki Klazomenai Lahitleri*, Ege University Institute of Social Sciences Unpublished PhD Thesis, İzmir.

MİMARİ SEMBOLİZM BAĞLAMINDA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK
DÖNEM'DE BEZEMELİ TAŞ LEVHALAR, KUZEY SURİYE ÖRNEKLERİ
*DECORATED STONE SLABS IN THE CONTEXT OF THE ARCHITECTURAL
SYMBOLISM IN THE PRE-POTTERY NEOLITHIC PERIOD, THE NORTH
SYRIAN EXAMPLES*

Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of
Archaeology*

volkangungordu@nevsehir.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8483-2415

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.07.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **02.09.2021**
Sayfa-Pages : **405 – 423.**

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.974704>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: GÜNGÖRDÜ, Fevzi Volkan, “Mimari Sembolizm Bağlamında Çanak Çömlüksüz Neolitik Dönem’de Bezemeli Taş Levhalar, Kuzey Suriye Örnekleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 405 – 423.

MİMARİ SEMBOLİZM BAĞLAMINDA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK
DÖNEM'DE BEZEMELİ TAŞ LEVHALAR, KUZEY SURİYE ÖRNEKLERİ
*DECORATED STONE SLABS IN THE CONTEXT OF THE ARCHITECTURAL
SYMBOLISM IN THE PRE-POTTERY NEOLITHIC PERIOD, THE NORTH
SYRIAN EXAMPLES*

Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ

Öz

İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçiş süreci, önceki dönemlerden farklı olarak, yeni sosyal ve kültürel anlamların ortaya çıkışına önayak olmuştur. Belirli bir alanda, bir arada yaşayan insan sayısının artışı ile birlikte, sosyal ilişkiler ve sosyal organizasyon, çok daha karmaşık bir karaktere bürünmüştür. Topluluk bilincinin gelişimiyle birlikte, ortak kimlik ve ortak hafıza kavramları, toplulukların sosyal bütünlükleri ve devamlılıkları açısından son derece önemli hale gelmiştir. Yazının henüz icat edilmediği tarihöncesi dönemlerin erken yerleşik topluluklarında “sembolizm” temel başvuru kaynağı olarak görülmüştür. Semboller ve bir arada kullandıklarına oluşturdukları güçlü anlamlar, tarihöncesi dönemlerde algı yönetiminin temel elemanları olarak tanımlanabilir. Ancak bu noktada hem sembollerini hem de topluluk üyelerini bir araya getirebilecek ortak konteks öne çıkmaktadır. Bireyleri ve sembolizmayı aynı çatı altında toplayabilecek ana öge kamusal yapılarıdır. Birçok Neolitik Çağ yerleşiminde karşımıza çıkan kamusal yapılar, büyük boyutları ve zengin sembolik içerikleriyle öne çıkmaktadırlar.

Abstract

Transition from the mobile hunter gatherer bands to the settled communities initiates the appearance of new social and cultural meanings. With the rising numbers of the permanent settled communities, social relations and organizations turn into a much more complex character. Collective identity and collective memory become crucial for the integrity and continuity of the prehistoric communities. Long before the invention of the writing systems, “symbolism” is the key factor for the perception management in early prehistoric societies. Symbols and their collective meanings are crucial to manage the prehistoric perceptions. At this point, the common content has become prominent that cover both symbols and community members. Prehistoric community buildings are built with the rich symbolic features to manage the perceptions of the group members for the integrity and continuity of the prehistoric communities. Two North Syrian Pre-Pottery Neolithic Sites, Jerf el-Ahmar and Tell Abr 3 contain some public buildings with richly decorated limestone slabs. In this study,

Kuzey Suriye, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinden Jerf el-Ahmar ve Tell Abr 3'de, kireçtaşından üretilmiş zengin bezemeli taş levhaların bulunduğu kamusal yapılar bulunmaktadır. Bu çalışmada bahsedilen iki yerleşimde saptanan bezemeli taş levhalar dönem sanatı ve sosyal yapısı açısından değerlendirilmiştir.

these decorated slabs are evaluated in terms of the prehistoric architecture and symbolism.

Anahtar Kelimeler: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, Bereketli Hilal, Kuzey Suriye, Kamusal Yapılar, Bezemeli Taş Levhalar, Sosyal Organizasyon, Sosyal Bütünlük.

Keywords: The Pre-Pottery Neolithic Period, Fertile Crescent, North Syria, Public Buildings, Decorated Stone Slabs, Social Organization, Social Cohesion.

Extended Abstract

Social relations and organizations become more crucial with the emergence of the permanently settled communities. The increased numbers of the members in a prehistoric settled community require to establish new social meanings where collective identity and collective memory become much more significant in order to force the integrity and the continuity of the community.

In prehistoric societies, long before the existence of the writing systems, symbolism is the only way for the prehistoric perception management. Prehistoric community buildings are constructed with richly decorated features in order to gather the group members to direct their perceptions to provide a collective identity and a collective memory.

"Fertile Crescent" which refers to a crescent shaped area, comprises the Persian Gulf, the Mesopotamia and the Levant regions. The center of this specific region is named as "The Golden Triangle" by Oliver Aurenche and Stefan Karl Kozłowski. Due to the existence of various water sources and the proper field conditions for dry farming, numerous prehistoric sites are located in the Central Fertile Crescent. According to the today's political boundaries the Central Fertile Crescent might be divided into three different regions as the Northern Syria, the Southeastern Turkey and the Northern Iraq. Each region has not only some unique features and also some similarities.

North Syria comprises numerous Pre Pottery Neolithic sites which are located at the edge of the Euphrates River. Abu Hureyra, Mureybet, Jerf el-Ahmar, Tell Abr 3, Djade and Tell Qaramel are some of the excavated sites which contain some Pre-Pottery Neolithic layers. Archaeological excavations indicate that Pre-pottery Neolithic architecture consist of both domestic and public buildings. Public buildings are crucial to understand the communal activities which are significant for the social organizations in Neolithic societies.

Two Northern Syrian Pre-Pottery Neolithic Sites; Jerf el-Ahmar and Tell Abr 3 comprise some decorated stone slabs which contain rich geometric and zoomorphic figures that are defined in public building contexts. In Jerf el-Ahmar, building EA 53 is defined in a public purpose. It is a round planned and semi subterranean structure. Due to the inexistence of the internal division, and the domestic materials, archeologists define this building as a communal gathering area. The decorated limestone slabs were found inside the building which contains some geometric decorations that depicted on the clearly shaped and polished surfaces. In Tell Abr 3, building B2 has some similarities with Jerf el Ahmar's EA 53 building. Building B2 is also round planned and semi subterranean

structure. Because of the non-appearance of the subdivisions, and the lack of any domestic materials building B2 is defined for a public purpose as building EA 53.

The ideology of the Pre-Pottery Neolithic life of the Fertile Crescent was defined by Marc Verhoeven. He draws attention to the dominant symbolism and the publicity. Highly symbolized decorated artefacts were connected with the public buildings. The decorated limestone slabs from Jerf el-Ahmar and Tell Abr 3 have some similarities with the Verhoeven's definitions about the ideologies of the Pre-Pottery Neolithic way of life. All limestone slabs from both sites contain high symbolism with richly decorated geometric and zoomorphic figures. Occurrences of the stone slabs in the public buildings are also coherent with the ideologies which Verhoeven defined.

In this article, the decorated limestone slabs from Jerf el-Ahmar and Tell Abr 3 are evaluated in terms of prehistoric architecture, social organizations and the prehistoric perception management.

Giriş

Olivier Aurenche ve Stefan Karl Kozłowski tarafından “Altın Üçgen” (Golden Triangle) (Har. 1) adı altında tanımlanan Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ı içine alan bölge, Yakındoğu'nun Neolitikleşme süreci içerisinde, Mezopotamya'nın bilinen en erken yerleşimlerine ev sahipliği yaparken, aynı zamanda bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine dair bölgenin ilk örneklerini de içerisinde barındırmaktadır¹. Yakındoğu Neolitiği düşünüldüğünde, akla gelen ilk yerleşimler içinde sayabileceğimiz Hallan Çemi, Göbeklitepe, Nevalı Çori, Çayönü, Abu Hureyra, Mureybet, Jerf el-Ahmar, Tell Abr 2, Qermez Dere buluntu yerleri bölgenin önemli tarihöncesi yerleşimleri içerisinde yer almaktadır.

Kuzey Suriye bölgesi, Fırat Nehri kıyısında konumlanmış birçok Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimine ev sahipliği yapmaktadır (Har. 1). İki ayrı yerleşimden oluşan Abu Hureyra buluntu yeri Abu Hureyra 1 (Epi-Paleolitik) ve Abu Hureyra 2 (Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik) olarak ayrılmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem dolgularında dar sokakların birbirlerinden ayırdığı dikdörtgen planlı yapılardan oluşan bir mimari göze çarpmaktadır². Fırat Nehri kıyısında bulunan bir Epi-Paleolitik-Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimi olan Mureybet' te Maurits Van loon ve daha sonra Jaques Cauvin tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir³. Yerleşimde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in gelişim safhaları içerisinde yuvarlak planlı yapılardan dikdörtgen planlı yapılara geçiş açık bir şekilde izlenebilmektedir⁴. Bölgedeki bir başka Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimi olan Dja'de el-Mughara' da (Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tabakaları da görülmektedir) Coqueugniot⁵ tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda dikdörtgen planlı konut olarak kullanıldığı düşünülen yapıların yanı sıra, duvarlarında duvar boyası izlerinin görüldüğü yuvarlak planlı bir kamu yapısı da açığa

¹ Asouti, 2006: 95; Dietrich-Heun, vd., 2012: 675.

² Akkermans-Schwartz, 2003: 131-132.

³ Cauvin, 1977: 19; Calley, 1984: 35; Van Loon, 1968.

⁴ Akkermans-Schwartz, 2003: 52.

⁵ Coqueugniot, 1998: 1.

çıkartılmıştır⁶. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tabakaları için MÖ 8700-8270⁷ tarihleri önerilmektedir.

Yukarıda bahsedilen buluntu yerlerine ek olarak, Jerf el-Ahmar ve Tell Abr 2 yerleşimleri, Kuzey Suriye'nin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemi içerisinde, kamusal mimari, sembolizma ve bezemeli taş levhalar alt başlıkları altında bu çalışmanın ana karakterlerini oluşturmaktadırlar.

Jerf el-Ahmar

Jerf el-Ahmar yerleşimi Suriye'nin kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kenarında, Türkiye-Suriye sınırına 60 km. uzaklıkta konumlanmaktadır⁸. Fırat Nehri'ne yakın olan konumu sebebiyle, nehrin su seviyesinde belli periyodlar içerisinde yaşanan yükselmeler sonucu meydana gelen taşkınlara karşı bir önlem niteliğinde, yerleşim kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Coğrafi açıdan değerlendirildiğinde alüvyal bir vadi ile bozkır bitki örtüsü arasında kalan yerleşimin bu iki farklı coğrafi karakterin avantajlarından yararlandığı görülmektedir. Alüvyal vadi ve çevresi, çınar ağacı, akça ağacı, karaağaç, sarmaşık, söğüt ve dişbudak gibi farklı ağaç türlerinin yanı sıra, alageyik, yaban domuzu ve yaban sığırı gibi hayvan türlerine de ev sahipliği yapmaktadır. Bozkır coğrafyası ise hem yabanıl arpa ve bademin yetişmesi açısından uygun koşulları sağlarken, aynı zamanda tilki, ceylan, eşek, kirpi ve tavşan gibi farklı türlere de ev sahipliği yapmaktadır⁹. Günümüz iklim koşulları açısından değerlendirildiğinde daha soğuk ve daha sulak olan bölgenin, mimari de ahşabın, sepet üretiminde kamışların, taş alet üretiminde nehir çakıllarının kullanımına olanak sağlayan konumu, aynı zamanda Anadolu ile gerçekleştirilen değiş-tokuş faaliyetleri açısından da önemli bir avantaja sahiptir¹⁰.

İlk kez Marie Claire Cauvin ve Miguel Molist tarafından gerçekleştirilen araştırmalar sırasında tespit edilen yerleşimde, Danielle Stordeur ve Bassam Jammous başkanlığında, 1995-1999 yılları arasında bir Fransız-Suriye ortak çalışması olarak ta tanımlayabileceğimiz arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir¹¹.

Fırat Nehri kıyısında doğal bir tepe üzerine kurulmuş olan Jerf el-Ahmar yerleşimi iki ayrı tepelikten oluşmaktadır. Kazı ekibi tarafından "Doğu Tepesi" ve "Batı Tepesi" olarak adlandırılan bu iki tepede en erken yerleşim kalıntıları Doğu Tepe'sinde saptanmıştır¹². PPNA ve PPNA-PPNB geçiş dönemlerinin tespit edildiği yerleşimin gelişim süreçleri Stordeur tarafından dört farklı seviye içerisinde değerlendirilmiştir¹³;

"Erken Seviye" olarak tanımlanan en eski yerleşim evresi sadece doğu tepesinde tespit edilmiştir. VII/E – IV/E evreleri ile temsil edilen bu seviye de yuvarlak planlı, iç bölümlenmesi olmayan konut yapıları açığa çıkartılmıştır¹⁴.

⁶ Coqueugnot, 1998: 111.

⁷ Asouti-Fuller, 2013: 46.

⁸ Stordeur, 2015: 21; Stordeur, vd. 2000: 29.

⁹ Stordeur, 2015: 22-23; Willcox, 2002.

¹⁰ Stordeur, 2015: 21-23.

¹¹ Stordeur, 2015: 23-24; Akkermans-Schwartz, 2003: 52-53.

¹² Stordeur, 2015: 26; Macbride, 2013: 51.

¹³ Stordeur, 2015: 26-27.

¹⁴ Stordeur, 2015: 26.

“Orta Seviye” olarak adlandırılan bir sonraki gelişim safhası ise Doğu Tepesi’nde III/E – I/E evreleri ile temsil edilmektedir ve ilk kez bölümlü bir iç mekân düzenlemesine sahip konutların açığa çıkartıldığını görmekteyiz. Batı Tepe’sinde ise ilk kez yerleşime ait izler ortaya çıksa da buluntular son derece zayıftır¹⁵.

“Geç Seviye” olarak tanımlanan bir sonraki gelişim aşaması Doğu Tepesi’nde O/E evresi ile temsil edilmektedir. Bu gelişim safhasında ilk kez Batı Tepesi’nde III/W – II/W evrelerinde mimari buluntular tespit edilmiştir. Bu safha da altıgen planlı evlerin yanı sıra iç bölümlenmeli kamusal yapılar açığa çıkartılmıştır¹⁶.

Son olarak “PPNA-PPNB Geçiş Evresi” olarak adlandırılan gelişim safhası Doğu Tepesi’nde -II/E ve kısmen -I/E ve Batı Tepesi’nde I/W, O/W, -1/W evreleri ile temsil edilmektedir. Herhangi bir iç bölümlenmeye sahip olmayan kamu yapıları bu dönemde görülmektedirler¹⁷.

Jerf el-Ahmar Kamu Yapıları

Jerf el-Ahmar yerleşiminde dairesel planlı konut yapılarının yanı sıra kolektif aktiviteler için kullanıldıkları düşünülen bazı kamu yapıları açığa çıkartılmıştır.

Saptanan en eski kamu yapısı olan EA 47 yapısı, Doğu Tepesi’nde, PPNA dönemine tarihlendirilen “Orta Evre” içerisinde III/E tabakasına aittir. Yuvarlak planlı yapı, 3.5 m. çapındadır ve herhangi bir iç bölümlenmeye sahip değildir. Mekânın içerisinde, çatı kalıntıları arasında saptanan ve yapının yangın geçirmesinin avantajı sayesinde iyi korunmuş bir durumda tespit edilen üç sığır kafatası nedeniyle EA 47 yapısı “Sığır Kafataslı Yapı” olarak ta adlandırılmıştır (Res. 1). Saptanan sığır kafataslarından bir tanesi içerisinde elli beş boncuk ve ortasında bir kireçtaşı pendant tan oluşan bir kolye ile süslenmiştir. Yapı içerisinde küçük bir ocak ve çevresinde bazı taş alet örnekleri açığa çıkartılmıştır. Ayrıca saptanan arpa topluluğunun sepet benzeri kolay bozulur bir taşıyıcı içerisinde depolandığı düşünülmektedir¹⁸. Kalibre edilmiş karbon tarihleri MÖ 9595-9214 zaman aralığını vermektedir¹⁹.

Danielle Stordeur EA 47 yapısının, içerisindeki sembolik buluntular ışığında, ya topluluk içerisinde sosyal prestije ve belirli bir otoriteye sahip bir birey tarafından kullanıldığını ya da topluluk üyelerinin bir araya geldiği bir toplanma mekânı olarak tanımlanması gerektiğini düşünmektedir²⁰.

Kamusal bir fonksiyon çerçevesinde tanımlanan diğer bir PPNA dönemi, yapı örneği olan EA 30 yapısı, yerleşimin Batı Tepesi’nde “Geç Seviye” olarak adlandırılan gelişim safhası içerisinde, II/W evresinde açığa çıkartılmıştır²¹. Yuvarlak planlı, yüzey seviyesinden 2 m. derinlikte yarı gömülü tarzda inşa

¹⁵ Stordeur, 2015: 26.

¹⁶ Stordeur, 2015: 26.

¹⁷ Stordeur, 2015: 27.

¹⁸ Stordeur, 2015: 140; Macbride, 2013: 52.

¹⁹ Stordeur, 2015: 18.

²⁰ Stordeur, 2015: 140.

²¹ Stordeur, 2015: 70.

edilmiş olan yapı, dıştan 7.5 m., içten ise 6.8 m. lik bir çapa sahiptir (Res. 2)²². Yapının iç mekânı altı hücreye bölünmüştür. 2, 3, ve 7 numaralı hücrelerde havaneleri ve çakmaktaşı aletler saptanmıştır. Diğer üç hücrede ise az sayıda tahıl kalıntısı tespit edilmiştir²³. Bahsedilen hücrelerin karşısında, yapının batı duvarına bitişik tarzda bir oturma sekisi bulunmaktadır. Yapının merkezinde, taban üzerinde toprak çatı örgüsüne ait izlerin yanı sıra kafatası bulunmayan bir iskelet sırt üstü yatar pozisyonda açığa çıkartılmıştır ve bu uygulama kafatası kültü ile ilişkilendirilmiştir²⁴. Kalibre edilmiş karbon tarihleri MÖ 9218-8694 zaman aralığını vermektedir²⁵.

EA 30 yapısı boyutu, inşa tarzı, içinde bulundurduğu hücreler, oturma sekisi ve merkezindeki kafatası bulunmayan iskelet göz önünde bulundurulduğunda, yerleşim sakinlerinin bir araya gelip, çeşitli ritüeller gerçekleştirdikleri bir kamusal yapı olarak tanımlanabilir.

Bezemeli Taş Levhalı, EA 53 Kamu Yapısı

PPNA-PPNB geçiş safhası içerisinde değerlendirilen EA 53 kamu yapısı yerleşimin Doğu Tepesi'nde -I/E evresine aittir. Yuvarlak planlı, 7 m. lik bir çapa sahip olan yapı, zemin seviyesinden 2 m. derindedir. Yapının iç mekânında herhangi bir bölümlenme bulunmamaktadır. İç mekânı çevreleyen oturma sekisi 80 cm. genişliğinde ve 1m. yüksekliğindedir. Sekinin dışında, iç mekânda altıgen şeklinde merkezi bir boş alan bulunmaktadır. Altıgenin her köşesinde bulunan büyük ahşap sütunlar yapının çatısını desteklemektedirler (Res. 3). İç mekânı çevreleyen oturma sekisinin ön yüzünde dikkatli bir şekilde kesilmiş ve perdahlanmış, bezemeli taş levhalar bulunmaktadır. Geometrik tarzda işlenen bezemelerde yatay frizler halinde üçgen motifleri ve dalgalı çizgiler işlenmiştir (Res. 4). Ayrıca sekinin oturma düzlemi üzerinde bir elbiseye olduğu düşünülen izler bulunmaktadır²⁶. Kalibre edilmiş karbon tarihleri MÖ 9110-8557 zaman aralığını vermektedir²⁷.

Danielle Stordeur, EA 53 yapısını boyutları, inşa tarzı, iç bölümlenmenin bulunmaması, yapıyı çevreleyen oturma sekisi ve bu sekinin ön yüzündeki geometrik motiflerle bezenmiş, kireçtaşı levhalar ışığında, yerleşimin topluluk üyelerinin bir araya gelip çeşitli ritüelleri gerçekleştirdikleri bir kamusal yapı olarak tanımlamaktadır²⁸.

Bezemeli Taş Levhalı, EA 100 Kamu Yapısı

Yerleşimin Batı Tepesi'nde O/W evresinde, yükselen su seviyesi sebebiyle zarar görmüş, PPNA-PPNB geçiş safhasına tarihlendirilen EA 100 yapısı açığa çıkartılmıştır. Yapının yükselen su seviyeleri nedeniyle zarar görmesi sebebiyle tam planı ortaya çıkartılamamıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla EA 53 yapısı ile

²² Stordeur, 2015: 70; Stordeur, 2000: 2; Kodaş, 2013: 12; Stordeur, vd. 2000: 33.

²³ Stordeur - Abbes, 2002; Kodaş, 2013: 13; Macbride, 2013: 52.

²⁴ Stordeur, 2000: 2; Sordeur - Abbes, 2002: 566.

²⁵ Stordeur, 2015: 18.

²⁶ Stordeur, 2015: 90; Stordeur, vd. 2000: 33; Macbride, 2013: 52; Akkermans-Schwartz, 2003: 55-56.

²⁷ Stordeur, 2015: 18; Watkins, 2017: 132.

²⁸ Stordeur, 2015: 144.

benzer bir plan şeması ortaya koymaktadır. İç mekânı çevrelediği düşünülen oturma sekisinin ön yüzünde, EA 53 yapısıyla benzer bir biçimde üzeri bezemeli kireçtaşı levhalar saptanmıştır. Bu levhalar üzerinde üçgen motiflerinin yanı sıra şematik tarzda işlenmiş üç insan tasviri bulunmaktadır (Res. 5). Ayrıca akbaba şeklinde işlenmiş bir stel örneği de açığa çıkartılmıştır (Res. 6). Danielle Stordeur EA 100 yapısının, EA 53 yapısıyla benzer bir şekilde topluluk üyelerinin bir araya gelip çeşitli ritüelleri gerçekleştirdikleri bir kamusal yapı olarak kullanıldığını düşünmektedir²⁹.

Tell Abr 3

Tell Abr 3 yerleşimi Suriye'nin kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kenarında, Türkiye-Suriye sınırına 15 km uzaklıkta konumlanmaktadır. Fırat Nehri'nin oluşturduğu teraslar kil, kireçtaşı ve kalker açısından zengindir. Kavak A ağaçlarının baskın olduğu bölge de yaban sığırı, yaban domuzu ve ceylan sıkça görülen türler arasındadır³⁰.

Kelime anlamı sal ya da kayık olan Abr höyüğü ile ilgili eldeki ilk bilgiler 1908 yılında Hogarth'ın bölgede gerçekleştirdiği araştırmalara dayanmaktadır. 1992 yılında Hammade ve Yamazaki'nin Tell Abr 3'de gerçekleştirdiği araştırmalar Obeid dönemi buluntularına odaklanmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ile ilgili herhangi bir bilgi verilmez. Tishrin Baraj suları altında kalma tehlikesi üzerine Suriye Eski Eserler Müdürlüğü tarafından 2000 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasından sonra 2001 yılında arkeolojik kazılar başlatılmıştır³¹.

Kuzey sektörü olarak tanımlanan höyüğün tepe kısmında, Güney Sektör olarak tanımlanan modern köyün merkezinde ve son olarak ta höyüğün kenarındaki gölün kıyısında olmak üzere üç farklı alanda arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir³². Kuzey ve Güney sektörlerinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, MÖ 9. binyıl içerisinde değerlendirilen yuvarlak planlı, yarı yeraltına gömülü, konut olarak tanımlanan yapılar açığa çıkartılmıştır³³. Ayrıca yerleşim sakinlerinin toplandığı düşünülen toplam 6 adet kamusal yapı da yapılan kazılar sonucunda açığa çıkartılmıştır. M1a, M1b, M10b, M10a, M3 ve B2 olarak adlandırılan bu yapılar dairesel planlı, gömülü ya da yarı gömülü, konut yapılarına göre daha büyük boyutlu yapılardır. M3 ve M10a yapıları yarı yeraltına gömülüdür ve duvarlar ahşap kazıklarla desteklenmiştir. M1a, M1b, M10b ve B2 yapıları ise tamamen gömülü ve herhangi bir taş duvar düzenlemesinin bulunmadığı yapılardır. Bu yapıların çatı düzenlemeleri ahşap kazıklarla desteklenmiştir. Sıkıştırılmış toprak tabanlı yapıların iç düzenlemeleri sekiler, hücreler ve merkezlerindeki ateş çukurlarından meydana gelmektedir. Yapılar içerisinde tespit edilen, değirmentaşları ve çakmaktaşlarının sembolik aktiviteler ile alakalı oldukları düşünülmektedir³⁴.

Bezemeli Taş Levhalı, B2 Kamu Yapısı

²⁹ Stordeur, 2015: 144.

³⁰ Yartah, 2004: 142; Yartah 2013: 65.

³¹ Yartah, 2004: 142; Yartah 2013: 66-67.

³² Yartah, 2013: 69.

³³ Yartah, 2004: 141-142.

³⁴ Yartah 2013: 137.

Tell Abr 3 yerleşiminde Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminin yuvarlak planlı konut yapıları ile beraber kazı ekibi tarafından “B2” yapısı olarak adlandırılan bir kamusal mimari örneği açığa çıkartılmıştır. B2 yapısı yuvarlak planlı, yarı yeraltına gömülü biçimde inşa edilmiştir. 10-12 m. çapında olan yapı 1.5 m. lik derinliğe sahiptir. Yapının duvarı 25 cm. çapında ahşap direklerle desteklenmiştir. Ne yazık ki baraj gölünün yükselen suları yapıya zarar vermiştir. Yapının iç mekânında herhangi bir bölümlenme bulunmamaktadır. İç mekânda 0.55 m. yükseklikte ve mekânı çevreleyen bir seki düzenlemesi saptanmıştır (Res. 3). Bu seki düzenlemesinin önünde açık merkezi bir alan bulunmaktadır. Çatıyı destekleyen direk çukurları konik biçimli ve 70 cm. çapındandır. Jerf el-Ahmar’ın ünlü EA 53 yapısı ile benzer tarzda oturma sekisinin ön yüzüne yerleştirilmiş, dikkatli bir şekilde kesilmiş ve perdahlanmış 60 x35 cm boyutlarında taş levhalar tespit edilmiştir. İnce bir işçilik gösteren bu taş levhaların üzerinde geometrik ve zoomorfik tarzda işlenmiş figürler görülmektedir³⁵. Yartah, yapının merkezinde çakıl taşları ile oluşturulmuş bir kanal düzenlemesinin varlığında bahsetmektedir. Bir delikle biten bu düzenlemenin bir sıvının tahliyesi amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir³⁶.

B2 Yapısında Bezemeli Taş Levhalar

B2 yapısında kireçtaşından üretilmiş toplam 16 tane bezemeli taş levha tespit edilmiştir. Bu levhalardan dört tanesinin yüzeylerinde bezemeler bulunmaktadır. Bu levhaların iki farklı fonksiyonu bulunmaktadır. İlk olarak bu levhalar bir mimari eleman olarak yapının içerisindeki oturma sekisi ve çatıyı destekleyen ahşap direkler için sağlamlaştırıcı bir öge fonksiyonuna sahiptirler. Bunun yanı sıra, yüzeylerine işlenmiş hayvan bezemeleri ile bu kireçtaşı levhalar sembolizma açısından da önemli bir göreve sahiptirler³⁷. İki levha üzerinde saptanan elbise izleri, B2 yapısında toplanan bireylerin bu seki üzerinde oturduklarına işaret etmektedir³⁸.

65x30x10 cm. boyutlarındaki ilk örnek çatıyı destekleyen iki ahşap direğin arasında saptanmıştır. Düzeltilmiş ve perdahlanmış yüzey üzerinde birbirine paralel olarak işlenmiş dört kazıma şevron sırası resmedilmiştir. Bahsedilen bu şevron dizisi plakanın merkezinde iki çizgi ile kesilmiştir. Çizgiler ile sınırlandırılan alanın bir kısmı balık kılıcı motifi ile doldurulmuşken diğer kısımda ise 10 tane nokta motifi kazınmıştır. Bu plakada asıl dikkat çekici sahne ise şevron motiflerine basar şekilde, çok şematize bir biçimde işlenmiş olan ceylan tasviridir (Res. 7)³⁹.

B2 yapısının kuzey kenarında, yüzeylerinde panter tasvirleri bulunan iki kireçtaşı levha tespit edilmiştir. İlk levha da yukarıdan bakılıyormuşçasına işlenmiş iki panter, başları yukarıda, bacakları açık şekilde resmedilmişlerdir. Panterlerin kürkleri nokta motifleri ile gösterilmiştir. İki panterinde kuyrukları sağa kıvrık şekilde tasvir edilmiştir. Panterlerden birinin diğerinden kısmen daha iri tasvir edilmesi kazı ekibi tarafından cinsiyet farkının belirtilmesi olarak yorumlanmıştır. Baş kısımlarında bulunan iki paralel çizgi kulakları temsil

³⁵ Yartah, 2004: 143-144; Yartah, 2013: 123-124.

³⁶ Yartah, 2013: 123-124.

³⁷ Yartah, 2004: 145; Yartah, 2013: 126.

³⁸ Yartah, 2013: 126.

³⁹ Yartah, 2004: 145-146; Yartah 2013: 129-130.

etmektedir. Her iki figürde ayakları bacakları aracılığı ile birbirleriyle bağlantılı şekilde resmedilmişlerdir (Res. 8) ⁴⁰.

Diğer panter bezemeli taş levha da yukarıda bahsedilen örnekten farklı olarak iki yerine üç panter figürü bacakları aracılığı ile birbirlerine bağlantılı biçimde resmedilmişlerdir. Baş üçgenimsi, kulaklar yuvarlak, panter postu ise kısa paralel çizgile biçiminde işlenmiştir (Res. 8)⁴¹.

Bezemeli son taş levha örneği, B2 yapısının iç mekânını çevreleyen bankın zemininde tespit edilmiştir ve yüzeyinde tek bir hayvan tasviri bulunmaktadır. Panter tasviri yine tepeden bakılır şekilde resmedilmiştir. Baş üçgenimsi kulaklar yuvarlatılmış olarak işlenmiştir. Panterin kürkü ise paralel çizgiler ile gösterilmiştir. Panter tasviri birbiri ile eşit olmayan iki panel arasında resmedilmiştir⁴². Panter tasviri çağdaş Kuzey Suriye yerleşimlerinden Tell Qaramel'de ki taş plakalardan⁴³ bilinmektedir. Karşılaştırılabilecek tarzda aslan tasvirleri Türkiye sınırları içerisindeki Göbekli Tepe yerleşimindeki "T" şeklindeki sütunlar üzerinde de görülmektedir⁴⁴.

Yukarıda bahsedilen buluntulara ek olarak Tell Abr 3'de kazı çalışmaları başlamadan önce, köylüler tarafından bulunan bezemeli levha örnekleri de bilinmektedir. Bu örneklerden ilk ikisinde merkezdeki daire motifinin çevresinde çizgisel üslupla farklı yönlerde işlenen dört ışın demeti sebebiyle bu tasvirlerin güneş tasvirleri olduğu düşünülmektedir (Res. 9). Güneş tasvirleri çağdaş Jerf el-Ahmar, Mureybet, Tell Qaramel ve Göbeklitepe yerleşimlerinden bilinmektedir⁴⁵. Tespit edilen diğer iki levha örneğinde ise kabartma halinde boynuzlu yaban sığırları başları tasvir edilmiştir⁴⁶. Saptanan son örnek kireçtaşından üretilmiş ve silindir biçimindedir. 55 cm uzunluğunda ve 22 cm çapında olan eser üzerinde yüksek kabartma biçiminde işlenmiş kıvrılmış bir şekilde işlenmiş iki kol tasvirinde dirsekler ve ellerde işlenmiştir. Benzer tasvirler çağdaş Göbeklitepe, Nevalı Çori ve Jerf el-Ahmar'dan bilinmektedir⁴⁷.

B2 yapısının iç mekânında yaban sığırları kafatasları, ceylan tasviri olan levhanın arkasında gizlenmiş olarak açığa çıkartılmıştır. Ayrıca bir kazık deliği içerisinde yaban sığırları ayak kemikleri saptanmıştır⁴⁸. Yartah yapının boyutu ve içerisindeki bank düzenlemesini göz önünde bulundurarak yapının topluluk üyelerinin bir araya geldiği bir toplanma mekânı olduğu vurgular. Ayrıca üzeri bezemeli taş levhalar ve yaban sığırları kafatasları ve kemikleri üzerinden yapının kutsal faaliyetler içinde kullanıldığı savunmaktadır. Yaban sığırları kafatasları ve kemikleri Yartah'a göre Cauvin'in tanımladığı "Boğa Kültü" ne işaret etmektedir⁴⁹.

⁴⁰ Yartah, 2004: 146; Yartah 2013: 130.

⁴¹ Yartah, 2004: 147; Yartah 2013: 130-131.

⁴² Yartah, 2004: 147; Yartah 2013: 132.

⁴³ Mazurowski-Ryszard, 2003: 369.

⁴⁴ Schmidt, 2012.

⁴⁵ Yartah, 2004: 147.

⁴⁶ Yartah, 2004: 149.

⁴⁷ Yartah, 2004: 149; Yartah, 2013: 132-133.

⁴⁸ Yartah, 2004: 149-150.

⁴⁹ Yartah, 2004: 150.

Sonuç

Türk Dil Kurumu sözlüğü kültür kelimesinin anlamını şu şekilde tanımlar; “Tarihsel, toplumsal gelişim süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ve bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü”⁵⁰. Bu tanım çerçevesinde ele alındığında düşüncelerimiz, korkularımız, sevinçlerimiz, yücelttiklerimiz, aşağıladıklarımız, kutsal gördüklerimiz ve daha sayabileceğimiz birçok şey kültürümüzü oluşturan öğelerdir.

Trevor Watkins insanoğlunun belirli bir alanda, bir arada yaşamaya başlamasının, yeni sosyal ve kültürel anlamların oluşmasındaki etkisini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, oluşturulan farklı grupların kurdukları karşılıklı ilişkiler sayesinde, belli kültür özelliklerinin birçok farklı grup tarafından benimsenmesi sonucunda, coğrafi olarak çok geniş alanlara yayıldığından bahseder⁵¹. Bu tanımlama içerisinde vurgulanan belirli bir alanda bir arada yaşayan insan toplulukları göz önünde bulundurulduğunda, akla ilk olarak Epi-Paleolitik Dönem gelmektedir. Epi-Paleolitik, Neolitik Çağ’ın temel özelliklerinden biri olan sürekli yerleşik yaşam stratejisinin temelini oluşturmaktadır⁵². Yeni yerleşim stratejisi ile birlikte, bir arada yaşayan insan sayısının artışı, sosyal organizasyonda büyük bir değişimi beraberinde getirmektedir; özel fonksiyonlu anıtsal yapılar, zengin sembolik sunumlar ve bu sunumlarla ilişkili materyallere ait en erken örnekler bu dönemde karşımıza çıkmaktadır⁵³. Watkins bu değişim sürecini açıklarken Robin Dunbar’ın “sosyal beyin hipotezinden de bahsetmektedir. Dunbar’a göre insanoğlunun beyin kapasitesinin gelişimiyle birlikte, zihinsen ve sosyal yeteneklerinde de önemli ilerlemeler yaşanmaktadır. İnsanoğlu artık daha kalabalık gruplar içerisinde daha birleşik, daha işbirlikçi bir karaktere sahiptir⁵⁴. Watkins, Epi-Paleolitik Dönem Eynan yerleşiminde, iki bin yıl boyunca, iki yüz elli kişinin, avcılık-toplayıcılık temelinde tanımlayabileceğimiz bir besin elde etme stratejisi içerisinde, bir arada yaşadığından, sembolik faaliyetlerin, sembolik mekânların ve sembolik materyallerin öncülleri ile karşılaştığımızdan bahsetmektedir⁵⁵. Mimari açısından değerlendirildiğinde yerleşimdeki diğer yuvarlak planlı yapılardan boyut bakımından ayrılan bir yapının sembolik bir algı içerisinde iki insan gömüsünün üzerine inşa edildiğinden bahsetmektedir⁵⁶.

Benzer bir durum Epi-Paleolitik Dönemin sonları ve PPNA’nın başı arasındaki bir zaman dilimi içerisinde tanımlanan Hallan Çemi yerleşimi içinde geçerlidir. Gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, yerleşimdeki konut yapılarından hem boyut hem iç kontekstleri açısından ayrılan ve Rosenberg tarafından kamusal fonksiyonlu olarak tanımlan yapılar açığa çıkartılmıştır. Özellikle “A” yapısında girişin hemen karşısındaki duvarda asılı olduğu

⁵⁰ www.sozluk.gov.tr

⁵¹ Watkins, 2004: 2-3.

⁵² Watkins, 2004: 2; Kartal, 2005: 31-39.

⁵³ Watkins, 2015: 153.

⁵⁴ Watkins, 2015: 154.

⁵⁵ Watkins, 2004: 3.

⁵⁶ Watkins, 2004: 3.

düşünülen sığır kafatası örneği⁵⁷, mimari sembolizmin en erken örnekleri arasında gösterilebilir.

Yukarıda ki iki model yerleşimin bize gösterdiği üzere, günümüz kültür tanımının en erken örneklerinin oluşumunda, sürekli yerleşik yaşam stratejisinin insan toplulukları tarafından benimsenmesi anahtar bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Watkins, kültürün sonraki nesillere nasıl aktarıldığına odaklanır. Özellikle yazının ve daha sonraki süreçte matbaanın kullanımı, kültürel aktarım açısından temel elemanlar olarak göze çarpmaktadır⁵⁸. Günümüz toplumlarında ise internet ve dolayısıyla sosyal medya, temel kültürel aktarım araçları olarak tanımlanabilir. Ancak bahsettiğimiz bu araçların henüz var olmadığı erken tarihöncesi dönemler de insan toplulukları oluşturdukları kültürel öğeleri sonraki nesillere nasıl aktarıyorlardı?

Watkins bu soruyla ilişkili olarak erken tarihöncesi dönemlerde bir topluluk içerisinde, topluluğu oluşturan bireyleri bir araya getirebilen büyük kamusal yapıların, kültürel aktarım sürecindeki önemine işaret etmektedir⁵⁹. Çevrelerindeki konut yapılarından boyut ve iç düzenlemeleri ile ayrılan bu kamu yapıları, hem birçok topluluk üyesinin bir araya gelmesine olanak sağlarken, aynı zamanda sahip olduğu sembolik öğeler vasıtasıyla, verilmek istenilen mesajın, yaratılmak istenilen algının, kısaca topluluk kültürünün, bir sonraki nesle aktarımını sağlamaktadırlar.

Neolitik Çağ ile birlikte, tahılların, baklagillerin ve hayvanların evcilleştirilmeye başlanması ile beraber, yerleşik yaşam biçiminin sağlam temellere oturması sonucunda, toplulukların kültürel ve algısal gelişimlerinde önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Topluluğun devamlılığı sürecinde, bireylerin ortak kimlik ve hafıza bilincinin sürekli canlı tutulması son derece önemlidir. Bir topluluğu diğer topluluklardan ayıran, onu özel kılan özelliklerin, topluluğu oluşturan bireylerin hafızasında sürekli yer etmesini sağlama, erken tarihöncesi dönemlerde sembolizma vasıtasıyla yerine getirilmiştir. Dönemin kamusal yapılarında gerçekleştirilen yüksek sembolizm içerikli ritüel performanslar topluluk kimliğinin üyeler arasında canlı tutulmasını sağlamaktadır⁶⁰. Watkins Neolitik Çağ ile birlikte sembolizma'nın çok daha güçlü bir hale geldiğinden bahsetmektedir⁶¹. Tek bir sembol belirli bir anlama sahipken, aynı sembol başka sembollerle bir arada kullanıldığında oluşturulan semboller bütünü, ortaya çok daha etkili bir anlam koymaktadır. Watkins' e göre Neolitik Çağ'da ne dil ne de yazı, bu güçlü anlamı sağlayamazken, dönemin insan toplulukları içerisinde, kültürel aktarımı sağlayan ana öğe mimaridir⁶². Yani birçok sembolik öğeyi ve bunların bir arada kullanılmasıyla daha güçlü, etkili bir sembolizmayı içerisinde barındıran kamusal yapılar, Neolitik Çağ'ın kültürel aktarım süreçlerinde anahtar bir role sahiptirler.

Kuzey Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kamusal yapılarını inceleyen Kornienko, yapıların sahip oldukları bazı ortak

⁵⁷ Rosenberg, 2007: 3; Rosenberg - Redding, 2000: 44-45; Kornienko, 2009: 83.

⁵⁸ Watkins, 2004: 1.

⁵⁹ Watkins, 2004: 1-3.

⁶⁰ Watkins, 2015: 154.

⁶¹ Watkins, 2004: 3.

⁶² Watkins, 2004: 9-10.

karakteristikleri vurgulamaktadır⁶³; Yapıların tümünün inşası için yerleşim içerisinde özel bir konum belirlenmiştir ve yapıların yenilenme ve tekrar inşa süreçlerinde konum değişikliğine gidilmemiştir. Konut yapıları ile karşılaştırıldıklarında çok daha büyük boyutlu olan bu yapılar, yeraltına gömülü tarzda inşa edilmişlerdir. Yapıların duvarlarına dayalı büyük bir oturma sekisi bulunmaktadır. Tüm yapıların inşasında özenli bir işçilik göze çarpmaktadır. Renkli alçı izlerinin yanı sıra kazıma ve kabartma tekniğinde işlenmiş tasvirler bazen duvarlar da bazen de oturma sekisinin ön yüzünde karşımıza çıkmaktadır. Yapıların içerisinde steller, bezemeli sütunlar ve çeşitli heykeltıraşlık eserleri bulunmaktadır. Günlük hayat ile ilişkili buluntuların saptanmadığı bu yapılarda, farklı ritüllerin gerçekleştirildiğine ait izler de mevcuttur⁶⁴. Verhoeven, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sanatının iki temel karakteristiğine vurgu yapmaktadır; Sanat kamusaldir ve baskın sembolizm içermektedir⁶⁵. Yukarıda Kornienko'nun vurguladığı, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kamusal yapılarının ortak özellikleri, Verhoeven'in vurguladığı baskın sembolizma içeren kamusal karakterli bir sanatın, mimari yansıması olarak kabul edilebilir.

Jerf el-Ahmar ve Tell Abr 3 yerleşimlerindeki, kamu yapılarında saptanan bezemeli taş levhalar üzerinde görülen geometrik motifler, ceylan, panter, güneş tasvirleri ve biri kıvrılmış tarzda resmedilen iki kol tasviri, daha öncede vurgulandığı üzere birçok Kuzey Mezopotamya, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşiminden bilinen konulardır. Watkins bu ortak repertuarı bir çeşit ideogram sözlüğü, yazısız bir yazı sistemi olarak tanımlamaktadır⁶⁶. Bu durum tam da Watkins'in bahsettiği farklı grupların kurdukları karşılıklı ilişkiler sayesinde belli kültür özelliklerinin birçok farklı grup tarafından benimsenmesi sonucunda, coğrafi olarak çok geniş alanlara yayıldığını kanıtlar niteliktedir⁶⁷.

Sonuç olarak Kuzey Suriye' de ki, Jerf el-Ahmar ve Tell Abr 3 yerleşimlerindeki kamusal yapılar içerisinde karşımıza çıkan bezemeli taş levhaların ortaya koydukları yüksek sembolizm, kamusal mimarinin, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem topluluklarının içyapıları içerisindeki ortak değerlerin oluşturduğu topluluk kimliğinin sonraki nesillere aktarılması sürecindeki ana rolünü ortaya koymaktadırlar. Kamusal yapılar ve iç kontekstlerindeki zengin sembolik öğeler, Neolitik Çağ'ın erken tarihöncesi topluluklarının sosyal bütünlüklerinin oluşumunda ve nesiller boyunca devamlılığında, temel aktarım amacı olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

⁶³ Jerf el-Ahmar EA 53 ve EA 100 yapıları, Tell Abr 3 B2 yapısı, Göbeklitepe Kült Yapıları, Nevali Çori II ve III numaralı kült yapıları, Çayönü Kafataslı Yapı, Terrazo Yapısı, Saltaşlı Yapı ve Dja'de Kamusal Yapısı.

⁶⁴ Kornienko, 2009: 85.

⁶⁵ Verhoeven, 2002: 233.

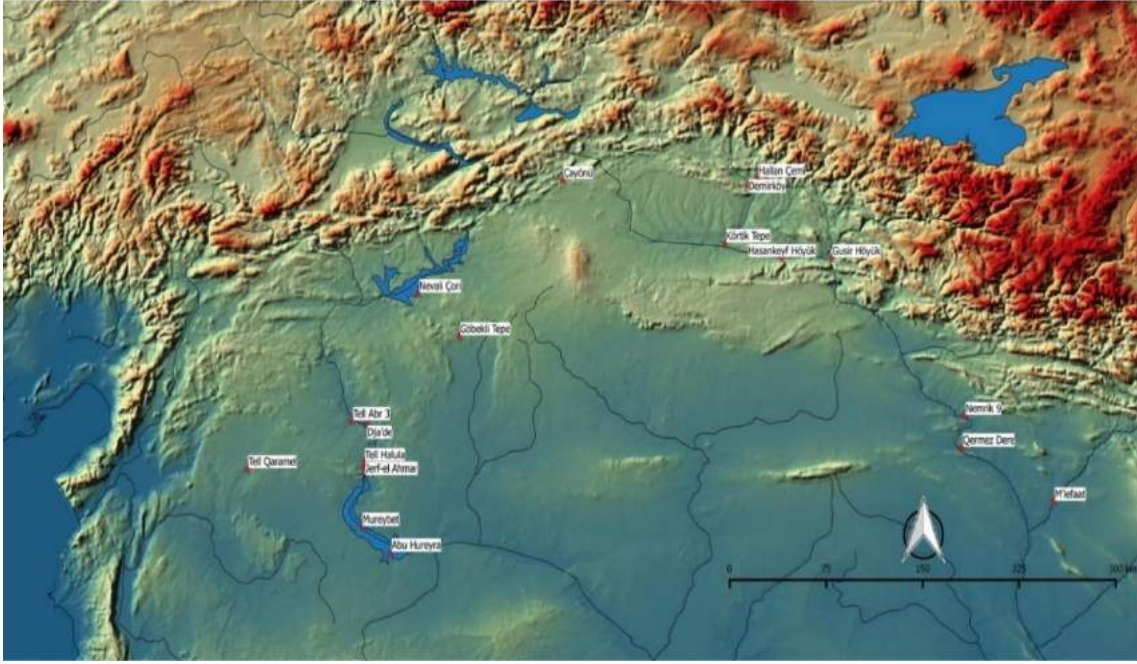
⁶⁶ Watkins, 2017: 134.

⁶⁷ Watkins, 2004: 2-3.

Kaynakça

- AKKERMANS, P.M.M.G - SCHWARTZ, G. M., 2003. *Archaeology in Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16.000-3.00 B.C.)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ASOUTI, E., 2006., “Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere”, *Journal of World Prehistory*, 20, ss. 87-126.
- ASOUTI, E. - FULLER, D. Q., 2013., “A Contextual Approach to Emergence of Agriculture in Southwest Asia: Reconstructing Early Neolithic Plant-Food Production. Supplement A: Primary Sources of Archaeobotanical Datasets and Radiocarbon Dates from Southwest Asia”, *Current Anthropology*, 54, ss. 1-79.
- CALLEY, S., 1984. “Le débitage natoufien de Mureybet: étude préliminaire”, *Paléorient*, 10/2, ss. 35-48.
- CAUVIN, J., 1977. “Archeological Reports from the Tabqa Dam Project: Euphrates Valley, Syria”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 44, Eds.: Freedman, D. N. - Lundquist, J. M., ss. 19-48.
- COQUEUGNIOT, E., 1998. “Dja'de el Mughara (moyen-euphrate), un village neolithique dans son environnement naturel a la vielle de la domestication”, *Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux*, Ed.: Geyer Bernard, Lyon. ss. 1-8.
- DIETRICH, O. - HEUN, M. - NOTROFF, J. - SCHMIDT, K. - ZARNKOW, M., 2012. “The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities, New Evidence from Göbekli Tepe, Southeastern Turkey”, *Antiquity*, 86, ss. 674-695.
- KARTAL, M., 2005. *Konar-Göçerlikten Yerleşik Hayata Geçiş Epi-Paleolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- KODAŞ, E., 2013. “Jerf El-Ahmar Ea 30 Binası Ve Yakınoğu'nda PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları”, *Tüba-Ar*, 16, ss. 9-19.
- KORNIENKO, T. V., 2009. “Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period”, *Journal of Near Eastern Studies*, 68/2, ss. 81-102.
- MACBRIDE, A., 2013. “Performance and Participation. Multi-Sensual Analysis of Near Eastern Pre-Pottery Neolithic Non-Domestic Architecture”, *Paleorient*, 39/2, ss. 47-67.
- MAZUROWSKI, R. F., 2003. “Tell Qaramel Excavations 2003”, *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XV, ss. 355-370.
- ROSENBERG, M., 2007. “Hallan Çemi”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Ed.: Mehmet Özdoğan - Nezh Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 1-11.
- ROSENBERG, M - REDDING, R. W., 2000. “Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, *Life in Neolithic Farming Communities*,

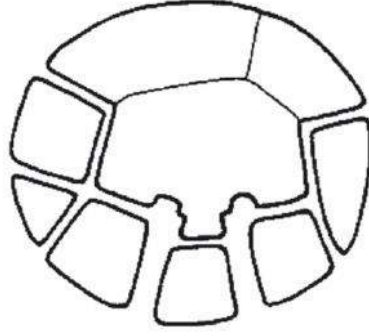
- Social Organization, Identity, and Differentiation*, Ed.: Kuijt, I., Kluwer Academic Publishers, New York, ss. 39-61.
- SCHMIDT, K., 2007, *Göbekli Tepe- Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- STORDEUR, D., 2000. “New Discoveries and Architecture and Symbolism at Jerf el-Ahmar Syria (1997-1999)”, *Neo-Lithics*, 1/00, ss. 1-4.
- STORDEUR, D., 2015. *Le village de Jerf el Ahmar (Syrie, 9500–8700 av. J.-C.), L'architecture, miroir d'une société néolithique complexe*, CNRS, Paris.
- STORDEUR, D. - BRENET, M. - APRAHAMIAN, G. D. - ROUX, J. C., 2000. “Les Batiments de Jerf el-Ahmar et Mureybet Horizon PPN A (Syria), *Paleorient*, 26/1, ss. 29-44.
- STORDEUR, D. - ABBÈS F. 2002. “Du PPNA au PPNB : mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie)”, *Bulletin de la Société préhistorique française*, 99/3, ss. 563-595.
- VAN LOON, M., 1968. “The Oriental Institute Excavations at Mureybit, Syria: Preliminary Report on the Campaign: Part 1: Architecture and General Finds”, *Journal of Near Eastern Studies*, 27/4, ss. 265-282.
- VERHOEVEN, M., 2002. “Ritual and ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeastern Anatolia”, *Cambridge Archaeological Journal*, 12/2, ss. 233-258.
- WATKINS, T., 2004. “Architecture and “Theatres of Memory” in the Neolithic of Southwest Asia”, *Rethinking materiality, Engagement of Mind with Material World*, Eds.: Demarrais, E. - Gosden, C. - Renfrew, C., McDonald Institute Monographs, Cambridge, ss. 97-106.
- WATKINS, T., 2015. “Ritual Performance and Religion in Early Neolithic Societies”, *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Ed.: Laneri, N., Oxbow Books, Oxford, ss. 153-160.
- WATKINS, T., 2017. “Architecture and Imagery in the Early Neolithic of South-West Asia: Framing Rituals, Stabilising Meanings”, *Ritual, Play and Belief in Evolution and Early Human Societies*, Eds.: Renfrew C. - Morley, I. - Boyd M., Cambridge University Press, Cambridge, ss.129-142.
- WILLCOX, G., 2002. “Charred plant remains a 10th millenium B.P. kitchen at Jerf el-Ahmar (Syria)”, *Veget Hist Archaeobot*, 11, ss. 55–60.
- YARTAH, T., 2004. “Tell 'Abr 3, un village du néolithique précéramique (PPNA) sur le Moyen Euphrate. Première approche”, *Paléorient*, 30/2, ss. 141-158.
- YARTAH, T., 2013. *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell 'Abr 3 – Syrie du Nord Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L'horizon PPNA au nord du Levant. 10 000-9 000 BP*, L'université Lumière – Lyon 2, Faculté de Géographie, Histoire, Histoire de l'Art et Tourisme (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Har.1.: Merkezi Bereketli Hilal Bölgesi anak ömlüksüz Neolitik Dönem Yerleşimleri.

Res. 1.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA47 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015).

Res. 2.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA30 Kamu Yapısı Planı (Stordeur, 2015).

Res. 3.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA53 Kamu Yapısı (Akkermans-Schwartz, 2006: 55).

Res. 4.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA53 Kamu Yapısı bezemeli taş levha (Stordeur, 2015).

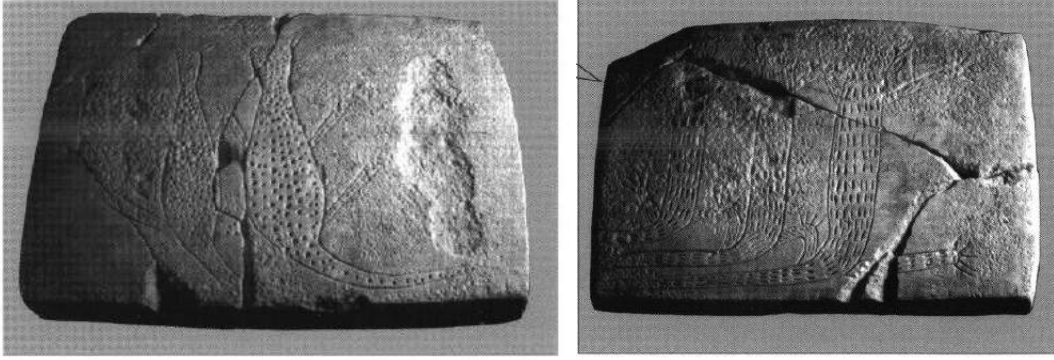
Res. 5.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA100 Kamu Yapısı bezemeli taş levha (Stordeur, 2015).

Res.6.: Jerf el-Ahmar yerleşimi EA53 Kamu Yapısı akbaba şeklindeki stel (Stordeur, 2015).

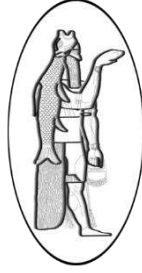
Res. 7.: Tell Abr 3 yerleşiminden B2 yapısı, taş levha üzerindeki şevron dizileri ve şematize ceylan tasviri (Yartah, 2004: 149).

Res. 8.: Tell Abr 3 yerleşiminden B2 yapısı, taş levhalar üzerindeki panter tasvirleri (Yartah, 2004: 150).

Res. 9.: Tell Abr 3 yerleşiminden B2 yapısı, taş levha üzerindeki güneş tasviri (Yartah, 2004: 152).

AKADLI SARGON'UN MEZOPOTAMYA HÂKİMİYETİNDE
ENĖEDUANNA'NIN ROLÜ
*THE ROLE OF ENĖEDUANNA IN THE EMPEYRY OF AKKADIAN
SARGON IN MESOPOTAMIA*

Hülya KAYA HASDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

h.kayahasdemir@alparslan.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9529-1167

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**

Geliş Tarihi-Received Date : **28.07.2021**

Kabul Tarihi-Accepted Date : **05.09.2021**

Sayfa-Pages : **425 – 438.**

doi : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.975744>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: KAYA HASDEMİR, Hülya, “Akadlı Sargon’un Mezopotamya Hâkimiyetinde Enheduanna’nın Rolü”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 425 – 438.

AKADLI SARGON'UN MEZOPOTAMYA HÂKİMİYETİNDE
ENĖEDUANNA'NIN ROLÜ
*THE ROLE OF ENĖEDUANNA IN THE EMPERY OF AKKADIAN
SARGON IN MESOPOTAMIA*

Dr. Öğr. Üyesi Hülya KAYA HASDEMİR

Öz

Sumer şehir devletlerini ele geçirdikten sonra Dicle ve Fırat nehirleri arasında dünyanın bilinen ilk imparatorluğunu kuran Sargon, gerçekleştirdiği askeri seferlerle düşman ve isyancılara korku salmayı başarmıştır. Ancak hâkimiyet iddiasında bulunduğu topraklardaki çok kültürlü yapı hayal ettiği büyük imparatorluğa kavuşmasındaki en büyük engellerden biri olarak karşısına çıkmıştır. Sargon bu engeli kaldırıp, Sumer ve Akad ülkelerinin hâkimi olabilmek için iki kültür arasındaki farklılıklara son verip Sumer ve Akadları teolojik ve filolojik açıdan birleştirmek istemiştir. Bu amaç doğrultusunda en önemli görevi kızı Enheduanna'ya vererek onu Sumerlilerin önemli kült merkezlerinden biri olan Ur şehrine Ay tanrısı Nanna'nın hizmetine başrahibe olarak göndermiştir. Enheduanna başrahibe rolüyle tapınakta dini görevlerini yerine getirirken diğer yandan Sumer dilini ustalıkla kullanarak kaleme aldığı şiir ve ilahileri ile iki kültürün tanrı ve tanrıçalarını birleştirmiştir. Samiler ve Sumerin inançlarını kaynaştıran Enheduanna, Akad İmparatorluğu'nda sadece dini bir rol değil aynı zamanda sosyopolitik bir rol de oynamıştır. Bu çalışmada Akad

Abstract

Sargon, who established the first known empire of the world after conquering Sumerian city-state, succeeded in spreading fear to the enemies and rebels with the military expeditions he made. But the multi-cultural structure in the lands he claimed to dominate became one of the greatest obstacles for the great empire he dreamt of. Sargon wanted to remove this obstacle and end the differences between two cultures and combine Sumerians and Akkadians in terms of theology and philology to dominate Sumerian and Akkadian countries. For this purpose, he gave the most important duty to his daughter, Enheduanna, and sent her as the abess for the service of Moon God Nanna in Ur city which was one of the most important cult centers of Sumerians. Enheduanna practiced her religious duties under the role of abess in the temple and she also combined the gods and goddesses of the two cultures with her poems and hymns she wrote by using Sumerian language masterfully. Enheduanna, who combined the beliefs of Semitic people and Sumerians, played a sociopolitical role in Akkadian Empire besides her religious role. In this study, the roles

İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Sumer ve Akad kültürleri arasında yaşanan farklılıkların bertaraf edilmesinde Enheduanna'nın üstlendiği roller ve Sargon'un Mezopotamya hegemonyasında Enheduanna'nın etkileri ele alınmıştır.

played by Enheduanna in eliminating the differences between the Sumerian and Akkadian cultures experienced together with the establishment of Akkadian Empire and the effects of Enheduanna in the Mesopotamia hegemony of Sargon were discussed.

Anahtar Kelimeler: Akad İmparatorluğu, Tapınak İlahileri, Kutsal Evlilik, Enheduanna, Nanna.

Keywords: Akkadian Empire, Temple Hymns, Sacred Marriage, Enheduanna, Nanna.

Extended Abstract

Sumerians continued their existence in Mesopotamia from the last period of the 4th millennium BC and the Semite based Akkadians started to settle in the region in the 2500s BC. The Akkadians, who took advantage of the fact that the Sumerians couldn't establish a central state, captured the Sumerian city states one by one and established the first known empire in history. Sargon, the first king of the empire, united the Sumerians in South Mesopotamia and the Semites in North Mesopotamia. Sargon, who ended the Early Dynasty Period, started a series of political and cultural changes to reinforce his dominance in Mesopotamia. Akkadian governors were appointed to the Sumerians city states; the Akkadian Language was announced as the official language while Sumerian Language was the commonly used language by most of the society. As a result of these developments, these two cultures separated based on traditions and language differences started to conflict. Sargon, to eliminate the differences between the two cultures and unite the empire, gave an important duty to his daughter, Enheduanna, and sent her as the abbess for the service of Moon God Nanna in the temple in Ur city. That Sargon sent Enheduanna as the abbess for the service of Moon God Nanna has a significant importance in the union of the Akkadian and Sumerian beliefs. Because Nanna were among the seven gods of Sumerians (An- Enlil- Enki- Ninhursag- Nanna- Utu- Inanna) which determined destiny as well as being the son of the chief god of Sumerians pantheon in the following periods.

Based on the philological documents and archeological findings, Enheduanna studiously performed the duty given to her to eliminate the differences between the Sumerian Akkadian peoples. One of the most important duties of Enheduanna, who prayed and performed offerings, as the abbess, for the welfare and peace of the country, was to perform the "Sacred Marriage" ceremony. Based on the philological resources, it is understood that Enheduanna has performed the role of Ningal, the spouse of Nanna.

The role of Enheduanna, for the Sargon's hegemony in Mesopotamia, was not limited to religious duties, she also wrote wonderful works in which she used the Sumerian language masterfully. In the chants she wrote for the Sumerians and Akkadian temples, she tried to unite the goddesses named Inanna by the Sumerians and Istar by the Akkadians. The chants she wrote for Inanna are among the most popular ones among the works in which she imposed the cultural union. The chants titled Ninmešarra "The Exaltation of Inanna", Inninsagura "Lady of Largest Heart", Inninmehusa "Inanna and Ebih" she wrote for Inanna provided that the respect of people for the goddess which had an important position in the Sumerian pantheon reached its top level. Enheduanna combined Inanna of the Sumerians and the protecting goddess Istar of Sargon and tried to prove the legitimacy of the hegemony of her father by providing a divine support for Sargon's claim of dominance in the Sumerian and Akkadian countries. In the period when Enheduanna, who is the first recorded poet in the history, wrote her poems and chants,

cuneiform was used for calculations in Mesopotamia. Enheduanna not only uttered her personal feeling including her hopes and concerns by using writing but also she used this powerful weapon masterfully to unite the Sumerian and Akkadian beliefs. Accordingly, she wrote 42 Temple Hymns addressing a different temple and god of the Sumerians and Akkadians. Through these chants, she gave cultural union messages and also presented the rituals of Sumerians, their personal thoughts about gods and goddesses and the interesting examples of the ancient Mesopotamia theology. Her poets set an example for the chant writers in the following periods. The chants and poems of Enheduanna became popular again after centuries in the Ancient Babylon Age (1800 BC) and its copies were made.

Giriş

Sami kökenli Akadlılar MÖ 2500'lerde yavaş yavaş Mezopotamya'ya sızarken, Sumerliler MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren bölgede kurdukları şehir devletlerinde varlıklarını sürdürüyorlardı.¹ Birbirinden bağımsız hareket eden bu şehir devletleri zaman zaman tarım alanları ve otlaklar gibi meselelerde hâkimiyet mücadelesi yaşamış ve merkezi bir devlet oluşturamamışlardır.² MÖ 2350'lerde Sargon liderliğinde bir devlet kuran Akadlılar, Güney Mezopotamya'daki tüm Sumer şehirlerini ele geçirerek, kuzeydeki Samilerle güneydeki Sumerlileri merkezi bir devlet altında birleştirmişlerdir. Böylece Mezopotamya'daki ilk merkezi devlet Akadlılar tarafından kurulmuştur.³

Akad İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk kralı olan Sargon'un yaşam öyküsü mitolojik bir hikâye ile başlamaktadır. Sepet içinde nehre bırakılan çocuk motifli hikâyelerin ilk örneği olan doğum efsanesine göre rahibe annesi tarafından ziftle kaplanmış bir sepet içerisinde nehre bırakılan Sargon'u bahçıvan Akki bulmuş ve büyütüştür. IV. Kiş hanedanı krallarından Ur-Zababa'nın sarayına giren Sargon, kısa sürede yükselip vezirlik makamına ulaşmıştır. Bir saray ayaklanması ile tahtı ele geçiren Sargon, Günbattiya göre "Kral Gerçektir" anlamına gelen *šarru-kîn* adını muhtemelen bu olaydan sonra almıştır.⁴ Kiş kralı olarak daha büyük egemenlik iddiasında bulunan Sargon, Lugal-Zaggasi'yi mağlup ettikten sonra ilerlemeye devam ederek güneydeki Ur, Uruk, Lagaş, Umma ve Larsa gibi önemli Sumer şehirlerini ele geçirmiştir.⁵ Sumer Kral Listesi'nde Akad Devleti'nin kuruluşu hakkında şöyle bilgi verilmektedir: "*Uruk silahla vuruldu, krallık Akad'a geçti, hurma bahçıvanının evlatlığı, sonra Ur-Zababa'nın sakisi olan Sargon kral oldu, Akad'ı kurdu ve 56 sene idare etti.*"⁶ Bundan sonra Mezopotamya'da Sumer hâkimiyeti son bulmuş ve Sumerliler Akadlıların idaresi altında yaşamaya başlamışlardır. Tüm Mezopotamya'nın hâkimi olan Sargon, devletin merkezini Akad (Agade) şehrine taşımıştır.⁷ Yeri henüz tespit edilemeyen bu şehirde bir saray ve koruyucu tanrıçası İstar ve Kiş şehrinin savaş tanrısı Zababa için tapınaklar inşa ettirmiştir.⁸ 56 senelik hâkimiyeti boyunca zaferden zafere koşan Sargon'un

¹ İplikçiöğlü, 1994: 50; 48.

² Westenholz, 2002: 26.

³ Memiş, 2019: 119; Ünsal, 2019: 46.

⁴ Günbatti, 1997: 131-132; Köroğlu, 2012: 76.

⁵ Hallo - Dijk, 1968: 7.

⁶ Kinal, 1983: 76.

⁷ Ünsal, 2019: 47.

⁸ Roux, 1992: 152.

Elam, Suriye, Lübnan ve Anadolu'ya düzenlediği seferler onun *šar kiššati* "Dünya Kralı" olarak anılmasını sağlamıştır.⁹ Tarihte Sargon ile ortaya çıkan "Dünya İmparatorluğu" ve "Tanrı Krallığı" kavramları Eski Önasya'nın siyasi gelişiminde önemli etkiler bırakmıştır.¹⁰

Sargon Er Hanedan Dönemi'ni sonlandırdıktan sonra Mezopotamya'da bir dizi siyasi ve kültürel değişim yaşanmıştır. Ele geçirilen tüm şehir devletlerine Akadlı valiler atanmış, böylece yönetimde Samilerin üstünlüğü başlamıştır. Sumerliler tarafından icat edilen çivi yazısı kullanılarak yazıya aktarılmaya başlanan Akadca, resmi dil olarak kullanılmaya başlanılmıştır.¹¹ Yaşanan bu gelişmeler sonucunda gelenek ve dil farklılıklarına göre bölünmüş iki ayrı kültür çatışmaya başlamıştır. Sargon iki farklı kültür arasında yaşanan çatışmaları durdurmak ve imparatorluğu birleştirmek için kızı Enheduanna'ya önemli bir görev vererek onu Akad şehrindeki evinin uzağında yer alan Ur şehrindeki tapınağa Ay tanrısı Nanna'nın baş rahibesi olarak atamıştır.¹²

Enheduanna'nın Hayatı

Karizmatik ve hırslı lider Sargon'un kızı olan Enheduanna, MÖ 2300 yılında dünyaya gelmiştir.¹³ Rimuş, Maniştusu, İbarum ve Abaiş-takal isimlerinde dört erkek kardeşi olduğunu bildiğimiz Enheduanna'nın annesinin kimliği tartışmalı bir konudur. Çivi yazılı belgelerde Sargon'un eşi olarak Tašlultum'un adı geçse de bazı araştırmacılar onun Enheduanna'nın annesi olması fikrine şüphe ile yaklaşmaktadır. Bu şüphenin başlıca nedeni Tašlultum'un Sami dil konuşan bir Akadlı olmasına rağmen kızı olarak kabul edilen Enheduanna'nın Sumer dilini zarif ve akıcı şekilde kullanmasından kaynaklanmaktadır.¹⁴

Hayatı ayrıcalık ve zenginlik içinde başlayan Enheduanna, babasının adım adım imparatorluğa dönüşen hâkimiyet mücadelesinin sonucunda toplumda yaşanan kültürel değişimlere şahit olarak büyümüştür. Prenses, başrahibe, şair, matematikçi ve astronom gibi farklı nitelikleriyle tanıdığımız Enheduanna bu kimliklerini tüm Mezopotamya'yı fethedip büyük bir imparatorluk kuran babasının iktidarına borçludur. Kralın kızı olarak babasının başlattığı büyük değişimde oynayacağı rol, babası Sargon tarafından belirlenmiştir.¹⁵

Enheduanna Sami kökenli bir babanın kızı olarak dünyaya gelmiş olsa da Sargon kızını Sumer kültürünün merkezi olan Ur şehrine başrahibe olarak gönderdiğinde ona Sumerce "Cennetin Süsü" anlamına gelen Enheduanna unvanını vermiştir. Enheduanna'nın doğumundan Ur rahibesi olana kadar kullandığı Sami kökenli ismi henüz bilinmemektedir.¹⁶

Enheduanna, babası Sargon, kardeşleri Rimuş ve Maniştusu ve yeğeni Naram-Sin'in saltanatları boyunca başrahibe pozisyonunu korumuştur.¹⁷

⁹ Albright, 1925: 195- 196.

¹⁰ İplikçioğlu, 1994: 50.

¹¹ Roux, 1992: 153; Postgate, 1992: 62.

¹² Meador, 2000: 46- 47.

¹³ Meador, 2000: 45.

¹⁴ Tetlow, 2004: 20; 222; Meador, 2000: 45; MAD, 2: 194.

¹⁵ Meador, 2000: 47; 43.

¹⁶ Kriwaczek, 2012: 120.

¹⁷ Glaz, 2020: 32; Meador, 2000: 49; Hallo - Dijk, 1968: 1- 2.

Yeğeni Naram-Sin'in döneminde Mezopotamya'nın güneyindeki bütün Sumer şehirlerinin Naram-Sin'e karşı başlattığı isyandan Enheduanna olumsuz şekilde etkilenmiştir.¹⁸ Enheduanna, isyancı Lugal-Anne tarafından tapınağından kovuluşunu kaleme aldığı *Ninmešarra* "İnanna'nın Yüceltilmesi" adlı ilahide coşku ile şöyle anlatmaktadır: "*Beni pencereden kırlangıç gibi uçurdu; Yaşam gücümü tükettim. Beni dağın dikenli çalıkları arasında gezdirdi. En rahibesine ait olan tacımı elimden aldı. Bana bir bıçak ve hançer verdi ve 'Bunlar sana yakışan süsler' dedi.*"¹⁹ Sumerli asilerden Lugal-Anne tarafından Ur'dan sürgün edilmesini dile getiren Enheduanna, bu isyancıya karşı hizmetinde bulunduğu tanrılardan yardım istemiştir. Metnin 74–77. satırlarında Ay tanrısına Sumerce Nanna yerine Akadca Suen olarak ve gök tanrısına Akadca Anu yerine Sumerce An olarak seslenişinin bilinçli bir tutum olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak bu satırlar bilinçli bir şekilde kaleme alınmış ise Enheduanna'nın Sumer-Akad tanrılarını birleştirme görevini her fırsatta yerine getirmeye çalıştığı gözden kaçmamalıdır. 85–91. satırlarda kutsal alanları yok eden isyancı Lugal-Anne'nin durdurulmasını isteyen Enheduanna'nın tanrılara yakarışlarının karşılıksız kalmadığı tahmin edilmektedir. Çünkü Naram-Sin dönemine ait bazı filolojik ve arkeolojik kanıtlar onun Mezopotamya ve Anadolu'da kendisine karşı başlatılan isyanlara yönelik düzenlediği seferlerden zaferlerle döndüğüne işaret etmektedir.²⁰

Enheduanna başrahibe unvanı ile Ur'da görev yaparken çoğunluğu kadınlardan oluşan din görevlileri ile birlikte *giparu* adı verilen yapıda yaşamıştır.²¹ Ur şehrindeki giparunun Enheduanna zamanında inşa edildiği onun sözleri ile şöyle anlatılmaktadır: "*Kutsal alanda entu (başrahibe) ofisi için giparuyu inşa ettirdim.*" Sir L. Woolley başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda keşfedilen giparu, zigguratin güneydoğusunda, tanrı Nanna'ya adanan kutsal alanın içerisinde yer alıyordu.²² Başrahibenin resmi konutu olan bu büyük yapıda din görevlileri için mutfak, banyo gibi yaşam alanlarının yanı sıra başrahibelerin defnedilmesi için bir mezarlık da yer alıyordu.²³ Giparunun yer aldığı alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda Enheduanna'ya ait mezar yapısı bulanamamış olsa da onun bu yapıda yaşadığına dair güçlü kanıtlar ele geçirilmiştir. Bulunan mühür ve mühür baskılarında geçen "*Enheduanna'nın emlak müdürü Adda*", "*Sargon'un çocuğu Enheduanna, Sagadu hizmetkârınızdır*", "*Ilum Palilis, Sargon'un çocuğu Enheduanna'nın kuaförü*",²⁴ "*[x]ki-ku-dug yazıcı, Kiş kralı Sargon'un kızı Enheduanna'nın hizmetkârı*" (Figür 1) tabirleri Enheduanna'nın giparuda yaşarken hizmetinde çok sayıda insanın görev aldığını göstermektedir.²⁵

¹⁸ Westenholz, 1997: 221- 243.

¹⁹ Hallo - Dijk, 1968: 29.

²⁰ Westenholz, 2002: 263–368; Westenholz, 1983: 330–334.

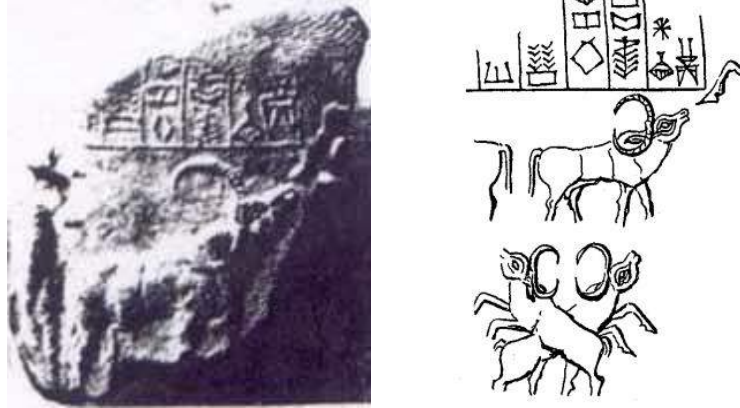
²¹ Kriwaczek, 2012: 120.

²² Weadock, 1975: 105; 101.

²³ Kriwaczek, 2012: 120.

²⁴ Kriwaczek, 2012: 121; Hallo - Dijk, 1968: 2; MAD 2: 194.

²⁵ Legrain, 1936: 45.

Figür 1: Enheduanna'nın kâtibine ait mühür baskısı.²⁶

Enheduanna'yı önemli kılan özelliklerinden biri onun dünya tarihinde kaydedilmiş ilk yazar olmasıdır. MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren yazıyı kullanan Sumerliler mit, destan, şarkı, ilahi, ağıt, atasözü, fabl ve deneme derlemesinden oluşan zengin bir edebi miras oluşturmuşlardır. Ancak bu eserlerin büyük kısmı anonimdir.²⁷ Enheduanna, zamanının geleneksel ananesinden sıyrılıp dizelerinde yazar olarak kendi adına yer vermiştir.²⁸ Onun eserleri ölümünden yüzyıllar sonra bile okunmaya devam ettiği için Sumer edebiyatının Shakespeare'i olarak adlandırılmıştır.²⁹

Sumer dilini ustalıkla kullanıp yüzyıllar sonra bile etkisi süren eserler kaleme alan Enheduanna'nın ilahilerinde matematiksel hesaplamalar ve astronomi ile ilgilendiğine dair kanıtlara rastlanılmaktadır. Bu ona prenses, başrahibe, şair kimliklerine ilave olarak bilim insanı niteliğini de kazandırmaktadır. Tapınak İlahisi 1'de matematiksel hesaplamalara yüksek oranda ihtiyaç duyulan tapınak ve kanal inşaatlarını şiirsel bir dille aktarırken, Tapınak İlahisi 42'de bir matematikçi olarak meşgul olduğu işlerden şöyle bahsetmiştir: "Gerçek bir kadın, bir lapis lazuli tabletine danışır, tüm topraklara öğüt verir. Gökyüzünü ölçer ve yeryüzündeki ölçü ipini gerer." Glaz, Enheduanna'nın burada zaman hesabı için gerekli olan gökyüzü gözleminin aksine, yeryüzünde yapılan matematiksel ölçümden bahsettiğini belirtmektedir. Aslında kastedilen mülkiyet sınırlarının belirlenmesi ve geometri kurallarına ihtiyaç duyulan inşa faaliyetleri olmalıdır. Son olarak Tapınak İlahisi 8'de ayın ve güneşin hareketlerini aktaran bazı astronomik gözlemler ve hesaplamalar yaptığı anlaşılmaktadır.³⁰

Başrahibe olarak Ur şehrindeki tapınağa gönderildiğinde Enheduanna'nın kaç yaşında olduğunu bilmiyoruz ama Rimuş'un 9, Maniştusu'nun 15, Naram-Sin'in 36 yıllık iktidarlarına babasının 56 senelik hâkimiyetinin bir kısmı eklendiğinde 60 yılı aşkın bir süre boyunca başrahibe olarak görevini sürüdüğü

²⁶ Legrain, 1936: No. 537.

²⁷ Kramer, 2002: 13- 14.

²⁸ *en-me-en en-ĥé-dur-an-na-me-en* "Ben başrahibe, ben Enheduanna" Hallo - Dijk, 1968: 22-23; Glaz, 2020: 32.

²⁹ Meador, 2000: 68.

³⁰ Glaz, 2020: 41- 42; 40; 39.

anlaşılmaktadır.³¹ Hayatını kaybettiğinde muhtemelen ileri yaşlarda olan Enheduanna'nın diğer başrahibeler gibi giparudaki mezarlıkta sonsuz uykusuna yattığı tahmin edilmektedir. Ancak Woolley gerçekleştirdiği arkeolojik kazılarda Enheduanna'nın hizmetindeki görevlilere ait bozulmamış mezarlar ve arkeolojik kanıtlar ele geçirmiş olsa da Enheduanna'ya ait bir mezar bulamamıştır. Bu durum onun mezarının antik dönemlerde yağmalanmış olabileceği ile açıklanabilir.³² Mezopotamya toplumunda oldukça önemli ve kutsal kabul edilen Ur rahibelerinden biri olan Enheduanna'ya ölümünden sonra da saygı duyulmaya devam edilmiştir.³³

Enheduanna'nın Sumer ve Akad İnançlarını Birleştirici Faaliyetleri

Sumer inancına göre krallar yeryüzündeki insan topluluklarını yönetmek için tanrılar tarafından "çoban"lar olarak görevlendirilmişlerdir. Bu inancı tutku ile bağlı olan Sumer kralları geride bıraktıkları çivi yazılı belgelerde yönetim yetkisini tanrılardan aldıklarını her fırsatta dile getirip, iktidarlarını meşrulaştırmışlardır. Bu anlayış Sumerlileri bertaraf eden Akadlılar zamanında da benimsenmeye devam etmiş ve Akadlı krallar yönetim yetkisinin tanrılar tarafından kendilerine verildiğini iddia etmişlerdir.³⁴

Sargon'un iddiada bulunduğu Sumer ve Akad ülkelerinin hükümdarlığını meşrulaştırması için tanrılar tarafından seçilen bir hükümdar olduğunu halka kabul ettirmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda doğum efsanesinde Sumer ve Akad ülkelerinin hâkimiyetinin kendisine koruyucu tanrıçası İstar tarafından verildiğine değinen Sargon, Adad ve Anum'un da imparatorluğunun sınırlarını genişletmede kendisine lütuflarda bulunduğunu vurgulamıştır.³⁵

Tanrıların insan hayatını her yönde etkileyebileceğine inanan eski Mezopotamya toplumlarında din önemli bir yer edinmiştir. Çok tanrılı inanç sistemine sahip olan Mezopotamya kültüründe insanlar tanrı ve tanrıçalar ile yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu nedenle hemen her antik kentte belirli bir tanrı ya da tanrıçaya ithaf edilmiş kült merkezleri kurulmuştur. Kült merkezi olmanın yanı sıra zamanın siyaset ve ekonomi merkezi konumunda olan tapınakların kral ve ailesinin kontrolü altında tutulmasına önem verilmiştir. İnsanlar ve tanrılar arasında iletişimi sağladığına inanılan rahibelerin görevi son derece önemli olduğu için başrahibeler çoğunlukla kraliyet ailesinden seçilmiştir. Gerçekten Mezopotamya'da bazı kralların kızlarını belirli şehirlerin tapınaklarına başrahibe olarak yerleştirdikleri görülmektedir.³⁶ Lugal-Zaggasi'yi mağlup eden Sargon tarafından başlatılan bu gelenek Mezopotamya'da 500 yıl boyunca devam ettirilmiştir. Sargon Sumer şehirlerini ele geçirdikten sonra gerçekleştirdiği siyasi ve dini reformlar çerçevesinde kızı Enheduanna'ya önemli bir görev vererek Akad ve Sumer kültürlerini kaynaştırmak için Ur şehrine, Sumerlilerin Ay tanrısı Nanna'nın hizmetine başrahibe olarak göndermiştir.³⁷ Sargon'un Enheduanna'yı başrahibe olarak tanrı Nanna'nın hizmetine göndermesi Akad ve Sumer inançlarını birleştirme yolunda ayrı bir öneme

³¹ Kinal, 1983: 78.

³² Woolley, 1965: 115.

³³ Meador, 2000: 66- 67; Gadd, 1951: 39.

³⁴ Kinal, 1983: 119; Memiş, 2019: 124- 125.

³⁵ Günbattı, 1997: 136- 144.

³⁶ Kılıç - Duymuş, 2009: 160; 165.

³⁷ Hallo - Dijk, 1968: 9- 10.

sahiptir. Çünkü Nanna, sonraki dönemlerde Sumer panteonunun baş tanrısı olan Enlil'in oğlu olduğu gibi Sumerlilerin yazgı belirleyen yedi tanrısı (An- Enlil- Enki- Ninhursag- Nanna- Utu- İnanna) arasında yer almaktaydı.³⁸

Filolojik kaynaklar ve arkeolojik bulgulardan Enheduanna'nın kendisine verilen bu görevi titizlikle yerine getirdiği anlaşılmaktadır.³⁹ Enheduanna'nın başrahibe olarak üstlendiği en önemli görev "Kutsal Evlilik" törenini gerçekleştirmektir. Sumerliler ülkelerinin bereket, refah ve mutluluğunun sağlanması için tanrılar ve tanrıçalar onuruna pek çok tören ve bayram kutlaması gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰ Bu kutlamalardan en önemlisi bereket ve aşk tanrıçası İnanna ile çoban tanrı Dumuzi'nin kutsal evlilik törenini içeren Yeni Yıl Bayramı olmuştur. Aynı zamanda baharın gelişinin kutlandığı Yeni Yıl Bayramı'nda tanrıçayı temsil eden başrahibe ile tanrı Dumuzi'yi temsil eden kral arasında gerçekleştirilen kutsal evlilik sayesinde gelen bolluk ve refahın toplumun mutluluğunu sağlayacağına inanılırdı.⁴¹ Uygulamanın ilk örneklerinde kutsal evliliği gerçekleştirmek için Uruk şehrinde Dumuzi-İnanna çifti seçilirken, Ur şehrinde Nanna-Ningal çifti seçilmiştir.⁴² Bu tören ilk kez muhtemelen MÖ 3. binde Dumuzi'nin kral olduğu Uruk şehrinde başlamıştır. Sonraki dönemlerde III. Ur kralı Şulgi'den itibaren her Sumer ve Akad kralı tanrıçanın eşi olmakla övünmüştür.⁴³ Sumerliler ile başlayan bu uygulama zamanla gelenek haline dönüşmüş ve ilerleyen dönemlerde Mezopotamya'ya gelen Samiler tarafından da benimsenmiştir.⁴⁴ 1927 yılında Ur'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Sir L. Woolley tarafından bulunan Enheduanna diskinde yer alan "Ur'daki İnanan-za.za (?) tapınağında Kiş kralı Sargon'un kızı Nanna'nın karısı, Nanna'nın gerçek kadını Enheduanna alçak bir sunak inşa etti ve ona "An masası" adını verdi" ifadesine göre kutsal evlilik töreninde Nanna'nın eşi Ningal, Enheduanna tarafından temsil edilmiştir (Figür 2).⁴⁵

Figür 2: Enheduanna diski.⁴⁶

³⁸ Bertman, 2003: 118.

³⁹ Winter, 1987: 190- 192; Hallo - Dijk, 1968: 13 vd.

⁴⁰ Kramer, 2016: 187.

⁴¹ Kramer, 1963: 490; Kılıç - Uncu, 2011: 188.

⁴² Buren, 1944: 2.

⁴³ Kramer, 2002: 374- 376.

⁴⁴ Kılıç - Uncu, 2011: 188.

⁴⁵ Sallberger, 1969: 180; Crawford, 2015: 77- 78.

⁴⁶ Winter, 1987: 191.

Enheduanna'nın kutsal evlilik törenindeki rolü dışında yerine getirmesi gereken başka dini görevleri de vardı. Ülkenin refahı ve huzurunun bozulmaması ve kralın uzun bir hayat sürmesi için tanrılara dua edip, sunularda bulunmuştur. Nanna ve Ningal'in lütuflarını kazanmak için rahipler, rahibeler, kâtipler, aşçılar, bahçıvanlar ve tüccarlardan oluşan kalabalık tapınak personelinin ritüelleri gerçekleştirmesi için gerekli hazırlık ve görevlendirilmesinde rehberlik etmiştir.⁴⁷

Sargon'un Mezopotamya hegemonyası için Enheduanna'nın rolü dini görevlerle sınırlı kalmamış aynı zamanda Sumer dilinde olağanüstü eserler kaleme almıştır. Sumer ve Akad tapınakları için yazdığı ilahilerde Sumerlilerin İnanna, Akadlıların İstar olarak adlandırdıkları tanrıçaları birleştirme çabası gözden kaçmamaktadır. Onun eserlerinde Akad ruhu o kadar belirgindir ki yeğeni Naram-Sin döneminde yazdığı eserlerde adeta Naram-Sin'in dini politikalarının sözcüsü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸

Enheduanna'nın kültürel birliği empoze ettiği eserleri içerisinde en popüler olanları koruyucu tanrıçası İnanna için yazdığı ilahi ve şiirler olmuştur. Bu edebi metinler sayesinde Sumer panteonunda zaten önemli bir konuma sahip olan tanrıçaya duyulan saygı en üst seviyelere ulaşmıştır. Enheduanna, İnanna için *Ninmešarra* "İnanna'nın Yüceltilmesi", *Inninsagura* "Yüce Gönüllü Sahibe" ve *Innimehusa* "İnanna ve Ebih" başlıklı üç muazzam şiir kaleme almıştır.⁴⁹

İnanna'ya meydan okuyan Ebih⁵⁰ isimli dağ ve tanrıça arasındaki mücadeleyi anlatan "İnanna ve Ebih" adlı şiir 190 dizeden oluşmaktadır.⁵¹ Enheduanna bu şiirinde İnanna'yı aşk ve bereket yönlerinden çok savaşçı ve mücadelecî yönleri ile karşımıza çıkarmaktadır. Şiir Enheduanna'nın İnanna'ya yönelik uzun övgülerinin ardından başlar ve İnanna'nın savaşçı özelliklerine şu şekilde vurgu yapar:⁵²

"Elam ve Subir'i aştığımda,
Lullubi tepelerini bir adımda geçip de
Bu dağa yöneldiğimde
Bu ülkeye yöneldiğimde
Bu ülkeye adım attığımda, ben, İnnin,
Bana hiç hürmet etmedi!
Ebih'i görmeye geldiğimde,
Bana hiç hürmet göstermedi!
O halde bana hiç hürmet etmediğinden
Önümde toprağı öpmediğinden

⁴⁷ Meador, 2000: 52- 53.

⁴⁸ Westenholz, 1999: 76.

⁴⁹ Meador, 2000: 7.

⁵⁰ Sumerliler tarafından En.ti diye yazılan Ebih ya da Abih, günümüzdeki Cebel Hamrin olarak bilinmektedir. Bkz. Bottero – Kramer, 2019: 256.

⁵¹ Meador, 2000: 89.

⁵² Kramer, 2018: 151.

Sakalıyla önümde tozları süpürmediğinden
 Tahrik eden bu ülkeye el uzatacağım:
 Benden korkmayı öğreteceğim ona!
 'Büyük kenarlarına' 'büyük öküzler'
 'Küçük kenarına' da 'küçük öküzler' göndereceğim
 Ayağımın altına alacağım (?)
 İnanna'nın 'kutsal dansı' üzerini kaplasın diye!
 Savaş getireceğim oraya, çarpışmalar olacak
 Sadağımdan oklar atacağım (?)
 Uzun bir salvo ile atacağım
 Sapanımın taşlarını
 Kılıcımla kakacağım
 Atmalık- sopamı atacağım üzerine
 Sık ağaçlıklarını aleve vereceğim
 Tahrik eden ağaçlarına indireceğim baltamı
 Arındırıcı ateş Gibil'e emredeceğim
 Sulanan tarlalar arasında çalışmasını
 (Aynı) dehşete uğratacağım onu
 (Eskiden) Irak Aratta'yı vuran dehşetin aynısına!
 An'ın lanetlediği bir kent gibi,
 Bir daha asla yeniden kurulamayacak!
 Enlil'in uyuşukluk saldığı bir kent gibi,
 Bir daha ayağa dikilemeyecek!
 Evet! Ben yaklaşırken titreyecek bu ülke:
 Ebih şanımlı ilan etmeli ve beni bana uygun biçimde kutlamalı!"⁵³

Şiirde dikkat çeken önemli ayrıntılardan biri savaşçı faaliyetlerinden bahsedilen İnanna'nın İstar'ın hem Sami kökenli olması hem de Sargon'un koruyucu tanrıçası olmasıdır. Şiirde bir yandan İnanna'nın güçleri övülürken, diğer yandan Sargon'un başkaldıran düşmanlardan biri olarak gösterilen Ebih karşısında alınan zafer anlatılmıştır. Şiirin 79. satırında yer alan "Bu ülkeyi yıkacak orduların reisinin sağ yanına sen koydun beni" dizesinde anılan "bu ülkeyi yıkacak orduların reisi" unvanı ile muhtemelen Sargon kastedilmiş olmalıdır.⁵⁴ Yani Enheduanna şiirinde İnanna'ya övgüler yağdırıp tanrıçayı yüceltme teması altında babasının propagandasını yapma fırsatını kaçırmamıştır.

"Yüce Gönüllü Sahibe" adlı şiirde "İnanna ve Ebih" şiirinden farklı olarak bir olay anlatılmamaktadır. Enheduanna bu şiirinde daha çok tanrıça ile olan

⁵³ Bottero – Kramer, 2019: 249- 250.

⁵⁴ Bottero – Kramer, 2019: 251, 257.

ilişkisini ve İnanna'ya olan sadakatine rağmen tanrıçadan umduğu desteği alamadığını konu edinmiştir. Enheduanna'nın tanrıçaya yakardığı dizelerin bazıları şöyledir:⁵⁵

"Hanımım
Hangi gün merhamet edeceksin
İnleyip, dua ederek daha ne kadar ağlayacağım
Ben seninim,
Neden beni öldürüyorsun
Kalbin bana karşı soğusun
Ağlıyorum, yakarıyorum..."⁵⁶

Çalışmada daha önce değindiğimiz "İnanna'nın Yüceltilmesi" şiirinde ise başrolde tanrıça yerine Enheduanna'ya görmekteyiz. Ur şehrindeki tapınağından isyancı Lugal-Anne tarafından sürgün edilmesini anlatan Enheduanna, bu isyancının durdurulması için hizmetinde bulunduğu tanrılardan yardım istemiştir.⁵⁷ Şiirin 88- 91. satırlarında Lugal-Anne'nin kendisini kovmakla yetinmeyip, tapınakta büyük tahribatlar oluşturduğunu tanrılara şikâyet eden Enheduanna'nın bu suçlaması arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. R. North tarafından tapınak alanında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Sargon dönemine tarihlenen büyük bir tahribata rastlanılmış olması Enheduanna'nın aktardıklarını desteklemektedir.⁵⁸ Muhtemelen isyancı Lugal-Anne, Enheduanna'yı şehirden ve kutsal mekânından uzaklaştırmakla kalmamış aynı zamanda ona dair fiziksel izleri de yok etmeye yönelik yıkıcı faaliyetlerde bulunmuştur.

Enheduanna Sumer ve Akad inançlarını kaynaştırmak için İnanna ile İstar'ı birleştiren ilahi ve şiirler dışında 42 tapınak ilahisi de kaleme almıştır. Nippur, Ur ve Lagaş şehirlerindeki kraliyet arşivlerinde ele geçirilen bu ilahilerin her biri Sumer ve Akad'ın farklı bir tapınağına hitap etmektedir.⁵⁹ Bu ilahiler aracılığıyla kültürel birlik mesajı vermenin yanı sıra Sumerlilerin ritüellerini, tanrılar ve tanrıçalar hakkındaki bireysel düşüncelerini ve eski Mezopotamya teolojisinin ilgi çekici örneklerini de sunmuştur.⁶⁰ Onun şiirleri daha sonraki ilahi yazarlarına örnek olmuştur. Enheduanna'nın ilahileri ve şiirleri yüzyıllar sonra Eski Babil Çağı'nda (MÖ 1800) tekrar popüler hale gelmiş ve kopyalarla çoğaltılmıştır.⁶¹

Sonuç

Sami kökenli Akadlıların Mezopotamya'ya gelişi ve Sargon liderliğinde Sumer şehir devletlerini ele geçirmeye başlamasıyla birlikte bölgede siyasi ve kültürel değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bölgedeki en önemli siyasi değişim

⁵⁵ Meador, 2000: 114.

⁵⁶ Meador, 2000: 134.

⁵⁷ Hallo - Dijk, 1968: 29.

⁵⁸ Hallo - Dijk, 1968: 27; 57.

⁵⁹ Benjamin, 2019: 23.

⁶⁰ Meador, 2000: 69 - 70.

⁶¹ Çığ, 2019: 13.

şehir devlet yapısının yerini çok kültürlü ve merkezi yönetim anlayışına sahip imparatorluğun alması olmuştur. Sargon Mezopotamya'nın güneyindeki Sumerliler ile kuzeyindeki Samileri tarihin bilinen ilk imparatorluğu olan Akad İmparatorluğu'nun çatısı altında birleştirmiştir. Ancak Mezopotamya'nın ilk tarihi halkları olan Sumerliler ve Akadlılar arasındaki teolojik ve filolojik farklılıklar imparatorluğun gerçek anlamda birleşmesine engel oluyordu. Sargon askeri seferlerle ortadan kaldıramayacağı bu engeli aşmak için Sami kökenli ismini bilmediğimiz kızına Sumerce "Cennetin Süsü" anlamına gelen Enheduanna unvanını vererek onu Sumerliler için önemli bir kült merkezi olan Ur şehrine başrahibe olarak göndermiştir. Hayatının büyük kısmını geçirdiği Ur'daki tapınağında Enheduanna'nın yegâne görevi Sumer ve Akad inançlarını birleştirmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Sumer dilini ustalıkla kullanarak kültürel birliği empoze eden ilahiler kaleme almıştır. Enheduanna tanrı Nanna'nın başrahibesi iken tanrıça İnanna'yı yücelten ilahi ve şiirler yazarak, muhtemelen Sumerlilerin İnanna'sı ile Sargon'un koruyucu tanrıçası İstar'ı kaynaştırıp, birleştirerek babasının Sumer ve Akad ülkeleri üzerindeki hakimiyet iddiasını tanrısal destek ile meşrulaştırmayı amaçlamıştır.

Sargon'un Mezopotamya hegemonyası için bir elçi ve uzlaştırıcı olarak çalışan Enheduanna Sumer inancında önemli bir yere sahip olan kutsal evlilik törenini ihmal etmeyerek Sumer Ay tanrısı Nanna'nın eşi Ningal'ın rolünü üstlenmiştir. Enheduanna Mezopotamya'nın tümünün inanabileceği bir tanrılar panteonu düzenleyerek dünyadaki ilk istikrarlı, çok kültürlü ve çok dilli imparatorluğun ruhani temellerinin atılmasına yardımcı olmuştur.

Kısaltma

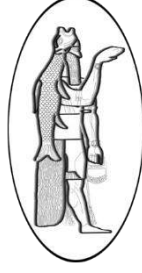
MAD: Materials for the Assyrian Dictionary.

Kaynakça

- ALBRIGHT, W. F., 1925. "A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire", *Journal of the American Oriental Society*, 45, ss. 193-245.
- BENJAMIN, D. C., 2019. "The Impact of Sargon & Enheduanna on Land Rights in Deuteronomy", *Biblical Theology Bulletin*, 49/1, ss. 22- 31.
- BERTMAN, S., 2003. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Oxford University Press, New York.
- BOTTERO, J. – KRAMER, S. A., 2019. *Mezopotamya Mitolojisi*, Çev.: Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BUREN, E. D., 1944. "The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia", *Orientalia*, 13, ss. 1- 72.
- CRAWFORD, H., 2015. *Ur: The City of the Moon God*, Bloomsbury Publishing, London.

- ÇIĞ, M. İ., 2019. "Sumer İlahileri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek- Ercüment Yıldırım- Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss. 9- 18.
- GADD, C. J., 1951. "En-an-e-du", *Iraq*, 13/1, ss. 27- 39.
- GLAZ, S., 2020. "Enheduanna: Princess, Priestess, Poet, and Mathematician", *The Mathematical Intelligencer*, 42/2, ss. 31- 46.
- GÜNBATTI, C., 1997. "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anaticum*, 3/1, ss. 131- 155.
- HALLO, W. W. - DIJK, J. J. A., 1968. *The Exaltation of Inanna*, Yale University Press, New Haven.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 1994. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- KILIÇ, Y. - DUYSUŞ, H. H., 2009. "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/1, ss. 159- 178.
- KILIÇ, Y. - UNCU, E., 2011. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar – Aphrodite Örneği)", *History Studies*, 3/1, ss. 183- 201.
- KINAL, F., 1983. *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KÖROĞLU, K., 2012. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 1963. "Cuneiform Studies and the History of Literature: The Sumerian Sacred Marriage Texts", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 20, ss. 485- 527.
- KRAMER, S. N., 2002. *Tarih Sumer'de Başlar*, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 2018. *Sümerler Mitolojisi İ.Ö. Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma*, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 2016. *Sümerler Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Çev.: Özcan Buze, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- KRIWACZEK, P., 2012. *Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization*, Thomas Dunne Books St. Martin's Press, New York.
- LEGRAIN, L., 1936. *Ur Excavations*, Vol. 3, Oxford University Press, London.
- MEADOR, B. S., 2000. *Inanna, Lady of Largest Heart: Poems of The Sumerian High Priestess Enheduanna*, University of Texas Press, Austin.
- MEMİŞ, E., 2019. "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek- Ercüment Yıldırım- Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss. 115- 140.
- POSTGATE, N. J., 1992. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*, Routledge, London.

- ROUX, G., 1992. *Ancient Iraq*, Penguin Books, London.
- SALLBERGER, E., 1969. "Notes Breves no.16", *RA*, 63, ss. 179- 180.
- TETLOW, E. M., 2004. *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society*, Vol.1, The Continuum International Publishing Group Inc, New York.
- ÜNSAL, V., 2019. "MÖ III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek- Ercüment Yıldırım- Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss. 41- 62.
- WEADOCK, P. N., 1975. "The Giparu at Ur", *Iraq*, 37/2, ss. 101- 128.
- WESTENHOLZ, A., 1999. "The Old Akkadian Period: History and Culture", *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, Ed.: Walther Sallaberger - Aage Westenholz, Universitätsverlag and Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, Freiburg.
- WESTENHOLZ, A., 2002. "The Sumerian City-State" *A Comparative Study of Six City-State Cultures: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre*, Ed.: Mogens Herman Hansen, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Copenhagen, ss. 23- 42.
- WESTENHOLZ, J. G., 1983. "Heroes of Akkad", *Journal of the American Oriental Society*, 103/1, ss. 327- 336.
- WESTENHOLZ, J. G., 1997. *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Penn State University Press, Eisenbrauns.
- WINTER, I. J., 1987. "Women in Public: The Disk of Enheduanna, The Beginning of the Office of EN-Priestess, and the Weight of Visual Evidence", *La Femme dans le Proche Orient Antique*, Ed.: J.M. Durand, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- WOOLLEY, S. L., 1965. *Excavations at Ur*, Thomas Y. Crowell Company, New York.

ESKİ ÖN ASYA HUKUKUNDA AĞAÇLARA VERİLEN ÖNEM
THE IMPORTANCE ATTACHED TO TREES IN ANCIENT NEAR EAST
LAW

Hasan Ali ŞAHİN

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of History

hasahin@erciyes.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7391-7598

Şerife KOÇYİĞİT

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
Ph.D. Candidate, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of History

serifekocyigit04@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3301-8349

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **30.07.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **08.09.2021**
Sayfa-Pages : **439 – 456.**

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.976411>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ŞAHİN, Hasan Ali – KOÇYİĞİT, Şerife, “Eski Ön Asya Hukukunda Ağaçlara Verilen Önem”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 439 – 456.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
439 – 456
Araştırma Makalesi / Research Article

ESKİ ÖN ASYA HUKUKUNDA AĞAÇLARA VERİLEN ÖNEM THE IMPORTANCE ATTACHED TO TREES IN ANCIENT NEAR EAST LAW

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN – Şerife KOÇYİĞİT

Öz

Eski Ön Asya coğrafyasında yaşayan pek çok medeniyet ağaçlara sosyal, ekonomik, kültürel ve din alanlarında maddi ve manevi olarak her daim yer vermiş ve çeşitli anlamlar yüklemiştir. Yerleşik hayata geçişle beraber sosyal ve ekonomik hayat çerçevesinde Eski Ön Asya coğrafyasında yaşayan insanların başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olmuştur. Ağaçlar bölge insanların hem beslenme ihtiyaçlarında hem de barınma alanlarında kullanılmasından dolayı önem arz etmiştir. Özellikle tarımsal faaliyetlerde kullanılan meyve ağaçlarının ve çevrenin korunması için Mezopotamya ve Hitit medeniyetleri çeşitli yasa maddelerini meydana getirmişlerdir. Makale içerisinde Mezopotamya halklarından Sumer, Babil ve Asurlara ait olan kanunlar ile Anadolu coğrafyasında hüküm sürmüş Hititlerin ağaçlar ile alakalı yasa maddeleri incelenmiştir. Mezopotamya hukukunda Urukagina Reformu, Lipit-İstar Kanunları, Hammurabi Kanunları ve Orta Asur Kanunlarında ağaç ile alakalı yasa maddelerine yer verilmiştir. Hitit yasalarının ikinci bölümünü oluşturan "eğer bağlar" ifadesi ile başlayan kısımda ise ağaçlar ile ilgili yasa maddelerine değinilmiştir. Makale yöntem olarak

Abstract

Many civilizations living in the Ancient Near East geography have always given place to trees in social, economic, cultural and religious areas, both materially and spiritually, and attributed various meanings. With the transition to settled life, within the framework of social and economic life, the main livelihoods of the people living in the Ancient Near East geography were agriculture and animal husbandry. Trees have been important because they are used both for the nutritional needs of the people of the region and for sheltering areas. Mesopotamian and Hittite civilizations have created various laws for the protection of the environment and fruit trees used in agricultural activities. In the article, the laws belonging to the Sumerian, Babylonian and Assyrian peoples of Mesopotamia and the laws related to the trees of the Hittites who ruled in the Anatolian geography were examined. In Mesopotamian law, the Urukagina Reform, Lipid Ishtar Laws, Hammurabi Laws and Middle Assyrian Laws included the laws related to trees. The second part of the Hittite laws, starting with the phrase "if bonds", deals with the articles of law related to trees. The article has

“Mezopotamya’da ağaç” ve “Mezopotamya Kanunlarında ağaç”, “Hititlerde ağaç” ve “Hitit Kanununda ağaç” olmak üzere çeşitli alt başlıklara ayrılarak çalışılmıştır. Makalenin amacı Eski Ön Asya coğrafyasında Mezopotamya ve Hitit toplumlarında gerek halk tarafından gerekse yönetim tarafından ağaçlara verilen önem ve bunun hukuki maddelere yansımalarını incelemek ve hangi kanun maddelerinde ağaçlar ile alakalı ne gibi hususlara yer verildiğini tespit etmektir.

been studied as a method by dividing it into various sub-headings as "Tree in Mesopotamia" and "Tree in Mesopotamian Laws", "Tree in Hittites" and "Tree in Hittite Law". The aim of the article is to examine the importance given to trees by the people and by the administration in the Mesopotamian and Hittite societies in the Ancient Near East Asia and its reflection on the legal articles and to determine what kind of issues related to trees are included in which law articles.

Anahtar Kelimeler: Ağaç, Kanun, Mezopotamya, Hitit.

Keywords: Tree, Law, Mesopotamia, Hittite.

Extended Abstract

Trees have always been on earth since the existence of humanity and have always been an indispensable part of human life and have always preserved their importance both materially and spiritually. Many civilizations living in the Ancient Near East geography have always included trees in the social, economic, cultural and religious areas, both materially and spiritually. The Mesopotamia region in Ancient Near East includes the Tigris and Euphrates rivers, which are expressed as between two rivers, and it is known that the people's main livelihood is from these rivers. The effects of the Euphrates and Tigris rivers on people in many areas of economy, trade, transportation and social are also reflected in the resources. The Euphrates and Tigris rivers have contributed to the formation of new agricultural and wooded areas by providing the necessary water source for agriculture. Mesopotamia is used for the area that includes the Euphrates and Tigris rivers and means between two rivers, surrounded by the Taurus Mountains in the north, the Persian Gulf in the south, the Zagros Mountains in the east and the Syrian Desert in the west. The people of the region made their living mainly from agriculture and animal husbandry. Therefore, the importance given to agricultural lands and animals is quite high. One of the elements that come to mind when it comes to agriculture has been trees. The date palm is the tree species that grows the most in Mesopotamia and contributes the most to its economy. Relatively less visible trees than the date palm were pomegranate, fig, apple, and vine trees. Among the trees that grow in the river valleys are willow, poplar and tamarisk trees. Cedar wood was primarily preferred for timber repair. However, since the cedar tree was not very common in Mesopotamia, it was imported from other regions. In Mesopotamia, besides the interregional trade, the laws related to agricultural areas and trees are included in the laws, since people make their living from agriculture and animal husbandry activities. Sumerian, Babylonian and Assyrian civilizations from Mesopotamia were among the first societies to work in legal terms. The purpose of the laws is to prevent damage to trees and products obtained from trees. Urukagina Reform, Lipit Ishtar Laws, Hammurabi Laws and Middle Assyrian Laws were included and the articles of law related to wood were also explained. From the statements in the Mesopotamian law articles, we can have

information about what kind and amount of punishment will be imposed in case of damage to trees, the responsibilities of gardeners who are in planting and planting duties, and the rights and responsibilities of tree owners. The tree not only remained as a material element used in agriculture and social life, but also had an important place in the arts and literature of many civilizations such as Sumerian, Babylon, and Assyria with its paintings, motifs and images.

The Hittites, who were present in Central Anatolia in second millenium B.C. continued their lives in the capital city of Çorum Hattusha. Hittites are known as the local people of Anatolia. The Hittite people mostly made their living from agricultural activities on the land. The Hittites, who were an agricultural society, took their agricultural lands under protection with laws. In these agricultural lands, the amount given to fruit trees is quite high. They have based their economic power largely on agricultural activities by making the agricultural factor an important discipline in the state system since the beginning of the year. Thanks to the edicts, letters, mythological stories and songs, magic texts and economic documents among the Hittite tablets, we get information about the names of trees. The Hittites did not dominate a geography like in Mesopotamia. Anatolia had a continental climate feature surrounded by high mountains. The source of income of the Hittite state was agriculture and animal husbandry. Therefore, fruit and vegetable gardens and wooded areas were very important for the Hittite economy. Since the Hittite geography did not have the resources suitable for irrigated agriculture at that time, it was mostly interested in horticulture and viticulture. Grape and apple trees took the first two places among the fruit trees benefited by the Hittite society. Since the economic structure of the Hittites, one of the ancient Anatolian peoples, was formed by vineyard and garden agriculture, the importance given to fruit trees was high and laws were created in Hittite laws to prevent crimes related to fruit growing and viticulture. The Hittite Law consists of two large series of tablets. Half of these laws, consisting of approximately 200 articles, begin with the phrase "if a man" and the other half with the phrase "if bond". In the section starting with the phrase "if vineyard", heavy fines were demanded for damage to fruit trees. Some legal provisions have been adapted for the cultivation and protection of not only fruit trees but also other trees. Hittite law is similar to Sumerian, Babylonian, Assyrian and Torah law. A social order was established through laws in the Hittite geography, with Boğazköy-Hattuşaş being the center in the millennium. Information about the economic structure was obtained through Hittite laws. It has been determined that the prominent elements in the Hittite economic life were agriculture, fruit growing, animal husbandry, handicraft and mining. Laws for the protection of vineyards, fruit trees and field agriculture among the properties that were not transferred took their place in the Hittite laws. Hittite law articles aimed to protect the social order of the Hittite society.

Among the sources from which we will learn about Mesopotamian law, the work titled "Sumerian, Babylonian, Assyrian Laws and Ammi-Şaduqa Edict" published by Mebrure Tosun and Kadriye Yalvaç is important. In the work, Urukagina Reform, Lipid Ishtar Laws, Hammurabi Laws and Middle Assyrian Laws are included and the laws related to the tree are also explained.

Among the modern sources we have used in the section about the Hittites in the article, Fiorella Imparati's work named "Hittite laws" and Hayri Ertem's "Flora of Hittite Period Anatolian according to Boğazköy texts" are among the important sources.

The aim of the study is to examine the importance given to trees by both the people and the administration in the Mesopotamian and Hittite societies in the Ancient Near East Asia, and its reflection on the legal articles, and to determine what matters related to trees are included in which law articles.

Giriş

İnsan yeryüzü üzerinde önce konargöçer bir hayat sürmüş ardından Neolitik Çağ olarak adlandırdığımız MÖ 10.000'ler civarında yerleşik hayata geçmiştir. Bununla birlikte insan yaşadığı çevrenin önemli bir parçası haline gelmiş ve bölgenin nehir göl, ağaç, toprak gibi coğrafi imkânlarından yararlanmaya başlamıştır. Çiçeği, yaprakları dalları ile ağaç, tarihi çağlardan beri insan hayatında önemli bir parçadır. Ağaç sadece maddi bir unsur olarak yer almamış aynı zamanda çeşitli eski kavim ve semavi dinlerde manevi bir unsur olarak yer etmiştir. “İlahi Nizam” olarak bilinen Sumerlerin “ME” adını verdiği düzende hiyerarşik şekilde Tanrılar-İnsanlar-Hayvanlar-Bitkiler yer almıştır.¹ En eski kutsal ağaç formunda yer alan “Hayat Ağacı” ise Sumer, Babil, Hurri, Hitit, Asur, Frig, Mitanni ve Ururtu gibi pek çok medeniyette kültürel ve dini bir motif olarak görülmüştür.² Dallarıyla gökyüzüne doğru uzanan ve kökleriyle yerin derinliklerine kadar inen hayat ağacı sonsuzluğu simgeleyen bir anlamda kullanılmıştır.³ Ağaçlara verilen önem Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam dinlerinde de görülmektedir. Yahudilerin her yeşil ağacın altında ilahlarına ibadet ettiği kaynaklarda dile getirilmiştir. Yine Yahudilikte sukot bayramında ağaç dalları kullanılmıştır. Hıristiyanlıkta ise çam ağacı yeni yılı sembolize etmiştir. İslam dininde de önemli bir yer tutan ağaca örnek olarak Kur'an-ı Kerim'de hurma üzüm incir ve zeytin ağaçları verilmiş ve ayetlerde bu ağaçların üzerine yemin edilmiştir. Yine Kur'an'da ağaçların ilahi bir lütuf olarak yaratıldığı ve canlıların yaşam alanlarına olumlu etkisi olduğu vurgulanmıştır. (Nahl 16:10,11- Neml 27:60)⁴

Eski Ön Asya'da Mezopotamya⁵ bölgesi iki nehir arası olarak ifade edilen Dicle ve Fırat Nehirlerini içerisine almaktadır ve halkının başlıca geçim kaynaklarını bu nehirlerinden sağladığı bilinmektedir. Ekonomi, ticaret, ulaşım ve sosyal pek çok alanda Fırat ve Dicle nehirlerinin insanlar üzerindeki etkisi kaynaklara da yansımıştır. Mezopotamya halkı Kuzeydoğu'da Dicle ve Zagroslar arasında kalan bölgede Dicle nehrinin kollarının aktığı köşe de iklim ve bitki örtüsü yönünden oldukça yararlanmışlardır. Dağ eteklerinde meşe ve çam ağaçları yetişip insanlar buğday, arpa, meyve ve sebze gibi ürünler yetiştirerek verim kazanmışlardır. Fırat ve Dicle nehirleri tarım için gerekli su kaynağını sağlayarak yeni tarım ve ağaçlık alanlarının da oluşmasına katkı sağlamışlardır.⁶ Mezopotamya'da insanlar bölgeler arası ticaretin yanı sıra geçimini özellikle tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlamıştır. Bundan dolayı tarım alanları ve ağaçlara verilen önem fazla olup Mezopotamya hukukuna da yansımış ve yasa maddelerinde yer almıştır. Yasa maddelerinin amacı ağaçların ve ağaçlardan elde edilen ürünlerin zarar görmesini engellemektir.

¹ Arslantaş, 2009: 408.

² Selçuk, 2019: 125.

³ Kılıç - Eser, 2017: 136.

⁴ Tanyu, 1988: 456-457.

⁵ Mezopotamya kelime anlamı ile Antik yazarların Fırat ve Dicle nehirlerinin ortasında bulunan, bugünkü Irak bölgesinin bir bölümünü tanımlayan mesos (orta) ve potamos (ırmak) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturdukları bir isimdir. Köroğlu, 2011: 11-12.

⁶ Arslantaş, 2009: 406-407.

Mezopotamya hukukuna dair bilgi edineceğimiz kaynaklar arasında Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç tarafından yayınlanan “*Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*” adlı eser önemlidir. Eserin içerisinde Urukagina Reformu, Lipit-İstar Kanunları, Hammurabi Kanunları ve Orta Asur Kanunlarına yer verilerek ağaç ile alakalı yasa maddeleri açıklanmıştır.⁷

MÖ 2000’de Orta Anadolu’da varlık gösteren Hititler, başkent Çorum Hattuşaş bölgesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hititler Anadolu’nun yerel halkı olarak bilinmektedirler.⁸ Hitit halkı geçimini çoğunlukla toprak üzerinde tarımsal faaliyetlerden sağlamışlardır. Tarım toplumu olan Hititler tarım arazilerini yasalar ile koruma altına almışlardır. Bu tarım arazileri içinde meyve ağaçlarına verilen oldukça fazladır. ⁹ Hititlerde MÖ 2000 yılın II. yarısından itibaren devlet sistemi içerisinde tarım faktörünü önemli bir disiplin haline getirerek ekonomik gücünü büyük oranda tarımsal faaliyetlere dayandırmışlardır. Bu sistem zamanla bir kültür haline gelerek gelecek nesillere aktarılmıştır.¹⁰ Hitit ekonomisinin başlıca geçim kaynağını meyve ağaçları sağlamıştır. Meyve ağaçlarına verilen zarar için ağır para cezaları Hitit yasaları aracılığı ile talep edilmiştir.¹¹

Hitit yasaları Boğazköy’de bulunan iki önemli tablette yer almaktadır. Bu yasalar 100’er maddeden oluşan iki seri halinde bulunmaktadır. İlk 100 serilik maddeler “*eğer bir adam*” diye başlarken, ikinci 100 serilik maddeler ise “*eğer bir bağ*” diye başlayan tarım ve hayvancılık konularını kapsayan maddelerden oluşmaktadır.¹²

Makale içerisinde Hititler ile alakalı bölümde faydalandığımız modern kaynaklar arasında Fiorella Imparati’nin “*Hitit yasaları*” adlı eseri ile Hayri Ertem’in “*Boğazköy metinlerine göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası*” adlı eseri önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Çalışmanın amacı Eski Ön Asya coğrafyasında Mezopotamya ve Hitit toplumlarında gerek halk tarafından gerekse yönetim tarafından ağaçlara verilen önem ve bunun hukuki maddelere yansımalarını incelemek ve hangi kanun maddelerinde ağaçlar ile alakalı ne gibi hususlara yer verildiğini tespit etmektir.

Mezopotamya’da Ağaç

Mezopotamya Fırat ve Dicle nehirlerini içine alan ve iki nehir arası anlamına gelmekte olan, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılmaktadır.¹³ Bölge halkı geçimini ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık üzerinden sağlamıştır. Bu yüzden tarım arazilerine ve hayvanlara verilen önem oldukça fazladır. Tarım denilince akla gelen unsurlardan birisi ise ağaçlar olmuştur. Hurma ağacı Mezopotamya’da en çok yetişen ve ekonomisine en çok

⁷ Tosun - Yalvaç, 1989: 5-6.

⁸ Memiş, 2013: 45.

⁹ Erkut - Reyhan, 2012: 81-82.

¹⁰ Demirel - Sevim, 2012: 202.

¹¹ Kılıç - Başol, 2015: 41.

¹² Dinçol, 1990: 84; Memiş, 2013: 243.

¹³ Köroğlu, 2011: 11-12.

katkıyı veren ağaç türüdür.¹⁴ Hurma ağacına nispeten daha az görünen ağaçlar arasında nar, incir, elma ve asma ağaçları vardı. Bu ağaçlar Mezopotamya'nın sıcak ikliminden olumsuz etkilenebiliyordu. Bundan dolayı hurma ağaçlarının gölgesi diğer hassas nitelikteki ağaçları koruma görevi de üstlenmiştir.¹⁵ Mezopotamya'nın sıcak iklim koşullarından dolayı meyve ağaçlarının çok olmaması ona verilen önemi daha da fazla artırarak kanunlara yansımaları sağlamıştır.

Nehir vadilerinde yetişen ağaçlar arasında söğüt, kavak ve ılgın ağaçları yer almaktadır. Crawford MÖ 5. Binyılın sonlarından itibaren bölgeye başka yerden palmiye ağaçları getirildiğini belirtmektedir. Kereste onarımı içinde öncelikle sedir ağacı tercih ediliyordu. Fakat sedir ağacı Mezopotamya'da pek bulunmadığından başka bölgelerden ithalatı yapılıyordu. Güney Mezopotamya'da Sumerler tarafından kullanılan en yaygın meyve ağacı türü hurma ağaçlarıdır. Bazı Sumer heykelleri hurma çiçekleri veya hurmalardan oluşan demetleri ellerinde tutacak şekilde tasvir edilmiştir. Bununla birlikte Sargon öncesi Lagaş bölgelerinde hurmaya dair bilgiler sunulmuştur. Akad döneminden sonraki bazı ekonomik metinlerde şahsa özel hurma ağaçlarından bahsedilmektedir. En verimli şekli ile Güney Mezopotamya'da yetiştirilen hurma ağaçları sadece meyvesi ile değil aynı zamanda çekirdekleri ile kurutulan yaprak ve gövdesi ile de yakacak amaçlı kullanılmıştır.¹⁶ Nippur'da ele geçirilen Ur III. adlı metinde her bir ağaçtan elde edilen hurma miktarı ve hurma ağaçlarının gövdelerinden elde edilen kerestelerin miktarı hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilerin tabletlere kayıt edilmesi hurma ağaçlarından elde edilen ürünün verimliliği ve gövdelerinin ne amaçla kullanıldığını öğrenmemiz açısından önem sağlamaktadır.¹⁷

Hurma ağaçlarından faydalanılan diğer bir kısmı ise mimari alanlardır. Çeşitli mimari yapıların çatılarında hurma ağaçlarının gövdelerinden elde edilen hasır ve çamur tabakaları ile kaplanarak su geçirmez bir yüzey oluşturmuştur. Önemli mimari yapılar olan kraliyet binalarının çatılarında kullanılması için Lübnan ve Elam coğrafyasından sedir ağacından yapılan keresteler getirilmiştir. Örneğin III. Erken Hanedan dönemi Lagaş kralı Ur-Nanşe, Dilmun'dan gemiler ile sedir ağacı keresteleri getirtmiştir. Benzer şekilde Gudea'da Magan ve Maluhha bölgelerinden çeşitli ağaçları getirterek yapı malzemesi olarak kullanmıştır.¹⁸

Ağaçlar aynı zamanda Mezopotamya'da tıp ve eczacılık alanlarında çeşitli ilaçların yapımında kullanılmıştır. Sumer hekimlerin kullanmış oldukları ağaç bitkileri arasında söğüt, armut, incir, hurma ve köknar yer almıştır.¹⁹

Eski Ön Asya'da ağaç denilince akla ilk gelen unsurlardan birisi belki de Babil'in asma bahçeleridir. Bu asma bahçelerinin kim ve ne zaman yapıldığına dair araştırmacılar tarafından farklı görüşler ortaya konulmuştur. Klasik çağ araştırmacılarından Berossos, Strabon Asma bahçelerinin II. Nebukadnezarın yaptırdığını savunurken, Quintus Curtius Rufus ise Babili fetheden bir Asur

¹⁴ Kramer, 2002: 149.

¹⁵ Crawford, 2015: 55.

¹⁶ Crawford, 2015: 11-55.

¹⁷ Ellison, 1978: 211.

¹⁸ Crawford, 2015: 70.

¹⁹ Kramer, 1999: 87.

kralı tarafından yaptırıldığını öne sürmüştür. Herodot'da yine Tarih adlı eserinde MÖ 5. yüzyılda Babil kentini anlatırken asma bahçelerinden bahsetmemiştir. Günümüz araştırmacılarından Stephanie Dalley ise asma bahçelerini yaptıran kişinin Nineve'de Asurlu hükümdar Sanherib olduğu tezini öne sürmüştür. Sanherib'e ait metinlerde sadece üzüm ağaçları değil aynı zamanda servi, dut ve çeşitli meyve ağaçlarının yetiştirildiği belirtilmiştir.²⁰

Mezopotamya'da Asurbanipal döneminde Asurlulara ait rölyefler üzerinde nar, incir gibi meyvelerinin tasvirlerine yer verilmiştir. Rölyeflerden hareketle bölgede hurmanın yanı sıra nar incir erik ağaçlarının yetiştirildiği söylenebilir.²¹ Krallıklar tarafından bağ ve tarlaların tahsis edilmesi sebze ve meyve ağaçlarının yetiştirilerek doğrudan doğadan elde edilmesini sağlamıştır.²² Yeni Asur kabartmaları bol ağaç manzaraları ile tasvir edilmiştir. Kabartmalarda Asurbanipal'in bahçelerinde yetişen hurma simgelerine yer verilmiştir.²³ GIŞ (Ağaç) kelimesinin sık sık yer verildiği eserler arasında Asurnasirpal dönemine ait kabartmalar da vardır.²⁴

Orta Asur dönemine tarihlendirilen fildişinden yapılmış bir tarak üzerindeki oyulmuş tasarımda iki dalın büyüdüğü bir palmye ağacının tasviri yapılmıştır. Dönemin insanları etraflarında gördükleri ağaçları bir tasarım olarak eşyaların üzerlerine kazımış olabilirler. Eşyaların üzerine kazınan ağaç figürleri o dönemde yetişen ağaçlar hakkında bizlere bilgi sunmaktadır.²⁵ Ninive bölgesini temsil eden kabartmalarda meyve veren nar ağaçları, diğer ağaçlar ile birlikte gösterilmiştir. Kırsal bölgeleri tasvir eden kabartmalarda ise asma ve incir ağaçları gösterilmiştir. Ağaçlar Asur kabartmalarında çoğunlukla meyvesiz görünür. Meyve olanlarda ise en çok nar ağacı gösterilmiştir. Anlaşıyor ki Mezopotamya da hurmadan sonra en çok tüketilen meyve nar idi.²⁶

Mezopotamya'da tespit edilen ağaç türlerinden birisi GIŞ.LAM.GAL/butuntu şeklinde isimlendirilen kuruyemiş ağaçlarıdır. Bu kuruyemiş arasında özellikle fıstık önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde özellikle Gaziantep yöresinde meşhur olan fıstık, Mezopotamya coğrafyasında yetişmesi bakımından elverişli idi. İşme-Dagan Yasmah-Adad'a yazmış olduğu bir mektupta ⁴HAR (Subartu) ülkesinden fıstık getireceğini yazmıştır.²⁷

Neolitik Çağa kadar uzanan dönemde Mezopotamya'nın kuzey kısımlarında Çoğa Mami bölgesinin tepelerinde fıstık ağaçlarının tespiti yapılmıştır.²⁸

Mezopotamya'da günümüz ile kıyaslandığı zaman meyve ağaçlarının dikim ve yetiştirilme teknikleri birbirine benzemektedir. Erken hanedanlık döneminde dahi elde edilen tablet listelerinde elma, incir ve üzüm isimlerine rastlanılmıştır.²⁹ Erken hanedanlık döneminde hem Lugalbanda hem de

²⁰ Dalley, 1993: 1-9.

²¹ Ellison, 1978: 266.

²² Ellison, 1978: 300.

²³ Ellison, 1978: 13.

²⁴ Morello, 2016: 31-63.

²⁵ Ellison, 1978: 213.

²⁶ Ellison, 1978: 213.

²⁷ Ellison, 1978: 217.

²⁸ Arslantaş, 2009: 428.

²⁹ Ellison, 1978: 211.

Urukagina yönetimlerinde erzak olarak hurma ağaçlarından oldukça yararlanılmıştır.³⁰

Ağaç sadece tarım ve sosyal hayatta kullanılan bir maddi unsur olarak kalmamış, Sumer, Babil, Asur gibi pek çok medeniyetin mitoloji, sanat ve edebiyat alanlarında resimleri, motif ve imgeleri ile önemli yer tutmuştur. Örneğin Sumerce'de GIŞ olarak adlandırılan ağaç³¹ Sumerlerde yaşam ve ölüm arasındaki betimlemeyi simgelemiştir. Gilgamiş Destanı'nda Gilgamiş ölümsüzlük otunu bulup yaşamı sonsuz kılmak istemiştir. Sumerlerde bereket tanrısı Dumuzi ise hayat ağacı ile eşimsenmiştir. Mezopotamya'da sanat alanında betimlemesi yapılan ilk ağaçlar arasında palmiye, asma, selvi ağaçları yer almıştır. Babillerde *kiskanu*, olarak bilinen ağaç ise kutsal ağaç olarak kabul görmüş ve ağaç tapınımları yapılan bir simge haline gelmiştir. Bu durum aynı zamanda kaynaklarda kozmolojik bir durum olarak yorumlanmıştır. Kutsal ağaç imgesi Mezopotamya'da MÖ 4000'lerde ortaya çıkmış ve 2000 yıl boyunca Mısır Yunanistan İndus olmak üzere Eski Yakındoğu'nun pek çok alanına yayılmıştır. MÖ 2000 yılının ortalarında Geç Asur Tukulti-Ninurta döneminde Geç Asur ağacı ortaya çıkmıştır. Yeni Asur imparatorluğu döneminde de Yakın Doğu coğrafyasında 1. Bin yılsununa kadar yayılım göstermiştir.³²

Mezopotamya hukukunu incelediğimiz zaman ise Urukagina Reformu, Lipit-İstar Kanunları, Hammurabi Kanunları ve Orta Asur Kanunlarında “ağaç” kelimesinin geçtiği kanun maddelerini tespit etmiş bulunuyoruz.

Urukagina Reformunda Ağaç

Urukagina MÖ 24. yüzyılda Eski Sumer Döneminde Lagaş Şehir Devleti'nin yöneticiliği yapmış bir kraldır. İlk yazılı sosyal reform olarak kayda geçen Urukagina Reformu MÖ 2351-2342 yıllarına ait olduğu bilinmektedir. Urukagina'nın gerçekleştirmiş olduğu reformlar, Sumerlerin ve insanlık tarihinin temel reform hareketlerini meydana getirmiştir. Her ne kadar reform hareketi olarak geçse de yasa niteliği taşıyan maddeleri içerisinde barındırmaktadır.³³ Bu reformun ortaya koyulmasındaki asıl sebep ise Ur-Nanşe döneminde meydana gelen olumsuz etkilerden kurtulmaktır. Lagaşlılar bu yüzden Urukagina'yı kral seçtiler. Urukagina halkın can ve mal güvenliğini sağlamak ve adaletli bir ortam kurmak için yeni bir reform ortaya koydu.³⁴

Reformun ilgili kısmında Urukagina kral olmadan önce toplum hayatında meydana gelen aksaklıklar ve yetkili kişilerin yoksul insanların üzerindeki baskılarına ve yoksul halkın ağaç ve bahçelerine verdikleri zarara değinilmiştir;

“...Yiyecek (sağlanmasından) sorumlu olan sanga, yoksul ananın bahçesindeki ağaçları kestirerek meyvelerini alıp götürürdü...”³⁵

Urukagina yönetiminde kral olduktan sonra halkın can ve mal güvenliğini sağladığına dair bilgiler reform metninde yer verilmiştir. Ağaçlar ve bahçelerin korunmasına dair ise şu ifadeler yerilmiştir;

³⁰ Ellison, 1978: 269.

³¹ Ünal, 2016: 130.

³² Öz, 2018: 214-215.

³³ Kramer, 2002:111-116.

³⁴ Bilgiç, 1963: 107-108.

³⁵ Kramer, 2002: 411-417.

“...Yiyecek (sağlanmasından) sorumlu olan sanga, yoksul ananın bahçesine (ağaçları kestirip meyveleri almak amacıyla) girmeye (cüret) edemedi...”³⁶

İlgili ifadelerden anlaşılacağı üzere hayatını önemli oranda tarımcılık faaliyetlerinden geçiren halkın ağaç ve bahçelerine zarar verilmemesi ve yetkili kişilerin kendi güçlerini kullanarak yoksul halk üzerinde baskı yapmaması için Urukagina reformu yasa niteliğinde görev görmüştür.

Lipit İstar Kanunlarında Ağaç

Lipit-İstar M. Ö. 1920 yıllarında tahta geçmiş ve 11 yıl hüküm sürmüştür ve ismini verdiği bir kanun meydana getirmiştir. Nippur’da ele geçirilen kanunda ağaçlar ile ilgili şu hususlara değinilmiştir;³⁷

8. Madde: “Eğer bir adam, bir adama ağaç dikmek için geniş tarla verirse, o işlenmiş tarlayı meyve bahçesi haline getirmeyi tamamlamazsa (yapmazsa) bahçeyi diken adama ağaç dikmekte ihmal ettiği kısmı, onun hissesinin bir bölümü olarak ona verecektir.”³⁸

10. Madde: “Eğer bir adam, bir adamın bahçesinden ağaç keserse ½ mana gümüş tartacaktır.”³⁹

Lipit-İstar Kanununun 8. maddesinde bir kişinin bahçeyi alıp ağaç dikme görevini tamamlamaması halinde ceza olarak hisse üzerinden ödeme yapması gerektiği ifade edilmiştir. 10. madde de ise herhangi bir kişinin bahçesindeki ağaçlara zarar verilmesi halinde ceza olarak ½ mana gümüş ödeme yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

Hammurabi Kanunlarında Ağaç

MÖ 1728-1686 yılları arasında yöneticilik yapmış olan Hammurabi ismini vermiş olduğu Hammurabi kanunlarını meydana getirmiştir. Kanun ilk önce bir önsöz ardından kanun maddeleri ve en sonda sonsöz olmak üzere çeşitli kısımlardan oluşmaktadır.⁴⁰ Ağaçlara dair kanun maddelerinin yer aldığı ilgili kısımlar şunlardır;

59. madde: “Eğer bir adam, bahçe sahibi olmaksızın (izinsiz olarak) adamın bahçesinden ağaç keserse ½ Mana gümüş tartacaktır.”⁴¹

60. madde: “Eğer bir adam, bir tarlayı ağaç dikmek üzere, bahçivana verirse, bahçivana bahçeye (ağaç) dikerse dört yıl bahçeyi yetiştirecek, beşinci yıl bahçe sahibi ile bahçivana bunu eşit olarak bölüşecekler, bahçe sahibi hissesini seçip alacaktır.”⁴²

Hammurabi Kanunlarının 59. Maddesi bir kişinin başka bir şahsın bahçesindeki ağaçlara zarar vermesi halinde ceza olarak maddi ödeme yapması gerektiğini vurgulamıştır. 60. Madde ise Mezopotamya’da bahçe ve ağaç işleme görevlerine önem verildiğinin bir ispatı olarak kanunlarda yer edinmiştir. 60. maddede bahçivanın görevini layıkıyla yapması halinde de karşılığını eşit bir biçimde alacağı yasa ile güvence altına alınmıştır. Eski Babil döneminde bir

³⁶ Kramer, 2002: 411-417.

³⁷ Bilgiç, 1963: 109-111.

³⁸ Tosun - Yalvaç, 1989: 63.

³⁹ Tosun - Yalvaç, 1989: 64.

⁴⁰ Tosun - Yalvaç, 1989: 3-4.

⁴¹ Tosun - Yalvaç, 1989: 191.

⁴² Tosun - Yalvaç, 1989: 191.

bahçıvan ilk dört yıl boyunca bahçeyi/tarlayı ekme ve dikme için kullanmıştır. 5. yıldan itibaren ağaçlar meyve vermeye başladığından ürünler bahçıvan ve bahçenin sahibi arasında bölüşülmüştür.⁴³

Orta Asur Kanunlarında Ağaç

Ağaç kelimesine rastladığımız Mezopotamya kanunları arasında Orta Asur Kanunları da (MÖ 1500-1000)⁴⁴ yer almaktadır. Ağaçlar ile ilgili kanun maddelerinin yer aldığı ilgili ifadeler ise şunlardır;

12. Madde: “Eğer bir adam, komşusunun tarlasında, bahçe yapar, kuyu kazarsa, ağaçlar yetiştirirse, tarlanın sahibi bakıp (görüp) şikâyet etmezse bahçe, kurana serbesttir (kuranındır). Tarla gibi (bir) tarlayı bahçe sahibine verecektir.”⁴⁵

13. Madde: Eğer bir adam, kendinin olmayan bir toprakta, ister bahçe yapar, ister kuyu kazar, ister sebze veya ağaçlar yetiştirirse, onu suçlayıp ispat ederlerse, tarlanın sahibi gelir gelmez, (tarlayı) emeği ile beraber alacaktır (emeği düşünülmecektir).⁴⁶

Orta Asur Kanunlarının 12. maddesinde ağaç dikimi ve bahçe işleme görevlerinin değerli olmasından ötürü tarlanın sahibinin şikâyetçi olmaması halinde bahçeyi ve ağaçları işleyen kişinin o bahçeyi kullanımında serbest olduğu vurgulanmıştır. Ancak 13. madde de tarlanın sahibi şikâyetçi olursa bahçeyi işleyen kişi emeklerinden mahrum kalabilecektir.

Hititlerde Ağaç

Hitit çivi yazılı belgelerde GİŞ ideogramı veya Hititçe “taru-\daru” kelimesi ağaç manasında kullanılmıştır.⁴⁷ Hitit dönemi Anadolu coğrafyasında MÖ 1500’lerde Anadolu üzeri yoğun ağaçlık ve ormanlık alanlar ile kaplıydı. Hitit florası zengin bir yapıya sahipti. Çivi yazılı tabletlerde Sumerce ve Akadca ideogramda yazılmış pek çok ağaç ve bitki ismine yer verilmiştir⁴⁸;

Üzüm/Asma/ GİŞGEŞTIN;

Zeytin Ağacı/ GİŞSERDU/ GİŞZERTU(M);

İncir Ağacı/ GİŞMA/ GİŞPÈŞ;

Nar Ağacı/ GİŞNU[RMU]/ GİŞNU.ÜR.MA

Elma Ağacı/GİŞHAŞHUR/GİŞşamalu-;

Kaysı Ağacı/ GİŞHAŞHUR.KUR.RA;

Kiraz Ağacı/GİŞKAR-ŞU;

Hurma Ağacı/GİŞGİŞIMMAR-aş šešaš/GİŞIMMAR

Armut Ağacı/GİŞKarpina-;

⁴³ Ellison, 1978: 211-222.

⁴⁴ Good, 1967: 948.

⁴⁵ Tosun - Yalvaç, 1989: 257.

⁴⁶ Tosun - Yalvaç, 1989: 257.

⁴⁷ Ünal, 2016: 130.

⁴⁸ Ertem, 1987: 181, Ünar, 2018: 33-45.

Muşmula Ağacı ya da Kızılıcak/ GIŞŠENNUR;
 Kuşburnu Ağacı/ GIŞĥat(t)alkešna
 Badem Ağacı/ GIŞliti-/leti-/GIŞšešanna-;
 Fıstık Ağacı/ GIŞLAM.GAL/ GIŞLAM.ĥAL;
 Defne Ağacı/ GIŞalanza(n)-/ GIŞalaanzaš
 Çam Ağacı/ GIŞeya/ GIŞeja/ GIŞeian;
 Fıstık Çamı/ GIŞLI/ GIŞBU-RA-ŠI;
 Meşe Ağacı/ GIŞallantaru
 Sedir Ağacı/ GIŞERIN
 Ardıç Ağacı/ GIŞDAP-RA-A-NA/ DAPRĀNU
 Köknar Ağacı/ AŠUĥU;
 Selvi Ağacı/ GIŞZIHU/ GIŞŠU.UR.MAN
 Söğüt Ağacı/ GIŞkattakangaliya/ GIŞšišijam(m)a-;
 Şimşir Ağacı/ GIŞTŪG/ GIŞTAŠKARINNU;
 Abanoz Ağacı/ GIŞESI;
 Kavak Ağacı/ GIŞĥarāu/ Ā.SAL;
 İlgin Ağacı/ GIŞPainu-/ GIŞBINU/ GIŞŠINIG;
 Mersin Ağacı/ ĀSU/ AZU;
 Buhur Ağacı/ KANAKTU;

Hitit Dönemi Anadolu coğrafyasının yoğun ormanlık alanlar ile örtülü olduğu yazılı ve arkeolojik veriler üzerinden tespit edilmiştir. Örneğin Kraliçe Puduhepa'nın Arinna şehrinin Güneş Tanrısına etmiş olduğu duada Hitit bölgesinin etrafının hep sedir ağaçlarıyla kaplı ormanlar haline getirildiği belirtilmiştir.⁴⁹ Sedir ağacı sosyal ve dini hayat içerisinde de kullanılmıştır. Örneğin Tanrıça Hepat için düzenlenen ekmek törenlerinde sedir ağacından yapılan sofralar kurulmuştur.⁵⁰ Eski Anadolu'da Hitit halkının Kutsal Dağ inancında yer alan en önemli elementlerden birini yine ağaçlar oluşturmuştur.⁵¹

Hitit tabletleri arasında yer alan fermanlar, mektuplar, mitolojik hikâyeler ve şarkılar, büyü metinleri, ekonomik belgeler sayesinde ağaç isimleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Hititler Mezopotamya'daki gibi bir coğrafyaya hâkim değildi. Anadolu yüksek dağlar ile çevrili karasal iklim özelliğine sahipti. Hitit devletinin geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerinedir. Bu yüzden meyve sebze bahçeleri ve ağaçlık alanlar Hitit ekonomisi için oldukça önemliydi. Hitit coğrafyası o dönemde sulu tarıma elverişli kaynaklara sahip olmadığından daha çok bahçe ve bağcılık tarımı ile ilgilenilmiştir. Hitit toplumunun faydalandığı meyve ağaçları arasında ilk iki sırayı üzüm ve elma ağaçları almıştır. Üzümler

⁴⁹ Ertem, 1987: 87.

⁵⁰ Karauğuz, 2006: 55.

⁵¹ Hasdemir, 2020: 331.

tanrılar için yapılan ritüellerde şarap yapımında kullanılmıştır. Elma ağaçları ise coğrafi bakımdan yetiştirilmesi için elverişli idi.⁵²

Hitit mitolojik hikâyelerinde ağaçlar önemli bir yere sahiptir. Kaybolan Tanrı Mitosları olarak bilinen mitolojik hikâyelerde ağaçlar bolluğun ve bereketin simgesi olarak yer almaktadırlar. Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kulişişna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirça'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Tanrıça Hıanna'nın kayboluşu, Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısı'nın kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kulişişna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirça'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ve Tanrıça İnara'nın Kayboluşu mitoslarında tanrıların kaybolması ile birlikte bolluk ve bereketin düzeni kaçmış, ağaçlar kurumuş, kuraklık yaşanmış ve ekinler yetişmemiştir. Mitoslarda tanrıların geri gelmesi ve öfkelerini dindirmek için yapılan ritüellerde zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, gibi ürünler kullanılmıştır.⁵³

Hitit iktisadi yapısını bağ ve bahçe tarımcılığı oluşturduğu için meyve ağaçlarına verilen önem fazla olup Hitit kanunlarında meyvecilik ve bağcılık ile alakalı işlenecek suçların önüne geçilmesi için yasa maddeleri oluşturulmuştur.⁵⁴

Hitit Kanununda Ağaç

Hitit Kanunu iki büyük tablet serisinden oluşmaktadır. Yaklaşık 200 maddeden oluşan bu yasaların yarısı “*eğer bir adam*” diğer yarısı ise “*eğer bağ*” ifadesi ile başlamaktadır. Füzuran Kinal bu iki büyük tabletin Hitit yasasının tamamını oluşturmadığını ifade etmiştir.⁵⁵ Ele geçirilen 1. Tablet bireylerin kendi hukukunu ve mülkiyetini içerisine alan konulardan oluşmaktadır. 2. Tablet ise tarım arazisi ve tarım araçlarını kapsayan konuları içermektedir. Bu iki tablet dışında 3. bir tabletinde olabileceği kaynaklarda tespit edilmiştir.⁵⁶ Hitit yasaları Mezopotamya’da Hammurabi, Lipit-İstar ya da Ur-Nammu kanunları gibi bir kanun kitabı niteliğine sahip değildir.⁵⁷ Hitit Kanununun prolog ve epilog kısımları olmadığı için yasaları kimin çıkardığı veya hangi kral tarafından ekleme ve düzenlemeler yapıldığı tam olarak bilinmemektedir.⁵⁸ Ancak Hitit kralları eski Hitit döneminden kalan kanunları ihtiyaç halinde birkaç kere yeniden yazdırmışlardır. Hitit yasaları 1906-1912 kazılarında ortaya çıkarılmış,⁵⁹ yapılan arkeolojik kazılarda farklı nüshalar halinde bulunmuştur. Hitit kanunu Sumer, Babil, Asur ve Tevrat hukuku ile birbirine benzer niteliktedir.⁶⁰ MÖ II. Binde Boğazköy-Hattuşa merkez olmak üzere Hitit coğrafyasında yasalar aracılığı ile içtimai bir düzen kurulmuştur.⁶¹ Hitit yasaları aracılığı ile iktisadi yapı hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Hitit iktisadi

⁵² Ünar, 2019: 13-25.

⁵³ Ünar, 2018: 124-132.

⁵⁴ Reyhan, 2010: 79.

⁵⁵ Kinal, 1987: 149-150.

⁵⁶ Dinçol, 1990: 84.

⁵⁷ Dinçol, 1990: 85.

⁵⁸ Memiş, 2021: 19.

⁵⁹ Alp, 1947: 465.

⁶⁰ Kinal, 1987: 148-149.

⁶¹ Alp, 1947: 465.

hayatında öne çıkan unsurların ziraat, meyvecilik, hayvancılık, el işçiliği ve madencilik olduğu tespit edilmiştir. Nakledilmeyen mülkler arasında bağ, meyve ağaçları ve tarla ziraatının korunması için yasa maddeleri Hitit kanununda yerini almıştır.⁶² Hitit yasa maddeleri Hitit toplumunun sosyal düzeninin korunmasını amaçlamıştır.⁶³

Hititler din ve mitoloji alanında öğeler bakımından Anadolu'nun Güney doğusu ve Kuzey Suriye bölgesinde varlık göstermiş Hurriler aracılığı ile Mezopotamya'dan Anadolu'ya aktarım yapmışlardır. Hititler yasa maddeleri bakımından da Mezopotamya hukukundan etkilenmiş ve kendi yasalarında kullanmış olabilirler.⁶⁴

Hititlerde ağaçlar ile alakalı yasa maddeleri şunlardır;

50. Madde: Nerik'te, Arinna'da, Ziplanta'da hüküm süren ... adamı, her ülkedeki din adamları, onların evleri muaf <olsunlar> ve onların 'hissedarları' luzzi'yi yerine getirsinler. Arinna'da on birinci ay geldiği zaman, on[un evinin]kapısında bir Eja ağacı görülebilen mu[af] <tır>⁶⁵

50. Maddeye göre Nerik, Ziplanta ve Arinna'da yaşayan ... adamı ve din adamlarının eja ağacı yetiştirmesi ve 11. aya gelindiğinde eja ağacının evlerinin önünde görülmesi halinde vergiden muaf oldukları belirtilmektedir. Eja ağacının kaynaklarda çam ağacı olduğu tahmin edilmektedir. Ülkede refah, huzur ve bereketi simgelemektedir. Eja ağacının yetiştirilmesine teşvik için vergiden muafiyet sağlanmıştır.⁶⁶

101. Madde: Eğer bir bağı [ya da] bir bağ çubuğunu ya da bir ... ağacını [ya da soğanları bi]ri çalarsa, eskiden [bir bağ için bir şeqel gümüş, bir bağ çubuğu için bir şeqel gümüş, [bir ... ağacı için bir şeqel gümüş, bir çile soğan için bir şeqel gümüş [veriliyordu] ve [...]sının üzerine bir değnek vuruyorlardı: [eskiden böy]le yapıyordu ve şimdi, eğer özgür bir adam <ise>altı şeqel gümüş versin ve eğer bir erkek köle <ise> üç şeqel gümüş versin ⁶⁷

101. Maddeye göre Bir bağdaki üzümleri ya da ağacındaki meyveleri ya da bir çile soğanı çalan kişiye 1 şeqel gümüş ve ...sının üzerine bir değnek sopa vurulması cezası uygulanmıştır. Kanun maddesinde yapılan değişiklik üzerine bu durum değişerek maddede yer alansını üzerine vurulan sopa cezası kaldırılmış; bunun yerine özgür erkekler için 6 şeqel gümüş, erkek köleler için ise 3 şeqel gümüş para cezası uygulanmıştır.

102. Madde: Eğer herhangi biri pınardan/göletten bir ağaç çalarsa, eğer (çaldığı) 1 GUN ağaç ise 3 şeqel gümüş verir. 2 GUN ölçüsünde ağaç ise 6 şeqel gümüş verir. Eğer (çaldığı) 3 GUN ölçüsünde ağaç ise kralın mahkemesi(ne sevk edilmesi gereken bir durumdur).⁶⁸

⁶² Alp, 1947: 476.

⁶³ Dinçol, 1990: 85.

⁶⁴ Dinçol, 1990: 97.

⁶⁵ İmparati, 1992: 69-71.

⁶⁶ Ünar, 2018: 92.

⁶⁷ İmparati, 1992: 119.

⁶⁸ Karauğuz, 2018, s. 88.

102. Maddeye göre pınardan veya göletten ağaç çalınması durumunda ağacın ölçüsüne karşılık gümüş cezası uygulanmıştır. 3 GUN ölçüsünde bir ağacın çalınmasında halinde kralın mahkemesine sevk gerçekleşmiştir.

103. Madde: Eğer herhangi biri, ağaçlık bir alandan ağaçları çalarsa, eğer (bu hırsızlığın boyutu) 1 gipeşsar'lık ölçüsünde ise tekrar onları diker ve 1 şeqel gümüş verir. Eğer (bu hırsızlığın boyutu) 2 gipeşsar'lık ölçüsünde ise onları tekrar diker ve 2 şeqel gümüş verir.⁶⁹

103. Maddeye göre ağaçların bulunduğu 1 gipeşsar'lık ölçüsündeki araziden yapılan hırsızlık karşısında ceza olarak ağaçların tekrar dikilerek 1 şeqel gümüş verilmesi gerektiği, 2 gipeşsar'lık ölçüsündeki araziden yapılan hırsızlık karşısında ise ağaçların tekrar dikilerek 2 şeqel gümüş verilmesi gerektiği hükmü kanun maddesinde yer verilmiştir.

104. Madde: [Eğer bir bağı <ya da> bir elma ağacını <ya da>] bir dağ elmasını ya da bir ... ağacını keserse, [... şeqel gü]müş versin ve <böylece suç> evinden uzaklaştırır.⁷⁰

104. Maddede Hititlerin meyve ağaçlarına verdikleri önem oldukça açıktır. Bir elma yada ağacının kesilmesi halinde şeqel gümüş cezası uygulanarak suçun tekrarının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

105. Madde: [Eğer biri bir ateş yakarsa ve (kendi)<ateşi> mey[ve] içindeki [bir bağı] içte yakalarsa, eğer bağları, dağ elmalarını ya da ... [ağaçlarını] yakarsa, bir ağaç için (6) altı şeqel gümüş versin, ekini yeniden eksin. ve<böylece suç> evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle <ise>, üç şeqel gümüş versin.⁷¹

105. Maddeye göre bir kişinin meyve ağaçlarının olduğu bir bağı yakması halinde ceza olarak her bir ağaç için 6 şeqel gümüş vererek yeniden ekmesi hükmü verilmiştir. Yangını gerçekleştiren erkek bir köle ise 3 şeqel gümüş ödeme cezası uygulanmıştır.

106. Madde: Eğer kendi ekin alanına biri ateş taşarsa ve meyveli <bir ekin alanı içine><onu> salarsa <ve> o alan yanarsa, kim onu yakarsa, o zaman kendisi için yanmış alanı alsın, ama iyi bir alanı alanın sahibine versin ve <o> kendisi için <onu> biçsin.⁷²

106. Madde 105. Maddenin devamı niteliğindedir. Bir kişi eğer bir arazide yangın çıkarır ve meyveli araziye zarar verirse, tarlası yanan kişiye iyi bir ekin alanı verecektir ve yanan ekin alanını kendisi alarak cezasını çekecektir.

107. Madde: Eğer bir kişi ekilmiş bağlara koyunları salarsa ve <bağlara> zarar verirse, eğer meyveli <iseler> bir IKU için on şeqel gümüş versin ve <böylece suç> evinden uzaklaştırır, ama eğer boş <iseler> üç şeqel gümüş versinler.⁷³

107. Maddeye göre bir kişi eğer ekili bir tarlaya ya da meyveli bir bağa koyunlarını salarsa bir IKU alan için koyunların sahibi tarla sahibine 10 şeqel

⁶⁹ Karauğuz, 2018, s. 88.

⁷⁰ İmparati, 1992, s. 121.

⁷¹ İmparati, 1992, s. 121-122.

⁷² İmparati, 1992, s. 123.

⁷³ İmparati, 1992, s. 123.

gümüş verecektir. Eğer arazi boş ise koyunların sahibi tarla sahibine 3 şeqel gümüş ödeme yapacaktır.

108. Madde: Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa, eğer yüz ağaç <ise>, altı şeqel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştır: ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir<bağ ise>ve bazı bağ çubuklarını çalarsa, üç şeqel gümüş versin.⁷⁴

108. Maddeye göre çevresi çitlerle çevrili bir bağdan 100 adet ağaç çalan kişiye 6 şeqel gümüş ceza verilmesi gerektiği, çevresi çitlerle çevrili olmayan bağdan asma çubuğu çalan kişiye ise 3 şeqel gümüş ceza verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

109. Madde: Eğer bir fidanlıktan meyve ağaçlarını biri bir tarafa koyarsa <el koyarsa>, eğer yüz ağaç <ise>, altı şeqel gümüş versin.⁷⁵

109. Maddeye göre bir fidanlık alandan 100 adet meyve ağacı fidanının çalınması halinde 6 şeqel gümüş ceza verilecektir.

124. Madde: Eğer herhangi biri, söğüt ağacını (?) çalarsa, 3 şeqel gümüş versin. (Böylece) evine salıverilir, (serbesttir). Eğer herhangi biri yüklediği kağnıları (ekili) tarlaya bırakırsa, her kim onu çalmışsa 3 şeqel gümüş versin. (Böylece) evine salıverilir, (serbesttir).⁷⁶

124. Maddeye göre ağaçlara verilen önem ile alakalı kısımda herhangi birinin söğüt ağacını çalması halinde ceza olarak 3 şeqel gümüş vermesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bağ ve bahçelerde yer alan ağaç ve bitkilerden elde edilen ürünler Hitit ekonomisinin başlıca geçim kaynağıdır. Bu yüzden Hitit yasaları içerisinde meyve ağaçlarının korunması ve zarar görmesini engellemek adına yasa maddeleri düzenlenmiştir. Meyve ağaçlarına verilen zarar için ağır para cezaları yasalar aracılığı ile talep edilmiştir.⁷⁷ Sadece meyve ağaçları değil diğer ağaçlarında yetiştirilmesi ve korunması için bazı yasa maddeleri uyarlanmıştır.

Sonuç

Eski Ön Asya coğrafyasında ağaçlara verilen önem oldukça fazlaydı. İnsan hayatının vazgeçilmez bir parçası olan ağaçlar sosyal, ekonomik, kültürel, din gibi pek çok alanda maddi ve manevi olarak varlığını daima korumuştur. Ağaçlara verilen önemin ispatı olarak Mezopotamya halklarından olan Sumerler Babiller ve Asurlular'ın kanunların da ve eski Anadolu halkı olan Hititlerin yasalarında ağaçlar ile alakalı hukuki maddelerde yer verilmiştir. Ağaçların yasa maddelerinde yer tutmasının başlıca nedenleri arasında bölge halkının geçimini ağırlıklı olarak tarım üzerinden sağlaması gelmektedir. Meyve ağaçlarından elde edilen ürünler hem besin ihtiyacı hem de ticari bir kaynak olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Mezopotamya ve Anadolu'da ağaçların sadece meyvesinden değil aynı zamanda gövde kısmından da yararlanılarak barınma ve eşya yapımında kullanılması sağlanmıştır. Ağaçların maddi bir unsur olarak yer

⁷⁴ İmparati, 1992, s. 125.

⁷⁵ İmparati, 1992: 125.

⁷⁶ Karauğuz, 2018: 90.

⁷⁷ Kılıç-Başol, 2015: 41.

almasının yanı sıra din mitoloji edebiyat gibi alanlarda da manevi anlamda önemli bir simge görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu sebeplerden dolayı ağaçlar insan hayatının daima içinde yer alarak korunması için kanunlarda yer edinmiştir. Yasa maddeleri içinde yer alan ifadelerden hangi bölgelerde hangi ağaç türleri yetiştiği, ağaçlara verilen zarar karşısında ne tür ve ne miktarda ceza alınacağı, ağaç sahiplerinin hakları ve ağaçların ekim ve dikim görevlerinde bulunan bahçıvanların sorumlulukları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Gerek meyvesi gerekse görünümü ile dünyanın ve insanların huzur kaynağı olan ağaçların eski çağda olduğu gibi günümüzde de öneminin sürdürülmesi için çaba ve gayret gösterilmeli bu yönde çalışmalar yapılmaya devam edilmelidir.

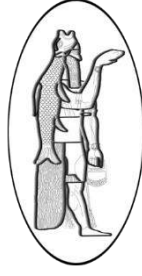
Kaynakça

- ALP, S., 1947. "Hitit Kanunları Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5, ss. 465-482.
- ARSLANTAŞ, Y., 2009. "Mezopotamya'nın Faunası ve Florası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elazığ, ss. 405-430.
- BİLGİÇ, E., 1963. "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21/3-4, ss. 103-119.
- CRAWFORD, H., 2015. *Sümer ve Sümerler*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- DALLEY, S., 1993. "Ancient Mesopotamian Gardens and the Identification of the Hanging Gardens of Babylon Resolved", *Garden History*, 21/1, ss. 1-13.
- DEMİREL, S. - SEVİM, U., 2012. "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 6, ss. 200-211.
- DİNÇOL, A. M., 1990. "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi", *Anadolu Araştırmaları*, ss. 83-100.
- ELLISON, E. R., 1978. *A Study Of Diet in Mesopotamia (c.3000 - 600 BC) And Associated Agricultural Techniques And Methods Of Food Preparation*, Doctoral Thesis, Institute Of Archaeology, University Of London, London.
- ERKUT, S. - REYHAN, E., 2012. "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, ss. 80-86.
- ERTEM, H., 1987. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GOOD, E. M., 1967. "Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law", *Stanford Law Review*, 19/5, ss. 947-977.

- HASDEMİR, H. K., 2020. “Seme Visit as an Example of Mountain Cult in Sivas Reflected into the Present”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XLVIII, ss. 324-345.
- IMPARATI, F., 1992. *Hitit Yasaları*, Çev.: E. Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara.
- KARAUĞUZ, G., 2006. *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- KARAUĞUZ, G., 2018. *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KILIÇ, Y. - BAŞOL, S., 2015. “Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Bazı Ahşap Nesnelere”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2/6, ss. 28-58.
- KILIÇ, Y. - ESER, E., 2017. “Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı (Ölümsüzlük Sembolü Olarak Bazı Bitki, Su ve Hayvanlar)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, ss. 122-156.
- KINAL, F., 1987. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KÖROĞLU, K., 2011. *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 1999. *Tarih Sümerle Başlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 2002. *Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2013. *Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2021. “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, ss. 1-37.
- MORELLO, N., 2016. “A Giş On a Tree: Interactions Between Images And Inscriptions On Neo-Assyrian Monuments”. Ed.: M. Hilgert, *Understanding Material Text Cultures : A Multidisciplinary View*, Materiale Textkulturen 9.
- ÖZ, C., 2018. “Kültürel Süreklilik Bağlamında Antikçağ’dan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56, ss. 214-215.
- REYHAN, E., 2010. “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, ss. 65-82.
- SELÇUK, H., 2019. *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Kitaparası Yayınları, İstanbul.
- TANYU, H., 1988. <https://islamansiklopedisi.org.tr/agac>.
- TOSUN, M. - YALVAÇ, K., 1989. *Sumer Babil Asur Kanunları Ve Ammi Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÜNAL, A., 2016. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

ÜNAR, Ş., 2018. *Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÜNAR, Ş., 2019. “Hitit Dönemi Anadolu’sunda Meyve Ağaçları”, *Anasay*, 9, ss. 13-25.

ESKİ HELLEN LİTERATÜRÜNDE İLAHİ CEZALANDIRMANIN TEZAHÜRÜ OLARAK VEBA METAFORU: İKİ ÖRNEK

METAPHOR OF PLAGUE IN ANCIENT GREEK LITERATURE AS A MANIFESTATION OF DIVINE PUNISHMENT: TWO CASES

Muzaffer DEMİR

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History

dmuzaffer68@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7270-2317

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 31.07.2021

Kabul Tarihi-Accepted Date : 02.09.2021

Sayfa-Pages : 457 – 479.

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.976942>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DEMİR, Muzaffer, “Eski Hellen Literatüründe İlahi Cezalandırmanın Tezahürü Olarak Veba Metaforu: İki Örnek”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 457 – 479.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
457 -479
Araştırma Makalesi / Research Article

ESKİ HELLEN LİTERATÜRÜNDE İLAHİ CEZALANDIRMANIN
TEZAHÜRÜ OLARAK VEBA METAFORU: İKİ ÖRNEK
METAPHOR OF PLAGUE IN ANCIENT GREEK LITERATURE AS A
MANIFESTATION OF DIVINE PUNISHMENT: TWO CASES

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

Öz

Bu makale, Eski Hellen literatüründe vebanın mecazi kullanımına dair iki eser üzerine odaklanmaktadır. Bu eserler Homeros'un *Ilias* (Ἰλιάς) destanı (I.1-487) ve Sophokles'in *Oidipous Tyrannos* (Οἰδίπους Τύραννος) tragedyasıdır (1-215). Bu çalışmalarda Tanrı veya Tanrı(ça)ların aracılığıyla bir toplum üzerine veba gönderilmesi, *miasma* olarak adlandırılan insanoğlunun kirleten, ritüel olarak saflığı bozan ve ahlaki açıdan tiksindirici eylemleriyle bağlantılandırılmaktadır. Bu bağlantı açıklığa kavuşur kavuşmaz, bir kent veya toplumu ilahi güçlerin gözünde *miasmadan* saflaştırmak ve böylelikle vebadan kurtarmak için girişimlerde bulunulması gerekmektedir. Bunun sonucunda günahkar faaliyetleriyle vebayı tetikleyen veya tetikleyenlere karşı yaptırımlar uygulanmaktadır. Böylelikle veba vurgusunda bulunmak ızdırap çekmekte olan toplumdaki neyin arındırılması veya defedilmesi gerektiğini tanımlama yöntemine dönüşmektedir. Bunun için öncelikle Tanrı veya Tanrı(ça)lara şükredilmesi gerekmektedir. Bu mecazi kullanım içinde günümüzde de kullanılan 'bir musibet bin nasihatten iyidir' deyiminin izlerine de rastlanmaktadır. Veba teması ilahi güç veya güç(ler) tarafından tehdit altındaki

Abstract

This article concentrates on two works in ancient Greek literature concerning the use of plague as a metaphor. These works are Homer's *Iliad*/Ἰλιάς (I.1-487) and Sophocles' *Oedipus Tyrannus* /Οἰδίπους Τύραννος (1-215). In these works, a plague, which can be inflicted upon a society by the agency of the God or the Gods, is connected to the defiled, ritually impure, morally repugnant deeds of human beings, called as *miasma*. Once this connection has been clarified, attempts have to be made in the eyes of divine powers to cleanse a city or a society from *miasma* and so save from the plague. As a result of this, sanctions are put into place against the person or persons whose sinful agency triggered the plague. Pointing out to plague thus turns out to be a way of identifying what needs to be purged or expelled from the suffering community. In order to do this, first of all, they had to sacrifice to the God or the Gods. Within this metaphorical use, one could see the traces of the expression that 'one affliction is better than thousands of advice'. Although the theme of plague are used as a metaphor in the service of a threatened social identity by a divine power or powers, the analysis of the

sosyal bir hüviyetin hizmetinde bir mecaz olarak kullanılmasına rağmen, ilgili metinlerin analizinden vebaların doğası ve toplum üzerine etkileri hakkında da bazı bilimsel açıklamalarda bulunabilmekteyiz. Bu metinlerdeki deliller aynı zamanda Eski Hellenlerin, MÖ XIII. yy.'ın ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülen Troia Savaşları öncesinden itibaren veba hastalıklarına maruz kaldıklarına da işaret etmektedir.

relevant texts also offers some scientific explanations concerning the nature of plagues and its effects on the society. The evidence in these texts also shows that ancient Greeks were suffering from plagues before the Trojan Wars, supposed to have occurred during the second half of the XIIIth century.

Anahtar Kelimeler: Veba, Homeros, Sophokles, Metafor, Eski Hellen Edebiyatı.

Keywords: Plague, Homer, Sophocles, Metaphor, Ancient Hellenic Literature.

Extended Abstract

It is known that starting from ancient times, all of the diseases connected to the word of 'plague' had been resulting in serious crises and affecting the public health. On the other hand, there appears to be numerous examples related to the use of plagues as metaphor of divine punishment in ancient literature long before the ones seen in the sacred books of Judaism, Christianity and Islam based on one God. Homer's Iliad seems to be the first work in Western Literature narrating the use of the metaphor of plague deriving from the divine wrath and the punishment. The Epic of Iliad starts with a scene of divine punishment; plague strikes the Greek army besieging the walls of Troy. Plague mentioned here is not a disease spreading from one person to another but manifest itself as a result of bad moral actions. What is meant by a moral result is the sinful and sacrilegious actions of the humanity that deserve the punishment by the God or the Gods. The guilt/polluting action/crime committed is explained by the word of miasma. Miasma is an unhealthy action leading to the feeling of moral pollution in a society; a society is chronically exposed to the polluted or the contagious air causing plague till the guilty person or the persons are punished or sacrificed as retaliation in the eyes of the God or the Gods. Miasma, that is the guilt committed, is equated with the suffering or the disaster. Thus the ones committing miasma have to be aware of what they have done, return from their mistakes and satisfy the God or the Gods by offering their divine services and blessings. Only by doing what is necessitated, they could be able to save their society from the wrath of the Gods. In Iliad, Agamemnon, the King, is the one committing miasma; by seizing the daughter of the priest of Apollo and disrespecting him, he leads to the wrath of Apollo and his sending of the plague.

The theme of plague as metaphor is also described in Sophocles' tragedy, Oedipus Tyrannus; in the play, is again the King, Oidipous committing miasma. Tragedy, as in Iliad, begins with the description of communal destruction stemming from the plague and with the specific prayers to expel this disaster. People primarily implores to the intelligent King of Thebes, Oidipous, to save their lives. The King replies that he had already sent news to the Delphic Oracle to take advice concerning the plague. The Oracle in its reply points out to social/inner corruption, in other words to the miasma committed previously; the reason for miasma is that they never took the revenge of the assassination of their previous king, Laius. As for the Oracle, this miasma led to the disorder of the city and its life as a result of the plague. In order to save the city, the murderer or the murderers of Laius have to be found immediately and expelled from the city afterwards or an eye for eye to be taken and also the criminals had to accept their crimes. Upon this, Oidipous swears that he would be the agent of healing his society and do whatever is required to find the criminals. His behavior is respected accordingly. At the beginning, the King tries to solve the problem of the plague by intelligent ways. When these ways are not helpful,

he decides to find the criminals of miasma. Interestingly, in the end he has to face with the fact that he is responsible for the killing of Laius. At that moment his expectations fade away. When the King sees himself as the resource of infection, he blinds himself as a punishment, and when this does not satisfy his society he is expelled. So the society so far returns to its peaceful and healthy days. Similarly, Agamemnon, the King of Mycenae, gives back the concubine of Achilleus and so provides the resumption of the respect of the priest of Apollo, which results in the reconciliation both in communal level and in the eyes of the Gods. So life turns to normality. In both cases, the course of infection inflicted upon the army or the people in general is left to the initiative of the factor leading to the infection. To get rid of the plague is in the hands of both Kings; they are medicine, poison and also antidote. The fearful situation at the same time turns out to be the one negotiable. If the King is really responsible for the miasma, he has to find the ones committing it and protect the innocents. Despite all these efforts, the course and direction of the plague is still in the power of the God or the Gods. Even the Kings are not far away from the punishment of the divine sovereignty. Besides the metaphorical use of plague in both Homer's Iliad and Sophocles' Oedipus Tyrannus, the analysis of the relevant texts in these works reflects some scientific facts of social life concerning the plagues as well as the nature of the plagues. It appears that the contamination of the plagues from animals to human beings was more common in Ancient Greece.

Giriş

Antik dönemlerden itibaren 'veba' (*loimos/λοιμός*) kelimesi ile bağlantılı hastalıkların tamamının kamu halk sağlığı ve yol açtıkları krizler açısından ciddi sonuçlarının olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan veba belasının ilahi cezalandırma metaforu olarak kullanıldığı pek çok örneğe, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarından önceki literatürlerde de rastlanmaktadır. Homeros'un *Ilias/Ιλιάς* lirik destanı ilahi öfkeyle cezalandırmada veba metaforunun kullanıldığı ilk önemli aktarımlardan birisidir. Destan, veba felaketi sahnesi ile başlamaktadır; veba kuşatma altına aldıkları Troia surlarının gölgesinde büyük kısmı Akhaioi, Argeoi ve Danaoi halklarından oluşan toplu Hellen birliklerine darbe indirmektedir. Burada konu edilen veba, insandan insana bulaşan bir hastalık olarak değil, olayların ahlaki sonucunda tanrının veya tanrı(ça)ların cezası olarak tezahür etmektedir. Ahlaki sonuçtan kasıt insanların günah işlemeleri veya dine aykırı hareketlerde bulunmalarındır. Bu işlenen günah/leke/suç, *miasma* kelimesi ile açıklanmaktadır. *Miasma*, toplumda ahlaki olarak kirlilik duygusuna yol açan zararlı bir eylemdir; toplum, yanlış eylemde bulunmuş olan kişi veya kişiler tanrılar nezdinde adanarak ölüncüye veya cezasını çekerek telafi edinceye kadar, kronik olarak belaya veya salgın hastalığa yol açan mikroplu havaya maruz kalmaya devam etmektedir. *Miasma*, yani işlenen günah, çekilen ızdırapa veya belaya eşitlenmektedir. Dolayısıyla *miasmayı* işleyenlerin durumun farkına varması, hata veya hatalarından dönmesi, şükran duyguları ve ibadetlerini sunarak tanrı veya tanrı(ça)ları memnun etmek için gereğini yapmaları gerekmektedir. Ancak böylelikle tehdit altındaki toplumlarını kurtuluşa erdirebileceklerdir. *Ilias* destanında vebaya yol açan *miasmayı* işleyen Kral Agamemnon'dur; rahibinin kızına el koyarak ve onuruna dokunarak Tanrı Apollon'un öfkesine ve veba göndermesine sebep olmuştur.

Sophokles'in *Oidipous Tyrannos* (*Oidipous Týravnos*) tragedyasında da veba teması metaforik anlamda işlenmektedir; burada *miasmayı* işleyen yine Kral, yani Oidipous'dur. Tragedya, *Ilias*'da olduğu gibi vebadan kaynaklanan toplumsal yıkımın tanımı ve bundan kurtulmak için ısrarlı ve olağandışı dualarla başlamaktadır. Halk, öncelikle kendisini aklen ispatlamış olan Thebai kentinin kralı Oidipous'a hayatlarını kurtarması için yalvarmaktadır. Kral, halihazırda vebayla ilgili danışmak için Delphoi Kehanet Ocağı'na elçi gönderdiğini bildirmektedir. Kahin cevaben sosyal/iç yozlaşmaya, diğer tabirle eskiden işlenmiş olan *miasmaya* işaret etmektedir; *miasmanın* sebebi eski kralları Laios'un öldürülmesinin intikamının şimdiye kadar alınmamış olmasıdır. Kahine göre kentin hayatının vebayla sekteye uğramasının ve düzeninin alt üst olmasının sebebi de budur. Bir an önce Laios'un katilinin veya katillerinin bulunması, sürgün edilmeleri veya kanın kanla ödenmesi ve de suçluların suçunu kabul etmeleri gerekmektedir. Bunun üzerine Oidipous, ilahi iyileşmenin aracısı olmaya yemin etmekte, gereğini yapacağına söz vermektedir ve bu davranışı saygıyla karşılanmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde eski kralın öldürülmesinde kendi suçunun olduğu iddiasıyla yüzleşmek zorunda kalmakta, dolayısıyla beklentisi karşılanmamaktadır. Kral kendisini enfeksiyonun kaynağı olarak gördüğünde, kendisini körleştirerek cezalandırmakta, bu da yeterli gelmediğinde gereği üzere sürülmekte, toplumda barış, huzur ve sağlıklı olma durumuna en azından şimdilik kavuşulmaktadır. Benzer şekilde Mykenai kenti kralı Agamemnon da Akhilleus'a cariyesini geri vererek ve Apollon'un rahibine saygınlığını yeniden kazandırarak gerek toplumsal bazda gerekse tanrı(ça)lar nezdinde uzlaşma sağlanmakta, normale geri dönülmektedir. Her iki örnekte de ordunun veya halkın genelinin maruz kaldığı enfeksiyonun gidişatı enfekte olmaya yol açan etkenin insiyatifine bırakılmaktadır. Vebadan kurtulmak her iki kralın elindedir; onlar hem ilaç, hem zehir hem de panzehirdir.

Kralların günahının mecazi anlamda vebanın veya diğer doğal afetlerin sebebi olarak görülmesi Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'ı Kerim'de ve diğer pek çok klasik kaynakta işlenen bir temadır.¹ Vebanın tanrı veya tanrı(ça)/lar tarafından gönderilmesi veya ilahi bir kararın sonucu olması korkulacak bir durum olmanın yanısıra bir manada karşı konulamayacak ve de uzlaşılabilir bir hal almaktadır. Yanlışlarından dönerek sorumluluğun alınmasında ve uzlaşmanın sağlanmasında en çok iş, halkını temsil eden Krala düşmektedir. Kral, eğer asıl suçlu kendisi ise sorumluluğu almak ve dine ve tanrılara karşı işlenen suçlardan sorumlu olanları cezalandırmak, masumları korumak zorundadır. Ancak bütün bunlara rağmen felaketi veya veba/belayı devam ettirip ettirmemesi Tanrı veya Tanrı(ça)ların kudretine bırakılmaktadır. Kral da olsa ilahi kudretin cezası uzak değildir, artık ilahi hükümranlık devreye girmektedir.

Yukarıda da kısaca özetlediğimiz üzere Homeros'un *Ilias* destanı ve Sophokles'in *Oidipous Tyrannos* tragedyasında bahsi geçen veba temasının metaforik (mecazi) anlamı üzerine bazı modern çalışmalar yapılmıştır.² Biz bu

¹ Williams, 2017: 200 vd.

² Williams, 2017; Blickman, 1987; Renberg, 2017. Ayrıca bkz. Coughanowr, 1997; Dyson, 1973; Dimock, 1968; Finnegan, 1999. Ayrıca konuyla ilgili olarak bir Türkçe makale başlığı öne çıkmaktadır. Bu makalede, "Prehistorik Dönemde Veba Hastalığı" alt başlığı altında tarihi dönemleri de kapsayan Sümer, Hitit ve Eski Hellenlerde veba hastalığına kısa kısa ve dağınık atıflarda bulunulmuştur. Hatta aşağıda kısaca

çalışmamızda vebanın metaforik anlamını daha kapsamlı bir şekilde, özellikle her iki çalışmadaki benzerlikler üzerinden incelemekteyiz. Aynı zamanda her iki eserin ilgili metinlerinde metaforik anlam dışında sosyal yaşamın vebayla ilgili bazı bilimsel gerçekliklerinin de yansıtıldığını açıklamaktayız.

Ilias (Ιλιάς)

Homeros, MÖ XIII. yy.'ın ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülen Troia Savaşları'nın son bölümünü anlattığı *Ilias* destanının I. kitabının başlarında kısa bir veba anlatısına yer vermektedir. Savaşın başkomutanı Kral Agamemnon, Troia yakınlarında Khryse Adası'nda Apollon Tapınağı'nın rahibi Khryses'in kızı Khryseis/Briseis'e zorla el koyar. Ancak Khryseis, toplu Hellen ordusunun en meşhur savaşçısı Akhilleus'un cariyesidir. Akhilleus kraldan cariyesini kendisine teslim etmesini istese de reddedilir. Böylelikle Agamemnon ve Akhilleus arasında kavga başlar ve Akhilleus savaştan çekilir.³ Zeus ve Leto'nun oğlu Apollon, Kral tarafından kendisine saygısızlık edilen rahibinin yanında olaya müdahil olur ve toplu Hellen ordusuna ölümcül bir veba hastalığı göndermeye karar verir. Apollon'un Agamemnon'un ordusuna vebayı göndermesi şu şekilde aktarılmaktadır:

“Phoibos Apollon [Khryses]'in duasını duydu ve sırtındaki yayı ve örtülü sadağıyla Olympos'un tepelerinden öfkeyle aşağı indi. O yola çıkarken, öfkeli tanrının omzunda oklar şakırdadı; ve inişi akşam karanlığındaydı. Gemilerin karşısına oturdu ve gümüş yayından bir oku korkunç bir sesle fırlattı. [Ok] önce katırlara ve çevik köpeklere saldırdı; sonrasında keskin oklarını adamlara doğrultup defalarca vurdu. Sayılamayacak kadar birçok ateş, gece-gündüz ölüleri yakarak tüketti.” (Hom. *Il.* I.43-52).

Buradaki veba bölümü, esasta Agamemnon ve Akhilleus'un kavgasının vesilesi olarak tartışıldığından kısadır ancak önemlidir. Her iki karakter arasında gelişen dramatik olaylar üzerine yoğunlaşılsa da, bahsi geçen vebanın olayların gidişatını belirlemedeki rolünün dikkate alınması gerekmektedir. Ayrıca veba kısmının hikayenin ruhuna yakın, etik açıdan örnek teşkil ettiği görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle vebayı (*loimos/λοιμός*) başlatan Apollon'un öfkesi (*menis/μηνίς*) ve bu öfkesinin sebebi üzerinde durulması gerekmektedir. Kral Agamemnon, sosyal hiyerarşi içinde gerçekleşen çatışma içinde doğuştan kazanılmış hakla cariyeye el koymuştur. Diğer taraftan sonradan kazandığı askeri becerileriyle kendisini halka kabul ettirmiş ve halk kahramanı olan Akhilleus buna karşı çıkmıştır. Bu yönüyle Akhilleus sıradan birisi değildir, halkın bir parçası olan askerler ve de tanrı(ça)lar nezdinde önemli bir saygınlığa sahiptir. Bu sebeple kendisine yapılan saygısızlık karşısında, alt seviyedeki Akhilleus'un öfkesi (I.1) üst seviyede Apollon'unkini tetiklemekte (I.75) ve veba belasının gelmesine yol açmaktadır; her ikisinin öfkesini tahrik eden ve birleştiren Agamemnon'un Akhilleus'un cariyesine el koyarak sosyal

değineceğimiz Thukydides'in aktardığı salgın hastalığın veba olup olmadığının tespit edilemediği, aksini ortaya koyan akademik çalışmalar dikkate alınmadan iddia edilmiştir. Bu çalışmamızda ele aldığımız veba metaforu ile ilgili metinler de dikkate alınmamış, daha çok genel olarak Ortaçağ'daki veba metaforu kavramı üzerine odaklanılmıştır. Antik yazar isimleri de (Tukidides, Proskopius gibi) yanlış kullanılmıştır. Bkz. Sarıbaş, 2019: 2472-2476, 2485.

³ Hom. *Il.* I. 7-12.

normların dışına çıkmasıdır.⁴ Akhilleus ve doğrudan temsil ettiği toplu Hellen ordusu içinde böylesine bir durumun normal karşılanmadığı, soyutsal bazda ilahi müdahale veya cezalandırma motifi ile dile getirilmektedir.

Aslında Akhilleus ve yandaşlarına karşı yapılan ters bir hareketin (cariye ve ganimetlere istendiğinde kral tarafından el konulması) sadece moral bozukluğuna yol açmadığı aynı zamanda sosyal adetlerin düzenli işleyişi konusunda da moral çöküntüsüne sebep olduğu vurgulanmaktadır. Askerler arasında duygusal ve maddi risklerin yükseldiği bir ortamda, Apollon'un gönderdiği veba ile kral ve tairesi ikaz edilmektedir. Ancak kral yanlışından dönmeme konusunda ısrarcı olduğundan, Akhilleus kendisi ve askerlerini geri çekmeye karar verir⁵ ve sonuçta yürütülmekte olan savaş çıkmaza girer. Bir anlamda hem Akhilleus bu fiili manevrasıyla hem de ona destek veren Apollon normal bir hastalığın ötesinde veba salgını göndererek Agamemnon'u yanlışından döndürmeye çalışmaktadır.

Hmeros, ilgili satırlarında normal hastalık (*nousos/nosos* [νοῦσος/νόσος])⁶ ve salgın/veba (*loimos/λοιμός*) anlamındaki kelimeleri⁷ birer kez kullanmaktadır. *Loimos/λοιμός* (veba veya savaşla gelen ölüm, yıkım ve kargaşa) kelimesine vebayla bağlantılı olarak üç kez,⁸ Akhilleus'un savaştan çekilmesi sonucunda gerçekleşen karmaşa ile bağlantılı olarak ise sekiz kez başvurmuştur.⁹ Başlangıçta sadece hastalık olarak belirtilse de, 61. satırdan itibaren çok geçmeden etkisinin büyüklüğü, ordu içinde yayılması ve süresiyle salgın niteliğinde olduğu, dolayısıyla yıkıcı etkileri tam anlamıyla oturtulmaktadır. Bu tarzda kelime kullanımı ceza vurgusunu öne çıkarmaktadır. Cezadan kurtulmanın tek yolu bulunmaktadır, Agamemnon'un işlediği suçun veya yanlışlığın önce Akhilleus sonra da tanrı Apollon nezdinde telafi edilmesi gerekmektedir. Nihayetinde Kral vebayı önlemek için rahip Khryses'i serbest bırakarak geri göndermekte, Tanrı Apollon'a adaklar adayarak dualar etmekte, hediyelerle Khryseis/Briseis ve Akhilleus'a yakarılar yapılmasını sağlamaktadır; böylelikle Akhilleus, Tanrı Apollon'un desteğiyle neredeyse tanrı seviyesine çıkarılmaktadır.¹⁰ Aslında burada kralın da üstünde Tanrı Apollon olduğu vurgusu yapılmaktadır; kral istediği her şeyi kabul ettiremez, gerekirse onun ahlaki açıdan hoşgörülme bir davranışı tanrının yardımıyla düzeltilir mesajı verilmektedir. Uyarıcı veya düzeltici etken tanrı tarafından gönderilen veba ve vebanın yol açtığı yıkımdır.¹¹ Vebanın

⁴ Blickman, 1987: 2.

⁵ Hom. *Il.* I.62 *vd.*

⁶ Hom. *Il.* I.10.

⁷ Hom. *Il.* I.61.

⁸ Hom. *Il.* I. 67, 97, 456.

⁹ Hom. *Il.* I.341; XIII.426; XV.736; XVI.32, 75, 80; XVIII.450; XXI.134. Hmeros'tan sonra veba ile bağlantılı yıkım anlamında *loimos* kelimesinin kullanıldığı başka bir örneğe rastlanmadığı öne sürülse de (Blickman, 1987: 2), bu yanlış bir tespittir. Özellikle bkz. Apoll. II.5.9

¹⁰ Hom. *Il.* IX.158-161. Hmeros'un vezinlerinde öfke, öfkeyle bağlantılı veba, vebanın yol açtığı yıkım kavramlarının yanı sıra vebadan kurtulmak veya sona erdirmek için tanrılara yakarış ve dualara önem verilmektedir (Hom. *Il.* I.473; Blickman, 1987: 6). Hmeros'ta vebadan kurtulma vezinlerine Roma dönemi yazıtlarında da rastlanmaktadır (Renberg, 2017: 165-171).

¹¹ Blickman, 1987: 9.

tahribatının büyüklüğü cesetlerin gece gündüz dokuz gün boyunca üst üste yandıkları ateşlerle ortaya konulmaktadır.¹² Veba koşullarının Troia'ya saldıracak olan toplu Hellen ordusu üzerindeki moral bozucu etkisi gün geçtikçe daha fazla hissedilmekte ve orduyu bezdirmektedir. Savaşın sonucunu dahi kendi aleyhlerine etkileyebilecektir. Durum öylesine kötüdür ki, Akhilleus şu sözleri söyler: “*Agamemnon, lordum, savaş ve veba ile, gücümüzün yakında o kadar azalacağından korkuyorum ki, o zamana kadar ölmeyenlerimiz de mücadeleden vazgeçip evlerine yelken açmak zorunda kalacak*”.¹³

Buradaki tematik işleyiş içinde ilahi ceza metaforu olarak vebaya yer verilmesi, tanrı(ça)ların gazabından kurtulmak için sosyal normlara uygun olmayan yanlış davranışlardan sakınılması gerektiğine dair dini/ahlaki bir mesajı içermektedir; bu kapsamda değerlendirildiğinde döneminin sosyal yaşantısının bir olgusu olarak vebanın uydurulduğu ve efsane içine işlendiği anlaşılmaktadır. Apollon savaşta bilfiil taraf olmakta, savaşın bir enstrümanı olan oklarıyla uzaktan vurarak büyük ölçekte yıkıcı cezayı vermektedir; veba ve savaş, sadece analogiyle değil, teknik ok kullanımı gibi aynı zamanda mecazi (meczaz-ı mürsel) çağrışımlara dayanan ve dramatik etkisi olan kelime dağarcığı aracılığıyla da bir araya getirilmektedir.¹⁴ Bu toplu Hellen ordusunun liderliğini yaptığı Agamemnon'un günahkarlığının ya da kutsala saygısızlığının bir sonucudur. Bu bağlantı bir kez netleştirildiğinde eylemin bir sonraki aşamasına geçilecek ve veba felaketi tetikleyen kişi ve de destekçilerine yaptırımlar uygulanmaya başlayacaktır. İlahi ceza olarak veba temasına değinmek ayrıca acı çeken toplulukta nelerin temizlenmesi veya saflaştırılması gerektiğini belirlemenin bir yolu haline dönüşmektedir. Artık veba teması tehdit altındaki sosyal kimliğin veya düzenin hizmetine yönelik kullanılan ilahi bir metafordur. Günümüzde bir homeksüel hastalığı olarak görülen AIDS hastalığında da benzer yorumlar sergilenmektedir.¹⁵

Hmeros her ne kadar dini ve sosyal normlara karşı yapılan saygısızlığın uyarıcısı olarak ilahi veba cezasını destan kompozisyonu içine uydurarak entegre etmiş olsa da, veba salgınını Troia Savaşları dönemi sosyal yaşamının bir gerçekliği olarak görmüş ve tanımlamış olmalıdır. Ancak ilgili tematik kapsamı gereği vebanın belirtilerinden bahsetmemekte¹⁶ sadece katırların ve

¹² Hom. *Il.* I.52.

¹³ Hom. *Il.* I.59-61.

¹⁴ Michelakis, 2019: 23-24. Hesiodos'ta da (*Erg.* 238 vd.) benzer bir örneği rastlanmaktadır; adil olmayan bir kentin kralı açlığın (*limos*) ve vebanın (*loimos*) kurbanıdır; bir zamanlar hasat, sığır ve çocuk bakımından müreffeh olan kente bela geldikten sonra erkekler sönüp gider, kadınlar doğurmayı bırakır, evler-barklar azalır. Bu çöküşün vebanın sebep olduğu insan, hayvan ölümleri ve sonucunda gerçekleşen hasat kaybından kaynaklandığı açıktır. Aşağıda açıklayacağımız Sophokles'te de, kent yaşamının üç ana alanını (insan, hayvan, bitki) etkileyen genelleştirilmiş bela kavramı, Hmeros ve Hesiodos gibi daha önceki epik şairlerin başvurduğu arkaik bir anlayışın kalıntısıdır.

¹⁵ Williams, 2017: 197.

¹⁶ Diğer kaynaklarda da hastalık belirtilerinin tanımı yerine ceza olarak gönderilen vebadan bahsedilmektedir. Phleguesler Delphoi'ye saldırdığında ceza olarak yıldırım ve depremlerle birlikte vebaya maruz kalmışlardır (Paus. IX.36.3). Thebai kralı Amphion'un ailesinin maruz kaldığı veba için ayrıca bkz. Paus. IX.5.9. Kral Laomedon,

köpeklerin öldüğünü, erkeklerin de peşinden geldiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple veba salgınına yol açan hastalığın adını koymak zorlaşmaktadır. Bu vebanın her ne kadar sivrisinek veya çekirgelerden kaynaklandığı önerileri yapılsa da,¹⁷ Troas bölgesine özgü farelerden yayılma ihtimali daha yüksek gözükmektedir. Apollon'un veba gönderen tanrı olduğu ona atfedilen ve fare anlamına gelen Aiolis kökenli “*sminthos/σμινθος*”¹⁸ kelimesi ve *smintheus* sıfatı ile ifşa edilmektedir. MÖ II. yy. yazarlarından Ilionlu Polemon'a göre; Apollon Smintheus farelerin efendisi ya da veba taşıyan ve ekinleri yok eden farelere karşı koruyucu tanrıdır.¹⁹ Aslında bu sıfat Apollon'un hem yıkıcı (veba tetikleyicisi) hem de faydalı (veba önleyicisi) işlevlerine işaret etmektedir.²⁰

Antikçağda farelerin, tedavisi olmayan hıyarcıklı (bubonik) veba hastalığını yaydıkları bilinmektedir.²¹ Veba salgınlarının çoğu, yabancı ülkelere gemilerle gelen enfekte fareler aracılığı ile kentlere giriş kapısı olan limanlardan yayılmaktaydı.²² Bu sebeple Sminthiaların (Fare Tanrısı olarak Apollon'a tapınma yerleri) tamamının Rhodos dahil adalar ve kıyı/liman kentlerinde inşa

Apollon ve Poseidon Pergamon'un surları ördüklerinde ücretlerini ödemeyince Apollon veba (*λοιμός*) göndermiştir (Apoll. II.5.9).

¹⁷ Apollon'un hastalığı oklarla yaymasından ve savaş yapılan alanın Skamandros ve Simois nehirleri bataklık alanlarında bulunmasından sivrisineklerin iğnelerini çağrıştırdığına vurgu yapılmaktadır. Ancak sivrisinekler üzerinden diğer hayvanların taşıyıcı özelliği taşımalarının da dikkate alınması gerekmektedir; hastalık öncelikle katır ve köpek gibi hayvanlarda yayıldığından ilk önce hayvanlarda ölümlerin görüldüğü alphavirüs ailesinden olabileceği önerisinde bulunulmuştur. Bu öneriye rağmen farelerin de hastalığın yayılma sebeplerinden birisi olabileceği kabul edilmektedir (Tsoucalas *et al.*, 2014: 346). Sivrisinekle bağlantılı at ensefalomyeliti (*equine encephalomyelitis*) hastalığı önerisi için bkz. Bernheim-Zener, 1978: 11-14.

¹⁸ Ael. *Peri zoon idi.* XII.5.

¹⁹ Tanrı Apollon ya farelerin koruyucusu ya da yok edicisiydi ve hatta bazen fare şeklinde gözükebilemekteydi; ayrıca fareler aracılığı ile halkları ödüllendirebilmekte ve cezalandırabiliyordu (Hexterm, 2002: 367; Bernheim-Zener, 1978: 12-13). MS III. yy. gramer yazarı Zenodotos, Hom. *Il.* 97. satır okumasında sadece Apollon'un bu ağır vebadan kurtarabilecek kudrete sahip olduğu vurgusuna dikkati çekmektedir (Michelakis, 2019: 8).

²⁰ Strabon'a göre (XIII.1.48), Apollon Tapınağı'nın yakınında kümelenen fareler kutsal kabul ediliyordu. Aelianus (*Peri zoon idi.* XII.5), yanında fare heykelinin olduğu Hamaxitos'taki Apollon Smintheus Sunağı'nın yakınında fare yuvalarının olduğunu ve bunların halk tarafından beslendiklerini bildirmektedir; ayrıca o Smintheus Kültü ile ilgili iki mitolojik hikayeden bahsetmektedir. Birincisinde, binlerce fare Aioliyalıların ve Troialıların hububatlarına zarar vermiş ve hasat edilemeyecek duruma getirmiştir, Delphoi Kehanet Ocağı'nın tavsiyesiyle Apollon Smintheus Kültü'ne adaklarda bulunularak bu beladan kurtulmuşlardır. İkincisinde, Delphoi Kehanet Ocağı 'toprakta doğanların savaş açacağı' yerde koloni kurmaları yönünde Giritlilere tavsiyede bulunur; bunun üzerine Giritliler Hamaxitos'a gelir ve kamp kurduklarında yerden çıkan fareler kendilerine saldırır, bunu işaret olarak görerek kolonilerini burada kurarlar. Paroslu Skopas tarafından yapılan bir kült heykeli (Strab. XIII.1.48 ve Eustat. *Comm. Hom.* I.39) Apollon Smintheus'u tanrının önünde ve ayaklarının dibinde farelerle tasvir etmektedir.

²¹ Özellikle bkz. Sam. I.5.6; 6.5.

²² Prokopios (*Hyp. Pol.* II.22.9) MS VI. yy. Iustinianus Dönemi'nde vuku bulan vebanın limanlardan iç karaya yayıldığını bildirmektedir. Bu vebanın Girit üzerinden Troas bölgesine yayılmış olması ihtimali için bkz. Bernheim-Zener, 1978: 12.

edildikleri görülmektedir. Troas'ın yerel tanrısı olarak Apollon Smintheus kültüne, Hamaxitos, Khryse ve daha sonra Alexandria Troas gibi kıyı kentlerinde tapınılmaktaydı. Yukarıda alıntı yaptığımız Apollon Smintheus'un veba salgını yaydığı sahnenin Çanakkale Gülpınar Köyü (Kuzeybatı Troas'ta) yakınlarındaki Apollon Smintheus Tapınağı'nın yaklaşık iki kilometre batısındaki Khryse Kasabası'nda vuku bulduğu önerilmiştir.²³ Sonuçta, insanların ölümünden önce gerçekleşen hayvanların ölümü, etkilenen nüfusun çaresizliği ve kabul gören sosyal uygulamalardan sapmayı hızlandıran moral bozukluklulukları dikkate alındığında, Troia'daki veba salgınının tamamen edebi bir anlatım mekanizmasının parçası olmanın ötesinde gerçeği yansıtmaya olasılığı bulunmaktadır; çünkü ilgili bölgede farelerle yayılan veba üzerinden bir kült geleneği başlamış ve devamlılık göstermiştir. Troas Bölgesi'nde zaman zaman vuku bulan veba olgusunun tarihi bir gerçekliğin parçası olarak epik destan içine yansıtıldığı görülse de, kesin bir tarih verebilmek mümkün değildir.

Diğer taraftan Roma İmparatorluk Dönemi'nde Homeros'un metinleri üzerine mantık okumaları yapılmıştır. Gramerci Heraklitos, "*Homeros Problemleri*" başlıklı eserinin yaklaşık on bölümünü Homeros destanının açılış kısmına adanmıştır; aslında bu, Batı Edebiyatı'nda edebi bir vebanın günümüze kadar ulaşan en eski okumalarından birisidir.²⁴ MS 100 yılı civarında eserini yazan Heraklitos, Homeros'u daha önce eleştirenlerin eserlerini de okumuştur. Heraklitos, MÖ IV. yy.'da yazan Amphipolisli Zoilos'un *Ilias* I.50 hakkında yorum yaparken "*Apollon'un köpeklere ve katırlara veba saldırısını anlamsız ve uygunsuz*" bulması gibi eleştirilerine karşı Homeros'u savunmuştur. Aslında bu türden bir eleştirinin odak noktası genel anlamda dinsel saygısızlık ve daha özelde Apollon'un suçlu Agamemnon'u cezalandırması yerine ayırım gözetmeksizin masum Hellen askerlerinin büyük kısmını öldürmesidir. Heraklitos, daha ziyade, Homeros'taki vebayı yaz sıcağında havayı bulandıran buharlarla ilişkilendirmekte, dolayısıyla Roma döneminin tıbbi ortodokslarıyla tamamen uyumlu bir salgın hastalık olarak tanımlamaktadır. Rasyonel bir okuma yaparak vebanın yayıldığı mevsimin yaz olması gerektiğini belirtmekte ve dolayısıyla vebanın doğal bir fenomen olduğunu göstermek için tıbbi teori ve meteorolojiye başvurmuştur. Dolayısıyla Heraklitos'un metinsel saflık ve berraklık estetiği stratejisine dayalı okumasının odak noktası, yalnızca Homeros'un dini dindarlık veya tanrıları tasvirinin ahlaki bir anlatısı bağlamındaki itibarını değil, aynı zamanda rasyonel biçimde Homeros'un tıbbi, akılcı/bilimsel bilgi konusundaki itibarını kurtarmaktır.²⁵ Bu yorumdaki temel sıkıntı MS I. yy. Roma döneminde daha rasyonel ve tıbbi ortodoks entelektüel ortamında yaşayan Heraklitos'un, çok daha öncesine ait metni anakronik olarak yorumlamasıdır. MÖ VIII. yy. ikincisi yarısı Homeros döneminde rasyonel okumadan daha çok dini/ahlaki mesaj düşüncesinin daha ağır bastığının ve veba kısmına da bu bağlamda yer verildiğinin vurgulanması gerekmektedir.

²³ Nalimova, 2019: 80.

²⁴ Konuyla ilgili çalışma için bkz. Russell-Konstan, 2005.

²⁵ Heraklitos'un Homeros'ta veba okuması yorumu ve tartışması için bkz. Michelakis, 2019: 24-28.

Oidipous Tyrannos (Οιδίπους τύραννος)

Atinalı Sophokles (MÖ 496-406), çağdaşları Aiskhylos ve Euripides ile birlikte antik Hellen dünyasının en tanınmış tiyatro yazarlarından birisi olup, trajedi/drama sanatına bir çok yenilik getirmiştir. Toplamda 123 tiyatro oyunu yazdığı bildirilse de, bunlardan sadece yedisi tam metin olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.²⁶ Sophokles'in *Οιδίπους τύραννος/Oidipous Tyrannos/Oidipus Rex* trajedisini MÖ 430-425 yılları arasında yazdığı düşünülmektedir ki, aşağıda açıklayacağımız üzere Atina'da gerçek anlamda veba salgınının yaşandığı döneme denk gelmektedir. Sophokles, Homeros'ta olduğu gibi oyununa Kral Oidipous'un hegemonyasındaki Thebai'yi harap eden ölümcül veba sahnesi ile başlangıç yapmaktadır. Oyunun genel hatlarıyla üçte birlik kısmını oluşturan veba salgını sahnesi ana tema değildir, daha çok olaylar örgüsünün evrimine zemin hazırlamaktadır.

Oidipous, yanlışlıkla babasını öldüreceği, annesiyle evleneceği ve böylece kentine ve ailesine felaket getireceğine dair bir kehaneti yerine getiren Thebai kentinin mitolojik kralıdır. Onun hakkındaki bilgiler her ne kadar genelde MÖ V. yy. Hellen literatüründe yer alsa da, Homeros ve Hesiodos'un fragmanlarında kendisinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla tarihi bir kişilik olarak kabul edildiği takdirde, MÖ XIII. yy.'ın ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülen Troia Savaşları'ndan önceki dönemde yaşamış olma ihtimali dikkate alınmalıdır. Oidipous hikayesi *Oidipous Tyrannos* trajedisinin ana konusunu oluşturmaktadır, bunu yine Thebai ile bağlantılı *Oidipous Kolonos*'ta ve ardından *Antigone* oyun dizileri takip etmiştir. Oidipous, kendisiyle ilgili günümüze kadar ulaşan mitolojilerin en iyi bilinen versiyonunda Thebai Kralı Laios ve Kraliçe Iokasta'dan doğmuştur. Laios, oğlunun kentine felaket getireceğine dair kehaneti engellemek istemiş, bu yüzden bir çoban-hizmetçisini onu bir dağın yamacında terk ederek ölmesi için görevlendirmiştir. Ancak çoban, bebeğe acımış ve onu bir başka çobana büyütmesi için emanet etmiştir. Bu çoban da onu kendi çocukları gibi yetiştirmeleri için Kral Polybos ve Kraliçe Merope'ye evlatlık olarak vermiştir. Oidipous, Delphoi Kehanet Ocağı'ndan, gelecekte babasını öldürüp annesiyle evleneceği kehanetini öğrenmiş, ancak gerçek ebeveynlerinden habersiz Polybos'u öldürmenin ve Merope ile evlenmenin kaderinde olduğuna inanmıştır, bu yüzden de Thebai'ye gitmeye karar vermiştir. Thebai'ye doğru yola devam ederken, kentin kralının (Laios) yakın zamanda öldürüldüğünü ve kentin Sfenks'in insafına kaldığını görmüştür. Bu canavarın bilmesecine doğru cevap vermiş, onu yenmiş ve ölü kralın tahtına geçmiştir - ve aynı zamanda (farkında olmadan) annesi Iokasta ile evlenmiştir. Aşağıda da açıklayacağımız üzere Oidipous, yıllar sonra Thebai'deki vebayı sona erdirmek için Laios'u kimin öldürdüğünü bulmaya çalışmış ve kendisinin sorumlu olduğunu keşfetmiştir. Iokasta, oğluyla evlendiğini anlayınca kendisini asmıştır. Oidipous daha sonra onun elbisesinden iki iğne almış ve bunlarla kendisini kör etmiştir.²⁷

Tragedya oyunu tahlil edildiğinde, oyuna hakim olan Troia Savaşları öncesine ait önemli olayların geçmişte yaşanma ihtimali öne çıkmakta ve oyun metnindeki pek çok özellik tarihi göndermeler kapsamında

²⁶ Kousoulis *et al.*, 2012: 153.

²⁷ Oidipous miti için bkz. Graves, 1960: 105. altbaşlık.

yorumlanmaktadır.²⁸ Oyun içinde sergilenen ‘Thebai’de veba’ temasının ise gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. MÖ 430 yılında başlayan Atina vebasından dört yıl sonra bu oyunun sahne aldığı kabul edildiğinde, Sophokles Atina hayatının bir kesiti olan ve hala devam etmekte olan vebayı eserinde taklit ederek geçmişteki olaylar dizisi içine entegre etmiş, ya da iyileştirme tıbbına ilgi duyduğundan ötürü veba temasını kullanmayı tercih etmiş olabilir.²⁹ Halbuki Sophokles’in döneminin veba tıbbına gerçekten ilgi duyduğu ve vebayla ilgili birinci elden bilgi sahibi olduğuna dair öneriler tartışmaya açıktır.³⁰ Bu sebeple, kendisinin de şahit olduğu Atina vebasını oyununda taklit ettiği görüşü daha fazla destek bulabilir.³¹ Konumuz açısından asıl vurgulamamız gereken nokta, Thebai’de “dini krize” yol açan veba temasının işlenmesidir. Aşağıda açıklayacağımız üzere Sophokles’in böyle bir amaç doğrultusunda veba temasını kullanması için Thukydidés’in açıkladığı gerçek hayatın bir parçası olan Atina vebasından etkilenmesine gerek yoktur, ancak yine de seyirci kitlesi toplaması açısından etkili olabilir. Atina vebasının aynı zamanda Thebai’ye de yayılmış olması ihtimalinin dikkate alınması gerekmektedir.

Diğer taraftan Thukydidés, böylesine bir çaresizlik ortamında tanrı(ça)lara yakarıların faydası olmadığından ve aynı zamanda Sparta ile savaş ortamında vebanın Atina’yı vurmasından, dolayısıyla tanrı(ça)ların Sparta’nın yanında yer almalarından insanların tanrı(ça)lara olan inançlarını dahi yitirdiklerini vurgulamaktadır.³² Thukydidés, pek çok Atinalı sophist gibi, vebanın dini bir fenomenden daha çok bilimsel olduğunu düşünürken, Sophokles tam tersine vebanın ilahi bir tezahür olduğu görüşündedir. Onun tanrı(ça)larla ilgili meseleyi görmemezlikten gelmenin vebadan veya Atina’nın yenilgisinden daha ölümcül olacağı inancına binaen oyununu yazdığı öne sürülmüştür.³³ Her ikisinin veba tanımlamalarında kaçınılmaz olarak bazı kelime benzerlikleri olsa da, Sophokles edebi ve dini vurgulamalarda bulunarak sadece insanları vuran (168) veba belasından bahsetmemektedir; bu bela aynı zamanda hasata (25, 171), büyük baş hayvanlara (26) ve hatta kadınların doğumuna (26-27, 173-174) da zarar vermektedir. Bu üç özelliğe doğa üstü felaketlerin tanımlanmasında genel olarak rastlanmaktadır, antik literatürde geçen beddua

²⁸ Finnegan, 1999: 30-31.

²⁹ Griffith, 1993: 107-108. Homeros, Aiskhylos, Euripides, Pindaros, Androtion, Apollodoros ve Diodoros gibi yazarların Thebai vebası hakkında sessiz kaldıkları vurgulanmakta; Sophokles’in döneminin Atina vebasından etkilendiği dikkate alınarak oyunun MÖ 425 yılında ilk kez oynandığı önerilse de, Atina’da ikinci veba başlangıcı olan 426 yılı yazının da dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir (Knox, 1956: 134-135, 147; Jouanna, 2012b: 61).

³⁰ Chang, 2008: 224-225. Diğer taraftan, Sophokles’in oyunlarında kullandığı kahramanlarının kişilik ve tavırlarındaki problemlerin altını çizmek için (karakterin kötü durumuna vurgu yaparak) hastalık dilini kullandığı bilinmektedir. Sophokles’in tıbbı güçlü bir ilgi gösterdiği, ilahi yazarak tanrı Asklepios’a özel ilgi gösterdiği ve hatta ona eşlik eden Halon isimli iyileştirici güçlere sahip bir kahramanın din adamlığını yaptığına dair bilgiler (Finnegan, 1999: 28-29) tartışmalı olsa da, Sophokles’in günümüze kadar ulaşan bir kaç oyunu tıp dili ve düşüncesiyle detaylı bir bağlantıyı göstermekte ve onun döneminin geniş entelektüel ve bilimsel meselelerine derin bir ilgi duyduğuna işaret ettiği savunulmaktadır (Allan, 2014: 272-273).

³¹ Kousoulis *et al.*, 2012: 155.

³² Thuk. II.47, 53-54; Diod. XII.58.1-7; Fosso, 2012: 44-45.

³³ Dimock, 1968: 430-431.

ve lanetlemelerin düzenli bir formulüdürler. Geleneksel üçlü bela veya lanet olgusu sığır, hububat ve hamile kadınlara yönelikken, Sophokles bunlara vebayı eklemektedir, *limos* ile *loimos* birleştirilmektedir.³⁴ Sonuçta Sophokles tragedyasındaki veba Homeros ve hatta Hesiodos efsanesindeki ilahi/dini cezanın tezahürü olan modelden esinlenmişken, tarihçi Thukydides vebayla ilgili akılcı Hippokrates yazım geleneğinden faydalanmayı tercih etmiştir.³⁵

Sophokles oyununun ilk sahnesinde, olay örgüsünün etrafında açacağı temel toplumsal ve tarihi eksenler sunmaktadır. Oidipous, kral olduğundan beri kentini yaklaşık 15 sene boyunca zenginleştirmiştir. Bu süre zarfında kendisinin bariz bir şekilde halktan geniş bir destek aldığı anlaşılmaktadır; çünkü hem bilgeliği ile hem de kentine yürekten bağlı ve kentinin kurtarıcısı bir hükümdar olarak oyun boyunca övülmektedir (31-57, 103-04, 497-511, 689-96, 1196-1203, 1282-83, 1524-27). Thebaililer, kent veba tehdidi altına girdiğinde kendilerini kurtarması için tekrar Oidipous'a başvururlar. Veba, drama sanatına uygun bir şekilde Oidipous ve Rahip (bir grup çocuk ile birlikte) arasındaki diyalog aracılığıyla izleyiciye sunulmakta (1-67), vebanın farkındalığı, rasyonel ve insani bir çare veya açıklama (12) bulunması konuları dile getirilmektedir. Oidipous, başlangıçta vebaya çözüm bulmak için düşünsel, entelektüel anlamda çaba sarfetmektedir (67). Kendisi Sfenks bilmesini akıllıca çözerek Thebai'yi daha önceden bir kez kurtarmıştır. Onun zekası, rasyonelliği ve doğru muhakeme yeteneği rahibe umut vermektedir.³⁶

Aslında kendisine güveni, entelektüel cesareti ve saplantılarıyla öne çıkan Oidipous, başlangıçta veba için rasyonel, tıbbi bir açıklama bulmaya çalışmakta, kendi talimatlarını dinlemeleri konusunda halkını uyarmaktadır. Hatta oyunun sonlarına doğru, çok ileri gitmeden bir defalık da olsa Delphoi kehanetini alenen inkar etmektedir (964-67). Veba salgını çıkıncaya kadar sadece zekasını kullanmış, asla kahinlere veya falcılara danışmamıştır. Yönetimi, veba gelene kadar siyasi aydınlanma veya rasyonelizmde bir tecrübeyi işaret etmektedir; bu süreçte din siyasetten ayrı tutulmakta ve hükümdarın yegane yıldızı ve pusulası vahiyden ziyade akıl olmaktadır; bir bütün olarak oyun, ya tanrıların kaprisli ve zalim olduklarını ya da var olmadıklarının yanısıra kahinlerin dolandırıcı oldukları sonucuna işaret etmektedir. Bu noktada niçin Tanrı Apollon'un iktidarından 15 sene sonra veba belasını gönderdiği sorusu akla getirilmektedir, ayrıca insanların şans ve kaderleri ile kendilerine karşı ilgisiz olan tanrıların oyuncakları olduğu vurgusu yapılmaktadır.³⁷

Ancak veba salgınının vuku bulması ve çaresizliği akılcılığa dayalı gözlemci tavırda kırılma noktasına yol açmaktadır. Bir noktadan sonra herşeyi akılla çözebilmek mümkün değildir. Kralın iktidar gücü ve akılcı yaklaşımı veba salgını karşısında zayıflığını göstermekte, kentine olan sorumluluklarını yerine getirmesini ve şükredilen fedakarlığını kırılğan hale getirmektedir. Veba

³⁴ Hdt. III.65 ve VI.139 gibi antik literatürden örnekler verilerek bu durum açıklanmaktadır (Knox, 1956: 135-136). Sophokles'in dışındaki bazı Atina tragedya oyunlarında da *loimos* atıfta bulunmaktadır (Aisk. Per. 415, 715; Hik. 659).

³⁵ Jouanna, 2012b: 61; Finnegan, 1999: 30. Thukydides ve Atina vebası hakkında ayrıca bkz. Kallet, 2013; Swain, 1994; Craik, 2001.

³⁶ Soloski, 2010: 38.

³⁷ Ahrens Dorf, 2012: 780, 782, 795.

salgınından kurtulmak için son çare olarak kehanete başvurmak zorunda kalmaktadır; kralın statüsü artık istediği herşeye hükmeden ve bir iş için biçilmiş kaftan konumundan tahminlere veya kehanete göre hareket eden birisi durumuna imdirgenmektedir.³⁸ Kral, veba karşısında artık halkının hislerini anlayan bir baba şefkatinde (önceden veba tecrübesine sahip olmamış ve acılarını paylaşmamış gibi) seslenmektedir. Başta Apollon olmak üzere tanrı(ça)ları temsilen bu beladan kurtulmak için bazı adımlar attığını ve özellikle (oyunun sonunda kendi yerine geçecek olan) kayınbiraderi (aslında farkında olmadan evlendiği babasının karısı Iokasta'nın erkek kardeşi, tahtta gözü olan ve Oidipous'un kentten ayrılmasından sonra tahta geçecek olan) Kreon'u vebadan nasıl kurtulacaklarının cevabını almak için halihazırda Delphoi'deki kahine gönderdiğini bildirmektedir (58-72).³⁹

En güçlü konumdaki Kral bile, her ne kadar akılcı ve rasyonel olsa da, veba salgının getirdiği çaresizlik karşısında kehanet ocağına başvurmak, doğa ve doğada meydana gelen hastalıkları kontrol ettikleri düşünülen tanrılar nezdinde bir çare arayışı içine girmek zorunda kalmaktadır. Kehanet ocağını temsil eden Apollon, vebanın geçmişte işlenmiş dini kirliliğin veya lekenin bir sonucu olduğunu ifşa etmektedir. Bu durumda Thebai halkının vebadan kurtulması için *miasmayı* kentten uzaklaştırması gerekmektedir (96-98). Oidipous bu arada vatandaşlardan dua etmeyi bırakmalarını ve tedavi bulmaya odaklanmalarını talep etmekten de geri kalmamaktadır (142-146). Oyunun 146. satırına kadarki kısımda vebayla ilgili özellikle dikkati çeken satırlar şöyle aktarılmaktadır:

“Gördüğünüz gibi kentin fena halde canı sıkkın ve kent azgın ölüm dalgalarının altından kafasını kaldıramamakta. Bela, meyve çiçekleri açan tarlalarda, otlaklardaki hayvanlarda ve kısır kadınların doğum sancılarında; alev alan/öfkelenen tanrı ve kötü veba, her yerde bizi ele geçirdi ve kenti yerle bir etmekte...” (22-29).

Bu metnin 28. satırında *loimos* (veba) kelimesi kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere sadece insanları öldüren vebadan değil, bitkileri ve hayvanları öldüren, kadınların çocuk doğurmasını engelleyen genel bir beladan (bitki mantarı, küf veya bittin kaynaklanan) bahsedilmektedir; tarlalar da artık tahıl vermemekte, inekler buzağı doğurmamakta ve kadınlar artık doğurmamaktadır. Ayrım gözetmeden öldüren acımasız veba kent içinde ve kırsalda her türlü üretken emeği sekteye uğratarak kentin düzenini bozmuş, doğal süreçleri alt üst etmiş ve genel bir yıkıma yol açmıştır. Vebanın sonucunda insanların çoğu çalışamaz hale geldiklerinden tarlalar ekilememiş, hayvanlar beslenememiş, gıda yoksunluğundan ve vücut halsizliğinden kadınlar dahi doğum yapamaz hale gelmiştir. Dolayısıyla veba kentte genel bir yıkıma yol açmıştır.

Oyunun 168. satırından itibaren ikinci veba tanımlaması yapılmaktadır. Thebaili yaşlılar koro halinde durumu özetlemekte, bu belalar ve hastalıktan kurtulmak için şöyle yalvarmaktadır:

³⁸ Coughanowr, 1997: 65.

³⁹ Burada sosyal bir fenomen olarak vebayla ilgili drama sanatında, tanıma, cevap verme ve geçmişi hatırlama eylemlerinin vurgulanabilme ihtimali söz konusu olabilse de (Atkinson, 2001: 36), Atina vebasını oyunun sahneye konduğu tarihte Thebai kentine de yayılmış ise, bu veba üzerinden Oidipous ailesinin geçmişteki suç teması dönemin içine entegre edilmiş olabilir.

“Vebaya uğradık, savunma silahımız düşünce olamaz. Fevkalade kalitedeki toprağımız artık ürün vermemekte, kadınlar hiç bir çocuk doğuramadıkları sancılarının çılgınlıklarının üstesinden gelememekte; ve yaşam üzerine yaşam, çevik kanatlı bir kuş gibi karşı konulmaz ateşten daha hızlı, batı tanrısının kıyısına doğru hızla ilerlediğini görebilirsin. Böylesine ölümlerle insan sayıları tükenmekte ve kent yok olmakta: acımasız, çocukları yerde yatıyor, veba yayılıyor, yas tutacak kimse yok: ve bu arada yanlarında genç karılar ve kır saçlı anneler, sunakların basamaklarında feryatlarını yükseltiyor, kimisi burada, kimisi şurada, yorgun ve dertlerine çare için yalvarıyor. Şifacıya yapılan dua açık ve bununla birlikte bir ağıt sesi duyulmakta.” (Soph. *Oid. Tyr.* 168-177).

Yukarıda alıntı yaptığımız vebayla ilgili iki tanımlama birbirini tamamlamaktadır. İkinci betimleme bir dua bağlamında esas olarak birinciye tekrar ederek duygusal yoğunluk ve etkiyi daha da güçlü kılmaktadır. Koro, 170. satırda ‘düşünce silahı’ (*enkhos phrontidos*), yani vebaya düşünsel bazda çare bulma konusunda umutsuzluğa kapıldıklarını dua ile dile getirmektedir. Oidipous gibi zihinsel ve entellektüel seviyesi yüksek bir kral tarafından yönetilseler de, insanların gücünün ötesinde bir felaket ile başedebilmenin çaresizliği gözler önüne serilmektedir. Koro, vebanın kaynağı olarak savaş tanrısı Ares’i göstermekte (190-191), başlangıçta Athena’ya (159) ve sonrasında Zeus, Apollon, Artemis ve Dionysos’a yalvarılarak Ares’e karşı güçlerini birleştirmeleri çağrısında bulunmaktadır. Böylelikle Thebai kenti içinde vebanın yol açtığı sosyal kaos sınırları aşılarak Olympos tanrıları da mistik zeminde olaya müdahil edilmektedir. Burada ilginç olan yukarıda bahsettiğimiz Khryse kenti olayında olduğu gibi vebayı bu sefer Apollon’un göndermemesi ve hatta önlemek için davet edilmesidir (149-150). Dolayısıyla Apollon’un vebayı iyileştirici yönü öne çıkmaktadır. Diğer taraftan Ares’in veba ile bağlantılandırıldığı tek örnek olarak gözükmektedir. Bunun sebebi vebanın aynı zamanda aile içi kavganın bir sonucu olarak görülmesinden kaynaklanabilir (191-192).

Oyunun özellikle 215. satırından itibaren olay örgüsünü harekete geçirmeye hizmet etmiş olan veba meselesine çok az gönderme yapılsa da, Laios’un katili cezalandırılmadığı sürece Thebai vebasının devam ettiği hissi verilmektedir.⁴⁰ *Ilias*’ta olduğu gibi, veba sahnesi bir önsezi havası yaratmakta, ancak aynı zamanda eylemin etkisini de arttırmaktadır: olağanüstü ve dehşet verici bir nedenden sıra dışı ve dehşet verici olaylar dizisine geçiş yapılmaktadır. Buna göre Thebai’deki vebanın nedeni olarak Oidipous’un babası Laios’u öldürmesi gösterilmektedir (106-107); Oidipous’un Kreon ve Teiresias ile çatışmaları bunu takip etmektedir.⁴¹ Oidipous’un içsel karmaşasından kaynaklanan suçları ifşa edilmekte ve bu suçlar özellikle kadınların sunaklarını doldurduğu (180) diğer tanrı(ça)lara yakarışlarla bağışlanmaya çalışılmaktadır.

⁴⁰ Maiullari, 2012: 80. Yine de oyunun geri kalanında veya ikinci bölümünde ara sıra vebaya atıfta bulunmaktadır (665-666, 685-686, 1380-1383, 1424-1428). Oyunun ortasından itibaren vebanın sonunun ne olduğu Oidipous tarafından asla açıklanamamaktadır. Kentin kaderinin ne olduğu seyircilerin tahayyülüne bırakılmaktadır (Budermann, 2006: 48).

⁴¹ Oidipous dışında herkes (Teiresias, Kreon ve Iokasta) kente karşı bir suç olan Laios’un faili meçhul cinayetine kayıtsız kalmaktadır (Ahrens Dorf, 2012: 780, dipnot 12).

Baba kanı dökülerek büyük günah işlenmesinde ve diğer çatışmalarda Ares'in rolü olduğundan, vebanın da ona atfedildiği görülmektedir.

Delphoi Kehanet Ocağı, krala kenti kurtarması için babası olan, önceki kral Laios'un katilini cezalandırmak zorunda olduğunu bildirdiğinde, Oidipous kendi ailesinin bir üyesi olsa bile yapması gerekeni yapacağı ve katili cezalandıracağı sözünü vermektedir (249-51). Böylelikle *miasmayı*, yani dökülen kanın suçlusunu bulma arayışı içine girmekte, kibrini kırarak kör kahin Tiresias'tan yardım talep etmektedir (300-313). Normalde Tiresias'ı şarlatan olarak görmekte ve sadece Kreon'un ısrarı üzerine bu son çareye başvurmaktadır. Delphoi kahini Laios'un ölümünden pek çok kişinin sorumlu olduğunu bildirirse de, Tiresias babasının ölümünün intikamının alınmamasından kralın kendisinin sorumlu olduğunu iddia etmektedir (106-07, 305-09, 350-53, 362). Bu noktadan itibaren veba salgını meselesi ikincil konuma düşerek arka plana atılmaktadır. Bu sefer kaygılar Oidipous'un aniden tersine dönen kişisel trajik kaderi üzerine odaklanmaktadır. Bu haberle Thebai'ye tam anlamıyla hakim olan Oidipous'un kaderi birden değişmektedir. Sonuçta Oidipous'u, farkında olmadan babası Laios'u öldürmek, annesi Iokasta ile ensest ilişkiye girmek gibi geçmişte işlediği suçlarının cezası beklemektedir (774-97, 822-33, 991-1013), oyunun geride kalan üçte birini suçlu olup olmadığını araştırmakla geçirmektedir.⁴²

Vebanın vuku bulması bir anlamda Oidipous'un kendisinin de farkında olmadan geçmişte işlediği kirli suçlarının ifşa edilmesinin önünü açmaktadır. Oidipous her ne kadar bu suçları kasıtlı olarak işlemediğini belirtse de (1340-46, 1409-15, 1432-41, 1449-54, 1517-21), kendisini körleştireyip (1327-31) cezalandırarak bir nevi suçun sorumluluğunu üstlenmekte ve hiç tereddüt etmeden tahtını bırakmaktadır.⁴³ Kentinin hatırı için ailesini, gururunu, yönetimini ve o andaki mutluluğunu, dolayısıyla her şeyini feda etmeye arzu duyan akıllı ve soylu bir yönetici olarak tasvir edilmektedir.⁴⁴ İşlediği suçtan zarar gören sadece kendisi ve hanedanlığı değildir, kent nüfusunun tamamıdır; dolayısıyla vebalı kent de bu durumdan kurtulmak için enfekte eden kaynağın, yani Kral bile olsa *miasmayı* işleyeninin tanrılar nezdinde cezalandırılmasının ve böylelikle affedilerek kurtuluşlarının sağlanmasının önünü açmak zorundadır. Bu durumda da kendisini tanrı(ça)lar nezdinde saflaştırması için oklar doğrudan Oidipous'a yöneltilmektedir.⁴⁵ Tek suçlu olan Kral halkı adına gereğini yapmak zorundadır. Hatta Oidipous'un kendisini körleştirmesi yetersiz görülmekte,⁴⁶ o kentten tamamen sürgün edildiğinde Thebai'nin dengesini, eski normal günlerini yeniden kazanacağı mesajı verilmektedir.

Aslında vebanın sebebi olarak gösterilen *miasma*, yani Oidipous'un babasını öldürmesi hadisesi büyük olasılıkla uydurularak tragedya

⁴² İlahi cezalandırmadan daha çok doğa kanunlarına (geleneklerine) muhalif olarak geçmişte yaptığı işlerin sonucuna katlanmaktadır, geçmiş asla unutturulmamaktadır görüşü için bkz. Ryzman, 1992: 100, 102, 105-106.

⁴³ Sommerstein, 2011: 91; Dyson, 1973: 202 *vd.*; Dimock, 1968: 439-440. Aslında oyunda onun bütün bu suçların sorumlusu olduğu açıkça belirtilmemektedir.

⁴⁴ Ahrens Dorf, 2004: 777.

⁴⁵ Finnegan, 1999: 28.

⁴⁶ Kendisini kör etmesi onu kirlilikten veya lekeden kurtarmamış, sadece bedensel bozukluğunu artırmaya yaramıştır (Soloski, 2010: 43).

kompozisyonu içine dahil edilmiştir.⁴⁷ Ancak Laios'un öldürülmesiyle ilgili halk arasında yaygın olan bir *mythos* da söz konusudur. Onun öldürülmesinde rol alan çapulcu veya hırsızların sayısı bilinmediğinden Oidipous'un gerçekten de böylesine bir cürüm işlediğine dair tek yönlü bir anlatımda bulunabilmek zordur.⁴⁸ Bir anlamda Sophokles, Oidipous'un babasını öldürdüğü iddiasına dayalı suç veya leke üzerinden toplumların en kötü cürümlerinden birisi olan şiddetten kaçınılması yönünde mesaj vermektedir.⁴⁹ Oyunda *miasma*dan dolayı hasta olanlar hastalığı hak etmiştir anlayışıyla, hastalığa maruz kalanlara bilinçli olarak sempati beslenmemektedir.⁵⁰

Veba anlatısının da tragedya kompozisyonunun bir parçası olarak uydurulmuş olma ihtimali olsa da, oyunun sergilendiği dönemde Atina dışındaki kentlerde de veba hastalığı zaman zaman yayılmış, siyasi ve sosyo-ekonomik yapıyı etkilemiş olmalıdır. Bu durumda Sophokles içinde yaşadığı hayatın sosyal gerçekliğinin bir parçası olarak veba hastalığı ile ilgili gözlemlerini ve yorumunu bu oyununda dile getirmiş olmalıdır. Onun oyun içinde iki kez yaptığı veba tanımlamasından Thebai halkının olağanüstü koşullar altında yaşamak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Homeros'taki tanımlamaya kıyasla vebanın yıkıma yol açan etki alanı daha geniş ve kapsamlıdır: bela ekinleri ve hayvan sürülerini öldürmekte ve kadınların doğumunu engellemekte ve ani ölümlere yol açmaktadır. Vebanın, Homeros'un tarif ettiği durmadan ölümlerin yakılması örneğinde olduğu gibi, sayılamayacak kadar çok (sayısız = *anarithmos/ἀνάριθμος*) ölüm getirdiği (*thanatophoros/Θανατηφόρος*) anlaşılmaktadır (168, 179-180). Veba, sosyal yapıda da derinlemesine hasara yol açmıştır. Cesetler merhametsizce ve yas tutulmadan terk edilmiş (180), normal şartlarda yapılması gereken yas ve cenaze törenleri ihmal edilmiştir.

Sophokles'in tanımladığı veba salgını tarihi bir gerçeklik olarak kadul edildiğinde, vebaya sebep olan patojenin ne olabileceği sorusu akla gelmektedir. Salgının öldürücülüğü ürkütücü boyuttur, tragedyanın başlangıcından itibaren vebanın ciddiyeti ve şiddeti ortaya konulmaktadır. Veba (*λοιμός*) kelimesi ilk kez 28. satırda kullanılmakta, 166. satırda "*ateşli veba*" tanımlaması yapılmaktadır. 150., 217. ve 303. satırlarda ise *vóσos*/hastalık kelimesi kullanılmaktadır. Oyunun 4. satırında "*her yerde tütsü kokusu*"ndan, 24. satırda "*kan bunaltıcı/çalkantılı dalga*"dan (*φοινίου σάλου*)

⁴⁷ *Oidipous Tyrannos*'da ve daha genelde Hellen tragedyasında *miasma* özellikle kan davasından kaynaklanan dini 'leke' anlamına gelirken, Hippokrates yazım geleneğinde bütün ahlaki ve dini çağrışımlardan sıyrılarak hastalığın fiziksel ve doğal sebebi olarak insan doğasına zarar veren 'kötü hava' anlamında kullanılmaktadır (Jouanna, 2012b: 58-60). Antik kaynaklarda teknik anlamda havada (veya toprakta) içerilen *miasmas* anlamındaki Hellence *miasma* terimine nispeten nadiren rastlanmaktadır; Hellen tıbbının farklı dönemlerinde bu terime Hipokrates ve yorumcusu Palladios, Hipokratçı doktorlar Ephesoslu Rufus ve Galenus'un eserlerinde atıfta bulunmaktadır (Jouanna, 2012a: 136).

⁴⁸ Fosso, 2012: 32-33. Sophokles bir veya daha fazla katilin olup olmadığı konusunda asla cevap vermemektedir (Maiullari, 2012: 81).

⁴⁹ Koper, 2006: 88-89, 97.

⁵⁰ Sophokles *Tarakhisli Kadınlar (Τραχινιαί)* oyununda da benzer bir mesaj verirken, *Philoktetes (Φιλοκτήτης)* ve *Oidipous Kolonos'ta (Οιδίπους επί Κολωνῷ)* oyunlarında ikinci tavrı sergilemektedir (Soloski, 2010: 29).

bahsedilmektedir. 25. satırda “*hasatta bir yanık var*” ve 151. satırda “*toprak zarif meyvelerini reddeder*” şeklinde tarlalardaki verimsizliğe göndermeler yapılmaktadır. 26. satırda “*otlayan sürüler üzerinde bir felaket*”, 27. satırda “*doğumdaki eşlerin başına bela*”, 215. satırda “*kadınlar kısır sancılar içinde feryat eder*” ifadeleri kullanılmaktadır. 146. satırda “*Tanrının iyi yardımıyla başarı kesindir; başarısız olursak mahvoluruz*”, 179-181. satırlar arasında “*Böylece ölümle tükenen tüm kentimiz yok oluyor, cesetler etrafa enfeksiyon yayıyor*”, 184-186. satırlar arasında “*sunak merdiveninde feryatlar yükseliyor, eşler ve nineler havayı parçalıyor, uzun uzun iniltiler, dualar ve ayinlerle dolu delici çığlıklar*” cümleleri kullanılmakta ve 685. satırda “*ülkenin çok sıkıntılı*” olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Sophokles tarafından tanımlanan bu özelliklerin çoğunu içeren patojenler dikkate alındığında, Thebai'deki vebanın en olası nedeninin *Bruselloz abortus* olduğu önerilmektedir. *Bruselloz abortus* enfekte ineklerin sterilize edilmemiş süt veya etlerinin yenilmesi veya salgılarıyla yakın temasın neden olduğu oldukça bulaşıcı, hayvanlardan insanlara bulaşan bir hastalıktır. Tedavisi olmayan bu hastalık için ölüm oranını endokardit komorbidite durumlarında %80 oranında bildirilmiştir. *Bruselloz abortus*'un neden olduğu salgınlar, ölü doğumlar ve düşüklükler, bu hastalığın ilk tanımlandığı Hippokrates döneminden itibaren bildirilmektedir. Sonuçta, Sophokles'in açıkladığı vebanın patojeni, ölü doğuma, düşüklere ve kısırlığa neden olan, yüksek ölüm oranları ile karakterize edilen ve MÖ V. yy.'da bir salgına neden olma potansiyeline sahip, oldukça bulaşıcı, hayvandan insana bulaşan bu sığır hastalığı olabilir.⁵¹ Hastalık hakkında tam bir teşhiste bulunmak mümkün olmasa da, hem Homeros hem de Sophokles'in ilgili metinlerinde hayvanları (özellikle katırları ve köpekleri) da etkilediğine dair vurgular vebanın hayvanlardan insanlara geçen bir hastalık olma ihtimalini güçlü kılmaktadır.

Sonuç

Antik Hellen literatüründe en eski veba anlatısına *miasma* motifinin sonucu olarak ilahi cezalandırma bağlamında *Ilias* destanı ve *Oidipous Tyrannos* tragedyalarında yer verilmiştir. Her iki edebi yazım türünde de veba teması olayların tetikleyicisidir. Bir diğer ortak nokta da veba hastalığının toplumun veya toplumdaki bir bireyin işlediği *miasmadan* dolayı tanrı veya tanrı(ça)lar tarafından ilahi ceza olarak gönderilmesidir. Birisinde cezayı veren Tanrı Apollon iken, diğerinde Ares'tir. *Ilias* destanında suçu işleyen Kral Agamemnon iken, tragedya oyununda Kral Oidipous'dur. Agamemnon'un Akhilleus'un cariyesine el koyması, Oidipous'un babasını öldürmesi ahlaki bazda kabul görmeyen tavrılardır. Dolayısıyla en tepede ve en güçlü konumda halklarını temsil eden her iki kralın yaptığı yanlış bir hareket, ya da *miasma* toplumlarının genelinin cezalandırılmasına yol açmaktadır. Veba salgını metaforu üzerinden kralların kusurlu fiiliyatlarının tanrı(ça)ların nezdinde halklarının da evrendeki kaderini belirlediği mesajı verilmekte ve ilahi uyarıda bulunmaktadır. Bu uyarıyla insanoğlu, vebayı nasıl mümkün kıldığı, gelecekte nasıl önleyebileceği veya kontrol altına alınabileceğine dair kendi

⁵¹ Thebai'deki vebanın en olası nedeninin *Bruselloz abortus* olması konusundaki tartışma için bkz. Kousoulis *et al.*, 2012: 155.

kendisini sorgulamaya yönelmektedir. Başa gelen her musibetin bir imtihan olduğunun farkına varmaktadır. Paylaşılan ızdırıp veya mütevazılık ve yardıma muhtaç duruma gelinmesi, ayrıca şu sorunun sorulmasına insanı yönlendirmektedir: Bu duruma gelmemizdeki suç ortaklığımız ve vebanın kurbanları olmamak için atmamız gereken ahlaki adımlar nelerdir? Bu noktada da örnek olarak Agamemnon veya Odipious ile yüzleşilebilir, onların vebayı sona erdirmek için attığı adımlar veya davranışlar örnek alınabilir.

Diğer taraftan her iki edebi yazım türündeki veba örnekleri sadece mitolojik bir cezalandırma anlatısının parçası olmasa gerektir. *Ilias* destanında geçen Troia Savaşları MÖ XIII. yy.'ın ikinci yarısına, *Oidipious Tyrannos* tragedyasındaki olaylar ise Troia Savaşları'ndan da öncesine tarihlendirilmektedir. Kesin tarihler vermek zor olsa da, her iki eserin Eski Hellen dünyasındaki veba vakalarının MÖ XIII. yy.'dan itibaren vuku bulduğuna dair deliller içerdiği çıkarımında bulunabiliriz. Epik şiir veya tragedya üzerinden söylemsel ve aktarımsal üretim aralığının gündelik toplumsal gerçeklikler açısından etkilenmeye ihtimali zayıftır. Bu gerçekliklerden birisi de, Troas Bölgesi'nde Khryse, Thesselia Bölgesi'nde Thebai ve de diğer kentlerde MÖ XIII. yy.'dan itibaren zaman zaman vuku bulan, nüfusun ekonomisini, moralini ve sosyal geleneklerini derinlemesine negatif olarak etkilemeye devam etmiş olan veba salgınıdır. Her iki edebi yazım türünde bahsi geçen veba salgınlarıyla ilgili bilimsel açıklamalar da yapılmaya çalışılmıştır. İlgili metin yorumlarından çıkarılabilecek ortak nokta, vebanın sivrisinek (taşıyıcı), köpek, katır, sığır ve özellikle fareler aracılığı ile insanlara bulaşmış olması ihtimalinin yüksek olmasıdır.

Kaynakça

Antik Literatür

Ael. *Peri zoon idi.*

(= Aelianus, *Peri zoon idiotetos*)

Aelian: On the Characteristics of Animals, Volume III, Books XII-XVII, with an English Translation by A. F. Scholfield, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1959.

Aisk. *Per., Hik.*

(= Aiskhylos, *Persai, Hiketides*)

Aeschylus, 2 Volumes, with an English Translation by H. W. Smyth, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd. 1926.

- Apoll. (= Apollodoros)
Apollodoros, The Library, 2 Volumes, with an English Translation by J. G. Frazer, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1921.
- Diod. (= Diodorus Sicilus)
Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, Volumes IV-VIII, with an English Translation by C. H. Oldfather. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1989.
- Eust. *Comm. Hom.* (= Eustathius, Commentarii ad Homeri Iliadem)
Eustathii Commentarii ad Homeri Iliadem, Volume I, Edited by J. G. Stallbaum. Cambridge University Press 2010.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*)
Herodotus. Translated by A. D. Godley. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1920.
- Hes. *Erg.* (= Hesiodos, *Erga Kai Hemera*)
Hesiod. The Homeric Hymns and Homeric, with an English Translation by H. G. Evelyn-White. Works and Days. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1914.
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Ilias*)
Homer. The Iliad, 2 Volumes, with an English Translation by A. T. Murray. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924.

- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Pausanias Description of Greece. Volumes I-IV, with an English Translation by W. H. S. Jones - H. A. Ormerod. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1918.
- Prok. *Hyp. Pol.* (= Prokopios, *Hyper ton Polemon Logoi*)
Procopius, Volumes I-VII, with an English Translation by H. B. Dewing. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1914-1940.
- Sam. (= Samuel Kitabı I)
www.bible.usccb.org/bible/1samuel
- Sop. *Oid. Tyr.* (= Sophokles, *Oidipous Tyrannos*)
Sophocles. The Oedipus Tyrannus of Sophocles, Edited with introduction and notes by R. Jebb. Cambridge: Cambridge University Press 1887.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
The Geography of Strabo, Volumes I-VIII, with an English Translation by H. L. Jones. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924.
- Thuk. (= Thukydides)
Thucydides. History of the Peloponnesian War, Volumes I-III, with and English Translation by C. F. Smith. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 2003 (11. Ed.).

Modern Literatür

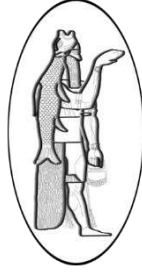
- AHRENDORF, P. J., 2004. "The Limits of Political Rationalism: Enlightenment and Religion in Oedipus the Tyrant", *Journal of Politics*, 66 / 3, ss. 773 - 799.
- ALLAN, W., 2014. "The Body in Mind: Medical Imagery in Sophokles", *Hermes*, 142 / 3, ss. 259 - 278.
- ATKINSON, J. E., 2001. "Turning Crises into Drama: The Management of Epidemics in Classical Antiquity", *Acta Classica*, 44, ss. 35 - 52.
- BERNHEIM, F. - ZENER, A. A., 1978. "The Sminthian Apollo and the Epidemic among the Achaeans at Troy", *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*, 108, ss. 11 - 14.
- BLICKMAN, D. R., 1987. "The Role of the Plague in the 'Iliad'", *Classical Antiquity*, 6 / 1, ss. 1 - 10.
- BUDELMANN, F., 2006. "The Mediated Ending of Sophocles' Oedipus Tyrannus", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 57, ss. 43 - 61.
- CHANG, Y., 2008. "Nosos [νόσος]: Plague, Disorder, Disease, and Sophocles' Oedipus Tyrannus", *Humanitas Taiwanica*, 69, ss. 223 - 250.
- COUGHANOWR, E., 1997. "Philosophic Meaning in Sophocles' Oedipus Rex", *L'Antiquité Classique*, 66, ss. 55 - 74.
- CRAIK, E. M., 2001. "Thucydides on the Plague: Physiology of Flux and Fixation", *Classical Quarterly*, 51 / 1, ss. 102 - 108.
- DIMOCK, G., 1968. "Oedipus: The Religious Issue", *Hudson Review*, 21 / 3, ss. 430 - 456.
- DYSON, M., 1973. "Oracle, Edict, and Curse in Oedipus Tyrannus", *Classical Quarterly*, 23 / 2, ss. 202 - 212.
- FINNEGAN, R., 1999. "Plagues in Classical Literature", *Classics Ireland*, 6, ss. 23 - 42.
- FOSSO, K., 2012. "Oedipus Crux: Reasonable Doubt in 'Oedipus the King'", *College Literature*, 39 / 3, ss. 26 - 60.
- GRAVES, R., 1960 (rev.ed.). *Greek Myths I*, Iowa, US: Perfection Learning Corporation.
- GRIFFITH, R. D., 1993. "Oedipus Pharmakos? Alleged Scapegoating in Sophocles' 'Oedipus the King'", *Phoenix*, 47 / 2, ss. 95 - 114.
- HEXTER, O., 2002. "Of Mice and Emperors: A Note on Aelian 'De natura animalium' 6.40", *Classical Philology*, 97 / 4, ss. 365 - 370.
- JOUANNA, J., 2012a. "Air, Miasma and Contagion in the Time of Hippocrates and the Survival of Miasmas in Post-Hippocratic Medicine (Rufus of Ephesus, Galen and Palladius)", *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, Ed.: P. van der Eijk, Leiden, ss. 121 - 136.

- JOUANNA, J., 2012b. "Hippocratic Medicine and Greek Tragedy", *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, Ed.: P. van der Eijk, Leiden, ss. 55 - 79.
- KALLET, L., 2013. "Thucydides, Apollo, The Plague and The War", *American Journal of Philology*, 134 / 3, ss. 355 - 382.
- KNOX, B. M. W., 1956. "The Date of the Oedipus Tyrannus of Sophocles", *American Journal of Philology*, 77 / 2, ss. 133 - 147.
- KOPER, P. T., 2006. "Myth and Investigation in 'Oedipus Rex'", *Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, 12 / 13, ss. 87 - 98.
- KOUSOULIS, A. A. *et al.*, 2012. "The plague of Thebes, a historical epidemic in Sophocles' Oedipus Rex", *Emerging Infectious Diseases*, 18 / 1, ss. 153 - 157.
- LITTMAN, R. J., 2009. "The plague of Athens: epidemiology and paleopathology", *Mount Sinai Journal of Medicine*, 76, ss. 456 - 467.
- MAILLUARI, F., 2012. "The Consistency of Inconsistency in Sophocles' 'Oedipus Tyrannus' (Connections With Aristotle's 'Poet.' 1454 A 26-28)", *Quaderni Urbinate di Cultura Classica*, 102 / 3, ss. 55 - 85.
- MICHELAKIS, P., 2019. "Naming the Plague in Homer, Sophocles and Thucydides", *American Journal of Philology*, 140 / 3, ss. 381 - 414 = ss. 1 - 47. <https://research-information.bris.ac.uk>
- NALIMOVA, N., 2019. "Symbolism and Narrative in the Sculptural Decoration of the Apollo Smintheus Temple in Troas", *Numismatica e Antichità Classiche Quaderni Ticinesi*, 48, ss. 79 - 94.
- RENBURG, G. H., 2017. "Homeric Verses and the Prevention of a Plague?, A New Inscription from Roman Termessos and its Religious Context", *Albert's Anthology*, Ed.: K. M. Coleman, Cambridge, ss. 165 - 171.
- RUSSELL, D. A. - KONSTAN, D., 2005. *Heracitus: Homeric Problems. Writings from the Greco-Roma World*, Atlanta.
- RYZMAN, M., 1992. "Oedipus, Nosos and Physis in Sophocles' Oedipus Tyrannus", *L'Antiquité Classique*, 61, ss. 98 - 110.
- SARIBAŞ, S., 2019. "Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: "Çağımızın Vebası" Söyleminin Kökenleri", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6/42, 2019, ss. 2470 - 2485.
- SOLOSKI, A., 2010. *Feigned Illness: Drama and Disease (Phd Thesis)*, Columbia University.
- SOMMERSTEIN, A. H., 2011., "Once More the End of Sophocles' Oedipus Tyrannus", *Journal of Hellenic Studies*, 131, ss. 85 - 93.
- SWAIN, S., 1994, "Man and Medicine in Thucydides", *Arethusa*, 27/3, ss. 303 - 327.
- TSOUCALAS, G. *et al.*, 2014. "Demystifying Epidemic among the Achaeans during the Trojan War", *Le Infezioni in Medicina*, 22 / 4, ss. 342 - 348.

WILLIAMS, R., 2017. "Plague as Metaphor", *Plagues*, Eds.: J. L. Heeney - S. Friedemann, Cambridge, ss. 196 - 212.

480

OANNES
3 (2)

İLK TUNÇ ÇAĞI'NDA LİKYA/PİSİDYA KÜLTÜR BÖLGESİ ÇANAK-ÇÖMLEK GELENEĞİNİN YENİ VERİLER IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF EARLY BRONZE AGE POTTERY TRADITIONS IN THE LYCIA/PISIDIA CULTURAL REGION IN THE LIGHT OF NEW DATA

Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Science and Letters, Department of
Archaeology

sturkteki@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3918-8050

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 31.07.2021

Kabul Tarihi-Accepted Date : 08.09.2021

Sayfa-Pages : 481 – 503.

 : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.976788>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ÜSTÜN TÜRKTEKİ, Sinem, “İlk Tunç Çağında Likya/Pisidya Kültür Bölgesi Çanak-Çömlek Geleneğinin Yeni Veriler Işığında Değerlendirilmesi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 481 – 503.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
481 – 503
Araştırma Makalesi / Research Article

İLK TUNÇ ÇAĞI'NDA LİKYA/PİSİDYA KÜLTÜR BÖLGESİ ÇANAK- ÇÖMLEK GELENEĞİNİN YENİ VERİLER IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF EARLY BRONZE AGE POTTERY TRADITIONS IN THE LYCIA/PISIDIA CULTURAL REGION IN THE LIGHT OF NEW DATA

Dr. Öğr. Üyesi Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ

Öz

Bir bölgenin tarihinin gelişimi o bölgenin doğal ortam özellikleri ile yakından ilişkilidir. İnsanoğlunun henüz doğaya yeterince egemen olamadığı prehistorik dönemlerde fiziki ortam özellikleri, tarihi olayların seyrinde çok daha etkin rol oynamıştır. Yerleşme yerlerinin seçiminde, öncelikle doğal kaynakların yeterli olması, tarıma uygun toprakların varlığı, ikliminin uygunluğu ve topografyanın doğal koruma sağlaması gibi doğal ortam özellikleri önceliklidir ve bu seçimin sonucu olarak yerleşmeler belirli alanlarda kümelenmiştir. Ulaşım imkânlarının çok sınırlı olduğu prehistorik dönemlerde, dağ sıraları çoğunlukla kültürlerin yayılım ve etkileşim alanlarını belirlemiş; kültürlerarası ilişkiler sadece dağlar arasındaki geçitler, akarsu vadileri veya kıyılar boyunca sağlanabilmiştir. Bu makele ile, Likya/Pisidya Bölgesi'nin, büyük oranda coğrafyaya göre oluşan yerleşim yoğunlukları, çanak çömleğinin kronolojisi, özellikleri, bölgesel grupları ve Güneybatı Anadolu'daki çanak çömlek grupları ile olan ilişkileri daha somut verilerle ve yeni bir bakış açısıyla yeniden ele alınmıştır. Söz konusu bu yeni bakış açısının oluşmasında, şüphesizdir ki, M. Özsait'in özellikle Pisidya Bölgesi'nde gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarının katkısı büyüktür.

Abstract

The historical development of any region is closely tied to its natural landscape. In prehistoric times, when humans could not dominate nature, the physical environment played a more active role over the course of historical events. When selecting where to settle, natural environmental features, such as sufficient natural resources, availability of agricultural land, suitable climatic conditions and topography that provided natural shelters were a priority. As a result of this, settlements were clustered in certain areas. In prehistoric times when modes of transportation were minimal, mountain ranges primarily determined the distribution and spheres of interaction of cultures. Intercultural relations were only possible along mountain passes, river valleys or coasts. In this article, the settlement densities of the Lycia/Pisidia Region, which mainly were formed due to landscape, the chronology and characteristics of the pottery and its relations with other ceramic groups in southwestern Anatolia were reevaluated with more concrete data and a new perspective. Undoubtedly, M. Özsait's surveys, especially in the Pisidia Region, significantly contributed to forming this new perspective.

Anahtar Kelimeler: Likya, Pisidya, İlk Tunç Çağı, kültür grupları, çanak çömlek, çanak çömlek grupları.

Keywords: Lycia, Pisidia, Early Bronze Age, cultural groups, pottery, pottery groups.

Extended Abstract

Pottery is one of the most important find groups in determining the distribution areas of local chronologies and cultures, and defining the interrelations of settlements in preliterate periods thanks to the pottery making methods, ware groups, and its numerous forms and decoration characteristics; therefore, it plays a significant role in establishing a "relative chronology"¹.

At the end of the Late Chalcolithic Age (LCA) (3300/3200-3000 BCE), roughly in a time period of 200 years, a period of change, in other words a breaking point has occurred for all Western Anatolian pottery, during which its EBA characteristics started to take shape. In this period, some common features have come into view in EBA pottery in the entire Western Anatolia. This period, which constitutes the early phase of EBA I in Western Anatolia during which new pottery and architectural traditions emerged along with some LCA characteristics, was named as EBA IA² by Mellink and as 'Transitional Phase to EBA' by T. Efe³. However, the lack of research pertaining to EBA IA makes it impossible to determine the culture regions healthily.

In this period, during which culture regions and pottery groups special to EBA in Western Anatolia started to take shape⁴, red slipped and burnished pottery have gradually come into view along with dark faced pottery, too. Developed from the cups and jugs of LCA, the first simple beak-spouted jugs, which constitute one of the most characteristic forms of EBA, have also started to appear in this period⁵.

In EBA IB, the pottery distribution areas seen in the previous phase (EBA IA) in Western Anatolia continued to generally hold similar borders. However, as the pottery had more and more local characteristics, it had caused the emergence of subgroups within the wide distribution areas of the previous phase. First, in the 1940s, K. Bittel has mentioned the different culture groups, which appeared in Western Anatolia in the Early Bronze Age and whose borders were largely established by the local pottery traditions⁶.

In the 1960s, Mellaart and French have supported Bittel's argument and defined the borders of these groups in light of new excavations and surveys⁷. In consequence of recent studies, Efe discusses the culture regions, whose borders are mainly based on pottery, and the local pottery groups that are closely interrelated within these culture regions⁸, and defines the best-known pottery regions in Western Anatolia in EBA I as Troy I, Yortan, İznik, Demircihöyük, Upper Sakarya and Beycesultan EBA I⁹.

In the Lycia/Pisidia Culture Region, which is comparably less researched than the above-mentioned regions, pottery of this period was found in Karataş-Semayük in Lycia, and during the surface surveys conducted in Pisidia/Lakes District.

¹ Özdoğan, 1997: 380-383.

² Mellink, 1992: 172, tab. 2.

³ Efe – İlaşlı vd. 1995: 377.

⁴ Efe – İlaşlı vd. 1995: 376; Efe – Türkteki, 2011: 214.

⁵ Efe – İlaşlı vd. 1995: 376.

⁶ Bittel, 1942: 186.

⁷ Lloyd – Mellaart, 1962: 35, 183.

⁸ Efe, 2004: 15.

⁹ Efe, 2003: 89.

In the course of the surface surveys conducted by Özsait between 1972 and 2011 in the Pisidia/Lakes District, a total of 84 settlements were located: 27 in Burdur, 48 in Isparta, and 9 in the region of Korkuteli.

The pottery recovered from both the surveys and the excavations of the settlements provides us no information regarding the region's EBA IA (transitional phase to EBA) pottery development. In the Pisidia/Lakes District, the material found during Hacılar II (Great Mound) excavations, which started in 2011, and the surveys carried out by Özsait reflect the region's cultural characteristics of EBA IB pottery. As regards the Elmalı Plain, the development of EBA IB pottery can be traced stratigraphically in Karataş-Semayük.

The observed significant increase in the number of Western Anatolian settlements during EBA II is undoubtedly related to the gradual increase in the population density. It is considered that the management of raw-material resources may also be an effective factor in this increase¹⁰. Because, in addition to the greater need for raw materials, sources of raw materials have also become varied. For that reason, it is natural that, to have control over the raw material resources and to be able to trade them, new settlements were required. The establishment of numerous small settlements near raw material resources could thus be in proportion to aforementioned developments.

In accordance with these developments, cultures have changed, and also new ideas and applications have emerged in the pottery industry. The range of EBA I pottery groups was largely maintained in EBA II as well; however, numerous local pottery groups have appeared within the culture groups.

The Lycia/Pisidia Region, which is the subject of this study, and the settlements of these two different regions are evaluated within the same culture region, particularly in terms of pottery, since they embody more common characteristics in between themselves when compared to those of the neighboring regions. However, it is also possible to speak of local differences in terms of pottery between the two regions. The pottery groups established according to these local differences are defined in the Pisidia/Lakes District as the Korkuteli, Burdur-Isparta, Sultandağ, and Beyşehir Pottery Groups, and in the Elmalı Plain as the Elmalı Pottery Group.

In addition to pottery, other find groups such as the architecture that is unique to the area, and the figurines attest the definition "Lycia-Pisidia/Lakes District Culture Region".

Giriş

Kabaca antik Pisidya'dan oluşan Göller Bölgesi ve Antik adı Likya olan Teke Yarımadası, Anadolu Uygarlıkları potasında her dönem kendine özgü önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak, özellikle Pisidya Bölgesi'ndeki kazıların azlığı, bölgenin özellikle Tunç Çağları'ndaki konumunun yeterince açıklık kazanamamasına sebep olmuştur. Yaklaşık 40 yıl sürdürülmüş olan söz konusu bölgedeki yüzey araştırmalarından ele edilen çanak çömleğin ayrıntılı değerlendirilmesi ile bölgenin İlk Tunç Çağları'ndaki (İTÇ) eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Burdur, Isparta, Korkuteli bölgeleri kazı ve yüzey araştırmaları ile Karataş Semayük yerleşmesindeki stratigrafik kazılarda ele geçirilmiş olan İTÇ çanak çömleği, bölgenin söz konusu dönemde Batı Anadolu'daki yerinin saptanmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, Likya/Pisidya Kültür Bölgesi

¹⁰Efe, 2003: 92, 93.

içerisinde yer alan yerel çanak çömlek grupları ve bu grupların sınırları netlik kazanmakla birlikte kültürel etkileşimin yönleri de ortaya konulabilmiştir. İTÇ I'de Batı Anadolu'dan çok farklı bir gelişim sergilemeyen söz konusu bölgede, İTÇ II'ye gelindiğinde tüm Batı Anadolu'da dönemin genel karakteri benzer olsa da, özellikle çanak çömlekte kedine has biçim, bezeme, mal grubu ve süsleme öğelerinin var olduğu bölgeye has özellikler belirmeye başlar. Bununla birlikte, kültür bölgesinin homojenliği içerisinde alt bölgelerde yerel çanak çömlek gruplarının da şekillendiği açıkça takip edilebilmektedir. Bölgede bu grupların ilk kez saptanabilmesinde, kazılar ile birlikte yüzey araştırmalarının da katkısı büyüktür. Bölgenin erken İTÇ III çanak-çömleği ise, Harmanören/Göndürle Mezarlık Kazısı ile Karataş/Semayük yerleşmesinden sınırlı olarak tanınmaktadır.

Coğrafi Konum

Pisidya Bölgesi

Antik adı Pisidya olan Göller Bölgesi, Burdur ve Isparta illerinin tamamını, aynı zamanda Konya'nın batı ve Antalya'nın da kuzey kesimlerini içine alır¹¹.

Yüksek dağ sıraları arasında yer alan Pisidya Bölgesi'nde, Güneybatı Anadolu'nun en büyük kapalı havzalarından biri sayılan tektonik çöküntü alanı içerisindeki Burdur, Acıgöl, Eğridir ve Beyşehir Gölleri (Karalis Lacus) ile batıdan doğuya doğru Erençay/Bozçay, Pupaçay, Aksu, Köprüçay ve kuzeyde Yalvaç Çayları ile akarsu vadileri ve Barla Dağı'nın güney-batı yönündeki yamaçlarının hemen önünde konumlanan Kuleönü Ovası, Prehistorik dönemlerden itibaren bölgedeki yaşanabilir alanlardan olmuştur¹².

Bölgenin komşu bölgeler ile ilişkileri bugün bazılarının üzerinden modern yolların da geçtiği doğal geçitler üzerinden sağlanmıştır. Bunlardan en iyi bilineni bugün de kullanılan dik ve dar bir vadi görünümündeki Çubuk Boğazı'dır. Çubuk Boğazı, Pisidya Bölgesi'nden Antalya Ovası'na inen yollar arasında zorunlu olarak kullanılan bir doğal geçittir. Diğer yandan antik Klimax Geçidi olduğu düşünülen Döşemealtı Boğazı ise daha geniş bir geçit niteliğindedir. Antik Pisidya'daki istilalar genellikle bu boğazdan gelmiştir¹³. Üçüncü geçit ise Yenice Geçidi'dir. Aksu Nehri'nin oluşturduğu Aksu Çayı vadisi bölgenin doğusunu güneye bağlamaktadır; dolayısıyla bu vadi, Antalya Körfezi ile Isparta arasında yer alan doğal bir yoldur.

Isparta Havzası ile Burdur Havzası, İğdecik Boğazı ile birleştirmektedir. Boğaz tabanlı bir vadi olan İğdecik Boğazı, 2 km genişlik ile 6 km uzunluğa sahiptir¹⁴. Tefenni Havzası ile Burdur Havzası'nı ise birbirine, bir boğaz özelliğinde olan Eren (Çayı) Vadisi ile bağlamaktadır¹⁵. Burdur Havzası'nın bölgedeki en alçak kısımları oluşturması¹⁶, doğal ulaşım için uygun bir zemin hazırlamıştır ve bölgeyi ilişkiler bağlamında avantajlı bir duruma getirmiştir.

¹¹ Özsait, 2007: 696.

¹² Üstün Türkteki, 2012: 5.

¹³ Özsait, 1980: 33.

¹⁴ Kozan – Bircan, vd., 1993: 40.

¹⁵ Kozan – Bircan, vd., 1993: 43.

¹⁶ Ardos, 1985: 81.

Batı ile ilişkiler ise, bugünkü Aydın-Denizli-Burdur güzergâhı ile sağlanmaktadır. Tefenni üzerinden Dalaman ve Fethiye'ye, Korkuteli üzerinden de Finike ve Antalya'ya ulaşan güzergâhların Prehistorik Dönem'de de zaman zaman kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Genelde kuzeyden güneye doğru akıp sularını Antalya Körfezi'ne boşaltan bölge akarsuları, Pisidya Bölgesi'ni kapalı havza olmaktan kurtarmıştır. Bölgenin pek çok Prehistorik ve antik yerleşmesi, yüksek dağlar arasından akarak bu akarsulara ulaşan kollar üzerinde veya hemen yakınında yer almaktadır. Bununla birlikte, söz konusu bu akarsular, Akdeniz ile iletişimi sağlayan birer su yolu, doğal bir ulaşım güzergâhıdır.

Akarsu kollarının etrafı dışında bölgenin yerleşilen bir başka alanı ise, dağlar arasındaki tektonik ve karstik çukurlardaki ovalarıdır. Bu ovalar aynı zamanda, bölgenin önemli tarımsal alanlarıdır¹⁷.

Bölgede irili ufaklı pek çok göl yer almaktadır. Bu göllerden bazılarında, özellikle suyu tatlı olanlarda balıkçılık gerçekleştirilmektedir. Üzerinde 22 küçük adanın yer aldığı, bölgenin büyük göllerinden olan Beyşehir Gölü'nde balıkçılık yanında, tarım ve hayvancılık da yapılabilmektedir. Dolayısıyla, bölgenin, uygun koşulları bünyesinde barındıran gölleri, birer ekonomik geçim kaynağı olarak, bugün olduğu gibi Prehistorik dönemlerde de kullanılmış olmalıdır¹⁸.

Likya Bölgesi

Antik adı Likya olan Teke Yarımadası, Anadolu'nun güneybatısında yer almakta olup, kuzeydoğusunda Pamphylia, kuzeybatısında Karia, kuzeyinde, Pisidya ve Frigya Bölgeleri ile doğusunda Antalya Körfezi yer almaktadır¹⁹. Kuzeyde yer alan ve bölgeyi adeta bir sur gibi çevreleyen batı Toroslar, bölgede kapalı bir yaşama elverişli koşulları oluşturmaktadır. Son derece engebeli bir coğrafya sahip olan Likya Bölgesi'nde, Toros dağ sıralarından olan Akdağlar 3000 m yüksekliği ile bölgenin en yüksek dağıdır. Akdağlar, Beydağları ve Boncuk Dağları, oluşturdukları coğrafi alan ile Likya Bölgesi'nin tarihi coğrafyasında, ekonomi ve yönetiminde büyük rol oynamıştır. Söz konusu bu alan, bölgenin tarihinde önemli bir konuma sahiptir²⁰. Orta ve batı Toroslar dağ silsilesi içinde yer alan Likya Bölgesi dağları, yerleşim karakterinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır²¹. Bölgenin dağlık ve kıyı şeridinde hakim bu coğrafi yapısının, yerleşim düzeninin yanı sıra politik ve kültürel yaşamı da etkilediği bilinmektedir²² (Karamıklı 2019, 9).

Bölgenin geneli oldukça dağlık olmasına rağmen farklı iklim özellikleri farklı coğrafi alanları doğurmuştur. Güneyine Akdeniz iklimi hakimken, kuzey bölümü genellikle İç Anadolu'nun yüksek platosunun coğrafi ve iklim

¹⁷ Atalay, 2002:26.

¹⁸ Sevin, 2001: 44.

¹⁹ Çevik, 2015: 21.

²⁰ Bulut, 2018: 675.

²¹ Blum, 2016: 137.

²² Karamıklı 2019: 9.

özelliklerine sahiptir. Bu doğal farklılık kültürel açıdan farklı alanlar oluşturmuştur²³.

Genelde kuzey-güney doğrultusunda akan ve yüksek dağlardan beslenen akarsular ve kollarının yağış rejimine bağlı olarak taşıdıkları suyun debisi değişebilmektedir. Dolayısıyla yılın çok kısa bir döneminde kuvvetli olan nehir akışında, geri kalan dönemlerde kuraklığın sebep olduğu su azlığı izlenebilmektedir. Ancak, bunun dışında, bölgede, Eşen Çayı, Gökçesu, Demre gibi süreklilik gösteren kuvvetli akışa sahip akarsular da mevcuttur. Akarsular, Likya Bölgesi'nde, doğal ulaşım yollarını belirleyen en önemli faktörlerden biridir.

Likya Bölgesi'nde, nehirler, çaylar ve kolları bölgeyi verimli kılmaktadır. Batı'da Telmessos, doğuda Myra ve kuzeyde Elmalı Vadisi bu verimli bölgeler içinde yer almaktadır²⁴. Bölgede sulak ve verimli tarım arazilerinin bulunması, halkın yaşamı için bir zenginlik oluşturmaktadır²⁵. Çanak şeklinde karstik havzalar içeren en verimli ve en geniş düzlüğü Elmalı Ovası'dır. Elmalı Ovası dışında, Eşen Çayı Vadisi, Finike, Demre ve Fethiye ovaları bölgenin diğer verimli vadilerindedir²⁶.

Likya Bölgesi birkaç doğal geçit dışında, ulaşılması oldukça güç dağ sıraları ile çevrilidir. Prehistorik dönemlerden itibaren bölgenin iç bölgelerle olan kara ulaşımında yüksek dağ sıraları arasından tek çıkış noktası Akçay vadisi olmuştur. Akçay vadisi aracılığıyla Elmalı ilçesine ulaşılabilen, Eşen ve Yaşgöz Çayı vadilerinin oluşturduğu doğal geçitler ile de bölgenin güneyine inilebilmektedir.

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi İTÇ I Çanak Çömleği

Genel olarak, Anadolu'da İlk Tunç Çağı (İTÇ), IA (İTÇ'ye geçiş dönemi) çanak çömlek gelişimi hakkında bilgimiz çok sınırlıdır. Aynı durumun Likya/Pisidya Bölgesi için de geçerli olduğunu söylemek gerekir. Bunun en büyük sebeplerinden biri, söz konusu dönem araştırmalarının yetersiz olması ve özellikle yüzey araştırmalarıyla saptanan yerleşmelerde İTÇ IA Dönemi'nin üst katların dolgusu altında kilitlenmesi olarak sayılabilir.

Elmalı Ovası'nda, İTÇ IB çanak çömlek gelişimi, Karataş-Semayük'te stratigrafik olarak izlenebilmekle birlikte, Pisidya Bölgesi'nde ise, Özsait'in gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarından elde edilmiş olan malzeme, bölgenin İTÇ IB (MÖ 3000-2700) çanak çömlek kültür özelliklerini içermektedir. Ayrıca, Pisidya Bölgesi'nde gerçekleştirilmekte olan Hacılar Büyük Höyük kazısının sonuçları ile bölgenin İTÇ IB Dönemi hakkında bilinmeyenlerin aydınlatılacağı şüphesizdir.

Pisidya Bölgesi yüzey araştırması İTÇ IB çanak çömleği, üç ana mal grubu altında beş alt gruptan oluşmaktadır. Tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi söz konusu bölgede de en yoğun ele geçirilen grup Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mallar

²³ Bayburtluğolu – Borhardt, 1990:19; Kupke, 1989: 5.

²⁴ Akşit, 1967: 19.

²⁵ Takmer, 2002: 43.

²⁶ Erdemir – Palaz, 2006: 574.

ile bu malın alt gruplarıdır. Bölgenin yerel mal gruplarından biri olan Pembemsi/Portakalımsı Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mal Grubu'na ait çanak çömlek hemen hemen her yerleşmede ele geçirilmiştir ve tüm formlar ile temsil edilmektedir (Resim 1). Söz konusu bu grubun benzerlerine Karataş-Semayük²⁷ ve Beycesultan²⁸ yerleşmelerinin İTÇ I katlarında da rastlanılmıştır.

Bölgedeki bir başka grup olan, Morumsu Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mal Grubu (*Plum Red Slipped and Burnished*), şimdiye kadar, esas olarak, Konya Ovası, Beyşehir ve Seydişehir Bölgeleri'nden tanınmaktadır. Mordan, morumsu-kırmızıya kadar değişen yüzeye sahip olan bu grupta kapların tamamı açkılıdır (Resim 1). Şimdiye kadar Konya Bölgesi'nin yerel mal gruplarından biri olduğu düşünülen söz konusu bu grubun, Pisidya Bölgesi'nde sayıca fazla ele geçirilmesi, Konya Bölgesi'nden bağımsız olarak ortaya çıktığını ve belki de kültürel ilişkiler sonucunda söz konusu bölgeye yayılmış olabileceğini düşündürmektedir. İleride her iki bölgede de yapılacak yeni araştırma ve kazıların sonuçları ile, Morumsu Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mal Grubu'nun ortaya çıkış aşamasındaki yerinin netlik kazanacağı kuşkusuzdur.

Söz konusu bölgenin bir başka yerel mal grubu, Gri/Siyah Astarlı ve Açkılı Mallardır. Mevzubahis edilen bu malın alt gruplarından biri olan Açık Gri Açkılı Mal Grubu'nda, açık gri açkılı yüzey orta derecede açkılıdır (Resim 1). Bu grup, bölgenin Geç Kalkolitik Dönem'deki (GKÇ) Kuruçay yerleşmesinden bilinen yerel, koyu yüzlü çanak çömleğinden gelişmiş olmalıdır. Aynı zamanda, Hacılar Büyük Höyük'te Mal 1 olarak tanımlanmış olan, koyu bej ve gri-siyah dalgalı, astar ve açkılı ancak yüzeyinin mat görünümlü olduğu grup ile²⁹ yoğun benzerlikler içermektedir. Mellaart bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında, bu mal grubundan "*Light Grey Burnished Slip*" olarak bahsederken³⁰, Beycesultan'ın İTÇ I tabakalarında ele geçirilen paralel grup için "*Grey Burnished*" isimlendirmesini kullanmıştır³¹. Bir sonraki dönemde (İTÇ II) bölgenin ana mal gruplarından biri olan Gri/Siyah Astarlı ve Açkılı Mallar bir önceki dönemin Açık Gri Açkılı Malları'ndan gelişmiş olmalıdır.

İTÇ I'de, sayıca az ele geçirilmiş olan Yalın Mallar, tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi Pisidya Bölgesi'nde de İTÇ'nin tüm evrelerinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu grupta, yüzey, bej, bejin koyu tonları ve açık kahverengi arasında değişmektedir (Resim 1). Beycesultan'ın İTÇ I tabakalarında ele geçirilmiş ve "*Buff Ware*" olarak isimlendirilmiş olan grup ile Pisidya Bölgesi'nde söz konusu dönemde ele geçirilen örnekler paralel özellikleri içermektedir³².

Söz konusu dönemde, bölgede ithal olarak karşımıza çıkan iki mal grubu mevcuttur. Bunlar, Beycesultan'dan oldukça iyi bilinen kırmızı ve siyah astarlı, yüzeyi parlak açkılı gruptur. Pisidya Bölgesi'ndeki Kırmızı Astarlı Parlak Açkılı Mal Grubu'nda, yüzey açık kırmızı ya da portakalımsı kırmızı astarlı olup parlak açkılıdır ve yüzeyde yer yer yatay açık izleri görülmektedir. Siyah Astarlı ve Açkılı Mal Grubu'nda ise, yüzey, siyah astarlı ve alacalıdır. Koyu gri ya da

²⁷ Eslick, 2009: 5.

²⁸ Lloyd – Mellaart, 1962: 116.

²⁹ Umurtak – Duru, 2016: 30.

³⁰ Mellaart, 1954: 190.

³¹ Lloyd – Mellaart, 1962: 119.

³² Üstün Türkteki, 2012: 37.

kahverengi hamur genelde iyi arıtılmıştır. Her iki grubun ortak özelliği çok parlak açıklanmış olması ve zaman zaman kapların üzerinde sığ oluk bezemenin yer almasıdır. Zaman zaman parlak açıklıkların yanında sığ oluk bezemeli ancak görece mat yüzeyli kaplara da rastlanılmaktadır (Resim 1). Pisidya Bölgesi yüzey araştırmaları dışında, Hacılar Büyük Höyük'te de, İTÇ I malzemesi içerisinde bu tür kaplara rastlanması, söz konusu dönemde bölge yerleşmelerinin Beycesultan ile ilişki içinde olduğunu düşündürmektedir³³.

Bölgenin İTÇ I'deki en karakteristik çanak çömlek formları arasında, Dudak Üstü Çıkıntılı Kaseler (Resim 1/9)³⁴, Amforalar (Resim 1/12)³⁵ (Resim 10/3) ve Küresel Gövdeli Çömlekler (Resim 1/10)³⁶ yer almaktadır.

Dudak Üstü Çıkıntılı Kaseler, Kuruçay³⁷ ve Bademağacı'nda³⁸ izlenebildiği üzere, bölgede, İTÇ II'de de yaygın olarak devam eden kase formları arasında yer almaktadır. Benzerlerine, Elmalı Ovası'ndaki Karataş-Semayük yerleşmesinde rastlanırken³⁹ Büyük Menderes Havzası'ndaki Beycesultan'da kullanımı tercih edilmemiştir.

İTÇ IB için karakteristik bir form olan ve Büyük Menderes Havzası'nda ve Frigya Kültür Bölgesi'nde yaygın bir şekilde temsil edilen Amforalar⁴⁰, Pisidya Bölgesi'nde de ele geçirilen formlar arasında yer almaktadır. İTÇ IA'da Beycesultan'da görülmeye başlanan Amforalar⁴¹, yine aynı dönemde, Kaklık Mevkii yerleşmesinde de ilk örneklerini vermektedir⁴². Beycesultan'da XVIIb - XVIII. tabakalarında ele geçirilen bir grup amfora, abartılı bir şekilde gövdeden ağız kenarına büyük bir yay çizerek birleşen çift kulplara sahiptir⁴³. Benzer bir örnek, Karataş-Semayük yerleşmesinde de ele geçirilmiştir. Söz konusu Amfora Beycesultan'dakiler kadar abartılı olmasa da yine de gösterişli kulplu, koyu yüzlü açkılı ve gövdesi üç sıra oluk bezemelidir⁴⁴. Tüm bu özellikleri göz önüne alındığında, Beycesultan'dan ithal olarak getirildiği ya da yerel taklit olarak kültürel etkileşim sonucunda Karataş-Semayük'te var olduğu sonucu ortaya çıkarılabilir. Bununla birlikte, Pisidya Bölgesi amforalarının Beycesultan'dakiler ile uyum içinde olduğu söylenemez, daha çok güneyinde yer alan Karataş-Semayük yerleşmesinin armut biçimli Amfora formu ile paralellik göstermektedir. Hem yüzey araştırmaları sonucunda⁴⁵, hem Kuruçay'da⁴⁶ hem de Hacılar Büyük Höyük İTÇ I tabakalarında (Umurtak – Duru 2013, 18, Resim 40; 2016, 32, Resim 25; 2018, 44, Resim 6a-b) ele geçirilenlerin birbirleriyle biçim olarak benzer niteliklere sahip olduğu ve bölgesel bir bütünlük içinde oldukları izlenebilmektedir (Resim 2).

³³ Umurtak – Duru, 2013: Resim 35, 36, 37.

³⁴ Duru, 1996: Lev. 118/25, 26, 29- Lev. 124/4.

³⁵ Umurtak – Duru, 2016: 32, Resim 25.

³⁶ Umurtak – Duru, 2016: 33, Resim 26.

³⁷ Duru, 1996: Lev. 134/7, 11, Lev. 135/1.

³⁸ Üstün, 2006: 36-39.

³⁹ Eslick, 2009: Pl. 30, KT 300, KT 313, KT 139, Pl. 31, KT135.

⁴⁰ Üstün Türkteki, 2012: 50.

⁴¹ Üstün Türkteki 2020: 63.

⁴² Sarı, 2011: 110.

⁴³ Lloyd – Mellaart, 1962:130.

⁴⁴ Elick, 2009: 90, Pl. 31 KT 251.

⁴⁵ Üstün-Türkteki, 2012: Lev. 43/1, 2.

⁴⁶ Duru, 1996: Lev. 123/1.

İTÇ I'den itibaren, batıda Ege sahil kesiminden doğuda Altıntaş-Afyon ovalarına kadar olan geniş bir alanda görülen Üç Ayaklı Çömlekler, bölgede, söz konusu dönemde sınırlı olarak temsil edilmiştir. Tüm olarak ele geçirilememiş olan söz konusu forma ait ayakların bulunması, Pisidya Bölgesi'nde Üç Ayaklı Çömlekler'in var olduğunun bir kanıtıdır (Resim 1/18)⁴⁷. Karataş-Semayük'te, İTÇ I'de, III. tabakada, Üç Ayaklı Çömleğe ait olan, tek bir ayak parçası ele geçirilebilmiştir⁴⁸. Yerleşmede daha sonraki dönemlerde üç ayaklı çömleklere rastlanılmamaktadır⁴⁹.

İTÇ I'de bezeme uygulamasının fazla olmadığı Pisidya Bölgesi'nde, kapların üzerinde, kabartma, oluk ve yiv bezemenin var olduğu ve yiv bezemelerin içinin bazen beyaz macunla doldurulmuş (*incrusted*)⁵⁰ olduğu görülmektedir. Karataş-Semayük'te İTÇ I tabakalarının hepsinde, kabartma, yiv ve oluk bezemeli çanak çömlek ele geçirilmiştir. Ayrıca bu yerleşmede, Pisidya Bölgesi'nde sadece Kuruçay 2. tabakadan ender olarak bilinen gri/siyah boyalı parçalara sayıca daha fazla rastlanılmıştır. Yiv ya da oluk bezeme olarak kaplara uygulanmış olan kafes, zikzak ve şevron motifleri her iki bölgede de birbirleriyle paralellik göstermektedir⁵¹.

Çanak çömleğe dayanan tüm bu veriler değerlendirildiğinde, İTÇ I Dönemi'nde Likya ve Pisidya Bölgeleri'nde kültürel bir bütünlüğün var olduğu söylenebilir. Ancak, söz konusu bu kültür bölgesi içinde çanak çömlek grupları tanımlanamamaktadır. Bu sebeple bölge, kültürel olarak, Likya/Pisidya Kültür Bölgesi adı altında değerlendirilmektedir (Harita 1).

Likya/Pisidya Bölgesi İTÇ II Çanak-Çömlek Grupları

İlk olarak, 1940'lı yıllarda Bittel, İTÇ Batı Anadolu'sunda, sınırlarının büyük oranda yöresel çanak çömlek özelliklerine göre belirlediği, bazı kültür gruplarının varlığından söz etmiştir⁵². Sonrasında Mellaart, yeni bazı kültür bölgeleri önermiş⁵³ ardından da French, "kültür grupları" yerine "çanak çömlek grupları" tanımlamasını literatüre sokmuştur. Son yıllarda ise, Efe, bu grupları yeni bir yorumla ele almıştır. Efe'ye göre, Batı Anadolu'da III. binyılın ilk yarısında (İTÇ I-II), sınırlarının büyük oranda çanak çömleğe göre saptandığı "Kültür Bölgeleri" söz konusudur. Bununla birlikte, Efe, kültür bölgeleri içinde birbirleri ile yakın ilişkili yerel çanak çömlek gruplarının da yer aldığını söylemektedir⁵⁴.

Likya/Pisidya Bölgesi'nde yerleşme sayılarının artması ve dolayısıyla önceki dönemlere oranla elde edilen arkeolojik verilerin çeşitliliği ve bu çeşitlilik içerisindeki yerel farklılıklar çanak-çömlek gruplarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bölgede, İTÇ I Dönemi'nde saptanamayan çanak-çömlek

⁴⁷ Üstün Türkteki, 2012: 56.

⁴⁸ Eslick, 2009: Pl. 32/KT 304.

⁴⁹ Üstün Türkteki, 2012: 57.

⁵⁰ Üstün Türkteki, 2012: Lev. 55, 4; Umurtak – Duru, 2016: 32, Resim 24.

⁵¹ Eslick, 2009: Pl. 18/KT 70, Pl.23/KA 138, Pl. 24/KA 127.

⁵² Bittel, 1942: 186.

⁵³ Lloyd – Mellaart, 1962: 35, 183.

⁵⁴ Efe – Ay, 2000: 1-87.

gruplarının sınırları İTÇ II'de netlik kazanmıştır. Bu gruplar; Korkuteli, Burdur-Isparta, Sultandağ ve Elmalı Çanak Çömlek Grubu olarak sıralanabilir

Korkuteli Çanak Çömlek Grubu

Söz konusu grup, Katrancı, Akdağ ve Davras dağ sıraları ile Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'ndan ayrılmaktadır. Kuran Dağı, Akdağlar ve Beydağlar'ın sınır oluşturduğu Likya Bölgesi'ne sadece Yenice Geçidi ile ulaşılabilir. Korkuteli Bölgesi'nden, Burdur-Isparta Bölgesi'nin kuzeyine geçiş ise, Aksu Nehri'nin oluşturduğu Aksu Çayı Vadisi yolu ile mümkün olmaktadır. Bölgenin yerleşmeleri, Katrancı Dağı'nın doğusunda, Korkuteli Ovası'nda ve Bozçay Nehri boyunca yayılım alanı bulmuştur (Harita 2).

M. Özsait ile J. Mellaart'ın bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında, Bayat, Belen, Çayarası/Mancar, Yazır, Kemer Höyük, Kevker, Akkilise ve Yelten yerleşmelerinden ele geçirilmiş çanak çömlek ile bölgede kazısı yapılmış tek yerleşme olan Bademağacı, söz konusu grubun özelliklerini yansıtması bakımından önemlidir.

Grupta iki ana mal grubu göze çarpmaktadır. Bunlardan, Kırmızı Astarlı ve Açkılı olan grup tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi, Pisidya Bölgesi'nde de yoğun olarak ele geçirilmiştir. Bir diğer grup ise, bölgede daha az bir oranda temsil edilen Gri/Siyah Astarlı ve Açkılı Mal Grubu'dur. Bu gruplar dışında, özellikle Özsait'in yüzey araştırması malzemesi içinde, Krem Astarlı, Kahverengi Astarlı ve Açkılı ile Karataş-Semayük'ten tanıdığımız Elmalı Pembemsi Kırmızı Astarlı Mal Grubu'na ait örnekler sayıca az da olsa ele geçirilmiştir (Resim 2).

Korkuteli Çanak Çömlek Grubu, esas olarak, dudak üstü memecik şeklinde çıkıntıları olan, kaideli⁵⁵ ya da kaidersiz kaseler⁵⁶ ve Basık Gövdeli Gaga Ağzılı Testicikler⁵⁷ ile karakterize olmaktadır. Dudak üstü memecik şeklinde çıkıntıları olan kaseler üzerinde sık sık, bölge çömlekçiliğinde yoğun olarak ele geçirilmiş olan, çift delikli yatay kulplar da yer almaktadır⁵⁸. Memecik bezeme bu grupta çok tipiktir (Resim 4).

Basık Gövdeli Gaga Ağzılı Testicikler, üzerlerinde yatay ya da dikey oluşturulmuş kabartma ve buna eşlik eden memecik bezeme ile süslenmiştir⁵⁹.

Zaman zaman üzerlerinde *incrusté* bezemenin yer aldığı Amforalar⁶⁰, Üç Ayaklı Çömlekler ve Depolama Kapları grubun diğer formlarındandır⁶¹.

Söz konusu gruba özgü ve bölgede diğer çanak çömlek grupları içerisinde ele geçirilmemiş olan sadece Bademağacı'ndan tanıdığımız Dudak Üzerinde Yükselen Yatay Kulplu Kaseler, Kahvemsiz Koyu Gri Açkılı Mallar için son derece karakteristiktir⁶². Umurtak, genellikle kapların tek tarafında yer alan kulpların,

⁵⁵ Üstün, 2006: 44.

⁵⁶ Üstün, 2006: 42-43.

⁵⁷ Üstün, 2006: 64.

⁵⁸ Üstün, 2006: 40-43.

⁵⁹ Üstün, 2006: Lev. 44/6; Duru – Umurtak, 2008: Lev.40/d.

⁶⁰ Duru – Umurtak, 2008: 207-208, Lev. 42/b-c.

⁶¹ Üstün, 2006: 11.

⁶² Umurtak, 1998: 6,7, Fig. 2 ,4, 7- 9, 11.

taşıma amaçlı yapılmamış olduğunu ve kaplarda dengeyi sağlayabilmek amacıyla kulbun karşı tarafına küçük bir tutamak eklendiğini söylemektedir⁶³.

Elmalı Çanak Çömlek Grubu'ndan tanınan beyaz boyalı bir örnek, yüzey araştırmalarıyla saptanan, Kemer Höyük'te ele geçirilmiştir. Bu örnek gagası söğüt yaprağı biçimli olan bir testiye aittir ve pembemsi-kırmızı astarlı yüzey üzerinde *linear* beyaz boyama söz konusudur (Resim 3/14). Gerek mal, bezeme ve gerekse gaga şekli bakımından bu testi Karataş-Semayük örnekleriyle tamamen benzeşmektedir.

Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu

Mellaart ve French, yüzey araştırmalarına göre tanımladıkları çanak çömlek grupları içinde, Burdur-Korkuteli Çanak Çömlek Grubu adı altında tek bir gruptan söz etmektedirler⁶⁴. Ancak, bölgede gerçekleştirilen yeni kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, Mellaart ve French'in kısıtlı malzeme ile önerdikleri grubun, aynı kültür bölgesi içinde yer alması sebebiyle aralarında benzerliklerinin bulunmasına karşın, aslında kendi içlerinde farklılıklarının var olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, iki grubu birbirinden ayıran coğrafi etkenlerin de olduğu, bu sebeple grupların sınırlarının biraz da topoğrafyaya göre şekillendiği açıkça izlenebilmektedir. Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu ile Korkuteli Çanak Çömlek Grubu'nu, coğrafi olarak kuzey-güney yönünden Katrancı Dağı ayırmaktadır. Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu bu dağın batısında, Korkuteli Çanak Çömlek Grubu ise doğusunda yayılım alanı bulmuştur. Güneyde Akdağ ve Davras dağ sıraları, bölgeyi Korkuteli Çanak Çömlek Grubu'ndan ayıran diğer coğrafi öğelerdir⁶⁵.

Grup, Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'ndan, Eğirdir/Hoyran Gölü ile ayrılmaktadır, güneyini Batı Toroslar, batısını Söğüt Dağları sınırlamaktadır. Söğüt Dağları, Barla Dağı ile birlikte Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'nu, Büyük Menderes ve Kusura Çanak Çömlek Grupları'ndan ayırmaktadır (Harita 2).

Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'nu karakteristik özelliklerini ve yayılım alanını, Kuruçay Höyüğü'nden, İTÇ II'nin sonuna tarihlendirilen Harmanören-Göndürle Mezarlık buluntularından, Senirce'de gerçekleştirilen kısa süreli kazılardan gelen malzemenin ve M. Özsait'in bölgede gerçekleştirdiği uzun soluklu yüzey araştırmalarında ele geçirilen malzemenin öğrenmekteyiz.

Grubun en karakteristik ve yoğun olarak kullanılmış formu, bölgede hem Kırmızı hem de Gri/Siyah Astarlı ve Açıklı Mallar'la temsil edilen Basit Profilli Kaseler'dir (Resim 3/2). İlmik kulplu örneklerine de rastlanılan söz konusu formda, yiv ya da oluk bezemeli yatay kulplar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır⁶⁶.

Bölgede GKÇ'den beri varlığı bilinen Dudak Üstü Çıkıntılı Kaseler, İTÇ II'de özellikle, Kuruçay'dan takip edilebilmektedir⁶⁷. Güney'de, Korkuteli Grubu'ndan oldukça iyi tanınan, kase ve zaman zaman çömleklerin de üzerinde rastlanılan çift ya da üç delikli yatay kulplar, Burdur-Isparta Çanak Çömlek

⁶³ Umurtak, 1998: 7, Fig. 3.

⁶⁴ Lloyd – Mellaart, 1962: 196-197; French, 1969: Fig. 39.

⁶⁵ Üstün Türkteki, 2012: 98.

⁶⁶ Duru, 1996: 69, Lev. 125, 131.

⁶⁷ Duru, 1996: Lev. 70/1, 4.

Grubu'nda da karşımıza çıkan öğelerdendir. Bu kulp örneklerine, Kuruçay⁶⁸, Aziziye ve Seydiler yerleşmelerinde rastlanılmıştır⁶⁹.

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi çömlekçiliğinin İTÇ I'den beri en çok kullanılan formlarından biri olarak tanımlanabilen, üzerlerinde memecik ve yiv bezemenin tipik olduğu basık gövdeli gaga ağızlı testicikler, Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu yerleşmelerinden olan Kuruçay'da⁷⁰ ve yüzey araştırmaları ile ele geçirilen çanak çömlek içinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır (Resim 3/21, Resim 4).

Gaga Ağızlı Testiler üzerindeki süzgeçli emzikler (Resim 3/15) ile Gagası Öne Doğru Çıkıntı Yapan Testiler hem Kuruçay hem de Harmanören-Göndürle Mezarlık'ta sıklıkla karşılaşılan formlardandır⁷¹. Gri/Siyah Astarlı ve Açıklı Mal Grubu'nun karakteristik olduğu bu formun üzerinde, sık sık yiv ya da oluk şevron bezeme görülür. Özellikle Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'na ait örnekler üzerinde sıkça dirsek şeklinde emzik-kulplara rastlanır (Duru 1996, 68, Lev. 122/2,4, Lev. 135/12). Söz konusu bu kulp biçimi Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'nu karakterize eden en önemli öğelerden biridir ve Anadolu'da şimdiye kadar yapılan kazılarda benzerlerine rastlanılmamıştır (Resim 4).

Grubu, İTÇ II içinde tanımlanan, diğer çanak çömlek gruplarından ayıran formlar arasında ise, özellikle Kuruçay⁷² ve Harmanören-Göndürle Mezarlık Kazısı'nda ele geçirilen, tamamen bölgeye özgü olan, gövdesinde yiv veya oluk-şevron motifinin yer aldığı gaga ağızlı testiler⁷³, boynu birbirine paralel yiv-çizgi ile bezenmiş (Resim 3/12), zaman zaman boynunun iki tarafında memeciklerin yer aldığı gözlü gaga ağızlı testiler ile oluk bezemeli ilmik kulplu kaplar yer almaktadır.

Esas itibariyle, bu grubun yayılım alanı, İçbatı Anadolu ve Güneybatı Anadolu platosunu birbirinden ayıran dağlık bölge arasındaki Burdur ve Isparta ovalarından oluşmaktadır. Dolayısıyla, bölgenin coğrafi konumunun bir yansıması olarak Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu'nun, diğer Batı Anadolu çanak çömlek grupları ile karşılaştırıldığında, kendine özgü ve oldukça tutucu bir gelişim sergilediği söylenebilir.

Sultandağ Çanak Çömlek Grubu

Yayılım alanı, kuzeybatıdan Karakuş Dağları, kuzeydoğudan Sultan Dağları ve güneyden de Barla Dağı, Yandağ, Dedegöl Dağı, Beyşehir Gölü ile sınırlanmakta olan grup, Mellaart tarafından Sultandağ Çanak Çömlek Grubu⁷⁴, French tarafından ise, Gençali ve Hoyran Çanak Çömlek Grupları olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁷⁵. French'in iki gruba ayırdığı bölge çanak çömleğinin bir bütünlük içinde olduğu söylenebilir. Ayrıca, iki bölgenin adeta iç içe olduğu ve bunları birbirinden ayıracak herhangi bir doğal engelin de

⁶⁸ Duru, 1996: Lev.133/10, Lev. 134/13.

⁶⁹ Üstün Türkteki, 2012: 100.

⁷⁰ Duru, 1996: Lev 121/1-3,7.

⁷¹ Duru, 1996: Lev 135/12; Özgüç, 1944: 411, Şek. 3.

⁷² Duru, 1996: Lev.121/19.

⁷³ Efe – Türkteki, 2011: 319/330,331, 320/332, 388.

⁷⁴ Lloyd – Mellaart, 1962: 185, 191, 197.

⁷⁵ French, 1969: 36-37.

bulunmadığı izlenebilmektedir. Bunlara ek olarak, Özsait bölgedeki çanak çömleği tek grup altında incelemektedir ve bu grup için çizdiği yayılım alanının sınırları, Mellaart'ınki ile uyuşmaktadır⁷⁶. Dolayısıyla, tüm bunlar değerlendirildiğinde, söz konusu bölge için, Mellart'ın Sultandağ Çanak Çömlek Grubu tanımlamasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'ndaki yerleşmeler, Yalvaç Deresi ve bu derenin kolları etrafında ve Senirkent ve Gençali Ovaları ile Sultan Dağları'nın batısında Yalvaç, Gelendost ve Şarkikaraağaç Ovaları'nda konumlanmaktadır⁷⁷, (Harita 2).

Grubu karakterize eden mal grubu, bölge yerleşmelerinden olan Hoyran'da yoğun olarak ele geçirilmiş olan ve French'in "*Hoyran EBII Orange Burnished*" olarak tanımladığı, portakal renkli kalın astarlı ve iyi açılanmış çanak çömleklerden oluşmaktadır (Resim 2). Söz konusu bu gruptan parçalara bölgede, Burdur Höyük ve Hacılar II (Büyük Höyük) yerleşmelerinde de rastlanılmıştır. Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mallar, Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'nun yoğun olarak temsil edilen ikinci mal grubunu oluşturmaktadır (Resim 2).

Omurgalı (Resim 3/6), İçe Doğru Kıvrılan Dudaklı (Resim 3/3) ve Makara Kulplu Kaseler (Resim 3/9) bu grupta sıklıkla kullanılmış olan karakteristik formlardandır. Delikleri gövdeye doğru çekik biçimli ve üzeri derin yiv bezemeli olan makara kulplar, bölgede, Anadolu'da bu tip kulpların görüldüğü tüm diğer yerleşmelere oranla sayıca çok daha fazla ele geçirilmiştir. Yoğun olarak karşımıza çıkan bir diğer form, Hoyran Oluk Bezemeli Kaseleri ile Kusura Kaseleri'dir⁷⁸, (Resim 3/5). Söz konusu kaselerin gruptaki örnekleri hem ağız altında iki veya üç oluklu hem de kabın tabanına kadar inen oluk bezemelidir. Hem Hoyran hem de Kusura Kaseleri'nin sayıca fazlalığı, bu kaselerin çıkış ve gelişim yerinin Sultandağ Çanak Çömlek Grubu olduğunu düşündürmektedir⁷⁹.

Söz konusu bölge, Likya/Pisidya Kültür Bölgesi'nin en az araştırılmış kısmını oluşturmaktadır. Bölgede kazıların olmaması ve yüzey araştırmalarından gelen sınırlı sayıdaki malzeme sebebiyle, söz konusu bu grubun, mal grupları, formları ve yayılım alanı hakkındaki bilgilerimizin son derece sınırlı olduğu söylenebilir. Ancak, Hoyran ve Kusura kaseleri ile delikleri gövdeye doğru çekik yapılmış makara kulplar, Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'nun, kuzey/kuzeybatısında konumlanan Kusura ve Yukarı Büyük Menderes Çanak Çömlek Grupları ile ilişki içinde olduğunu gösteren önemli buluntu gruplarından.

Beyşehir Çanak Çömlek Grubu

Mellaart söz konusu grubun İTÇ II'de Güneybatı Anadolu'nun bir parçası olduğunu söylemekte⁸⁰, French ise, grubun, Batı Anadolu İTÇ II çanak çömlek gruplarından biri olduğunu ve kısmen Konya Ovası kültürünü yansıttığından

⁷⁶ Özsait, 1994: 304.

⁷⁷ Üstün Türkteki, 2012: 104.

⁷⁸ Lamb, 1937: 21.

⁷⁹ Üstün Türkteki, 2012:105.

⁸⁰ Mellaart, 1963: 205.

bahsetmektedir. French'e göre, grubunun sınırlarını, Beyşehir Gölü'nün güney kesimi ile Suğla Gölü arasında, dağlarla çevrili Seydişehir Ovası belirlemektedir⁸¹ (Harita 2).

Söz konusu grubun içerdiği malzemenin özellikleri, bölgedeki araştırma yetersizliğinden dolayı ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Ancak, Mellaart, Konya Bölgesi'nde gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarının verilerine dayanarak, Eflatunpınar, Seydişehir ve Ortakaraviran'da ele geçirilen çanak çömleği kısmen yayınlamıştır⁸². Korkuteli, Burdur-Isparta ve Sultandağ Çanak Çömlek Grupları'nda sıkça rastlanan yiv ve oluk bezeme ile, özellikle Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'nda karşımıza çıkan makara kulpların, Beyşehir Çanak Çömlek Grubu'nda da ele geçirildiği, Konya Ovası'nın karakteristik metalik malı ile temsil edilen gaga ağızlı testilere, Beyşehir Çanak Çömlek Grubu'nda da rastlandığı izlenebilmektedir⁸³. Ancak, söz konusu grubun içerdiği malzemenin özellikleri, bölgedeki araştırma yetersizliğinden dolayı ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Bölgede ileride gerçekleştirilecek kazı ve araştırmaların bölgenin bilinmeyenlerini aydınlatacağı şüphesizdir.

Elmalı Çanak Çömlek Grubu

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi içinde, Teke Yarımadası'nda yer alan Karataş-Semayük yerleşmesi, bölgede özellikle İTÇ I'den İTÇ III Dönemi sonuna kadar kesintisiz stratigrafi vermesi ve İTÇ II'e Elmalı Çanak Çömlek Grubu'nu temsil etmesi bakımından son derece önemlidir (Harita 2).

Karataş-Semayük'te İTÇ II (IV-V:1-3) tabakalarından gelen çanak çömlek, bir önceki döneme göre, daha geniş bir form ve bezeme repertuvarına sahiptir. En yaygın mal grubu, Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mal Grubu'dur.

Basit Profilli Kaseler bir önceki dönemde olduğu gibi en karakteristik formlar arasında yer almaktadır. Omurgalı Kaseler⁸⁴ ile Çift Kulplu Çömlekler⁸⁵, süzgeçler, emzikler⁸⁶, makara⁸⁷ ve burma kulplar⁸⁸ ile kubbeli kapaklar⁸⁹, oluk ve *barbotin* bezeme ilk kez Karataş-Semayük IV. tabakada ortaya çıkmaktadır. Yiv bezeme motiflerinin prototipini oluşturduğu beyaz boya bezeme ilk kez koyu yüzlü malların üzerinde görülmektedir⁹⁰.

V:1 evresinden itibaren ise mat beyaz boya, Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mallar üzerinde uygulanmaya başlamıştır ve genelde Basit Profilli Kaseler'in ağız kenarı altında iç içe yapılmış yarım ay motifleri söz konusudur⁹¹. Elmalı Ovası'nda yer alan Söğle ve Gilevge yerleşmelerinde bu tip boyalı kaseler sıkça karşımıza çıkmaktadır⁹². Basık Gövdeli Gaga Ağızlı Testiler hem Elmalı'da hem

⁸¹ French, 1969: 38-39.

⁸² Mellaart, 1954: n. 153-154, 237, 235.

⁸³ Lloyd – Mellaart, 1962: 192; Mellaart, 1963: 211.

⁸⁴ Eslick, 2009: 101, 251, Pl.34/KT 162.

⁸⁵ Eslick, 2009: 101, 25, Pl. 37/KT 299.

⁸⁶ Eslick, 2009: 251, Pl. 11/SP1, SP 2, SP 4.

⁸⁷ Eslick, 2009: 251, Pl.34/166.

⁸⁸ Eslick, 2009: 251, Pl.12/HD 7.

⁸⁹ Eslick, 2009: 101, 251, Pl. 37/KT 256.

⁹⁰ Eslick, 2009: 101.

⁹¹ Eslick, 2009: Fig. 43/KA 575.

⁹² Mellaart, 1954: 440, 445.

de Korkuteli Bölgesi yerleşmelerinde –özellikle Bademağacı- bu dönemde çok tipiktir⁹³.

V:2 evresinde, V:1 evresinin gelenekleri devam etmekle birlikte çanak çömlek repertuvarına birtakım yeni eklemeler de olmuştur. Elmalı Çanak Çömlek Grubu için karakteristik olan ve Pembemsi Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mal Grubu ile yapılmış, yüzeylerinin beyaz boya bezemeli olduğu, Gagası Söğüt Yaprağı Biçimli Testiler ilk kez ortaya çıkmaktadır. Korkuteli, Burdur-Isparta ve Sultandağ Çanak Çömlek Grupları'nda sadece birkaç örnekle temsil edilen pembemsi kırmızı astar üzerine beyaz boya bezemeli çanak çömlek, Elmalı Çanak Çömlek Grubu'nu diğer gruplardan ayırt etmemize neden olan grubun en karakteristik mal grubudur. Pisidya Bölgesi'nde kazılarda ele geçirilmemiş olan ancak yüzey araştırma malzemesi içinde yer alan söz konusu gruptan parçalar, özellikle şimdiye kadar, kap formları esas alınarak ilişki kurulan Likya ve Pisidya Bölgeleri arasında etkileşimin var olduğunu gösteren önemli verilerden biridir.

Karataş-Semayük V:3 evresi, geç İTÇ II'ye tarihlendirilmektedir ve bu evrede İTÇ III çanak çömlek özellikleri yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Küllüoba'da aynı dönemde üreilmeye başlanan çömlekçi çarkında şekillendirilmiş tabak formunun el yapımı örneklerinin benzerleri Karataş-Semayük'te de ilk defa görülür. Ayrıca Tankard formu ile Üç Ayaklı Mutfak Kapları da ilk kez bu evrede ortaya çıkmaktadır⁹⁴.

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi içerisinde kazısı yapılmış yerleşmelerden gelen ya da yüzey araştırmalarıyla ele geçirilmiş İTÇ III malzemesi çok sınırlı sayıda. Bölgede şimdilik, çarkın aktif olarak kullanıldığı tek yerleşme Karataş-Semayük'tür. Bademağacı'nda az sayıda Kırmızı Astarlı Çark Yapımı olan bir mal grubu ile iki adet çarkta şekillendirilmiş maşrapa ele geçirilmiştir. Duru, söz konusu bu çark yapımı malzemenin, İTÇ II'de ortaya çıkmış olan en erken örnekler olduğunu ifade etmektedir⁹⁵.

Değerlendirme ve Sonuç

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi'nde konumlanmış olan İTÇ I ve İTÇ II yerleşmeleri tarım ve avcılığa elverişli olan nehirlerin etrafında, göl kıyılarında ya da ovalarda yoğunlaşmaktadır. Özellikle İçbatı Anadolu'nun kuzey kesimi ve doğudaki Konya ve Akşehir Ovaları ile karşılaştırıldığında, bölge yerleşmelerinin orta ve küçük ölçekli olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu bölgede İTÇ I, Likya'da Karataş Samayük yerleşmesinden ve Pisidya'da ise, yüzey araştırmalarından gelen malzeme ile ve kısmen de Hacılar Büyük Höyük'ten tanınmaktadır. Söz konusu yerleşmelerde İTÇ IA (Geçiş Dönemi) çanak çömleğine rastlanılmasa da İTÇ IB çanak çömlek özelliklerini yansıtan malzeme ele geçirilmiştir.

Bölgenin yerel mal gruplarından biri olan Pembemsi-Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mallar (Resim 1), bir sonraki dönemde (İTÇ II) bölgede en yoğun ele

⁹³ Üstün Türkteki, 2012: 107.

⁹⁴ Eslick, 2009: 149; pl. 49/ KT 451.

⁹⁵ Duru, 1998: 271.

geçirilen grup olan Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mallar'ın (Resim 2) prototipini oluşturmaktadır. Bir diğ er yerel mal grubu olan, Açık Gri Astarlı Mallar'ın (Resim 1) ise bölgenin GKÇ'daki yerel çanak çömleğ inden gelişmiş olduğu şüphesizdir. Yerel mal grupları dışında, yakın komşu bölgelerle ilişkileri gösteren bazı mal grupları da ele geçirilmiştir. Bunlar; Konya Bölgesi ile ilişkileri kanıtlayan, Morumsu-Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mallar (*Plum Red Slipped and Burnished*) ile Beycesultan İTÇ I Kültür Grubu'nu karakteristik mal gruplarından olan Kırmızı ve Siyah Parlak Açkılı Mallardır (Resim 1). Konya Bölgesi'nde İTÇ I Dönemine ait hemen hemen hiç kazının olmaması sebebiyle tarihlendirilmesi tartışmalı olan Morumsu-Kırmızı Astarlı ve Açkılı Mallar için Mellaart hiçbir tarih aralığı vermezken, French doktora çalışmasında bu grubu İTÇ II'ye tarihlemektedir. Ancak Pisidya'da ele geçirilen örneklerin form özellikleri dikkate alındığında ve şimdiye kadar bölgede kazısı yapılmış yerleşmelerin İTÇ II tabakalarında söz konusu gruptan parçalara rastlanılmamış olması sebebiyle, bu grubun, İTÇ I için daha karakteristik olduğu izlenimi edinilmektedir. Kırmızı ve Siyah Parlak Açkılı Mallar ise, Pisidya Bölgesi yerleşmelerinin, Kaklık Geçidi üzerinden Yukarı Büyük Menderes Bölgesi yerleşmeleri (özellikle Beycesultan) ile ilişki içinde olduklarını gösteren en önemli arkeolojik veridir⁹⁶.

Mellaart ve French, Pisidya'yı İTÇ I Dönemi'nde, "Beycesultan İTÇ I Kültür Bölgesi" ne dahil etmektedir⁹⁷. Söz konusu kültüre ait çanak çömlek özelliklerine, Pisidya Bölgesi yerleşmelerinde sayıca çok az rastlanması, bölgede söz konusu döneme ait mal grupları arasında yerel mallar olarak belirlenen grupların fazlalığı ve Likya Bölgesi içinde yer alan, kazıları yapılmış, Bağbaşı ve Karataş-Semayük yerleşmeleri çanak-çömleğ inin Pisidya Bölgesi'ndekiler ile paralellik göstermesi sebebiyle özellikle İTÇ I'de iki bölge arasında kültürel anlamda bir birliktelik olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, söz konusu bölge için "Likya/Pisidya İTÇ I Kültür Bölgesi" doğrultusunda bir tanımlamanın gerçekçi olabileceğ i anlaşılmaktadır (Harita 1).

İTÇ II'ye gelindiğ inde, bölgede yerleşme sayılarında bir artış göze çarpılmaktadır. Pisidya Bölgesi'nde, yüzey araştırmalarıyla ele geçirilmiş olan çanak çömleğ in yanı sıra, kazısı yapılmış yerlerden olan Harmanören-Göndürle Mezarlık, Kuruçay ve Bademağacı ile Likya Bölgesi'ndeki Karataş-Semayük'ten elde edilen veriler ışığında İTÇ II Dönemi çanak çömlek gelişimi hakkında bir önceki döneme oranla çok daha fazla bilgi sahibi olunabilmektedir.

Likya/Pisidya Kültür Bölgesi genel anlamda kendi içinde bir bütünlük göstermektedir. Ancak, komşu kültürlerden gelen etkiler nedeniyle bazı bölgesel farklılıklar da söz konusudur. Bu farklılıklar bölgede çanak-çömlek gruplarının da belirlenmesinde rol oynamıştır. Bunlar; Korkuteli, Burdur-Isparta, Sultandağ, Beyşehir ve Elmalı Çanak-Çömlek Grupları'dır (Harita 2).

Korkuteli Çanak Çömlek Grubu, esas olarak, dudak üstü memecik şeklinde çıkıntılı, kaideli ya da kadesiz kaseler ve basık boyunlu testicikler ile karakterize olmaktadır. Memecik bezemenin bu grupta çok tipik olduğu söylenebilir.

⁹⁶ Üstün Türkteki, 2018: 759.

⁹⁷ French, 1969b: fig.29a; Lloyd – Mellaart, 1962: Map III.

Coğrafi konumundan dolayı kapalı bir grup olduğu düşünülen Burdur-Isparta Çanak-Çömlek Grubu, çevre yerleşmelerden çok fazla etkilenmediği gibi gruba ait çanak çömlek özellikleri de Burdur-Isparta Bölgesi dışına pek fazla çıkmamıştır. Gruba özel, Anadolu'da başka hiçbir İTÇ yerleşmesinde karşımıza çıkmayan form, dirsek kulplu gaga ağızlı testilerdir⁹⁸. Boynu birbirine paralel yiv-çizgi ile bezenmiş gaga ağızlı testiler ile gövdesinde yiv veya oluk-şevron motifli gaga ağızlı testiler ise, grubun bir diğer karakteristik özelliklerindedir⁹⁹.

Sultandağ Çanak Çömlek Grubu, hemen kuzeyinde yer alan Büyük Menderes-Yukarı Porsuk Kültür Bölgesi sınırları içinde bulunan Kusura Çanak Çömlek Grubu ile etkileşim içindedir. Söz konusu bu etkileşim ile grubun içinde var olan ve diğer gruplarda karşımıza çıkmayan, İTÇ II Hoyran Tipi Portakal Rengi Astarlı Mal Grubu ile Hoyran Kaseleri, grubu, Burdur-Isparta, Korkuteli ve Elmalı Çanak Çömlek Grupları'ndan ayıran en önemli buluntu grubudur.

Elmalı Çanak Çömlek Grubu'nun ayırt edici özelliklerinin başında ise pembemsi kırmızı astar üzerine beyaz boya geleneği yer alır¹⁰⁰. Karataş-Semayük yerleşmesinde İTÇ II'de karakteristik olan bu uygulama, Korkuteli, Burdur-Isparta ve Sultandağ Çanak Çömlek Grupları'nda sadece birkaç örnekle temsil edilmektedir.

İTÇ II sonuna gelindiğinde (Geç İTÇ II), tüm İçbatı Anadolu'da aynı anda çanak çömlek yavaş yavaş İTÇ III özellikleri kazanmaya başlamaktadır. Dışa açılan kenarlı ve oluk bezemeli kubbeli kapaklar, aynı anda Karataş-Semayük¹⁰¹ ve Küllüoba'da¹⁰² ortaya çıkar. Bu aşamada tek kulplu ilk el yapımı Tankard formunun -Likya ve Pisidya bölgeleri dahil¹⁰³ - tüm Batı Anadolu'ya yayıldığı görülmektedir. Bir sonraki aşamada ise -gelişimini kısmen Karataş-Semayük VI. katta izleyebildiğimiz gibi- birçok karakteristik İTÇ çanak çömleğinin Likya/Pisidya Bölgesi'ne de yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu yeni çanak çömlekle birlikte, bölgede kültürel/siyasal devamlılığın devam edip etmediği konusunda -araştırmaların bugünkü durumuna göre- kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak, bölgelerin coğrafi konumları -dağ sıraları, akarsu ve vadiler ile bunların oluşturdukları sınırlar- çanak çömlek bölgelerinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. İTÇ II'de, Likya/Pisidya Bölgesi yerel çanak çömlek grupları, kendi aralarında birçok ortak özellik içerseler de yöresel özelliklerini de muhafaza edebilmişlerdir. Özellikle Burdur-Isparta Grubu'nun, komşu bölgelerin çanak çömlek grupları ile olan ilişkisi, coğrafi konumunun bir sonucu olmalıdır. Korkuteli Çanak Çömlek Grubu, kuzeyden ziyade güneydeki Elmalı Çanak Çömlek Grubu ile ilişki içindedir. Sultandağ Çanak Çömlek Grubu'na baktığımızda ise çanak çömleğin -yine bölgenin coğrafi konumundan dolayı- Afyon ve Kusura Çanak Çömlek Grupları ile yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁸ Duru 1996, Lev. 122/2, 4.

⁹⁹ Duru 1996, Lev. 121/6-9, 16-20.

¹⁰⁰ Eslick 2009, Pl. 62.

¹⁰¹ Eslick 2009, 47/KT 400, 58.

¹⁰² Sarı 201, 145, Lev. 56A/29.

¹⁰³ Eslick, 2009, 149, pl. 48-49.

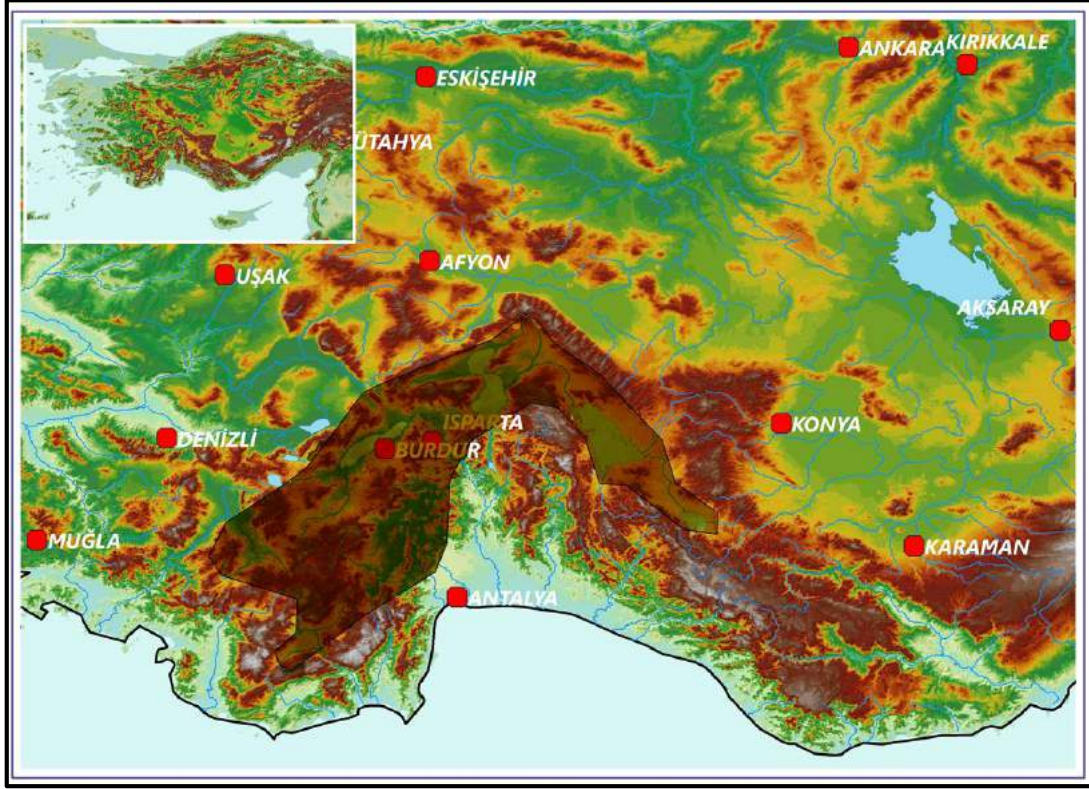
Likya/Pisidya Bölgesi'ndeki yerleşme sayısının fazla, ancak bunların boyutlarının küçük olması, söz konusu bölgede şehirciliğin ve siyasal anlamda merkezleşmenin henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiş olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca, bölgenin etrafının yüksek dağ sıraları ile çevrili olması, ana ulaşım güzergahının dışında kalması ve dolayısıyla önemli bölgeleri birbirine bağlayan bir kavşak noktası üzerinde bulunmaması sebebiyle, Likya/Pisidya Bölgesi yerleşmelerinin, İTÇ'de, yöresel ve geleneksel bir kültürel gelişim gösterdiği söylenebilir.

Kaynakça

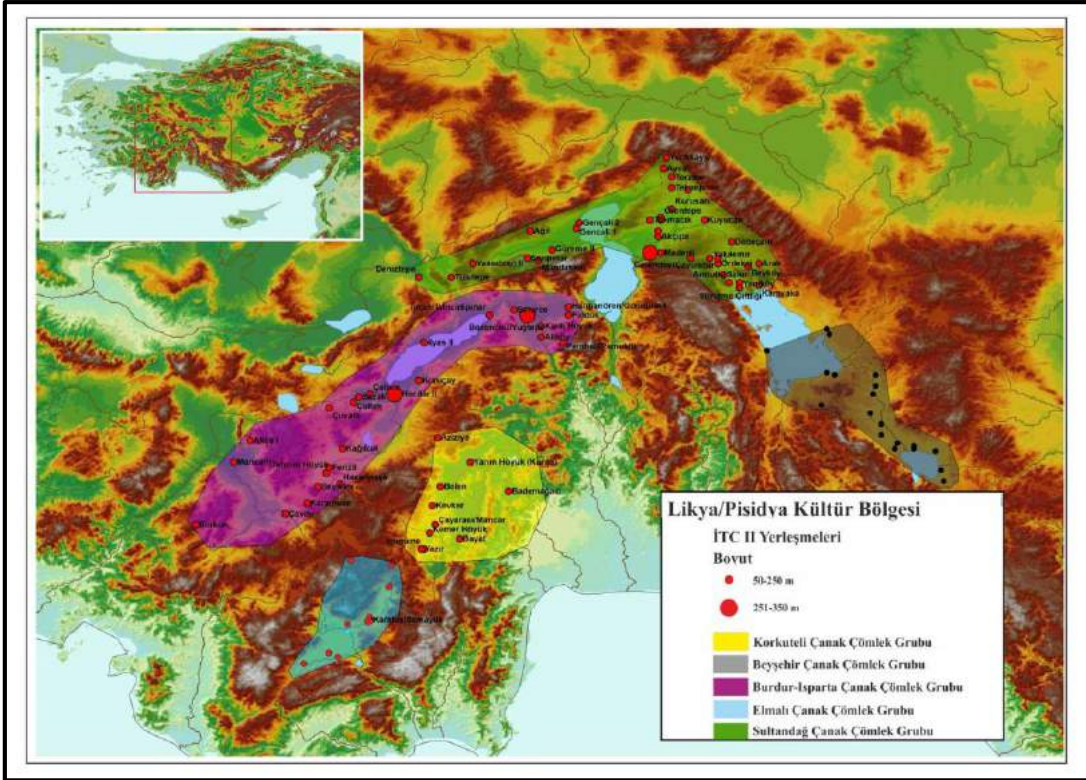
- AKŞİT, O., 1967. *Likya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ARDOS, M., 1985. *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi, Cilt II*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- ATALAY, İ., 2002. *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri/Ecoregions of Turkey*, Orman Bakanlığı Yay. No. 167, Ankara.
- BAYBURTLUĞOLU, C. – BORCHHARDT, J., 1990. "Historio-Topographische Aspekte der Lykienforschung", *Götter, Heroen und Herrscherr in Lykien*, Ed.: Roman Racobek – Alice Dinstl, Wien, ss. 19-22.
- BİTTEL, K., 1942. *Kleinasiatische Studien*, IstMitt 5, Tübingen.
- BLUM, H., 2016. "Likya'nın Tarihi Coğrafyası/Historical Geography of Lycia", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Ed.: Havva İşkan – Erkan Dündar – Nihat Tekdemir – Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul, ss. 136-142.
- BULUT, S., 2018. "Lykia'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Üzerine bir Ön Değerlendirme", *Cedrus*, VI, ss. 675-700.
- ÇEVİK, N., 2015. *Likya Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Vakfı, İstanbul.
- DURU, R., 1996. *Kuruçay Höyük II, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, TTK Basımevi, V. Dizi, Ankara.
- DURU, R., 1998. "Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlekçiliği ve Çarkışı İki Maşrapa Hakkında Bazı Düşünceler", *Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, Ed.: Güven Arsebük – Machteld Mellink – Wulf Schirmer, İstanbul, ss. 267-277.
- DURU, R. – UMURTAĞ, G., 2008. "Bademağacı Kazıları 2004, 2005 ve 2006 Yılları Çalışma Raporu", *Bellekten*, LXXII/263, ss. 193-250.
- EFE, T., 2003. "Pottery Distribution Within the Early Bronze age of Western Anatolia", *Archaeological Essays in Honor of Homo Amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar*, Ed.: Mihriban Özbaşaran – Oğuz Tanındı – Ahmet Boratav, İstanbul, ss. 87-105.

- EFE, T., 2004. "Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili", *Colloquium Anatolicum*, III, ss. 15-29.
- EFE, T. – AY, D., 2000. "Early Bronze Age I Pottery from Küllüoba Near Seyitgazi, Eskişehir", *Anatolia Antiqua*, VIII, ss. 1-87.
- EFE, T. – İLASLI, A. – TOPBAŞ, A., 1995. "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part I: Kaklık Mevkii, A Site Transitional to the Early Bronze Age", *Studia Troica*, 5, ss. 357-399.
- EFE, T. – TÜRKTEKİ, M., 2011. "İç Batı Anadolu Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramiği", *Karşıdan Karşıya, MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, Ed.: Vasıf Şahoğlu, İstanbul, ss. 214-224.
- ERDEMİR PALAZ, H., 2006. "Akdeniz Çevresinde Gelişen Siyasi Olaylarda Likya'nın Yeri (İ.Ö. 5.yy ile İ.S. 1.yy. Arası)", *III. Likya Sempozyumu (07-10 Kasım 2005), Cilt II*, Ed.: Kayhan Dörtlük – Tarkan Kahya, Antalya, ss. 573-585.
- ESLICK, C., 2009, *Elmalı-Karataş V: The Early Bronze Age Pottery of Karataş: Habitation Deposits*, Bryn Mawr College Archaeological Monographs, Bryn Mawr, PA.
- FRENCH, D., 1969a. *Anatolia and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, Cambridge University PhD. Thesis, Cambridge.
- FRENCH, D., 1969. "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia, II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas", *Anatolian Studies (Anast)*, XIX, ss. 41-98.
- KARAMIKLI, S., 2019. *Likya Bölgesi'nde Beydağları ve Yakın Çevresi Kırsal Kült Alanları*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- KOZAN, A. T. – BİRCAN A. – BOZBAY, E. – OĞDÜM, F. – TÜFEKÇİ, K., 1993. "Burdur-Tefenni Havzalarının Jeomorfolojisi", *MTA Derleme Rapor No: 9622*, ss. 40- 67.
- KUPKE, B., 1989. "Lykiens Grenzen und Bevölkerung, Landschaft und Klima", *Antike Welt (AntW)*, 20, ss. 2-8.
- LAMB, W., 1937. *Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar I*, Printed by John Johnson for the Society of Antiquaries of London, London.
- LLOYD, S. – MELLAART, J., 1962. *Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara.
- MELLAART, J., 1963. "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Agesin the Konya Plain", *Anatolian Studies (Anast)*, 13, ss. 199-236.
- MELLAART, J., 1954. "Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey", *Anatolian Studiesn (Anast)*, 4, ss. 175-240.
- MACHTELD, M., 1992. "Anatolian Chronology", *Chronologies in Old World Archaeology*, Ed.: Robert Ehrich, The University of Chicago Press, ss. 171-220.

- ÖZDOĞAN, M., 1997. "Çanak-Çömlek", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, ss. 380-383.
- ÖZGÜÇ, T., 1944. "Öntarihte Isparta Ovası Kültürü ve Yeni Buluntuları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 2/3, ss. 407-418.
- ÖZSAİT, M., 1980. *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZSAİT, M., 1993. "1992 Yılı Isparta-Gelendost Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)*, IX, ss. 301-304.
- ÖZSAİT, M., 2007. "Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Burdur", Ed.: Zeki Yıldırım – Şevkiye Kazan – Gökay Yıldız, *I. Burdur Sempozyumu (16-19 Kasım 2005) Bildiriler*, Cilt 1. Burdur, ss. 695-715.
- UMURTAK, G., 1998. "Observation on a Group of Pottery Finds from the EBA Levels at Bademağacı Höyük", *Adayla*, III, 1-12.
- SARI, D., 2011. *İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel (Evolution Culturelle et Politique de l'Anatolie de l'Ouest au Bronze Ancien et au Bronze Moyen)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- SEVİN, V., 2001. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, TTK Basımevi, Ankara.
- UMURTAK, G. – DURU, R., 2008. "Bademağacı Kazıları 2004, 2005 ve 2006 Yılları Çalışma Raporu", *Bellekten*, LXXII/263, ss. 193-250.
- UMURTAK, G. – DURU, R., 2013. "Yeniden Hacılar: Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011-2012", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 142, ss. 1-22.
- UMURTAK, G. – DURU, R., 2016. "Hacılar Büyük Höyük 2015 Yılı Kazılarının Sonuçları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 151, ss. 19-44.
- ÜSTÜN, S., 2006. *1993-2004 Dönemi Bademağacı Kazılarında Bulunmuş olan İlk Tunç Çağı II Kırmızı astarlı Malları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ÜSTÜN TÜRKTEKİ, S., 2012. *Göller Bölgesi İTÇ 1-2 Çanak Çömleği*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÜSTÜN TÜRKTEKİ, S., 2020. "Beycesultan Early Bronze Age I Pottery Group in the Light of New Data", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry (MAA)*, 20/1, ss. 59-75.
- TAKMER, B., 2002. *Likya Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

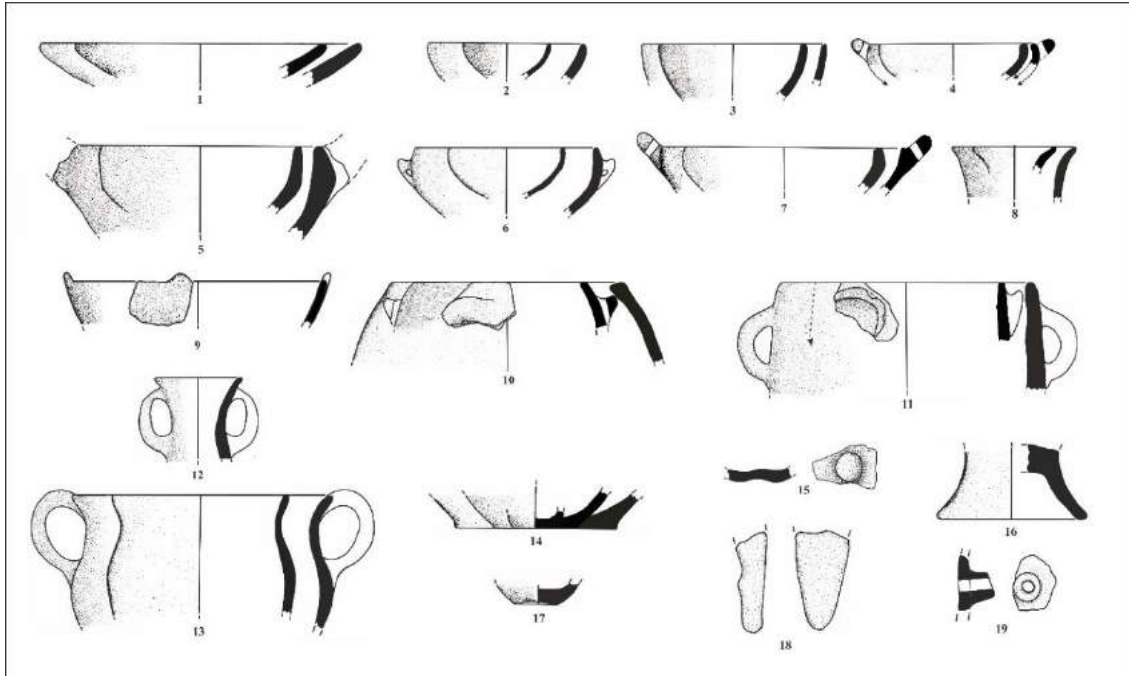
Harita 1: Likya/Pisidya İTÇ I Kültür Bölgesi

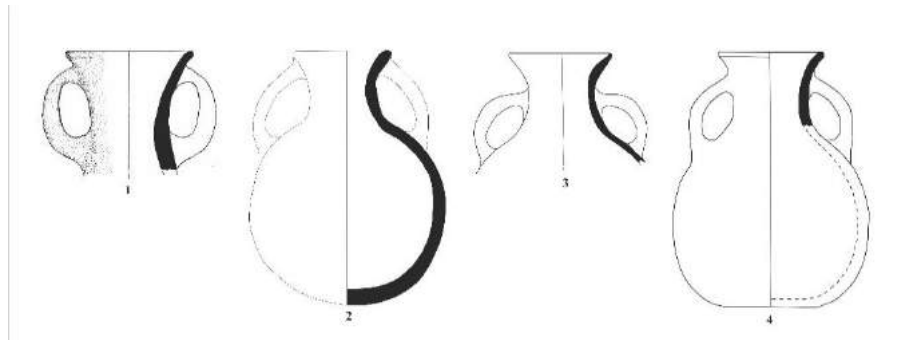
Harita 2: Likya/Pisidya Bölgesi İTÇ II Yerleşmeleri ve Çanak Çömlek Grupları

Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mal Grubu			Gri-Siyah Astarlı ve Açıklı Mal Grubu		Yalın Mallar
Pembemsi/Portakalımsı Kırmızı Astarlı ve Açıklı	Morumsu/Kırmızı Astarlı ve Açıklı	Beycesultan İTÇ I Kırmızı Astarlı ve Açıklı	Açık Gri Açıklı	Beycesultan İTÇ I Siyah Astarlı ve Açıklı	

Resim 1: Pisidya Bölgesi İTÇ I Mal Grupları

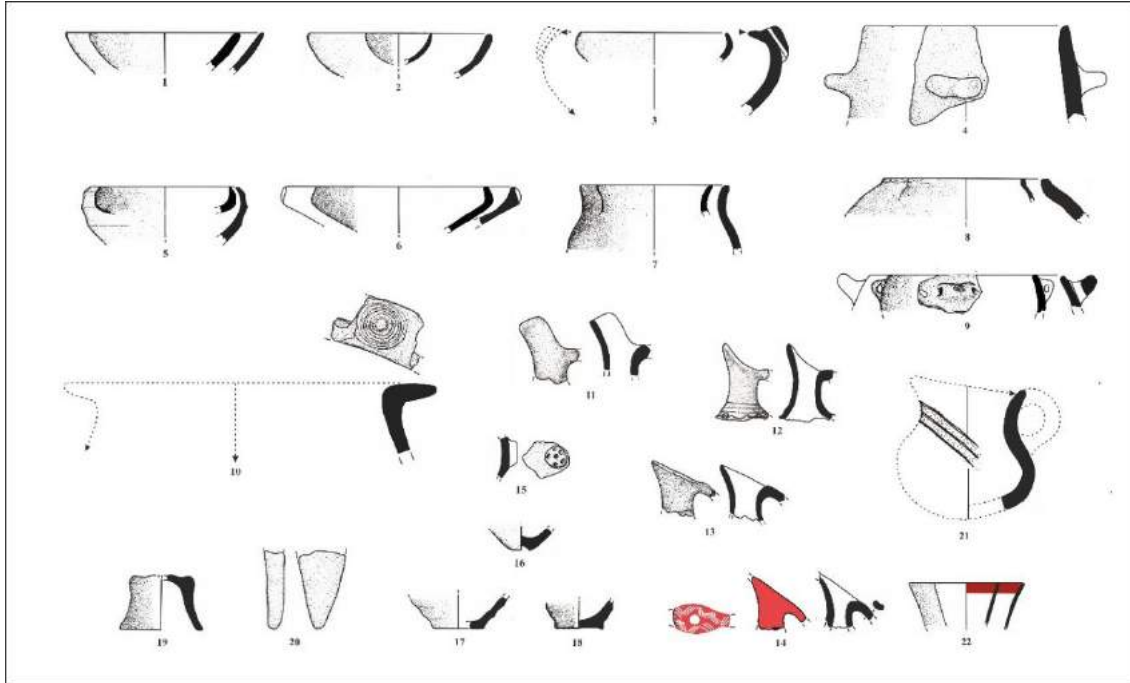
Çizim 1: Pisidya Bölgesi İTÇ I Çanak Çömlek Form Tipolojisi

Çizim 2: Likya/Pisidya Bölgesi İTÇ I Armut Biçimli Amforalar (1. Pembeli-Isparta, 2. Hacılar/Büyük Höyük, 3. Kuruçay, 4. Elmalı/Karataş)

Kırmızı Astarlı ve Açıklı Mal Grubu				Gri-Siyah Astarlı ve Açıklı Mal Grubu	İthal Mallar	
İTÇ II Kırmızı Astarlı ve Açıklı	Elmalı Pembemsi Kırmızı Astarlı	Kahverengi Astarlı ve Açıklı	İTÇ II Hoyran Tipi Portakal Rengi Astarlı		Krem Astarlı	Proto-Red-Coated

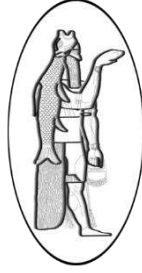
Resim 2: Pisidya Bölgesi İTÇ II Mal Grupları

Çizim 3: Pisidya Bölgesi İTÇ II Çanak Çömlek Form Tipolojisi

Korkuteli Çanak Çömlek Grubu	Burdur-Isparta Çanak Çömlek Grubu	Sultandağ Çanak Çömlek Grubu	Elmalı Çanak Çömlek Grubu

Çizim 4: Likya/Pisidya Bölgesi İTÇ II Çanak Çömlek Grupları İçindeki Karakteristik Kap Formları

MS II VE III. YÜZYILLARDA (ROMA DÖNEMİNDE) DORYLAION
(ESKİŞEHİR) VE NACOLEA'DAKİ (SEYİTGAZİ) DİNSEL YAPI
*THE RELIGIOUS STRUCTURE IN DORYLAION (ESKİŞEHİR) AND NACOLEA
(SEYİTGAZİ) IN THE SECOND AND THIRD CENTURY AD (ROMAN ERA)*

Erkan İZNİK

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History

eiznik@anadolu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4942-9556

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 01.08.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 07.09.2021
Sayfa-Pages : 505 – 534.

doi : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.977189>

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atıf – Citation: İZNİK, Erkan, “MS II ve III. Yüzyıllarda (Roma Döneminde) Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea'daki (Seyitgazi) Dinsel Yapı”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 505 – 534.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021
505 – 534
Araştırma Makalesi / Research Article

MS II VE III. YÜZYILLARDA (ROMA DÖNEMİNDE) DORYLAION
(ESKİŞEHİR) VE NACOLEA'DAKİ (SEYİTGAZİ) DİNSEL YAPI

*THE RELIGIOUS STRUCTURE IN DORYLAION (ESKİŞEHİR) AND
NACOLEA (SEYİTGAZİ) IN THE SECOND AND THIRD CENTURY AD
(ROMAN ERA)*

Doç. Dr. Erkan İZNİK

Öz

Bu çalışma, Roma İmparatorluk Döneminde (MS II. ve III. yüzyıllarda) Phrygia bölgesi merkezlerinden Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea (Seyitgazi) yerleşimlerindeki, dinsel yapı üzerine odaklanmaktadır. Hemen hemen tamamı II. ve III. yüzyıllara tarihlenen ve Grekçe yazılmış yazıtlarla birlikte bölge sikkeleri bu bağlamda yazının zamansal sınırlamasını oluşturmaktadır. Yazının zamansal sınırlaması kolaylıkla yapılabilse de mekânsal sınırların çizilmesi kolay değildir. Bu nedenle mekânsal sınırlar epigrafik malzemenin dağılımına göre, Eskişehir ili sınırları içerisinde kalan belirli bir bölge şeklinde kabul edilmiştir. Söz konusu merkezler, eskiçağ Anadolu'sunda kıyı bölgelerine göre daha kapalı kaldıklarından, üretim ilişkilerini köklü bir değişikliğe uğratmadıklarından ve yaşadıkları coğrafyanın etkisinden dolayı, toplumsal ve kültürel yapılarını uzun süre muhafaza edebilmişlerdir. Doğrudan bölge insanının dünyayı algılama ve gündelik yaşamlarına yönelik bilgiler sunan yazıtlarla birlikte sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Romalı yöneticiler güvenliği sağlama ve bölgesel istikrar adına bu toplumsal yapıyı bozmamaya ve kuruluş mitoslarıyla bölge insanına yeni bir kimlik kazandırarak onları imparatorluğa entegre etmeye çalışmışlardır. Bu var oluş ve

Abstract

This article focuses on the religious structure in the settlements of Dorylaion (Eskişehir) and Nacolea (Seyitgazi) in Phrygia during the Roman imperial period. Inscriptions, written in Greek, and coins are dated to the II and III. centuries AD. However, it is not easy to define the geographical boundaries of the study. So, they are assumed as a certain region within the boundaries of Eskişehir according to the distribution of epigraphic material. These centres were able to preserve their social and cultural structures because of the geography and did not change the relations of production for a long time. Coins and the inscriptions showed that the Romans tried not to disrupt the social structure in order to ensure security and regional stability. At the same time the Romans tried to integrate the people into the empire by giving a new identity with their foundation myths. The rooted and rich religious structure of the region played an important role in this process of existence and integration and has shown its effect in all areas of social life in the centre's where a complex religious organization is not seen and in the

entegrasyon sürecinde bölgenin köklü ve zengin dinsel yapısı önemli bir rol oynamış ve kompleks bir dinsel örgütlenmenin görülmediği merkezlerde ve çevrelerindeki yerleşimlerde din, toplumsal yaşamın her alanında etkisini göstermiştir. Bu çalışmanın amacı Dorylaion ile Nacolea ve bu yerleşimlerin çevrelerindeki dinsel yapıyı ortaya koymaya çalışmak ve ardından, bu yapının bölge toplulukları üzerindeki karmaşık olmayan politik, toplumsal ve ekonomik yansımalarını değerlendirmeyi hedeflemektedir.

settlements around them. Briefly, the aim of this article is to try to express the religious structure around Dorylaion and Nacolea. Then, it aims to evaluate the uncomplicated political, social and economic reflections of this structure on the communities.

Anahtar Kelimeler: Roma, Anadolu, Phrygia, Dorylaion (Eskişehir), Nacolea (Seyitgazi), Din, Toplum.

Keywords: Rome, Anatolia, Phrygia, Dorylaion (Eskişehir), Nacolea (Seyitgazi), Religion, Society.

Extended Abstract

Aim of this article is to try to discuss the religious structure around Dorylaion and Nacolea and to evaluate the uncomplicated political, social and economic reflections of this structure on the communities during the Roman imperial period. Sources are the inscriptions and the coins which are dated between the centuries II and III. centuries AD.

These centres were able to preserve their social and cultural structures for a long time even in the Roman imperial period. While the Romans were integrating the people into the empire by giving a new identity with their foundation myths, the rooted and rich religious structure of the region played an important role. Rome did not interfere with the beliefs of the local peoples derived from the previous cultures (Luwi, Hittite, Phryg, etc.) or the cults formed by combining them with the holy beings in the Hellenic and Roman pantheon. And these cults could preserve their legitimacy until Christianity became the official religion of the Roman state.

Accordingly, the most widely worshiped god of the pantheon of the region was Zeus, the god related to agriculture, animal husbandry and climate events, which we encounter with different epithets. The most common among these epithets is Zeus Bronton with the epithet translated as thunder (bronton). Most of the inscriptions dedicated to the god were found around Dorylaion and Nacolea and between these centres. Other gods and goddesses appear on inscriptions and coins with different epithets or names. These can be generally stated as: Mother Goddess, Men, Hosios kai Dikaios, Poseidon Sangarios, Sangarios Basileus, Parthenios, Papas (or Papias), Asklepios, Dionysos, Helios, Herakles, Apollon, Sabazios, Phobios, Fortuna and Iuppiter Capitolinus. In addition to these, the gods and goddesses identified only on the coins found in the region can be stated as follows: Artemis, Athena, Demeter, Hades, Herakles, Hermes, Hygeia, Nemesis, Nike, Poseidon, Tembris, Tyche and Zeus Keraunios. Inscriptions related to the Imperial Cult, which played an important role in the integration of Rome with the regions it conquered, were also found in the region.

Inscriptions recovered from the region also suggest that some pagan communities may have had monotheistic (perhaps monist) tendencies. While transitioning from the pagan to a more organized religious structure, it is normal for syncretic formations to emerge as a result of some previous practices trying to adapt themselves to the new structure. As a matter of fact, inscriptions on Montanism and the cult of Theos Hypsistos became controversial cults of the transition period.

We have limited evidence to determine the duties and powers of the priests that appear in the inscriptions. Their duties can be stated as to lead the guild, to organize sacrificial ceremonies, to make votive offerings, to pray sometimes individually, sometimes on behalf of the community and to proclaim the imperial edicts, though one of the exceptional examples. Nothing in detail can be said about the situation of the nuns. The most important tomb type in the region is the burial chambers carved into the tuff rocks, and many rock tombs have been identified in the region.

Tomb inscriptions clearly show the moral understanding accepted by the society and show its effect on social life. Among them; qualities such as fair, prudent, honest are remarkable. The inscriptions also reveal the binding of the religion in the social structure. Almost all of the tomb or votive inscriptions are dedicated to the families, children, spouses, unspecified products and cattle (cattle, ox, ram). People's requests from holy beings are very clear: A happy life, well-being, salvation, i.e. attaining eternal life. There are also demands for daily life such as increasing the productivity of the agricultural products and animals. It is also seen that the names of gods and goddesses are adopted as the names of the village, tribe and personal names. However, it is noteworthy that names such as Zeus and Kybele/Meter, which were widely worshiped in the region, were not preferred.

Giriş

MÖ 190 yılındaki Magnesia Savaşı ve ardından MÖ 188 yılındaki Apameia Antlaşması ile en güçlü rakibi Seleukos kralı III. Antiokhos'u (MÖ 222-187) Torosların ötesine iten Roma, Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) nüfuz ettiğinde bir Cumhuriyet yönetimine sahipti. Cumhuriyet'in kendi içinde yaşadığı sorunlar Roma'nın Küçük Asya merkezlerine etkili müdahaleler yapabilmesini bir süreliğine engellerken, iç savaşları sona erdiren Octavianus (MÖ 31-MS 14) iktidarıyla başlayan "İmparatorluk Dönemi" içinde Roma, yavaş yavaş Akdeniz'in tek egemeni olmuş ve bu süreçte bölgelerin ve merkezlerin tarihsel süreçlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Aşağıdaki yazıda, yeni dönemle birlikte başlayan tarihsel süreçte Phrygia (Frigya) Epiktetos bölgesindeki Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea (Seyitgazi) ile bunların çevrelerindeki (*territorium*) dinsel yapı üzerine genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Sadece bu merkezler değil, çevrelerindeki diğer merkezlerle düşünüldüğünde bölge, Ricl'in de makalesinde belirttiği gibi¹, eskiçağdaki pagan kültürleri araştırmak isteyen öğrenciler için çok çekici bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hemen hemen tamamı II. ve III. yüzyıllara tarihlenen ve Grekçe yazılmış yazıtlar bu bağlamda yazının zamansal sınırlamasını da doğrudan ortaya koymaktadırlar. Doğrudan toplumun çözümlenmesine yönelik ve ilk elden kaynak olan yazıtlar, bölge insanının dinsel yaşamının anlaşılmasında da en önemli veri grubunu oluşturmaktadırlar. Bu dünyaya yönelik adak stelleri ile ölüm sonrası yaşam için tasarlanmış mezar stelleri olmak üzere iki gruba ayrılan malzemenin birinci grubunda; aynı anda birden çok tanrıya adanmış 14 tane, kişisel olarak bir tanrıya ya da tanrıçaya sunulmuş 15 tane, aile, aile bireyleri ya da akrabalar için sunulmuş 104 tane, kişinin mülkiyetinde bulundurduğu hayvanları için sunulmuş 5 tane olmak üzere toplamda 138 yazıt

¹ Ricl, 2017: 133.

yer almaktadır. İkinci grupta ise; kişiler için hazırlanmış 21 tane, aileler için 116 tane ve beddua içeren 7 tane olmak üzere toplamda 144 mezar yazıtı bulunmaktadır.

Ağırlıklı olarak epigrafik malzemenin değerlendirileceği kaynaklar yanında, yeri geldiğinde, numizmatik buluntular ve (sınırlı da olsa) filolojik eserler de tartışmaya dahil edilecektir. Öncelikle filolojik eserlerin konu ile ilgili neredeyse hiç veri sağlamadığını belirtmek gerekmektedir. Bunun yanında sikkeler de yazıtlarla hemen hemen aynı yüzyılları kapsayan bir dönemde ortaya çıkmışlardır. Sikkeler açısından bakıldığında şu anki veriler ışığında en erken Dorylaion sikkeleri imparator Vespasianus döneminde (MS 69-79) görülmeye başlamış ve I. Philippus dönemine (MS 244-249) kadar sürmüştür. Nacolea sikkeleri ise, Domitianus (MS 81-96) ile başlayıp Gallienus döneminde (MS 253-268) sonlanmıştır. (Resim 1)

Resim 1: Ön yüzünde başında defneli tacı ile imparator Domitianus'un arka yüzde Nacolea adı ile birlikte elinde asasıyla tahtta oturan Demeter (ya da Hera)

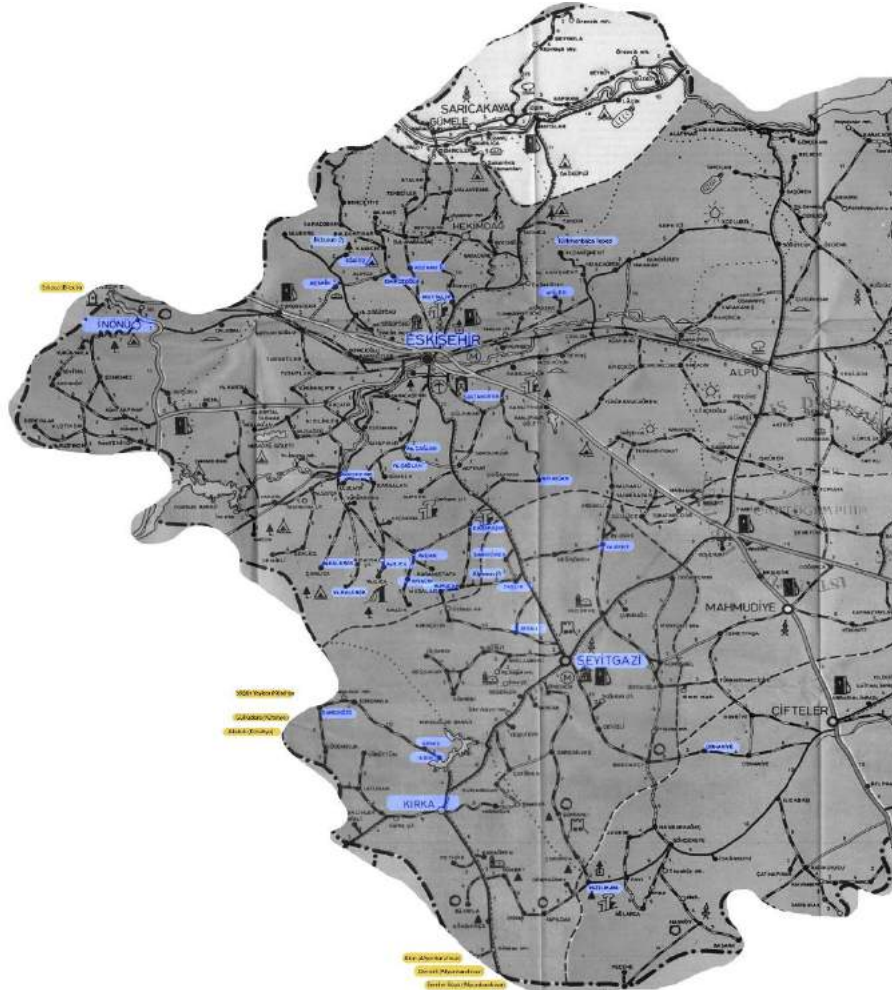
(https://www.wildwinds.com/coins/ric/domitian/RPC_1417.jpg (Erişim: 02.07.2021))

Yazının zamansal sınırlaması kolaylıkla yapılabilse de mekânsal sınırların çizilmesi hiç de o kadar kolay bir işlem değil, aslında bir varsayıma dayanmak zorundadır. Bu nedenle tartışmanın içeriği paralelinde ve yazının yöntemine dair sorulması ve yanıtlanması gereken soru “*Dorylaion ve Nacolea çevresi*” denilince neresinin anlaşılması gerektiğidir. Her ne kadar antik merkezlerin sınırlarını belirlemek oldukça güç olsa da araştırmacılar eldeki veriler ışığında birtakım önerilerde bulunabilmektedirler. Öncelikle Dorylaion bilindiği üzere Eskişehir kent merkezinin kuzey doğusunda yer alan Şarhöyük'e lokalize edilmektedir. Bölgenin epigrafik malzemesini çalışmış Frei; Dorylaion'un batısında Lamunia (Bozüyük), doğusunda Midaieon (Karahöyük), güneybatısında Cotiaion (Kütahya) ve kuzeyinde hangi merkezin olduğunun bilinmediğini belki Boz Dağ'ın bir sınır oluşturabileceğini ileri sürmektedir.² Nacolea'nın en azından lokalizasyon sorunu bu anlamda Dorylaion'a göre daha tartışmasızdır. Bölgede ele geçirilen birçok yazıttan dolayı uzun zamandan beri kentin konumu bugünkü Seyitgazi sınırları içine³ lokalize edilmektedir. Merkez, Sangarios (Sakarya) Nehri'nin bir kolu olan Parthenios Suyu (Seyit Su) üzerinde

² Frei, 1983: 54. Frei, bölgede yer alan, Porsuk Çayı, Sarı Su veya Türkmen Dağları gibi, diğer coğrafik özelliklerin de sınır oluşturabileceğini belirtmektedir. Mezar taşları üzerinden giderek, Waelkens de doğu sınırında Midaieum olduğunu düşünmektedir. Bkz. Waelkens, 1986: 131.

³ XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgeyi ziyaret eden gezginler (Leake, Texier, Steuart, Mordtmann, vb) Seyitgazi'yi 'Nacolea' olarak tanımlamışlardır. Bkz. Mordtmann, 1925: 361; Aulock, 1987: 74, n. 210-213. Bu tanımlamalardan sonra akademik çalışmalarda Nacolea, Eskişehir'in Seyitgazi ilçesine lokalize edilmiştir.

yer almaktadır. Açıkça görüleceği gibi Nacolea, imparatorluk ile başlayan yeni dönemde gelişimini bölgedeki yollara borçludur. Nacolea, Dorylaion'un güneyinde ve önemli ticaret merkezi Apameia'ya (Dinar) giden yolun üzerinde olup, güneyde Prymnessus (Sülün) ve mermer yataklarına sahip Dokimeion (İscehisar) ile Synnada (Şuhut) merkezlerine komşudur. Nacolea'daki ikinci yol, küçük bir nehir boyunca ilerleyen Pontanos (Kırka) Vadisi'nden geçen ve buradan da Phrygia bölgesinin dağları üzerinden Conni'ye⁴ doğru ilerleyen yoldur. Yol bundan sonra güneyde Eukarpia (Emirhisar) ve Eumeneia (Işıklı), oradan da Apameia kentine ve batı Anadolu'nun önemli pazarlarına ulaşmaktadır.⁵ Dolayısıyla yerleşimlerin lokalizasyonu yapılabilse de kontrol ettikleri alanlar, ele geçirilen malzemeye göre bir varsayım olarak kalmaktadır. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, aşağıdaki yazıda aslında günümüz Eskişehir sınırları içerisinde ele geçirilmiş epigrafik malzemeye ve bölgenin fiziksel coğrafyasının özelliklerine göre bir olası alan ileri sürülmüştür. (Harita 1 ve 2)

Harita 1: Yazıtların ele geçirildiği yerler.

⁴ Yeri tam olarak belirlenememiş, tahminen Eukarpia ile Nacolea arasında kalan bir merkez.

⁵ Ramsay, 1882: 120.

Harita 1 ve 2: Yazıtların ele geçirildiği yerlerin dağılımı ve yazının kapsadığı coğrafi alan.

Roma ve Yerleşimlerin Kuruluş Mitoslarının Oluşturulması

Farklı tarihlerde yaşamış eskiçağ yazarlarının fikir birliği etmişçesine belirttiği gibi Dorylaion⁶ ve Nacolea⁷ yerleşimleri Phrygia, daha spesifik söylenecek olursa Phrygia Epiktetos bölgesinin merkezleridir. Roma döneminde dikilen mil taşları ve darp edilen sikkelerdeki yerleşim adları da bu düşünceyi doğrulamaktadır. Dorylaion adı⁸ üzerine yapılan araştırmalar, sözcüğün Phryg kökenli olduğunu işaret etse de aslında bu merkezin ne kadar eskiye gittiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Başka bir deyişle “*Phryg kökeni*”nden kasıt, Phryglerin merkez Anadolu’da politik anlamda etkin oldukları yaklaşık MÖ XI – VII. yüzyıllar arasındaki döneme bir göndermedir. Dolayısıyla burada “*köken*” derken kastedilen şey, aradan geçen dokuz yüz yıla rağmen Phryglerin (ya da bölgedeki daha eski kültürlerin), Roma İmparatorluk döneminde kültürel anlamda varlıklarını koruduklarıdır. Hatta benzer yaklaşım Dorylaion’a yakın olan Cotiaion ve Midaieon gibi merkezler için de benimsenerek, bölgedeki yerleşim adlarının Phryg kökenli sözcükten türetildikleri varsayılmaktadır.⁹

Aşağı yukarı benzer durum Nacolea için de geçerlidir. Zira bu merkezin birbirine benzeyen ancak bazen küçük farklarla yazılmış adlarının¹⁰ Grekçede herhangi bir karşılığı yoktur. MS VI. yüzyılda yaşamış logograf Stephanus

⁶ Strabon, *Coğrafya*, XII; 8, 12.

⁷ Strabon, *Coğrafya*, XII; 8; 12; Ptolemaios, *Geographi*, II; 5, 2, 22; Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, 483.

⁸ “Doryla” (Δορυλα) şeklinde yazılan merkezin mil taşları üzerindeki durumu için bkz. French, 1981: no: 366, 367, 372, 374: Vespasianus döneminden (MS 67-79) I. Philippus dönemine (MS 244-249) kadar darp edilmiş sikkeler üzerinde görülen yerleşimin adı için bkz. Von Aulock, 1980: no: 170-328.

⁹ Frei, 1990a: 188; MAMA V, no: 60 ve 98; CIL III, no: 7168.

¹⁰ MAMA V: no: 197: “*Pro salute / Imp(eratoris) Caes(aris)M(arci) Au(relii) Commodi / Antonini Aug(usti) civi/tati Nacol(ensium) Cra/terus Caes(aris) n(ostri) ser(vus) / ver(na) exactor r(ei) p(ublicae) / Nacol(ensium) / d(onum) d(edit)*”: CIL III, no: 00349; MAMA V, no: 199 ve 202. Merkezin mil taşları üzerindeki adının durumu için bkz. MAMA V, no: 198; Frei, 1983: 61 ve no: 2: Domitianus yönetiminden (MS 81-96) Gallienus dönemine (MS 253-268) kadar basılmış ve hepsinde de NAKOΛEQN şeklinde ifade edilmiş sikkeler için bkz. Aulock, 1980: 76 ve no: 597-703; Head, 1901: pl. XXXIX-10. Dolayısıyla merkezin adı en genel haliyle; *Nakolea* ya da *Nacolea* şeklinde belirtilmiştir.

Byzantinus, 'Nacolea' sözcüğünün efsanevi kurucu kahraman Daskylos'un oğlu Nacolos'un adından ya da su perisi Nacole'den geldiğini belirtse de bu ad herhangi bir Anadolu dili içerisine ya da Grekçeye dâhil edilememektedir.¹¹ Kısacası sözcük, Latin ya da Romalı bir kökene dayanmadığı gibi, Roma egemenliği sürecinde bölgedeki yerel halkların varlığı için de bir kanıt olmaktadır.¹²

Aslında bütün bu tartışmaların nedeni Roma'nın Küçük Asya'daki bölgesel politikalarıyla ve bu yazının konusuyla ilgilidir. Nacolea'daki Romalı (ya da Roma'ya sadık yerel) yöneticiler, yeni dönemde, politik ve ekonomik anlamda bölgede güçlenmeye başladıklarında, yakınlarındaki Dorylaion'u, ortak (akraba) ataların bulunduğu bir kuruluş öyküsüyle kendisine bağlı kılmaya çalışmışlardır. Ya da bu politika bizzat Roma tarafından uygulanmış ve merkezler arasında akrabalık ilişkilerine dayalı kuruluş öyküleriyle bölgede genel bir istikrar yakalanmaya çalışılmıştır. Ne olursa olsun Roma dönemine dayalı kaynaklardan bildiğimiz üzere Nacolea ile ilgili efsanedeki kahraman Nacolos, tanrı Herakles'in yakın arkadaşı Dascylus'un oğlu olarak kabul edilmiş ve böylelikle Nacolea'daki Herakles ve Nacolos'un, Dorylaion'daki Akamas ve Dorylaeus ile benzerliği ortaya konulmuştur.¹³ Bu noktada en azından yakın merkezlerin kuruluş mitoslarının birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Ya da hemen yukarıda değinildiği gibi Romalı yöneticiler, Küçük Asya'da idari düzenlemeler yaparken (ve merkezleri adlandırırken), bölgenin sosyopolitik ve sosyokültürel dokusunu dikkate almış olmalıydılar. Nitekim yazıtlar ve sikkeler üzerinde yerel ve olasılıkla Phryg kökenli kişi adları yanında, yerel tanrı ve tanrıça adlarına rastlanmasının nedeni Romalı yöneticilerin diplomatik hassasiyeti gibi görünmektedir. Dolayısıyla Roma döneminde, bölge halkının kendi geleneklerini sürdüren topluluklar oldukları ve merkezlerin kuruluş mitoslarında bölgenin eski kültürlerinin dikkate alındığı akla en yakın varsayım olmaktadır. (Resim 2 ve 3)

Resim 2: Ön yüzde (solda) Taç takmış imparator III. Gordianus'un başı, arka yüzde Dorylaion'un kurucuları Dorylaos ve Akamas'ın sunaktaki sunu törenleri

(http://numismatics.org/search/results?q=mint_facet:%22Dorylaeum%22 (Erişim: 02.07.2021))

¹¹ Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, 483; Ramsay, 1882:119; Aulock, 1980: 74.

¹² Burada yaşayanların, Roma egemenliği öncesinde bölgeye ne ad verdiklerine dair bir bilgi şimdilik tespit edilememiştir. Bu nedenle bölgenin ve merkezlerin önceki adlarının farklı olabileceği unutulmamalıdır.

¹³ MAMA V: xxvii, n.1.

Resim 3: Ön yüzde taç takmış imparator Domitianus'un başı (solda), arka yüzde sol elinde aslan postu, sağ elinde sopasını tutan çıplak Herakles

(<https://www.acsearch.info/search.html?id=225288> (Erişim: 02.07.2021))

Dinsel Yapı

Roma, bölgenin egemen gücü olarak yerel halkların, kendilerine özgü birtakım yapılarını devam ettirmelerine müsaade etmiş ya da politikası gereği belki bu hususa hiç karışmamıştır. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi, önceki dönem kültürlerinden (Luwi, Hitit, Phryg, vb.) gelen tanrılar ve tanrıçalar ya da bunların Hellen ve Roma panteonundaki kutsal varlıklarla bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş (*sinkretik*) kültler, Hıristiyanlığın Roma devletinin resmi dini olmasına kadar, meşruiyetlerini bir şekilde koruyabilmişlerdir.

Bu noktada eldeki veriler ışığında bölgenin panteonunu genel hatlarıyla şu şekilde belirtebiliriz: (EK – 1)

Bölgenin en yaygın kültürlerinden biri olan ve Anadolu'daki varlığı prehistorik dönemden beri bilinen kült (Ana) Tanrıça inancıdır. Bu kadar uzun süre ve farklı kültürlerde tapınılan tanrıçanın bölgedeki adı ve epitetleri de değişik şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki *Augdistis* (Αυγδιστις) kültüdür. Midas Kent'in (Yazılıkaya) kutsal tanrıçası Augdistis'in Phryg dönemindeki Kybele ile özdeş bir tanrıça olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi olmasa da buradan ele geçirilmiş birçok adak yazıtında Μητηρ θεων ve Μητηρ θεά epitetleri Augdistis adından sonra geldiği için bu iki tanrıçanın aynı olduğu kabul edilmektedir. Phryg dilinde yazılmış metinlerde geçtiği için sözcüğün kökeni olasılıkla Phryglere ilişkin olmalıdır.¹⁴ Bunun dışında ana tanrıça *Kybele/Kubela* (Κυβέλη), Meter Kybele (Μήτηρ Κυβέλη) şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Roma döneminde Μητηρ θεων, Μητηρ gibi adlarla Phrygia'nın dağlık alanlarında yaygın şekilde görülmektedir. Köylere veya kasabalara göre adının yanına o merkezin adını epitet olarak almıştır.¹⁵ Diğer bir tanrıça epiteti

¹⁴ Haspels, 1971: 200 ve no: 1-16; Drew-Bear, 1976: no: 14 ve n. 44 ve 45.

¹⁵ MAMA V, no: 213; Haspels, 1971: 153, 194, 195 199, ek-III, no: 52, 58, 98, 99, 102, 110, 115, 116, 119, 120, 121, 115 ve 116; Frei, 1983: 58; MacPherson, 1954: 12, no: 2. Asya eyaleti prokonsülü Ti. Cadius Silius Italicus yönetimi altında MS 77 yılında bastırılmış sikkelerin üzerinde başında defneli taç ile Vespasianus, arka tarafında elinde tefi ve yanında aslanlarıyla Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199; Sikkelerin ön yüzünde başında defneli taç ile Traianus (MS 98-117), arka yüzde tahtta oturan Kybele, elinde tefi ve kasesi ile tahtın altında aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 205, 206; Hadrianus dönemi (MS 117-138) sikkelerinin ön yüzünde imparatoriçe Sabine, arka tarafta elinde

Meter Tetraprosopos (Μήτηρ Τετραπρόσωπος) olarak bir yazıtta karşımıza çıkmaktadır. Epitetinden anlaşıldığı üzere, “ara yolların” ya da “kavşak yolların” koruyucu tanrıçasıdır.¹⁶ Ana tanrıçayla ilgili ve olasılıkla birer yerel tanrıça olarak ayrıca saptanan kültler şunlardır; *Mağara Anası*¹⁷, *Meter Akreane* (Μήτηρ Ακρεανη)¹⁸, *Meter Kallipos* (Μήτηρ Καλλιπος)¹⁹, *Meter apo Kranosmegalou* (Μήτηρ απο Κρανοσμεγάλου)²⁰ ve bölgeye dışarıdan getirilmiş (ya da dışarıdan gelenlerin bir inancıyla yerel tanrıça inancının bir araya getirilmesiyle yaratılmış) *Suriyeli Ana Tanrıça* kültürüdür.²¹

Bölgede en geniş şekilde tapınım görmüş kutsal varlık ise Hellen panteonunun baş tanrısı ve Küçük Asya'nın genelinde olduğu gibi Dorylaion ve Nacolea'da da farklı epitetlerle tapınılan *Zeus* (Ζεύς) olmuştur.²² Aldığı epitetler,

bir tef ve kase ile taht üzerinde Kybele, altta aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 207, 208, 216; Commodus dönemi (MS 177-180) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Commodus, arka tarafta ise *kalathos* içerisinde, elinde tef ve kâse ile taht üzerinde Kybele, altta aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 225; Septimius Severus dönemi (MS 193-211) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Severus, arka tarafında ise sol elinde tefi, aslanların üzerine oturmuş durumda Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 245; Elagabalus dönemi (MS 218-222) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Elagabalus, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 255; Severus Alexander dönemi (MS 222-235) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 264; Maximinus dönemi (MS 235-236) sikkesinin ön yüzünde iki imparator; başında defne tacı ile ve taşsız Maximus birbirlerine dönük şekilde, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 293, 294, 295, 296; I. Philippus dönemi sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında polos giymiş, elinde tefi ve yanında aslanlar ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 170, 171, 172, 248.

¹⁶ MAMA V: 54 ve no: 101.

¹⁷ Frei, 1983: 62 ve no: 4.

¹⁸ MAMA V, no: 7; Frei, 1988: 24.

¹⁹ Haspels, 1971: no: 130.

²⁰ MAMA V, no: 8, 9 ve 253.

²¹ Frei, 1990b: 197; Rici, 2017: 142.

²² MAMA V, no: 61, 173, 182, 217. Domitianus dönemi sikkesinde başında defne tacıyla Caesar unvanlı imparator, arka yüzünde elinde asası ve bir kâse tutan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 214, 215; Commodus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka tarafta elinde asa ile şimşek çaktıran Zeus ve altta da bir kartal ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 236; Geta dönemi (MS 209-211) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında elinde asası ve şimşek demeti ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 237, 238, 239; Macrinus dönemi (MS 217-218) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Macrinus, arka tarafında ise elinde asası ve bir kap ile önde bir kartal ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 265) Maximinus dönemi sikkelerinin ön yüzünde iki imparator; başında defne tacıyla Maximinus ve taşsız Maximus birbirlerine dönük şekilde, arka tarafında elinde asası ve bir kap ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 290, 297; I. Philippus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında ise ayakta duran ve himation giymiş Zeus ve şimşek betimlemesi ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 185, 697.

Zeus'un Phrygia'da yerel bir tanrı şeklinde varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Buna göre; "atçılık" ya da "at biniciliğiyle" ilgili *Zeus Abozenos* (Ζεύς Αβοζηνος)²³; çiftlik hayvanları ve tarım ürünleriyle birlikte ağaçlık alanları koruduğuna inanılan *Zeus Alsenos* (Ζεύς Αλσενος)²⁴; "krallık" statüsüne vurgu yapılan *Zeus Basilikos* (Ζεύς Βασιλικός)²⁵; "memnun etmek" şeklinde tercüme edildiğinde ve yazıtın tamamı incelendiğinde tarımla ilgili olduğu düşünülen *Zeus Euphranor* (Ζεύς Ευφρανωρ)²⁶; hanenin ve arazilerin (mülkiyetin) koruyucusu *Zeus Ktesios* (Ζεύς Κτήσιος);²⁷ Pers (ve tartışmalı olsa da belki bir Zerdüştlük) etkisi gösteren ve mezar koruyucu özelliği olan *Zeus Perses* (Ζεύς Περονς)²⁸; yerel Sabazios Kültü ile Zeus kültünün bir araya getirilmesiyle oluşturulan *Zeus Sabazios* (Ζεύς Σαβαζιος)²⁹; çobanlık ya da sığırtmaçlıkla ilgili (ya da hayvanların koruyucusu *Zeus Semantikos* (Ζεύς Σημαντικός)³⁰; kurtarıcı tanrı *Zeus Soter* (Ζεύς Σωτήρ)³¹; "efendi" anlamındaki epitetiyle baş tanrı ve evrenin kralı (yöneticisi) *Zeus Tyrannos* (Ζεύς Τύραννος)³² kültün yerelliğini ve geniş yayılım alanını göstermektedir. Bunlara ilaveten "cemaat, birlik" gibi anlamlara gelen epitetiyle, hava ve verimlilik tanrısı olduğu düşünülen *Zeus Benneus*'un (Ζεύς Βεννεύς) yerel mi yoksa bölgeye dışarıdan mı getirildiği tartışmalıdır.³³ Yine bu kütle ilişkin olduğu düşünülen *Zeus Benneus Sereanos* (Ζεύς Βεννεύς Σερεανός) ise olasılıkla yerel bir tanrı ile Zeus'un bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁴ Bunlar dışında epitetlerinden anlaşıldığı üzere tarım ve hayvancılık ile ilgili olabilecek; *Zeus Aoudios* (Ζεύς Αουδιος)³⁵, *Zeus Bronton Aouadios* (Ζεύς Βροντων Αουάδιος)³⁶, *Zeus Moraldos* (Ζεύς Μοραλδος)³⁷, *Zeus Patrikos* (Ζεύς Πατρικός)³⁸, *Zeus Prokontes* (Ζεύς Πρόκωντης)³⁹, *Zeus Syreanos* (Ζεύς Συρεανός)⁴⁰ ve *Zeus Tattenos* (Ζεύς Ταττήνως)⁴¹ kültleri de bölgedeki yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda açıklanan tüm kültler yanında bu yazının mekânsal sınırları içerisinde kalan bölgedeki Zeus epitetleri içerisinde en sık karşımıza çıkan *Zeus Bronton* (Ζεύς Βροντων) olmuştur. Gök gürlemesi (*bronton*) şeklinde çevrilen epitetiyle tarım ve mezarların koruyucusu kabul edilen tanrıya ithaf edilen yazıtların büyük kısmı Dorylaion ile Nacolea çevresinde ve bu merkezlerin

²³ MAMA V, no: 216; Frei, 1990b: 197.

²⁴ Haspels, 1971: no: 17; Zeus Alsenos için bkz. Drew-Bear, 1999: 374-375.

²⁵ MAMA V, no: ek-8.

²⁶ MacPherson, 1954: 10-12, no:1 ve XLIX.

²⁷ Frei, 1988: 14; MAMA V, no: 175.

²⁸ Drew-Bear, 1978: 48 no. III. 25; Frei, 1990b: 197; Şahin, 2001: 148.

²⁹ Frei, 1988: 22.

³⁰ Haspels, 1971: 193, n. 144 ve no: 104.

³¹ MAMA V, no: 213b, R19.

³² MAMA V, no: 12.

³³ MAMA IX, 20, no: 210; Ramsay, 1960: 159; Haspels, 1971: 190-191 ve no: 18; Ricl, 2017: 139.

³⁴ MAMA V, no: 176.

³⁵ MAMA V, no: 75, 157; Frei, 1988: 33 ve no: 8, 9, 10N.

³⁶ MAMA V, no: 157; Frei, 1988: 18.

³⁷ MAMA V, no: 119; Frei, 1981: 75.

³⁸ Frei, 1994: 128.

³⁹ Frei, 1990b: 197.

⁴⁰ Haspels, 1971: 193 ve ek-III, no: 109.

⁴¹ Frei, 1990b: 197.

arasında ele geçirilmiştir. Bölge bu anlamda adeta tanrının merkezi gibidir. Yazıtların ele geçiriliş yerlerinden de anlaşıldığı üzere Türkmen Dağı'nın kuzey doğusunda yaşayan kırsal halk arasında oldukça yaygındır.⁴² İlginçtir ki Zeus Bronton sikkeler üzerinde bu epitet ile değil Melenos (ΜΕΛΗΝΟC) şeklinde betimlenmiştir.⁴³ Bu epitet de aslında *Zeus Melenos* (Ζεὺς ΜελήνοC) adlı yerel bir tanrıyı göstermektedir. Epitet Grekçe olmadığı için, Hitit ya da Phryg gibi daha eski kültürlere ait bir kült olduğu düşünülmektedir.⁴⁴

Konunun bu kısmında MS II. ve III. yüzyıllarda Phrygia bölgesinde Zeus'a ilişkin önemli kültlerden biri olarak karşımıza çıkan *Theos Hypsistos* (ΘεὸC ΥψιστοC) kültüne de değinmek gerekmektedir. Buradaki *Hypsistos* epiteti, aşağıda ayrıntılı ele alacağımız gibi, Zeus'u nitelendiren bir sıfat mı yoksa monoteist inanç ile ilgili bir kült mü olduğu konusunda tartışma yaratmaktadır. Zira, söz konusu epitet Phrygia'daki diğer monoteist eğilimli topluluklar ile birlikte de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

Orta Anadolu'da geniş bir coğrafyada tapınımı olan ve bölgede farklı epitetlerle gördüğümüz bir diğer kült *Men* (Μήν) Kültü'dür. Genellikle bir Phryg başlığı ve peleriniyle, omuzlarının arkasında yükselen ay, çam kozalağı ve sıklıkla bir horozla betimlenmiştir.⁴⁶ Epitetleri açısından incelendiğinde; Küçük Asya'da farklı bölgelerde de tapınılan *Men Askeanos* (Μήν ΑσκανωC)⁴⁷; köylerde, çocuklar için adakların sunulduğu ve epitetinden anlaşılacağı üzerine gökyüzüyle ilişkili *Men Ouranios* (Μήν ΟυράνιοC)⁴⁸; olasılıkla yerel tanrılar olan *Men Dikaios* (Μήν ΔικαιοC)⁴⁹, *Men Kolianos* (Μήν ΚολιανοC)⁵⁰ *Men Touitenos* (Μήν ΤουιτηνοC)⁵¹ ve *Men Italikos* (Μήν ΙταλικόC) şeklinde belirtilebilmektedir. Bunlardan son belirtilen kültün yandaşlarının, epitetten de anlaşıldığı üzere bölgeye dışarıdan gelmiş olma olasılıkları yüksektir. Başka bir deyişle "köy"

⁴² Ramsay, 1882: 124; MAMA V, no: 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 78, 79, 84, 85, 111, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 151, 152, 153, 154, 156, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, KB.1, KB2, KB13, R3, R5, R9, R10, R11, R14, R15, R22, R23; MacPherson, 1954: 13, no:3, 6, 7, 8, 9 ve 15; Haspels, 1971: 189 ve ek- III, no: 103, 104, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 154; Frei, 1981: 81; Frei, 1988: 11, 15, 19 ve 25; Frei, 1990b: 192.

⁴³ Tarakan, 2019: 53; Eraydın, 2002: 67.

⁴⁴ Frei, 1992: 144.

⁴⁵ MAMA V, no: 186, 211, 212.

⁴⁶ MAMA V, no: 209, 210; Erzen, 1953: 6; Haspels, 1971: 167; Frei, 1983: 58; Aulock, 1980: no: 673 ve 680. Traianus dönemi sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında Phryg başlığı giymiş Men, ay ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 673; Caracalla dönemi (tek başına iktidar dönemi MS 211-217) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla, arka tarafında uzun elbisesi ile Phryg başlığı giymiş ayakta duran Men, sağında asa, solunda çam kozalağı, yanında ay ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 680.

⁴⁷ Frei, 1990b: 197.

⁴⁸ MAMA V, 65 ve 107 ve no: 132, 133, 163, R7; Ricl, 2017: 139.

⁴⁹ Frei, 1988: 26.

⁵⁰ MAMA V, no: 209.

⁵¹ MAMA V, no: 208.

yerleşiminden ziyade bu tanrının tapınım gördüğü yer bir koloniye işaret ediyor gibidir.⁵²

Bölgede, karşımıza çıkan tanrılardan bir diğeri *Hosios kai Dikaios*'tur (Οσιος Και Δίκαιος). Tanrıya adını veren "kutsal" ve "adil" sıfatları, klasik dönemden itibaren Grekçede sürekli bir arada kullanılmıştır. Eпитetleri yüzünden nitelikleri kişileştirilmiş ya da adı değiştirilmiş farklı bir Anadolu tanrısı olarak göz önünde bulundurulup bulundurulamayacağı tartışmalı konular arasındadır.⁵³ Olasılıkla bu külte ilişkin bir diğere tapınım Phrygia'nın diğere bölgelerinde daha seyrek görülen *Dike* (Δίκη)/*Dikaia* (Δικαία) kültürüdür.⁵⁴

Kesinlikle bölgenin yerel inançları olarak belirtebileceğimiz kültler de vardır. Bunlar; Sakarya Nehri'ni kutsallaştırarak yaratılan *Poseidon Sangarios* (Ποσειδών Σανγαριος) ve *Sangarios Basileus* (Σανγαριος Βασιλευς)⁵⁵ ile Seydi (ya da Seyit) Çayı'nın kutsallaştırılmasıyla yaratılan ve bölgedeki bir kabileye adını veren *Parthenios*'tur.⁵⁶ Ayrıca Nacolea bölgesinde olasılıkla iki ayrı kutsal alana sahip *Papas* (Παπας) ya da *Papias* (Παπιας) kültlerinin de yerel bir tanrıya ilişkin olduğu varsayılmaktadır.⁵⁷

Bunların yanı sıra; sağlık, şifa ve hekimlik tanrısı *Asklepios* (Ασκληπιος)⁵⁸;

⁵² MAMA V, no: 150.

⁵³ MAMA V, no: 10, 11, 148, 183, 184, 185, KB9, R6; MacPherson, 1954: 12, no: 2; Frei, 1983: 61 ve no: 3; Frei, 1988: 11, 12 ve 28; Haspels, 1971: no: 145 ve 152; Drew-Bear da makalesinde, şu an Afyon Müzesi'nde bulunan ve getirildiği yer belli olmayan bir sunak olduğunu, sunağın yazıtından, hangi tanrıya sunulduğunun anlaşılamadığı, ancak sunak üzerindeki kabartmalardan bunun *Hosios kai Dikaios*'a adanmış bir sunak olabileceğini, benzer sembollerin Dorylaion'da ele geçirilen adak stellerinde de görüldüğünü bildirmektedir. Nitekim benzer sunaklar, Eskişehir dışında, İnönü ve Kütahya arasında de ele geçirilmiştir. Söz konusu sunak, yalancı tanıklık yapan iki kişinin halk önünde günah çıkarması için diktikleri bir yazıttır. *Hosios kai Dikaios*'a adanmış böylesi bir günah çıkarma yazıtı bölgedeki ilk örneklerden biridir. Bkz. Drew-Bear, 1976: 263-264.

⁵⁴ Frei, 1988: 26; MAMA V: no: 11; *Dikaia* için bkz. MAMA V, no: 183; Haspels, 1971: no: 116.

⁵⁵ Frei, 1981: 76.

⁵⁶ MAMA V, no: 204; Head, 1901: 340 no: XII; Aulock, 1980: no: 642, 643, 697, 698, 699, 700. Traianus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında akan suyun kenarında yarı uzanmış şekilde sakallarıyla betimlenmiş nehir tanrısı *Parthenios* ve *Nacolea* adı için bkz. Aulock, 1980: no: 642, 643; III. Gordianus dönemine (MS 238-244) tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defneli tacı ile imparator, arka yüzünde iki elinde de saz demeti tutan nehir tanrısı *Parthenios* ve *Nacolea* adı için bkz. Aulock, 1980: no: 697, 698, 699, 700.

⁵⁷ MAMA V, xxxi ve 153: no: 182, 213, R.16, R.17, R.18, R.19; Riel, 2017: 144.

⁵⁸ Haspels, 1971: no: 5; Frei, 1990b: 197; Aulock, 1987: no: 223, 231 ve 232. Traianus sikkelerinin ön yüzünde, başında defne tacı ile imparator, arka tarafında ise *Asklepios* ve *Nacolea* adı için bkz. Bkz. Aulock, 1980: no: 637, 638, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656; Caracalla sikkelerinin birinin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla diğesinde ise eşi *Plautilla*, arka tarafında ise *Asklepios* ve *Hygeia* ve *Nacolea* adı için bkz. Aulock, 1980: no: 681, 682; Geta dönemi sikkelerinin ön yüzünde taçsız olarak Geta, arka tarafında ise *Asklepios* ve *Nacolea* adı için bkz. Aulock, 1980: no: 685, 686, 687; III. Gordianus dönemine ait sikkenin ön yüzünde başında defneli tacı

şarabın ve tiyatronun tanrısı *Dionysos* (Διονυσος)⁵⁹; güneş tanrısı *Helios* (Ἥλιος)⁶⁰; gücün simgesi ve aynı zamanda Nacolea kentinin kurucu kahramanı olarak da kabul edilen *Herakles* (Ἡρακλῆς)⁶¹; kehanet, ışık ve sanatın tanrısı *Apollon* (Ἀπόλλων)⁶² sadece Dorylaion'daki bir yazıtta rastlanan epiteti bir toponime işaret eden *Apollon Lykios* (Ἀπόλλων Λύκιος)⁶³; olasılıkla güneş ile özdeşleştirilen ve Phryg tanrısı kabul edilen *Sabazios* (Σαβαζιος)⁶⁴ ve genelde korku ile birlikte düşünülen, ancak bölgede olasılıkla güneş (Helios) ile özdeşleştirilmiş ve sadece Dorylaion'daki bir yazıtta tespit edilen *Phobios* (Φοβιος)⁶⁵ da bu zengin panteonun içinde yer almaktadırlar.

Bu hususta son olarak Roma egemenliğine doğrudan ışık tutan iki kutsal varlığın da belirtilmesi gerekmektedir. Bunlardan bir tanesi kötü talihi de simgelediği için eskiçağ dünyasında kendisinden çekinilen ve adı Latince yazılmış bir mil taşı üzerinde geçen *Fortuna*⁶⁶ iken, diğeri olasılıkla bölgeye Hadrian döneminde (MS 117-138) dışarıdan getirilmiş ve Grekçe karşılığı "Zeus Kapetolios" olan *Iuppiter Capitolinus*'dur.⁶⁷

Yazıtlar ve sikkeler üzerinde birlikte gördüğümüz yukarıdaki tanrılar ve tanrıçalar yanında, sadece sikkeler üzerinde saptanmış tanrı ve tanrıçalar ise

ile imparator, arka yüzde ise Asklepios, Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 701.

⁵⁹ MAMA V, no: 168, KB.6; Frei, 1983: 58; Haspels, 1971: 201 ve ek- III, no: 139 ve 144. Aulock, 1987, no: 229, 322 ve 323. Caracalla dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde Caracalla'nın eşi Plautilla, arka tarafında ise ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 229; Macrinus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile Macrinus, arka tarafında ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 322; I. Philippus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde imparatorun karısı imparatoriçe Otacilia Severa, arka tarafında ise ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 323.

⁶⁰ Ramsay, 1882: 124; MAMA V, no: R20, KB7; Frei, 1983: 61 ve no:3; Frei, 1988: 11-12 ve 25. Sikkeler üzerinde, I. Philippus'un karısı imparatoriçe Otacilia Severa, arka tarafında ise, elinde kırbaç ile Helios ve Dorylaion adı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1987: no: 324, 325, 326, 327, 328, 676, 678.

⁶¹ MAMA V, no: 182, 213b, R18; Aulock, 1980: no: 605-617. Bu döneme diğeri sikkelerin ön yüzünde başında defne tacı ile Caracalla, arka tarafında ise asaya dayanmış ve bir kayanın yanında dikilen sakallı Herakles ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 676, 678.

⁶² MAMA V, no: 173, 181, 183, R4, R7, KB7, KB8; Haspels, 1971: 169 ve ek-3, no: 51; Frei, 1983: 58; Frei, 1990b: 197; Aulock, 1987: no: 202. Traianus ve Geta dönemlerine tarihli sikkelerde görünüş olarak birbirlerine benzerler. Ön yüzde başında defne tacı ile imparatorlar, arka tarafta ise ayakta duran Apollon, solda ok kılıfı ve sağda defne yaprağı ve Nacolea adı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1980: no: 659, 660, 661, 688.

⁶³ MAMA V, no: 11 ve 87: Ricl, 2017: 146.

⁶⁴ Frei, 1988: 19.

⁶⁵ Frei, 1988: 26.

⁶⁶ Frei-Korsunsky, 1986: 91-vd, no: 1; MAMA V, no: 2.

⁶⁷ Frei, 1990b: 197: Ricl, 2017: 141.

şunlardır; Artemis (Αρτεμις)⁶⁸, Athena (Αθηνά)⁶⁹, Demeter⁷⁰, Hades (Αδης)⁷¹, Herakles (Ηρακλης)⁷², Hermes (Ερμης)⁷³, Hygeia⁷⁴, Nemesis (Νεμήση)⁷⁵, Nike (Νικη)⁷⁶, Poseidon (Ποσειδών)⁷⁷, Tembris (Τημβρις)⁷⁸ (Porsuk Nehri), Tyche (Τύχη)⁷⁹, Zeus Keraunios.⁸⁰

Böylesi zengin bir panteon yanında ele alınması gereken istisnai bir durum yerel kehanet merkezlerine ilişkindir. Nitekim antik dönemde oldukça yaygın ve revaçta olsalar da kehanet merkezlerine iç Anadolu platosunda hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Bu durumun temel nedeni olasılıkla benzer uygulamaların bölgede yerel anlayışta yapıyor olmasıdır. Konu ile ilgili bölgeden gösterilebilecek tek örnek, Asclepius'un farklı bir biçimi olarak nitelendirilen

⁶⁸ Ramsay, 1882: 125; Aulock, 1980: no: 246, 644, 645, 646, 647, 648, 649. Traianus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka tarafında kısa giysisi ile avcı Artemis, sağ elinde mızrak ve ok kılıfı ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 644, 645, 646, 647, 648, 649.

⁶⁹ Aulock, 1987: no: 203, 222, 235, 258, 275.

⁷⁰ Aulock, 1980: no: 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 671, 675, 692, 693, 694, 695, 696. Domitianus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça (olasılıkla Demeter), başı kapalı, elinde asası bir kase ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604; Traianus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça (olasılıkla Demeter), başı kapalı, başaklar, asa, bir kase ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 671; Septimius Severus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde imparatorun karısı Julia Domna, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça Demeter, elinde boynuz şeklinde bir kap, sağında gelincik ve başaklar ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 675; III. Gordianus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça Demeter, elinde boynuz şeklinde bir kap, sağında gelincik ve başaklar ve Nacolea için bkz. Aulock, 1980: no: 692, 693, 694, 695, 696.

⁷¹ Aulock, 1987: no: 212, 213, 233, 267, 268, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309.

⁷² Aulock, 1987: no: 224.

⁷³ Sikkenin ön yüzünde başında ışınli tacı ile III. Gordianus, arka yüzünde ise elinde bir kese ve *kerykeion* ile ayakta duran Hermes ve Nacolea yazısı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1987: no: 702.

⁷⁴ Aulock, 1980: no: 662, 663, 664, 665, 681, 682, 701. Traianus dönemine tarihli sikkelerin ön yüzünde başında ışınli tacı ile imparator, arka yüzde Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 662, 663, 664, 665; Caracalla dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla, arka yüzde Asklepios ve Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 681, 682; III. Gordianus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde ise, Asklepios ve Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 701.

⁷⁵ Aulock, 1980: no: 669, 670, 672; Aulock, 1987: no: 226, 227, 228, 242, 243, 244, 249, 250, 251, 252, 266, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 310, 311, 312, 305, 306.

⁷⁶ Aulock, 1987: II, no: 257.

⁷⁷ Aulock, 1987: no: 200, 201, 204, 209, 210, 211, 221.

⁷⁸ Aulock, 1987: no: 200, 201, 241, 253, 254, 256, 259, 260, 261, 262, 263.

⁷⁹ Aulock, 1987: no: 230, 320, 331.

⁸⁰ Sikkelerin ön yüzünde taçsız olarak Geta, arka yüzde, sağ elinde şimşek tutan ve adım atmış halde Zeus Keraunios ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 683, 684.

“kehanet yılı *Glykon*”a ait bir heykeldir.⁸¹ Yazıtlarda daha alt grupta sınıflandırılabilir inanç zenginlikleri de tespit edilmiştir. Ölümün, hayatın en önemli parçası kabul edildiği bir dünyada kader tanrıçaları *Moirai*’lar,⁸² ve sikkeler üzerinde kanatlı *Kerykeion*⁸³ ve yer altı tanrılarına da (Θεοί Καταθόvιοι) rastlanmıştır.⁸⁴

Roma egemenliğindeki sürecin tartışıldığı bir yazıda değinilmesi gereken bir diğer konu da “*İmparatorluk Kültü*”dür. Roma’nın, ele geçirdiği kentlerle bütünleşmesinde önemli rol oynamış söz konusu külte ilişkin Anadolu’nun batısında ve güneyinde birçok epigrafik, mimari ve numizmatik eser ele geçirilmiştir. Ancak yazının mekânsal sınırını oluşturan bölgede saptanmış veriler burada İmparatorluk Kültü’nün varlığına dair ayrıntılı bilgiler sağlamamaktadır.⁸⁵ Belirlenen eserlerden bir tanesi MS 176 – 180 yılları arasına tarihlenmiş ve Marcus Aurelius (MS 161-169) ile birlikte Commodus (MS 177-192) onuruna adanmış bir yazıttır.⁸⁶ Bunun dışında büyük bir kısmı zarar görmüş bir bomos üzerinde bu kültü çağrıştırabilecek “*başrahip*” (ἀρχιερεῖς) sözcüğü saptanmıştır. Bilindiği gibi İmparatorluk Kültü’ne ilişkin bu sözcük Küçük Asya’nın diğer kentlerinde ele geçirilen epigrafik buluntularda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Ancak yazının mekânsal sınırları içerisinde kalan alanda, İmparatorluk Kültü’ne ilişkin ayrıntılı bir şeyler söyleyebilmek şimdilik olanaksızdır.

Pagan Süreçten Monoteist Sürece

Dinsel yapıyla ilgili söylenebilecek bir diğer gelişme, bölge topluluklarının monoteist yaklaşımlarına yöneliktir. Her ne kadar sayıları fazla olmasa da ele geçirilen epigrafik malzeme bizlere, pagan topluluklardan bazılarının monoteist (belki monist) birtakım eğilimler içerisinde olabileceklerini düşündürmektedir. Nitekim yazıtlarda çoğunlukla sadece “tek bir tanrı” adının geçmesi ve bir yazıtta geçen “*tanrının emri uyarınca*”⁸⁸ şeklindeki ifade, köylerde bir “monist” anlayış olup olmadığı sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde kırsaldaki halk arasında “tek tanrıçılığın” bir yere kadar kabul gördüğü ve bu nedenle Hıristiyanlığın bölgede yayılmasında böylesi bir dinsel ve kültürel arka planın bu yayılıma katkı sağlamış olabileceği de ileri

⁸¹ Mitchell, 1993: II, 13 ve n. 24.

⁸² MAMA V, no: 63, 91; Frei, 1981: 79.

⁸³ Domitianus dönemine ait bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka yüzde kanatlı kerykeion ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631; Traian dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında ışıklı tacı ile Traian, arka yüzde ise kanatlı kerykeion ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 666, 667, 668.

⁸⁴ MAMA V, no: 225.

⁸⁵ Price, 1984: 95.

⁸⁶ Haspels, 1971: 166 ve ek-3, no: 93.

⁸⁷ MAMA V, no: 207; Ramsay, 1882: 127; Haspels, 1971: 169 ve ek-3, no: 51. Bunlardan başka, MS 261 yılında Anadolu’yu ziyaret eden imparator Macrianus’un (MS 261) olasılıkla iki oğlundan biri için hazırlanmış onur yazıtının da külte ilişkin olduğu düşünülmektedir. Bkz. MAMA V, no: 199. Ancak söz konusu yazıt tartışmalıdır. Yazının zamansal sınırı dışında kalsa da bölgeden ele geçirilmiş bir diğer adak steli imparator Iulianus (MS 361-363) için hazırlanmıştır. Bkz. CIL III, 350.

⁸⁸ MAMA V, no: 17, 223.

sürülebilmektedir. Ancak burada öncelikle şu belirtilmelidir ki pagan yazıtlarla monoteist eğilimli yazıtları en azından erken dönemler (I. ve III. yüzyıllar arası) için birbirinden ayırmak kolay değildir. Üzerinde haç işareti olan eserlerin hepsine “Hıristiyan anıtı” demek kimi durumlarda yanıltıcı olabilmektedir. Zira pagan anıtlar üzerinde de benzer işarete rastlanmaktadır. Pagan anıtlar üzerinde görülen bazı motiflerin, daha sonradan monoteist anıtlarda da kullanılması karışıklığı iyice arttırmaktadır.⁸⁹ Paganlar, monoteist inançları teolojik dayanaklar (ve ritüeller) bağlamında benimsemişler midir yoksa paganların var olan dinsel ve kültürel alt yapıları Yahudi ve Hıristiyanlığın yayılmasına bir zemin mi hazırlamıştır? Hıristiyanlığı kabul etmiş olanlar, bu din gelişip, toplum içinde yayılırken, önlerinde başka örnekler olmadığı için, zorunlu olarak önceki dönemden gelen dinsel sembolleri ve (büyük olasılıkla dinsel pratikleri) uygulamış olmalıdır. Kısacası Hıristiyanlığı benimsemeye başlamış topluluklar, eski gelenek ve alışkanlıklarından birdenbire vazgeçmemişlerdir. Sonuçta da bugün bizim üzerinde farklı inançlara ait kanıtlar bulduğumuz eserler birkaç kez kullanılmış olmalıdır.⁹⁰

Pagan süreçten Hıristiyanlık gibi resmi/ideolojik ve daha örgütlü bir dinsel yapıya geçilirken, önceki kimi pratiklerin yeni yapıya kendini adapte etmeye çalışması sonucunda senkretik oluşumların ortaya çıkması hemen yukarıda da değinildiği gibi normal karşılanmalıdır. Nitekim bu durumun bölgedeki en somut örneklerinden birisi Montanist harekettir. Phrygia bölgesi içerisinde, özellikle Cadi (Gediz) ve Synaus (Simav) gibi güney batı tarafındaki merkezlerden ele geçirilen III. yüzyıla tarihli yazıtlar Montanist hareketin Hıristiyanlık içerisinde farklı bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Kadın papazların yer aldığı Montanist kilise, zamanla kendine özgü ruhban sınıfını ortaya çıkarmış bunu yaparken de propagandasını yaptığı Phryg dini ile Hıristiyanlık düşüncesini bir araya getirmeye çalışmıştır.⁹¹ Mezar stelleri bu cemaatin III. yüzyılın ortalarından itibaren daha doğuya, Akmonia (Ahat Köyü/Uşak) gibi merkezlere kaydıklarını göstermektedir.⁹²

⁸⁹ MAMA V, no: R13, R19, 310; Haspels, 1971: no: 24, 44, 90, 106, 114.

⁹⁰ Genel olarak bu tartışmalar için Eliade'nin eserine (Eliade, M., 2015. *Kutsal ve Kutsal Dışı*, (çev. A. Berktaş), Alfa Yayınları, İstanbul) ya da editörlüğünü Mitchell ile Nuffelen'in birlikte yaptıkları esere (Ed.) Mitchell, S.-Nuffelen, P. Van., 2010. *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge) bakılabilir.

⁹¹ Mitchell, 1993: 39. Böylesi gelişmelere muhalif olan Hıristiyan yazar Eusebius'un da söylediği gibi, Montanist toplumun din adamları, hadım bir pagan rahip ve yanında - kadın oldukları şüpheli- iki kâhinden oluşmaktadır. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5; 16, 6

⁹² Mitchell, 1993: 39; Waelkens, 1986: no: 366, 367, 372, 373, 374, 375: Bunun yanında yazımızın zaman olarak dışında kalsa da değinilmesi gereken bir diğer buluntu, Eskişehir'de ele geçirilmiş, IV. yüzyıla tarihli ve üzerinde; “*Loupikinios, bir Hıristiyan ve esinlenmiş (tanrısallaşmış) olan karısı Mountane'nin anısına bu mezarı hazırladı*” yazan yazıttır. Bkz. Tabbernee, 1997: no: 63. Burada belirtilmiş kadının adı “*Mountane (Μουντάνη)*” ve bunun eril formu olan Montanus, Hıristiyan olmayanlar arasında genel olarak kullanılmamaktadır. Tabbernee, yazıtta adı geçen kadın üzerinden yola çıkarak bu ailenin Montanist bir aile olduğunu ya da en azından kadının Montanist veya evlendikten sonra Montanist olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıklamasının ardından da hem “II” hem de Latin haçının yan yana olmasının bir

Hıristiyanlığa meşru bir zemin sağlamış olan imparator Konstantin (MS 306-337) öncesi döneme ait ve Hıristiyanlık izleri taşıdığı için tartışma yaratan anıtlar genelde bu tür Montanist eserler olmuşlardır.⁹³ Bu noktada konuyla ilgili Dorylaion'da bir⁹⁴ Nacolea'da iki adet⁹⁵ yazıt tespit edilmiştir. Ele geçirilen eserin üzerindeki yazıtın başında yer alan Π harfinin sembolize ettiği anlam üzerine farklı yorumlar yapılmıştır. Tabbernee'ye göre bu sembol, yazıtı hazırlayan taş ustasının işareti olabileceği gibi, Montanist cemaatin bir üyesinin işareti şeklinde de yorumlanabilmektedir.⁹⁶ Mitchell ise Montanistlerin, kehanet ile canlandırılacakları Kutsal Ruh'un hep aralarında olduğuna inandıklarını ve bu anlayışın, söz konusu mezhep üyelerine sürekli kutsal bir esinlenme (*pneuma*) sağladığını bu nedenle, Dorylaion'da ele geçirilen yazıt üzerindeki "Π Π" ibaresinin, "Πνευματικοί Πνευματικοί" yani "tanrısallık için tanrısallık" olarak tanımlanabileceğini ve daha kesin bir ifadeyle eserin Montanistlerin sırrını betimlediğini ileri sürmektedir. "Pneumatikos" terimine Yukarı Tembris Vadisi'ndeki yazıtlar içerisinde rastlanılmamıştır. Bu nedenle Dorylaion'da ele geçirilen yazıt, "Hıristiyanlar için Hıristiyanlar tarafından" yapılmış bir metin değil, aksine özellikle Montanistler için tasarlanmış bir metindir.⁹⁷

Montanizm yanında, paganizmden monoteist sürece geçişi tartışabilme konusunda bir diğer inanç "Theos Hypsistos" kültüdür. Zira bu kültür, Phrygia bölgesindeki farklı merkezlerde özellikle Akmonia ve Eumeneia kentlerindeki monoteist eğilimli topluluklar ile birlikte sıklıkla anıldığı bilinmektedir. Bölgede araştırmalarda bulunmuş Cox ve Cameron, bu toplulukları Yahudiler şeklinde nitelendirirler de⁹⁸ böylesi kesin bir ifade kullanmak halen sorunludur. Zira MS II. ve III. yüzyıllarda bölgede iç içe yaşayan toplulukların epitetleri ve kutsallıkları algılayış biçimleri birbirine çok benzediği ve yazıtlar kimi zaman

bulmaca oluşturduğunu belirtmektedir. "Π", sembolü Montanizm tarihinde örneğin, Πρισκυλλα, Πεπουζα, Πρόκλος, Πνευματικοί, gibi kimi sözcüklerin başlangıç harfidir. Dolayısıyla bu sembol bir anlamda Montanistler'in eserlerindeki genel bir işaret gibidir diyen Tabbernee, eserin sonunda verdiği genel değerlendirmede bu yazıtın Montanist birisi tarafından yapıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Tabbernee, 1997: 403 ve Ek - 1. Montanizm konusunda ayrıca bkz. T. Kaçar, 2002. Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17, 1, ss. 39-59.

⁹³ MAMA V, no: 122, 123 ve 260. Bkz. Mitchell, 1993: 104.

⁹⁴ MAMA V: xxxiii; Mitchell, 1993: 60 ve n. 52. Bu yazıtın zamansal anlamda kapsamı dışında kalsalar da bu Montanist anıt haricinde Dorylaion ve çevresinde ele geçirilen kimi eserler, Konstantin sonrası gelişmeler ile ilgili bilgi sağlamaktadır. Ancak kanımızca yine de en azından IV. ve V. yüzyıllar için buradaki semboller üzerinden giderek eserlerin Hıristiyan olup olmadıkları konusunda kesin yargılara varmak yanlış sonuçlar doğurabilecektir. Bu noktada, Hıristiyan topluluklarının da pagan toplulukların da belirli dönemlerde, politik ve toplumsal baskı altında kaldıkları, sayılarının kimi dönemlerde fazla olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Birbiri ile iç içe yaşayan halkların dönem içerisindeki sosyopolitik gelişmelere göre tavır belirlemesi ve dinsel anıtlarının üzerinde buna göre betimler kullanması normal karşılanmalıdır. Büyük olasılıkla paganlara ait olup üzerinde haç işaretinin olduğu tartışmalı buluntular için ayrıca bkz. MAMA V: no: 48, 96, 112, 145, 263.

⁹⁵ MAMA V: 122-123, no: 260.

⁹⁶ Tabbernee, 1997: 329 ve ek - 1.

⁹⁷ Mitchell, 1993: 104.

⁹⁸ MAMA IX: no: 123.

farklı topluluklar tarafından birkaç kez kullanıldığı için onları kesin çizgilerle; pagan, Yahudi ve Hıristiyan diye birbirlerinden ayırabilmek oldukça zordur. Örneğin, pagan bir tanrıya adanan stel üzerinde haç işareti de görülebilmektedir.⁹⁹ Bu sebepten dolayı Mitchell, Kuzey Phrygia'da Aezani'den (Çavdarhisar) Nacolea'ya kadar olan bölgede ele geçirilen metinlerin genelde pagan olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmektedir. Nitekim her ne kadar bölgede Yahudi ailelerin varlığı bilinse de aralarında III. yüzyıla tarihli *Theos Hypsistos*'a adanmış bir yazıtın da bulunduğu Yukarı Tembris Vadisi'nden bir grup eserin tamamen pagan karakterli olduğu görülmektedir. Mitchell'e göre burada bir Yahudi etkisi varmış gibi gözükse de aslında Hıristiyanlıkla birlikte bölge din konusunda dışarıdan etkileşime hep açık olmuştur. Örneğin, Nacolea'nın güneyinde yer alan ve bugün Yapıldak'a konumlanan bir yerleşimde ele geçirilen bir yazıt, "en yüce halk"ın içinden çıkmış Zosimus adlı birinin kutsal doğumunu işaret etmektedir. Bu kişi vahiy olarak kutsal bir kitap kullanmış ve yazılı bir tablet üzerine kaydedilmiş kâhinsel yanıtlarını sıralayabilmek için Homeros dizelerini derlemiştir. Vahiy olarak kutsal metinler kullanma düşüncesi çok büyük olasılıkla bu kişinin öncelikle bir Hıristiyan olduğunu düşündürse de kâhinsel yanıtları için Homeros'un dizelerini kullanması, Hıristiyanlık ile mitolojik geçmişi bir şekilde birleştirmeye çalıştığını ve bölgede çok yaygın olan bir yazınsal türün varlığını işaret etmektedir. "En yüce halk" deyişinden de Zosimus'un içinde yaşadığı topluluğu kastettiği görülmektedir. Bu topluluk, inançları ve pratikleri ile bölgedeki Yahudi/Hıristiyan gruplarından kolayca ayırt edilemeyen ve *Hypsistarianlar* da denilen, *Theos Hypsistos* kültü müritleri olmalıdır. Eğer böyleyse, Zosimus da olasılıkla bu kültün sadık üyelerinden birisidir.¹⁰⁰

Kısacası, pagan yapıdan monoteist yapıya geçiş sürecinde, en azından II. ve III. yüzyıllarda, toplulukları birbirinden kesin olarak ayırabilmek kolay değildir. Üzerinde haç işareti olan eserlerin hepsine Hıristiyan anıtı demek kimi durumlarda nasıl yanıltıcı olabiliyorsa aynı durum üzerinde asma ve üzüm salkımı olan bazı pagan yazıtları Hıristiyanlık ile ilişkilendirirken de geçerli olmaktadır.¹⁰¹

Dinsel Örgütlenme

Her ne kadar bölgedeki topluluklar içinde bir güce sahip oldukları yönünde görüşler öne sürülse de yazıtlarda karşımıza çıkan rahiplerin tam olarak kimler olduklarını anlayabilecek, görev ve yetkilerini belirleyebilecek kanıtlarımız oldukça sınırlıdır. Bu konuda gösterilebilecek örneklerden biri, üzerinde çelenkli ve drapeli bir erkek büstünün yer aldığı steldir. Söz konusu stel üzerinde yer alan figürün sol ve sağ tarafında bir yılan, onun arkasında ise bir kraterden çıkan üzüm demetleri olan asma betimi bulunmaktadır. Yazıttan sunağın bir rahibe ait olduğu anlaşılmaktadır. Hatta rahibin Dionysos rahiplerinin kullanmış olduğu bir adı (*Bakkhos*) kullandığı ve bu nedenle bir Dionysos rahibi olduğu düşünülmektedir. (Resim 4) Nitekim bölgede Dionysos'a adanmış üç adak yazıtı daha ele geçirilmiştir. Bu yüzden her kültün kendi rahibi

⁹⁹ MAMA V: no: R19.

¹⁰⁰ Mitchell, 1993: 49-50 ve n. 291; MAMA IX, no: 59, P67 ve P68; Haspels, 1971: 313 no: 40.

¹⁰¹ MAMA V: no: R19.

olduğu ya da bu tespitin en azından Dionysos kültü için geçerli olduğu söylenebilmektedir. Üstelik aynı yazıtlarda bu rahiplerin bir çeşit lonca liderliği yaptıkları da görülmektedir ki bu durum, basit de olsa köylerdeki ekonomik örgütlenmenin din adamları çevresinde gerçekleşmiş olma olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Dionysos'un kendisinin, loncanın lideri olarak ἀρχήβακχος unvanına sahip şekilde belirtilmesi bu düşünceyi daha da güçlendirmektedir.¹⁰²

Resim 4: Olasılıkla bir Dionysos kültü rahibini gösteren stel.

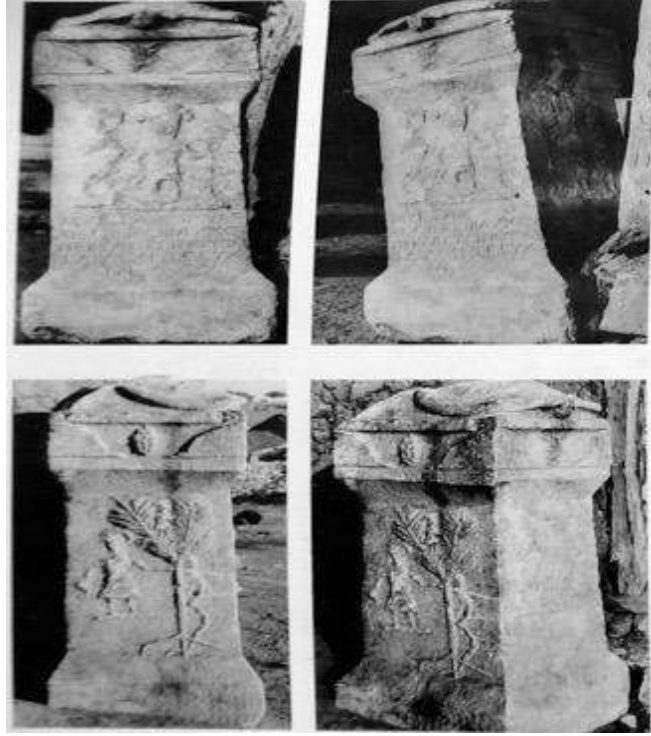
(MAMA V: Plate 42, no: 168A (1), 168A (2), 168B)

Diğer yazıtlardan da bilindiği üzere; kaplıca işletenler, taş ustaları, mermer ticareti ve gündelik yaşama yönelik eşya üreten grupların olduğu yerde basit de olsa bir örgütlenmeye gidilmiş olması olasılık dâhilindedir.¹⁰³ Bu kısımda belirtilmesi gereken gelişmelerden biri ilkçağ mister (gizemli) inançlarıyla ilgilidir. Zira bölgede ele geçirilmiş yazıtlardan birinde karşılaştığımız “μύσται” terimi ile ilkçağ dünyasında yaygın bir şekilde görülen gizemli kültlerin (sır dinlerinin) ayinlerine katılan müritler ifade edilmektedir. Söz konusu yazıt, bir mister din olan ve hemen yukarıda sözü edilen Dionysos Kültü’ne ilişkin olmalıdır.¹⁰⁴ (Resim 5)

¹⁰² MAMA V, no: 168.

¹⁰³ MAMA V, 57 ve no: 110, 168, 169: Eskiçağda Anadolu’daki kentlerde lonca örgütlenmeleri olduğu yazıtlar aracılığı ile belirlenmiştir. Bu örgütler şüphesiz ki sadece sosyoekonomik yaşamda değil, sosyopolitik yaşamda da önemli rol oynamışlardır. Üretim ilişkilerinin uzun süre radikal bir değişikliğe uğramadığı coğrafyada, sonraki dönemlerde karşımıza çıkan lonca teşkilatlarının altyapısında bu tür yerel loncaların etkileri de olmuş olmalıdır.

¹⁰⁴ MAMA V, no: KB.6; Haspels, 1971: 201, 202 ve 354.

Resim 5: Avdan'da ele geçirilmiş ve Zeus Dionysos'a adanmış bomos.

(Haspels, 1971: 638, no: 144)

Bunun yanında bölgedeki yerleşimlerin hemen hemen tamamının köy şeklinde olduğu ve bazılarının bir költ etrafında bir araya geldikleri¹⁰⁵ görülmektedir. Dolayısıyla rahiplerin köylerde hizmet eden ve din adına bir takım temel pratikleri yerine getiren kişiler oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Rahiplerin başlıca görevleri; kurban törenleri düzenlemek¹⁰⁷ ve adak sunularında bulunmaktır.¹⁰⁸ Adaklar arasında hayvanlar olduğu gibi, değerli hediyeler, mermer ve gümüşten değerli tanrı hediyeleri, vb. malzemeler bulunmaktadır.¹⁰⁹ Adak törenleri sırasında bolluk ve bereketin artması, hastaların iyileşmesi, çocuksuz olanların çocuk sahibi olabilmeleri, vb. bazen bireysel bazen topluluk adına dua etmek¹¹⁰ gibi işler bulunmaktadır. Ender örneklerden biri olsa da orijinali Eumeneia'da, kopyalarından biri ise Dorylaion'da ele geçirilmiş¹¹¹ bir yazıta göre, okuma yazma bilmeyen halk kitlelerine imparatorluk fermanlarını duyurma işinin de köy rahipleri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

¹⁰⁵ MAMA V, no: 87, 126, 127, 129, 148, 172, 184, R14, KB.1.

¹⁰⁶ Frei, 1988: 19-20.

¹⁰⁷ MAMA V, no: 170; Haspels, 1971: no: 5, 109.

¹⁰⁸ MAMA V, no: 79, 101, 124, 125, 126, 173, R4,

¹⁰⁹ Frei, 1983: 61; Frei, 1988: 11-12.

¹¹⁰ MacPherson, 1954: 14-15 ve no:9 ve XLIX; MAMA V, no:125, 126, 132, 133, 175, 176, 177, 184, 210, 217, 218, 220, 221, 222, 228, 229, 230, 231, R14.

¹¹¹ Ramsay, 1975: 478.

Din adamları içerisinde bir hiyerarşinin olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bu din adamlarının mesleki bir grup (*collegium*) altında örgütlendiği¹¹² ve rahipliğin olasılıkla kimi yerleşimlerde babadan oğula geçtiği belirlenmiştir.¹¹³ Yine yazıtlar üzerinde; Manes¹¹⁴, Damas¹¹⁵, Aristarkhos¹¹⁶, Hermis¹¹⁷, Aurelius Asklepas¹¹⁸, Apollonios¹¹⁹, Lasos¹²⁰ gibi kimi rahiplerin adları da okunabilmektedir.

Tanrıça ile ilgili inançların yaygın olduğu bir bölgede yazıtlarda rahiplerle birlikte belirtilmiş olsalar da rahibelerin durumu hakkında ayrıntılı bir şeyler söyleyebilmek, eldeki veriler ışığında mümkün değildir. Yine de bir yazıtta geçen ve adı okunamayan bir rahibenin kendi yakınları ve köyü için bir adak töreni gerçekleştirdiği belirlenmiştir.¹²¹ Dolayısıyla rahibelerin en azından bazı dinsel pratikleri yerine getirebildikleri ileri sürülebilir.

Bölgedeki en önemli mezar tipinin kayalara oyulmuş mezar odaları olduğu görülmektedir. Bölgenin tüflü kayaları bu iş için gerçekten çok uygundur ve bölgede birçok kaya mezarı saptanmıştır. Çukurca yakınındaki Gerdekkaya, Hellenistik-Roma çağlarının tipik örnekleri olan oda mezarlarından. Midas Anıtı yakınındaki Kırkgöz, Phryg döneminden Bizans dönemine kadar uzanan mezar odalarıyla göze çarpan örnekler arasındadır. (Resim 6) Doğanlıdere Vadisi ile Kümbet vadisi arasındaki kaya kütleleri de aynı şekilde mezar odalarıyla doludur. Bu oda mezarlarının çoğunluğu, Phrygler döneminde tek kişilik yapılmışlar, Roma döneminde birden fazla ölünün gömülebilmesi için geliştirilmişlerdir.¹²² Ölen birinin bu mezarlara ne şekilde gömüldüğüne dair elimizdeki tek kanıtta göre, cenaze törenlerine komşuların da katıldığı belirlenmiştir.¹²³

¹¹² Ramsay, 1882: 127; MAMA V, no: 152, 169, 170, 207, Ek-8; Haspels, 1971: ek-3, no: 51.

¹¹³ MAMA V, no: 56, 181, R4, R21; MacPherson, 1954: 14-15, no: XLIX ve no: 8, 9.

¹¹⁴ MAMA V, no: 173.

¹¹⁵ MAMA, V, no: R.4.

¹¹⁶ MAMA V, no: 79.

¹¹⁷ MAMA V, no: 170.

¹¹⁸ MacPherson, 1954: 14-15, no: 9.

¹¹⁹ MacPherson, 1954: 14, no: 8.

¹²⁰ MAMA V, no: 101.

¹²¹ MAMA V, no: 155; Frei, 1981: 77.

¹²² Bölgedeki kaya mezarlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için kaynakçada künyesi açık belirtilmiş olan Haspels'in iki ciltlik eserine bakılabilir.

¹²³ MAMA V, no: 64.

Resim 6: Kırkgöz kaya mezarı, Midas Kent (Yazılıkaya).

(E. İznik Arşivi)

Dinsel Yapının Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkileri

Dinin toplumsal yaşam üzerindeki belirleyici etkilerini bölgede ele geçirilmiş yazıtlar bize ayrıntısıyla sunmaktadır. Zira toplumun ortak kabul ettiği ahlaki anlayış çerçevesinde kişilerin sahip olması gereken vasıflar, mezar taşları üzerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Başka bir deyişle kişilerin, yakınları için mezar taşlarına yazdırttıkları nitelermeler aslında bu dünyada arzulan hayattı da gözler önüne sermektedir. Bunlar arasında kişinin yaşarken sahip olması gereken; “*kutsal, adil, ölçülü, dürüst*” gibi nitelikler dikkat çekicidir. Üstelik insanların bu dünyada “*tertemiz bir yaşam sürmek*” gibi amaçlar elde etmeye çalıştıkları ya da en azından böyle bir hayat arzuladıkları da belirtilmektedir. Bundan başka yazıtlar dinin toplumsal alanda bağlayıcılığını da belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Mezar ya da adak yazıtlarının hemen hemen tamamı; kişilerin ailesi, çocukları, eşleri, ne olduğu belirtilmemiş ürünleri ve büyükbaş hayvanları (sığır, öküz, koç) için adanmıştır. Bölge toplulukları içinde din ve hukuksal yapı arasında doğrudan bir ilişkiyi gösteren tek örnek, tanrıça Dike’nin, bir yazıt üzerinde “*adalet*” ve “*ölçülülüğün gözü*” şeklinde ifade edilmesidir. Sunağın arkasında betimlenmiş terazi motifi de bu düşünceyi açıkça desteklemektedir.¹²⁴

Bütün bu adak stelleri üzerinde tanrılardan ve tanrıçalardan ne istenmektedir? İnsanların bu dünyada yaşarken beklentileri nedir? İncelenen yazıtlar bu soruların yanıtlarının tarih boyunca pek değişmediğini ortaya koymaktadır. Toplumun kutsal varlıklardan en çok istedikleri; “*mutlu bir yaşam*”, “*esenlik*” ya da öldükten sonra “*kurtuluşa ermek*”, “*sonsuz bir yaşamı elde etmek*”tir. Böylesi manevi isteklerin yanında, gündelik yaşama yönelik taleplerle de karşılaşmaktadır ki ürünlerin ve hayvanların veriminin artması ve çiftlik hayvanlarının vahşi hayvanlardan korunması duruma örnek olarak gösterilebilir.¹²⁵

¹²⁴ Frei, 1988: 26; MAMA V, no: 11.

¹²⁵ MAMA V, no: 120, 178, 184, 212, 217, 218, 220, 221, 231, KB9, R21; Haspels, 1971: no: 102, 135, 151, 154.

Adaklar sırasında ve tabii ki ölü gömme törenleri sırasında dua edildiği¹²⁶ hatta “*babasının ruhu için dua eden*”¹²⁷ şeklinde ilahi dinlere benzer uygulamalar olduğu da bilinmektedir. Ancak duanın içeriği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bunun yanı sıra belirgin bir şekilde kader anlayışının olduğu belirtilebilir.¹²⁸ En ilginç saptamalardan birisi de mezar soyguncuları / talancıları ile ilgili olan buluntulardır. Buna göre mezarlara zarar verildiği takdirde, zarar veren kişi için yapılan beddualar¹²⁹ bize mezar soyguncularının antik dönemden beri varlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki Anadolu’nun özellikle batı bölgeleri olmak üzere beddua içeren benzer yazıtlara birçok yerleşimde rastlanmıştır. Bu durum farklı bir bakış açısıyla ele alındığında toplumun en azından bir kesiminde dini duyguların bulunmayışı ya da başka inançlara olan saygının azlığı şeklinde de yorumlanabilmektedir.

Tanrı ya da tanrıça adları birer epitet olarak köy adları şeklinde de görülmektedir. Örneğin, Askeanos (Ασκεανος)¹³⁰, Aoudios (Αουδιος)¹³¹, ve Kolianos (Κολιανος)¹³² gibi olasılıkla köy adları belirten epitetler yanında Dorylaion çevresinde, Apollonias kabilesi¹³³ ya da Nacolea çevresindeki Parthenias (Παρτενιδίς)¹³⁴ kabilesi gibi adını kutsal varlıklardan alan kabilelere de rastlanmaktadır. Yukarıdaki açıklamaya ilaveten eklenmesi gereken bir durum da tanrı-tanrıça ve kişi adları arasındaki ilişkidir. Zira bölge insanı bazı tanrı ve tanrıça adlarını kendisine isim olarak seçmekte bir sakınca görmemiştir. Özellikle Hellen kökenli tanrı ve tanrıça adlarına şahıs adlarında birçok yerde rastlanmaktadır. Kanımızca bu durum iki şekilde açıklanabilmektedir. Buna göre ya bölgede yoğun bir Hellen kökenli nüfus bulunmakta ya da kimi adlar, toplum içinde “daha kutsal” görüldüğü için ölümlü sıradan insanların tercih etmekten kaçındığı adlar olmaktadır. Kişi adları özellikle; Apollon,¹³⁵ Helios¹³⁶, Asklepios¹³⁷, Eros¹³⁸, Hermes¹³⁹, Herakles¹⁴⁰, Aphrodit¹⁴¹ ve Dionysios¹⁴² tanrı ve tanrıça adlarından türetilmiştir. Bu kutsal varlıkların bireyler için özel bir anlam ifade edip etmediği belirsizdir. Ancak yazıtlarda en çok karşımıza çıkan “Zeus” gibi bir baş tanrının adını tercih etmedikleri de dikkat çekmektedir. Ya da hemen hemen birçok kaynakta

¹²⁶ MacPherson, 1954: 14 ve no: 7 ve XLIX; Haspels, 1971: no: 6.

¹²⁷ Frei, 1981: 81.

¹²⁸ MAMA V, no: 30, 63, 91.

¹²⁹ Haspels, 1971: no: 20, 41, 49, 56, 57, 91, 94.

¹³⁰ Frei, 1989: 197.

¹³¹ MAMA V, no: 75, 157; Frei, 1988: 33 ve no: 8, 10N.

¹³² MAMA V, no: 209.

¹³³ MAMA V, no: 132, 133.

¹³⁴ MAMA V, no: 204.

¹³⁵ MAMA V, no: 121, 141, 152, 153, 204, 209, 243, 259, 260, 262, R.6, R.12, R.18; MacPherson, 1954: 12, 13, 14; Haspels, 1971: no: 7, 8, 132, 134, 148.

¹³⁶ MAMA V, no: 230; Haspels, 1971: no: 9.

¹³⁷ MAMA V, no: 35, 120, 230, 249; MacPherson, 1954: 12; Haspels, 1971: no: 54.

¹³⁸ MAMA V, no: 34, 230

¹³⁹ MAMA V, no: 121, 134, 136, 172, 204, R.11; Haspels, 1971: no: 11, 128, 148.

¹⁴⁰ MAMA V, no: 238.

¹⁴¹ MAMA V, no: 261.

¹⁴² MAMA V, no: 135, 262.

Phrygler ile özdeşleştirilen ana tanrıça “Kybele”, hiçbir şekilde kadın adlarında belirlenememiştir.

Değerlendirme

Roma İmparatorluğu, güçlü ordusu ve geniş bürokratik yapısı sayesinde Akdeniz havzasında genel bir istikrar ortamı sağlamış ve imparatorluk sınırları içerisindeki kentler bu ortamdan yararlanarak ekonomik bir canlılık sürecine girmişlerdir. Güvenli ticaret imparatorluk ekonomisini ayakta tutarken aynı zamanda farklı toplulukları bir araya getirerek kültürel bir hareketlilik yaratmıştır. Nitekim epigrafik, arkeolojik ve numizmatik buluntuların söz konusu dönemdeki artışları bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu verilerden anlaşıldığı üzere Roma öncelikle, Küçük Asya’da egemenliğini tesis etme ve bölge halklarını sisteme entegre edebilmek adına özellikle Phrygia gibi iç bölgelerdeki merkezlerde yaşayan topluluklara ilişkin çeşitli kuruluş mitosları kurgulamıştır. Diğer bir deyişle var olan kabile (aşiret) örgütlenmesi nedeniyle bir araya gelemeyen ve bu anlamda bölgede bir güvenlik tehdidi de yaratabilecek topluluklara, kuruluş öyküleri aracılığıyla yeni kimlikler kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu noktada sikkeler üzerinde karşımıza çıkan mitoslardaki kahramanların yerel adlar taşımaları, Roma’nın idari düzenlemeler sırasında, toplumsal hassasiyete dikkat ettiğini göstermektedir. Büyük olasılıkla bu sayede, Küçük Asya’nın yerel halkları kendi geleneksel yapılarını ve inanç sistemlerini daha uzun bir süre sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla bu duruma ilişkin ortaya konabilecek bir diğer genel sonuç, Küçük Asya’daki Romanizasyon sürecinin her bölgede aynı koşullarda ve aynı nitelikte gerçekleşmediğidir.

Ayrıca, her ne kadar kendi yerel dinsel yapılarını sürdürseler de hemen yukarıda değinildiği gibi ticari etkinliklerin artmasıyla birlikte bölgeye dışarıdan çeşitli kültürlerin nüfuz ettiği görülmektedir. Bunun sonucunda Küçük Asya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Dorylaion ve Nacolea’daki inançlar ile sonradan gelen inançlar arasında birliktelik oluşturularak toplumsal yaşamda güven ve birlikteliğin sağlanmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Neticede bölgedeki Hellen tanrıları ve tanrıçalarının yoğunluğu, bilinçli olup olmadığı tartışmalı olan bir Hellenizasyon düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Buna göre en yoğun tapınılan tanrının, farklı birçok epitete sahip olan Zeus olduğu görülmektedir. Epitetler arasında da adeta bölgenin baş tanrısı gibi duran “Zeus Bronton” açık ara öne çıkmaktadır. Söz konusu tanrı olasılıkla Roma egemenliği öncesinde tapınılan bir tanrıya işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, Roma öncesinin yazı kullanmayan yerel halklarının inançları, bu dönemde Küçük Asya’da baskın olan Hellen tanrı ve tanrıçaları aracılığıyla kendilerine yeni adlar edinmiş gibidirler. Bu gelişme de aslında normal bir durum olarak algılanmalıdır. Zira, Dorylaion ve Nacolea çevresindeki dinsel yapı, hemen hemen eskiçağdaki birçok merkezin dinsel yapısına benzerlik göstermektedir. Buna göre bölgenin dinsel yaşamının merkezinde; doğa, yaşanan fiziksel coğrafya ve gündelik yaşamın sürdürülebilmesi için gereken ihtiyaçlar olduğu görülmektedir. Tarımın, insanların hayatının devamlılığını sağlayan yaygın ve değişmez bir aktivite olduğu düşünüldüğünde, yağmur ile ilgili bir tanrı olan Zeus Bronton’un en sık adak sunulan tanrı olması, Sangarios, Tembris ve Parthenios gibi bölge

akarsularının kutsallaştırılması ve Ana Tanrıça gibi doğrudan yaratıcılığa ilişkin bir költün tapınımının farklı adlarla devam ettirilmesi bu bağlamda beklenen sonuçlar olmaktadır.

Bölgede ele geçirilen yazıtlar ve adak stelleri üzerindeki bilgiler, dinin toplumsal yaşamdaki rolünü doğrudan ve açık bir şekilde yansıtmaktadır. Gündelik hayatın daha müreffeh olması amacıyla hazırlanmış adak yazıtları; kişilerin veya bütün bir köyün selameti, ürünlerin ya da hayvanların verimliliği veya sağlık durumlarının iyi olması temennileri ve dilekleri içermektedir. Bazen kutsal güçlerden istenilenin gerçekleşme olasılığını arttırmak için aynı anda birkaç tanrıya adakta bulunduğu da belirlenmiştir. Bu kutsal varlıkların bazıları antropomorfik özellikler taşıırken, bazılarının görünüşleri belli değildir. Buna ilaveten bölgede karmaşık bir dinsel örgütlenmeden, büyük dinsel bayramlardan ya da şenliklerden söz edebilecek kanıtlar mevcut değildir. Bu noktada son olarak bazı şahıs isimlerinin tanrı ve tanrıça adlarından alındığı ya da türetildiği ve bu anlamda toplumsal yapıda dinin etkisi açık bir şekilde izlenebilmektedir.

Çoğu zaman babadan oğula geçtiği anlaşılan rahiplik işini üstlenmiş kişilerin, köy adına kurban törenleri, adak sunuları, toplu dua törenleri, vb. ritüeller gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ana Tanrıça tapınımının yaygın olduğu coğrafyada rahibelerle ilgili bilgiler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bölgenin türlü kayalarına oyulmuş mezar odaları, Roma öncesinden beri var olan genel bir uygulamanın bu dönemde de sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Adak stelleri ve mezar yazıtları üzerinde karşımıza çıkan tanrı ve tanrıçalar yerel din anlayışının devamlılığına işaret ederken, sikkelerde görülen tanrı ve tanrıçalar, Roma'nın evrensel dünya anlayışını ve bölgedeki egemenliğini yansıtmaktadırlar. Bu konu "Romanizasyon" tartışmasına farklı bir kapı açmaktadır. Bu bağlamda bölgenin en yoğun tapınılan tanrısı Zeus Bronton sikkeler üzerinde farklı epitle görülmektedir. Başka bir deyişle egemen Roma'nın beklentileriyle, bu evrensel güce entegre edilmiş yerel halkların beklentilerinin farklı olduğu ve bu insanların imparatorluğun evrensel hukuku, dini, dili, vb. kavramlarıyla pek de ilgilenmedikleri ileri sürülebilir. Sıradan yaşamları içindeki yerel toplulukların öncelikli amaçlarının, ağırlıklı olarak tarımsal etkinlikler etrafında dönen yaşamlarını idame ettirmek ve bunun için karşısında aciz kaldıkları bilinmeyen bir güçten ya da güçlerden yardım talebinde bulunmak ve öldükten sonra kurtuluşa ermek gibi temel amaçlar için dine başvurdukları anlaşılmaktadır. İlaveten, gündelik yaşam içerisinde toplulukların; adillik, dürüstlük ve ölçülü olma gibi evrensel kriterleri de ortak kabul ettikleri ve dine ilişkin tuttıkları anlaşılmaktadır.

Roma döneminde köy tipi bir idari yapılanma içerisinde oldukları düşünülen halkları bir arada tutan en önemli gücün din olduğu rahatlıkla söylenebilir. Karşımıza çıkan bu kadar çok farklı epitet, kırsaldaki yerleşimler arasında ya da genel söylenecek olursa Nacolea ile Dorylaion arasında sosyopolitik ve sosyokültürel bir farklılığı açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim her yerleşimin neredeyse kendi kutsalının olduğunu gösteren yerel tanrılar ve tanrıçalar zamanla bölgede monist (monoteist) birtakım eğilimleri de tetiklemiş gibidir. Bu bağlamda Theos Hysistos ve Hosios kai Dikaios tapınımları yanında bölgede ortaya çıkan Montanist hareket, pagan Roma'dan Hristiyan Roma'ya

(Bizans'a) geçiş (ya da dönüşüm) konusunda tartışma yaratmaktadırlar. Bütün bu dinsel karmaşanın, Hıristiyanlığın devletin resmi dini olarak açıklanmasından sonra iktidar (Doğu Roma/Bizans) açısından bittiği kabul edilse de yerel de ne kadar sonlandığı tartışmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler yanında öne sürülebilecek son görüş olası kutsal alanlar ile ilgilidir. Buna göre Dorylaion ve Nacolea dışında başta Avdan ve Kuyucak olmak üzere Eskişehir il sınırları içinde bulunduğu bilinen, ancak ayrıntılı olarak üzerinde çalışma yapılamadığı için önemi henüz tam anlaşılamamış merkezler bulunmaktadır. Böylesi merkezler ya da alanlarda yapılacak ayrıntılı araştırmalar sonucunda, bölgenin dinsel yapısı ve kültürel sürekliliğine yönelik yeni bilgilerin ortaya çıkma olasılığı yüksek gözükmektedir.

Kısaltmalar

- CIL: RITSCHL, F., 1932. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
- MAMA V: COX, C. W. M. - CAMERON, A., 1937. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. V, Manchester University Press, Manchester.
- MAMA IX: LEVICK, B. - MITCHELL, S., 1988. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. IX, Alan Sutton Publishing, London.

530

OANNES
3 (2)

Kaynakça

- AULOCK, H. Von, 1980. *Münzen und Städte Phrygiens Teil I*, Istanbuler Mitteilungen Beiheft 25, Tübingen.
- AULOCK, H. Von, 1987. *Münzen und Städte Phrygiens Teil II*, Istanbuler Mitteilungen Beiheft 27, Tübingen.
- DREW-BEAR, T., 1976. "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", *Greek-Roman-Byzantine Studies*, XVII, ss. 247-272.
- DREW-BEAR, T., 1978. *Nouvelles inscriptions de Phrygie*, Terra Publishing Co., Zutphen.
- DREW-BEAR, T. - THOMAS, C. M. - YILDIZTURAN, M., 1999. *Phrygian Votive Steles*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERAYDIN, N., 2002. *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epitetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ERZEN, A., 1953. "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Bellekten*, C. XVII, S. 65, Ankara, ss. 1-14.
- FREI, P., 1981. "Epigraphisch - Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXV-2, ss. 71-85.
- FREI, P., 1983. "Epigraphisch - Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, ss. 53-62.
- FREI, P., 1988. "Phrygische Toponyme", *Epigraphica Anatolica*, 11, ss. 9-34.

- FREI, P., 1990a. "Untersuchungen zu den Orstnamen Phrygiens", *X. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Ankara 1986*, Ankara, ss. 185-195.
- FREI, P., 1990b. "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir und Umgebung (1987-1988)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, VII, Ankara, ss. 191-201.
- FREI, P., 1992. "Die epichorischen Namen in griechisch-römischen Inschriftenbestand der Region von Eskişehir", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 181-192.
- FREI, P., 1994. "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir 1992", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XI, Ankara, ss. 123-128.
- FREI-KORSUNSKY, S., 1986. "Meilensteine aus der Gegend von Eskişehir", *Epigraphica Anatolica*, 8, ss. 91-100.
- FRENCH, D., 1981. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor: Fasc 1: The Pilgrim's Road*, British Archaeological Reports, Oxford.
- HASPELS, C. H. E., 1971, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, I-II, Princeton University Press, Princeton.
- HEAD, B. V., 1901. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Catalogue: Greek Coins of Phrygia*, vol. 25, London.
- MACPHERSON, I. W., 1954. "Inscriptions From Eskişehir and District", *Annual of the British School at Athens*, No: XLIX, Athens, ss, 11-16.
- MITCHELL, S., 1993. *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, II, Clarendon Press, Oxford.
- MORDTMANN, A. D., 1925. *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Orientbuchhandlung H. Lafaire, Hannover.
- PRICE, S. R. F., 1984. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RAMSAY, M. W., 1882. "Inscriptions from Nacoleia", *Journal of Hellenic Studies* III, no:1, ss. 119-127.
- RAMSAY, M. W., 1960. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev.: M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- RICL, M., 2017. "Cults of Phrygia Epiktetos in the Roman Imperial Period", *Epigraphica Anatolica*, 50, ss. 133-148.
- ŞAHİN, N., 2001. *Zeus'un Anadolu Epitetleri*, AKMED Yay., İstanbul.
- TARAKAN, E., 2019. *Dorylaion, Midaion ve Nakolea Sikkeleri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- TABBERNEE, W., 1997. *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, Mercer University Press, Georgia.

WAELEKENS, M., 1986. *Die Kleinasiatischen Türsteine*, Hubert & Co. Mainz am Rhein.

Filolojik Eserler

Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, Ed.: E. Schwartz, Leipzig, 1909.

Ptolemaios, *Claudii Ptolemai Geographi*, Trans.: C. F. A. Nobbe, Hildesheim, 1988.

Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, Ed.: A. Meineke, Berlin, 1840.

Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, Çev.: A. Pekman, İstanbul, 1987.

EK - 1

Tanrı / Tanrıça Adı (Yazıtlar Üzerinde Saptananlar)

Augdistis (Αυγδοιστις)

Apollon (Απόλλων)

Apollon Lykios (Απόλλων Λύκιος)

Asklepios (Ασκληπιος)

Dikaia (Δικαια)

Dike (Δικη)

Dionysos (Διονυσος)

Eros (Ερωσ)

Fortuna Bona

Helios (Ηλιος)

Herakles (Ηρακλης)

Hosios kai Dikaio (Οσιος Και Δικαιος)

Iuppiter Capitolinus

Mevki (Yazıt Sayısı)

Yazılıkaya (16)

Ayvacic, Ayvalı (2),
Yukarı Çağlan, Aşağı
Çağlan, Avdan,
Erkoca (Bilecik),
İnönü, Kuyucak (3),
Orhaniye

İlkburun, Eskişehir

Karapazar, Yazılıkaya

Kuyucak, Güllüdere

Türkmen Dağı

Eskişehir (2)

Kırka (2), Ayvalı (2),

Aşağı Ilıca, Avdan

Seyitgazi

Aşağı Çağlan

Avdan, Eskişehir,
Seyitgazi, Ayvalı

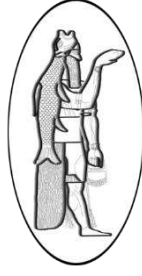
Seyitgazi (2), Kuyucak

Eskişehir (3), Avdan,
Erenler, İnönü,
Seyitgazi, Kuyucak
(4), Akın
(Afyonkarahisar)

Kandamış Örenler

Men (Μήν)	Avdan, Seyitgazi (2)
Men Askeanos (Μήν Ασκεανως)	Erenköy
Men Dikaios (Μήν Δικαιος)	Eskişehir
Men Italikos (Μήν Ιταλικός)	Süpren
Men Kolianos (Μήν Κολιανος)	Seyitgazi
Men Ouranios (Μήν Ουράνιος)	Avdan (2), Emirceoğlu, Eskişehir, Kuyucak
Men Touitenos (Μήν Τουιτηνος)	Seyitgazi
Meter (Μήτηρ) (Ana Tanrıça)	Gemiş
Kybele (Κυβέλη), Meter Kybele (Μήτηρ Κυβέλη)	Eskişehir (2), Seyitgazi
Mağara Anası	Ahiler – Kocapınar Deresi Mevkii
Meter Akreane (Μήτηρ Ακρεανη)	Eskişehir
Meter Kallipos (Μήτηρ Καλλιπος)	Kalabak
Meter apo Kranosmegalou (Μήτηρ άπο Κρανοσμεγάλου)	Eskişehir (3)
Meter Tetraprosopos (Μήτηρ Τετραπρόσωρος)	Keskin
Suriyeli Ana Tanrıça	Avdan
Tanrılar Anası (Meter Theon) Μήτηρ θεων	Güllüdere (Türkmen Dağı) (2), Orhaniye, Yeniköy (2), Akoluk, Sandıközü, Türkmen Baba Tepesi (5) Seyitgazi (5) / Kuyucak
Papas (Παπας) & Papias (Παπιας)	Seyitgazi
Parthenios (Irmak Tanrısı)	Eskişehir
Phobios (Φοβιος)	Ayvacık
Poseidon Sangarios (Ποσειδών Σανγαριος)	Eskişehir
Sabazios (Σαβαζιος)	Topalyayla (Sivrihisar)
Sangarios Basileus (Σανγαριος Βασιλευς)	Seyitgazi (2), Kuyucak
Theos Hypsistos (Θεος Υψιστος)	Ayvacık, Muttalıp, Seyitgazi, Kuyucak
Zeus (Ζεύς)	

Zeus Abozenos (Ζεύς Αβοξηνος)	Sarayören, Aşağı Ilıca
Zeus Alsenos (Ζεύς Αλσενος)	Yazılıkaya
Zeus Aoudios (Ζεύς Αουδιος)	Süpren (2), Aşağı Ilıca
Zeus Basilikos (Ζεύς Βασιλικός)	Kuyucak
Zeus Benneus (Βεννεύς)	Seyitgazi, Yazılıkaya
Zeus Benneus Sereanos (Ζεύς Βεννεύς Σερειανός)	Kuyucak
Zeus Bronton (Ζεύς Βροντων)	Eskişehir (12), Kozkayı (2), Eğriöz (2), Avdan (16), Kırka (2), Ayvacık (3), Sultandere (2), Alpanos (5), Gökçekısık, Karapazar, Erenler, İnönü, Seyitgazi (19), Ayvalı (2), Kuyucak (10), Süpren (4), Akoluk, Yazılıkaya, Demirli (Afyonkarahisar), Kalabak, Aşağı Ilıca (7), Karamustafa Çiftlik (Eskişehir) (3), Kara Ağıl (Eskişehir), Gemiş
Zeus Bronton Aouadios (Ζεύς Βροντων Αουάδιος)	Süpren
Zeus Euphranor (Ζεύς Ευφρανωρ)	Eskişehir
Zeus Ktesios (Ζεύς Κτήσιος)	Kuyucak
Zeus Melenos (Ζεύς Μεληνος)	Kıravdan
Zeus Moraldos (Ζεύς Μοραλδος)	Karapazar, Alpanos
Zeus Patrikos (Ζεύς Πατρικος)	Keskin
Zeus Perses (Ζεύς Περσης)	Kuyucak
Zeus Prokontes (Ζεύς Πρόκωντης)	Keskin
Zeuz Sabazios (Ζεύς Σαβαζιος)	Aşağı Ilıca
Zeus Semantikos (Ζεύς Σημαντικος)	Eskişehir, Akoluk
Zeus Soter (Ζεύς Σωτήρ)	Seyitgazi (2)
Zeus Syreanos (Ζεύς Συρειανος)	Söğüt Yaylası
Zeus Tattenos (Ζεύς Ταττήνωσ)	Taşlık (Eskişehir)
Zeus Tyrannos (Ζεύς Τυραννος)	Eskişehir

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA ANADOLU'DA YEREL SARAYLARIN
TÜCCARLARIN MALLARINA EL KOYMASI DURUMU VE YEREL YETKİLİ
UŞANALUM

THE SITUATION OF CONFISCATION OF MERCHANT'S PROPERTY BY
LOCAL PALACES IN ANATOLIA IN THE AGE OF ASSYRIAN TRADING
COLONIES AND THE CASE OF LOCAL AUTHORITY UŞANALUM

Salih ÇEÇEN

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü
Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Ancient
Languages and Cultures

cecen@ankara.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2291-6426

L. Gürkan GÖKÇEK

Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of
Archaeology

kuregen@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1974-7476

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**

Geliş Tarihi-Received Date : **28.08.2021**

Kabul Tarihi-Accepted Date : **20.09.2021**

Sayfa-Pages : **535 – 545.**

doi : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.988109>

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atf – Citation: ÇEÇEN, Salih – GÖKÇEK, L. Gürkan, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Uşanalum”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 535 – 545.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/2, Eylül - September 2021

535 – 545

Araştırma Makalesi / Research Article

**ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA ANADOLU'DA YEREL
SARAYLARIN TÜCCARLARIN MALLARINA EL KOYMASI DURUMU VE
YEREL YETKİLİ UŞANALUM**

**THE SITUATION OF CONFISCATION OF MERCHANTS' PROPERTY BY
LOCAL PALACES IN ANATOLIA IN THE AGE OF ASSYRIAN TRADING
COLONIES AND THE CASE OF LOCAL AUTHORITY UŞANALUM**

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN – Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Öz

Kültepe'de şimdiye kadar yapılan kazılar sonucunda yaklaşık 23.500 adet Eski Asurca yazılmış tablet ele geçmiştir. Tabletler Anadolu'nun yazılı tarihine dair en erken kayıtlar olup, başta iktisadi olmak üzere sosyal ve çok az da olsa siyasi hayata dair bilgi sunarlar. Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak bilinen ve yaklaşık 250 yıllık bir süreci kapsayan zaman aralığında pek çok Asurlu tüccar Anadolu'da ticari faaliyette bulunmuştur. Bu çalışmada 1962 senesinde bulunmuş iki tablet ele alınmıştır. Tabletlerde yerel bir sarayın tüccarların mallarına el koyması ve Uşanalum adlı bir saray yetkilisinin konumu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Asur, Ticaret, Yerel Saraylar, Uşanalum.

Abstract

Nearly 23,500 cuneiform tablets written in ancient Assyrian language have been recovered in Kültepe excavations so far. Tablets are the earliest records of the written history of Anatolia and they provide information about the economical life especially, about social life, and also about the political life in some degree. Assyrian merchants engaged in commercial activities in Anatolia during the period known as the Assyrian Trading Colonies Age covering a period of about 250 years. In this study, two tablets found in 1962 are discussed. The tablets reveal the seizure of some goods of merchants by a local palace and the position of a palace official named Uşanalum.

Keywords: Anatolia, Assur, Trade, Local Palaces, Uşanalum.

Extended Abstract

In the early 2nd millennium BC, there were intense trade relations between Mesopotamia and Anatolia. This process lasted about 250 years is called the Age of Assyrian Trading Colonies in Anatolia. The period is enlightened by thousands of tablets

that had been written in Ancient Assyrian and were later seized in Kültepe. The information given by the tablets is the earliest record of the written history of Anatolia. These documents provide many details about the procedure of trade in Anatolia and the commercial activities of traders. Not only that, we have unique information about the function of trade colonies established in Anatolia, commercial relations, relations between indigenous people and tradesmen, political situation in Anatolia, social structure, cultural texture, religious traditions and institutions that have a say in the resolution of trade disputes. Despite all the information obtained through the relations of tradesmen with local palaces, there happens to be occasionally difficult cases to understand. Although there used to be various institutions adjusting disputes or seeking the rights of traders, sometimes it was not possible to fully understand the cause of the disagreements that arose between the palace and the merchants due to the lack of documents.

In this study, two tablets seized in 1962 will be discussed. Of those, in the letter titled Kt n/k 1490 written by Assyrian merchant Šū-Bēlum to four Assyrian merchants, he states that their works have been retarded and a local palace was responsible for that. On the other tablet, Kt n/k 1318, a local gentleman named Ušanalam wants to ascertain some of the work done by Assyrian merchants. This gentleman confiscated the merchant's property, took it to his palace and sealed it in the pantry. This situation, which appears to have no legal basis, has been expressed by the trader. With these two documents from the Uşur-ša-Ištar archive, we will try to shed light on the current issue by addressing the situation of the confiscation of the tradesmen's property by the palace. Besides, we will introduce a court official named Uşunalam, who is understood to have been in charge in Anatolia.

Giriş

MÖ 2. binyılın ilk çeyrek asrı, Anadolu ile Mezopotamya arasında ticari ilişkilerin en yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Yaklaşık 250 yıl devam eden bu dönem Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılmıştır.¹ Kayseri Kültepe'de kārūm alanında çıkarılan ve sayıları şimdilik 23.500 civarında olan Eski Asur lehçesinde yazılmış tabletlerden söz konusu dönem hakkında başta iktisadi olmak üzere sosyal ve kısmen siyasi hayata dair önemli bilgiler edinmekteyiz. Anadolu yazılı tarihinin en erken kayıtları olan ve sahamız literatüründe “Kültepe Tabletleri” şeklinde tanımlanan belgelerin çoğu Asurlu tüccarların kendi aralarında yapmış oldukları iş görüşmelerini konu almaktadır.² Kültepe tabletleri Anadolu'daki ticaretin prosedürü ve tüccarların ticari faaliyetleri ile ilgili pek çok detay bilgi sunmaktadır. Belgelerden, Asurlu

¹ 2003 senesinde K.R. Veenhof tarafından KEL A ve 2008 senesinde C. Günbattı tarafından yayımlanan KEL G olarak adlandırılan limmum listelerinden hareketle bu dönemin ne kadar sürdüğü hususunda daha net bilgiler edinilebilmektedir. Bu listelerde MÖ 1974 ile yaklaşık MÖ 1720 arasında 250'nin üzerinde limmum ismi kayıtlıdır. Dolayısıyla bu son yayımlanan kaynaklar ışığında Koloni Çağı'nın en erken MÖ 1974 başladığı ve en geç MÖ 1720'de bitiği söylenebilir (Bkz. Veenhof, 2003: 6 vd.; Veenhof, 2010a: 31 vd.; Günbattı, 2008: 103-132).

² Belgeler genel itibarıyla satın alınacak mallar, yapılan satışlar, kervanın mahiyeti hakkında mektuplar, çeşitli borç, faiz ve kredi senetleri, mahkeme zabıtları, makbuz, hesap ve eşya listeleri şeklinde düzenlenmişlerdir. Bunların dışında aile içi mektuplar, evlat edinme, evlenme-boşanma, veraset ve köle ticaretine ait metinler de bulunmaktadır (Bkz. Bilgiç, 1947: 589; Özgüç, 2005: 12-13; Veenhof, 2010b: 56.).

tüccarların Anadolu şehirlerinde kurmuş oldukları kolonilerin nasıl işledikleri, koloni toplumunun yapısı, Anadolu'daki politik, sosyal, kültürel ve dinsel geleneklerine dair uygulamalar, yerli halk ile tüccarlar arasındaki ilişkiler ve anlaşmazlıkların çözümünde devreye giren resmi kurumlar gibi sorunsuz işleyen koloni sistemi hakkında eşsiz bilgilere ulaşmaktayız.³Ancak bu detaylı bilgi akışına rağmen tüccarların yerel sarylar ile ilgili münasebtlerinde zaman zaman anlaşılamayan durumlar da sözkonusudur. Her ne kadar Asurlu tüccarları temsil eden ve ortaya çıkan anlaşmazlıkları sonuca bağlayan veya tüccarların haklarını arayan çeşitli kurumlar olsa da⁴, saray ve tüccarlar arasındaki ortaya çıkan anlaşmazlıkların nedenini, belge eksikliğinden dolayı tam olarak anlamak mümkün değildir. Bunun yanında şimdiye kadar bulunmuş olan üç antlaşma metninden⁵, bazı kararların her iki taraf için de hukuka uygun olarak verileceği belirtilmiş olmakla beraber, Asurlu tüccarların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına vurgu yapılarak, ticaretin devamlılığı ve güvenliği hususunun esas kılındığı görülmektedir.

Kültepe tabletlerinde yerel saraylar ile Asurlu tüccarlar arasında bir takım anlaşmazlıkların olduğu aşikardır. Tüccarlara arasında bazen şikayet konusu olan bu durum hakkında yukarıda da bahsettiğimiz üzere pek açık bilgiler edinmemekteyiz. Bu çalışmamızda Uşur-şa-İstar arşivinden⁶ iki belge ile tüccarların mallarına saray tarafından el konulması durumunu ele alarak mevcut meseleye ışık tutmaya çalışacağız. Bunun yanında Anadolu'da yetkili biri olduğu anlaşılan Uşunalam adında saray memurunu tanıtacağız.

Kt n/k 1490

Şū-Bēlum, dört Asurlu tüccara yazmış olduğu mektubunda, altın hakkında bilgi verdikten sonra, gümüş meselesinde işlerin gecikmesi nedeninin saray olduğunu ve kendisini 10 gün beklettikleri gibi hile yapıp, eşyalarını yoldan geri çevirdiklerini ve bundan dolayı da kendisinin mesul sayılmamasını bildirmektedir.

³ Larsen, 2010: 68-69.

⁴ Asurlu tüccarlar aralarındaki uyuşmazlıkları bazı şehirlerde kendi kurmuş oldukları (Bit kârum ya da Bit wabrim) ticari müesseselerde çözüyorlardı. Bu davalar eğer söz konusu şehirlerde halledilmez ise, bu defa Anadolu'daki kurumların başı olan Kaniş kârumu'na gönderiliyor ve orada çözüme kavuşturuluyordu. Şayet Kaniş kârumu'da çözemez ise, dava Asur'da bulunan şehir meclisinde (Bit Alim) karara bağlanıyor ve bu karar mühürlenerek *rābişum*'lar (avukat) aracılığıyla Anadolu'ya gönderiliyordu (Bkz. Şahin, 2002: 81; Donbaz, 2010: 104).

⁵ 1987'de Apum (Tel Leilan)'da ele geçen belge çok kırık olduğundan dolayı pek az bilgi edinmekteyiz. Diğer iki antlaşma metni 2000 yılı Kültepe kazılarında karum'un Ib tabakasında bulunmuştur. Bu iki metin Asurlular ile Anadolular arasındaki ilişkileri aydınlatması ve özellikle eski Anadolu ticaret hukukunun temel kaynakları olmaları açısından önemlidir (Bkz. Günbattı, 2010: 70).

⁶ Limmum listelerine göre MÖ 1895-1859 yılları arasında Anadolu'da ticari faaliyetlerde bulunan Usur-şa-iştar şüphesiz zengin ve nüfuzlu bir tüccardı. Kendisi ve firması Anadolu'da çok sayıdaki ticaret merkezlerinde yoğun olarak ticarete iştirak etmişti. Sahip olduğu Kt n/k arşivi, 1962 yılı Kültepe kazısında ele geçmiş iki bini aşkın tableten oluşmaktadır. Tabletler üzerinde şimdiye kadar özellikle yerli bilim insanlarınca pek çok araştırma yapılmıştır (Bkz. Çeçen – Gökçek, 2015: 189-201).

- a-na A-šur-be-el-a-wa-tim*
A-šur-i-mi-ti A-šur-ta-ak-lá-<ku>
ù I-na-a qí-bi-ma
um-ma Šu-Be-lúm-ma 8 ma-na 4 GÍN <KÛ.BABBAR>
 5 *ù 3 1/3 GÍN KÛ.GI A-sú-a*
ub-la-ku-nu-ti 17 ma-na KÛ.BABBAR
ù 1/3 ma-na 7 GÍN KÛ.GI
ku-nu-ki-a Sú-en₆-pí-lá-ah
na-áš-a-ku-nu-ti <a>-ba-ú-a
 10 *be-lu-<ú>-a a-tù-nu a-šu-mi*
ša KÛ.BABBAR a-dí u₄-mì-im
a-nim la ú-šé-bi-<lu>-nim
É.GAL^{lúm} i-na Tù-ùh-pí-a
ik-la-a-ni-ma 10 u₄-me
 15 *ú-ša-as-hi-ra-ni*
 A.k. *i-na Wa-ah-šu-ša-na*
a-li-kam-ma É.GAL^{lúm}
 A.y. *ni-ki-iš-tám iš-ku-ma*
ú-nu-ti iš-tù ha-ra-nim
 20 *ú-ta-e-ru-nim-ma*
a-na Ša-la-tù-ar
ni-tù-wa^l a-na ša-am-ší
ša a-na Bu-ru-uš-ha-tim
ú-šú-ni Sú-en₆-pí-lá-ah
 25 *aṭ-ru-dam e-ra-áb-ma*
5 u₄-me ú-lá a-bi-at
a-ta-bi-a-am
a-ta-la-kam šu-ma
AN.NA^{ki} e-ra-ba-am
 30 *AN.NA^{ki} Sú-en₆-pí-lá-ah*
dí-na-ma lu-ub-lam
i-na ha-ra-nim
li-im-hu-ra-ni
 Ü.k. *a-ba-ú-a be-lu-ú-a a-tù-[nu]*
 35 *a-na <ša> šál-ṭim*
 S.k. *lá ta-ša-kà-na-ni*

- 1-5) Aššur-bēl-awātim, Aššur-imittī, Aššur-taklāku ve İnā'ya söyle; Šū-Bēlum şöyle diyor: 8 mana 4 šeşel (gümüşü) ve 3 1/3 şeşel altını, Azua
- 6-10) size getirdi. Benim mührümü taşıyan, 17 mana gümüşü ve 1/3 mana 7 şeşel altını, Sū'en-pilah size taşımaktadır. Lütfen, rica ediyorum!
- 11-12) Gümüş meselesine gelince; bu güne kadar bana göndermediler.
- 13-15) Saray, Tuḫpia'da beni alıkoydu ve 10 gün bekletti.
- 16-18) Wahşuşana'dan buraya geldim ve saray hile yaptı ve
- 19-20) benim eşyayı yoldan buraya geri çevirdi.
- 21-25) Ben Šalatuwar'a danıştım. Puruḫhattum'a çıktığı günde, Sū'en-pilah'ı buraya sevk ettim. Geleceğim ve
- 26-29) 5 gün gecelemeden kalkıp geleceğim. Eğer benim kalayım oraya girecek olursa, 30-31) kalayımı Sū'en-pilah'a veriniz ki, bana getirsin.
- 32-36) Yolda beni karşılasınlar. Lütfen, rica ediyorum! Beni mesul durumda bırakmayınız.

St. 18) *nikiltam šakānu* “hile yapmak, aldatmak”. *nikiltum* kelimesinin “hile, hüner, kurnazlık” anlamları için bkz. CAD N₂ s. 220 a. Bu form, şu anki bilgilerimize göre ilk defa burada geçmektedir. Şahıs lehine müsbet bir şekilde *nikiltam epāšu* “şahsi hünere/buluşa göre bir şey yapmak” manasına geldiği halde, ilk defa karşılaşmış olduğumuz *nikiltam šakānu* “bir hile, bir düzen tertip etmek/ortaya atmak” anlamları ile kullanılmaktadır.

St. 35-36) *ana šalṭim šakānu* “mesul veya sorumlu tutmak” anlamına gelmektedir (AHw, s. 1151 a). Bu ifade yeni olarak Kt 83/k 177, 16'da da geçmektedir.

Šū-Bēlum'un Kaniš'e gönderdiği bu mektup, muhtemelen Wahşuşana ile Puruḫhattum arasında olduğunu bildiğimiz Šalatuwar'dan yazılmıştır. Metinden, Šū-Bēlum, Kaniš-Tuḫpia-Wahşuşana-Šalatuwar-Puruḫhattum hattında ticari faaliyette bulunduğu, Tuḫpia topraklarında ilgili firmanın kervan ticaretine saray tarafından engel konulduğu ve Šū-Bēlum'un da 10 gün sarayda bekletildiği anlaşılmaktadır. Šū-Bēlum'a göre bunun nedeni sarayın kendilerine hile yapması ile ilgilidir. Genel olarak yayınlanmış metinlerden sarayın mallara el konulması veya kervan ticaretinin engellenmesinin nedenlerini bilmiyoruz. Fakat bu metinde sarayın Asurlulara bir kumpas kurdukları veya bir başka ifadeyle Asurlu bir tüccarın saray tarafından aldatıldığına şahit omaktayız. Ancak tüccarın bahsettiği hileden kastın ne olduğu tam anlaşılamamaktadır. Bu durum muhtemelen ticari malların sayımı veya ölçümü ile ilgili olmalıdır.

kt n/k 1318

Uşanalam adında yerli bir beyin, Asurlu şahısların yaptığı bazı işler hakkında araştırma yapmak istediği ve Asurlu muhatapların, kārūm'dan çekindiklerinden dolayı araştırmaya izin vermedikleri ve bunun neticesi olarak yerli beyin onlara ait malları, el koyarak sarayına götürdüğü ve kilerde mühürlediği konu edilmektedir.

a-na En-na-Sú-en₆
Ú-şú-ur-ša-İštar ù
Í-dí-ku-bi₄-im qí-bi₄-ma
um-ma Ú-sú-pì-iš-ku-um
 5 *ù Í-ku-pì-a-ma a-na-kam*
a na-du-dí-im a-dí
kà-ri-im ni-ip-lá-ah-ma
lá nu-šé-er-ma lá ú-na-dí-du-ma
e-mu-qá-tám e-pu-uš-ni-a-tí
 10 *ú-nu²-ut-ni a-na*
É.GAL^{lim}-šu ú-šé-li-ma
i hu-ur-ší-im ik-ta-na-ak
ší-na ra-dí-e-šu
a-şé-er U-ša-na-lim
 15 *2^{ší-na} i-na ba-ri-ni*
a-şé-er kà-ri-im
 A.y. *ni-iš-ta-pá-ar*
um-ma šu-ut-ma
šu-ma Ú-ša-na-lu-um
 20 *iq-té-bi₄ um-ma šu-ut-ma*
kí²-ma na-da-a-at
ba-lá-at na-du-dí-i
ú-ša-ar-ku-nu
a-na En-na-Sú-en₆
 25 *ú Ú-şú-ur-ša-İštar*
qí-bi-ma 20 ma-na KÜ.BABBAR
ša A-hu-wa-qar na-áš-a-ku-nu-tí

1-5) Ennam-Sū'en, Uşur-ša-İštar ve İdin-Kubum'a söyle, Usupiškum ve İküppia şöyle diyorlar: Burada,

6-9) kārūm'dan çekindiğimizden dolayı araştırılmaya izin vermedik ve onlar araştırma yapmadılar. O bize zorbaca muamele etti.

- 10-12) Bizim ticari malımızı sarayına çıkarttı ve depoda mühürledi.
 13-17) Onun iki rehberini Uşanalum'a; içimizden iki kişiyi de kârüm'a gönderdik/göndermiş bulunuyoruz.
 18-23) O şöyle dedi: Eğer Uşanalum şöyle derse; Her şey depolanmış (eşya depolandığına göre), araştırma yapmaksızın sizi serbest bırakacağım.
 24-27) Ennam-Sü'en ve Uşur-ša-İstar'a şöyle söyleyin: Ahuwaqar'a ait 20 mana gümüş size gönderilmektedir.

St. 6) Eski Asur Devri belgelerinde “nuddudu” kelimesi “araştırma” anlamına gelmektedir. Bu kelime diğer devirlerde “tumar etmek, dövmek, deriyi işleyip kullanılır hale getirmek” anlamlarında kullanılmaktadır (bkz. CAD N, s. 41 a, 309). ana naddudim: Araştırılmak için anlamındadır. nadādu fiili, IV. kalıptaki mastar halidir.

St. 9) “emūqāttam epāšu” tabiri “zorbaca muamele etmek, zalimce davranmak” manalarına gelmektedir (CAD K, s. 137 a-b).

St. 22) “balat naddūdim” (araştırmanın sağlıklı yürütülmesi), “baltum” un manası için (bkz. CAD B, s. 66 b.).

Uşanalam: Kültepe tabletlerinde daha önce karşılaştığımız bu şahıs ile ilgili olarak Larsen kapsamlı bir bilgi sunmuştur. Önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılan Uşanalam'ı 1994 senesi Kültepe kazılarında ele geçen Şalim-Aşşur adlı tüccarın arşivinden tanımaktayız.⁷ İlk defa AKT 1, 78'de geçen ve yer adı olarak değerlendirilen fakat sonraki metinlere istinaden bu ismin önemli yetkilerle donatılan bir saray yetkilisi olduğuna dikkat çeken Larsen, ilgili şahsın söz konusu metinde diplomatik meselenin çözümünde kilid rolü oynadığına işaret etmiştir. Yerel krallıklar arasında muhtemel bir çatışmanın ip uçlarını taşıyan bu yazışmada; Asurlu tüccar İli-idi'nin Wahşuşana kralını da ilgilendiren karmaşık bir konu hakkında Puruṣhattum kralıyla müzakereye girdiğini anlatmaktadır. Mektupta, Uşanalam'ın Puruṣhattum ve Wahşuşana kralları ve *rabi sikkim* denilen yüksek memur ile birlikte yemin etmesi sözkonusudur. Bununla birlikte Şalim-Aşşur'un beraber ticaret yaptıkları bir grup Asurlu tüccara yazdığı Kt 94/k 842 ve Şehir elçileri ile Kaniş'teki meclisin genel kuruluna hitap ettiği 94/k 917 no'lu mektuplardan, Uşanalum'un gerçekten önde gelen kudretli bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Neredeyse birbiri ile aynı olan belgeler, Puruṣhattum'da bakır ve yün ticaretinden kaynaklanan sıkıntılarla ilgilidir. Gerek bu tabletlerden gerekse diğer arşiv tabletlerinden Uşanalam'ın hatırı sayılır ağırlıklarda yün sattığı görülmektedir. Şalim-Aşşur'un sadece bu iki metinde Uşanalam'a 15 ton yün için yaklaşık 7.5 ton bakır ödemek durumundadır. Belgeler Uşanalam'ın Asurlu tüccar üzerinde yaptırım gücünü göstermesi açısından önemlidir. Öyle ki Uşanalam, Şalim-Aşşur'un mektubuna göre, kendisinin borcu ödemek için zorla ve hatta zincire vurularak Puruṣhattum'a getirilmesini talep etmiştir. Şalim-Aşşur bu ısrarlı

⁷ Larsen, 2010b: 53-57.

durum karşısında Puruṣhattum'a gitmiş ve mektubu oradan yazmıştır. Tüccar, borçlu olduğu yukarıda bahsedilen miktarlarda bakırı ödemesine rağmen Ušanalam'ın tatmin olmadığı ve yetkilinin ödemek zorunda olduğu başka tabletleri ileri sürerek 40 mana gümüşlük ek bir talep ile karşılaştığını ve bundan dolayı da kendisini saray yetkililerine teslim ettiğini haber vermektedir.⁸

Ušanalam'ın *amutum* madeni ile ilgili Ennam-Aššur'un babası Şalim-Aššur'a yazdığı Kt 94/k 1020 no'lu ve bununla ilişkili olan Kt 94/k 1461 no'lu mektuplar ise Ušanalam'ın kariyeri ile ilgili daha belirgin tahminlerde bulunma imkanı vermektedir. 94/k 1461, 16-21'de geçen *mūṣ'um'a söz verdiğin, ama adamın yüreğini soğutmak için biraz bile göndermediğin demire gelince; adamın babaya düşman olduğunu ve babasını yakalamaya gittiğini bilmiyor musun?* şeklindeki ifadeden, Ušanalam'ın Puruṣhattum'da ihracat vergisinden sorumlu, yerel düzeyde en önemli remi makamlardan *mūṣi'um*⁹ mevkiinde olduğu ve Puruṣhattum kralı olan babasına karşı bir isyan çıkardığı şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla Ušanalam'ın yukarıda bahsi olunan AKT I, 78'de Puruṣhattum kralı ve Wahṣuṣana hükümdarıyla birlikte ayrıca zikredilmesi bu görüşü desteklemektedir.¹⁰

Asurlu tüccarlar için gerçekten de sıkıntılı biri olan Ušanalam, burada ele aldığımız metinde de yaptırım gücü yüksek bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Uşur-ša-İstar'a kardeşi İkuppia ve bu aile ile birlikte hareket eden Usupišikum'un yazdığı bu mektupta da, Ušanalam tarafından mallara zorla el koyulduğu ve mühürlenerek saraya kilitlendiği ifade edilmektedir ki bu durum; Koloni Çağı'nın önemli bir ticaret merkezi olan Puruṣhattum'da muhtemelen aynı zamanda bölgesel yün ticaretini yöneten Ušanalam'ın, tüccarlara zorbaca davranan, onların mallarını zorla gasp eden ve ekstra fiyatlarla tüccarları müşkil duruma sokan korkulan bir şahıs olduğunu göstermektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere bu şahsın Puruṣhattum'da babasının tahtını almaya çalışan bir prens olması kuvvetli ihtimal olsa da, şimdiki bilgilerimize göre kendisinin makamı ve pozisyonu ile ilgili net bilgiler ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Ancak Ušanalam'ın şahıs adı olarak bu metinde iki yerde geçmiş olması ve metinde ismi belirtilmeyen yerli kralın Asurlu tüccarlarla olan problemlerden dolayı Ušanalam'a danışması ve ondan gelecek söyleme göre hareket etmesi, onun Puruṣhattum kralının oğlu olabileceği ile ilgili fikirleri pekiştirmemizi sağlamaktadır.

Metnin son satırlarında geçen Ahuwaqar'a ait olduğu belirtilen 20 mana gümüşün ise ne amaçla kullanılacağı açık değildir. Bu miktarın malların serbest bırakılması için Ušanalam'ın ayrıca talep ettiği bir ücret olması da ihtimal dahilindedir. Zira Larsen'in işlediği ve kısmen yukarıdaki satırlarda bahsettiğimiz metinlerde benzer bir durumun olduğuna dikkat çekmek isteriz.

Netice itibarıyla Koloni Çağı'nda yerel sarayların yapılan antlaşmaların dışına çıkarak Asurlu tüccarların mallarına zaman zaman el koyabildikleri veya onların zorla getirilerek hesaba çekildikleri ve ekstra ödemelerin talep edildiğini

⁸ Larsen, 2010a: 55-56; Larsen, 2010b: 185-187.

⁹ İlgili makam için bkz. Günbattı, 2005: 766.

¹⁰ Larsen, 2010b: 54.

ve bunun üzerine Asurlu tüccarların bu tür meselelerin çözümü için kendi kuruluşlarına veya Asur şehir meclisine başvurduklarına şahit oluyoruz.

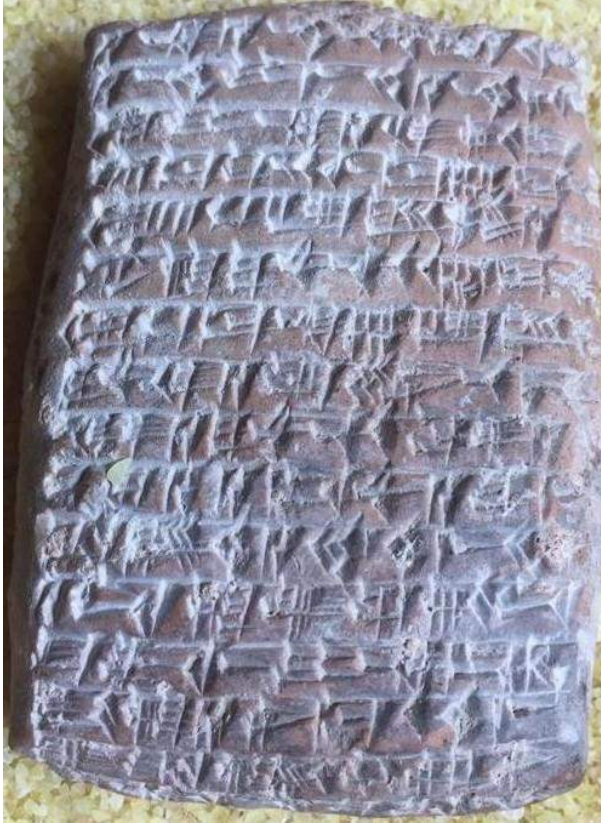
Yerel sarayların ticaretin akışını bozabilecek bu tür baskıların nedenlerini belge yetersizliğinden dolayı tam olarak açıklamak mümkün değildir. Bu tür anlaşmazlıklar vergi ve diğer ödemelerden kurtulmak için tüccarların başvurduğu kaçakçılık-rüşvet gibi yöntemlerden kaynaklanabileceği gibi sarayın kolluk kuvvetlerinden veya bizzat saray ve saray yetkililerinden de kaynaklanacağı muhakkaktır. Özellikle savaş veya isyan durumlarında ihtiyaç bulunan savaş-araç ve gereçlerin temini hususunda kalay ve bakır gibi madenlere saray tarafından el koyulması önemli bir ihtimaldir. Fakat burada verdiğimiz Uşanalam örneği daha çok münferit bir olay olarak görülmektedir.

Kaynakça

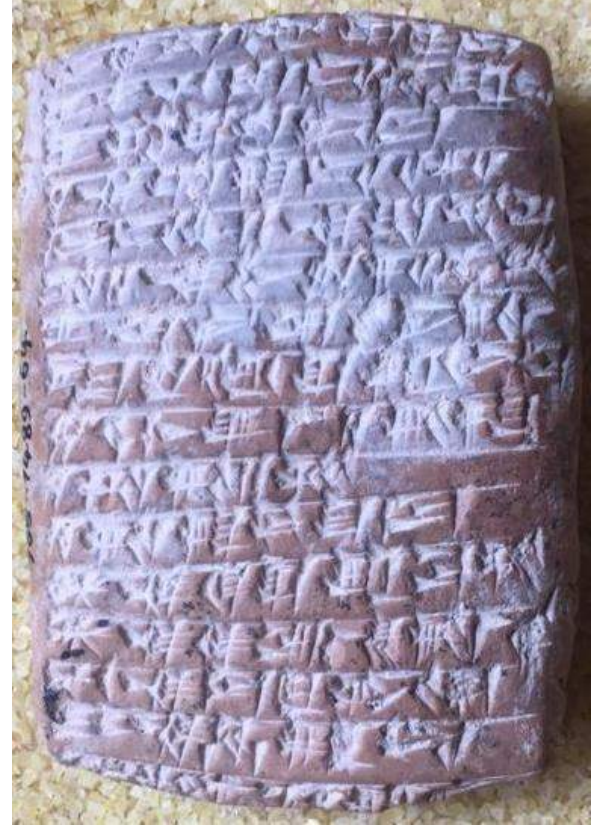
- BİLGİÇ, E., 1947. “Çivi yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları”, *Belleten* C. 11, S. 44, Ankara, ss. 571-602.
- ÇEÇEN, S. - GÖKÇEK L.G., 2015. “Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Tüccarlarından Uşur-şa-İstar'ın Saray ve Kurumlar ile Yazışmalarından Bazı Örnekler”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 4, ss. 189-201.
- DONBAZ, V., 2010. “Yüksek Makamlar Tarafından Onaylanan İqqâte Belgeleri Rubā'um “Prens ve Rabi Simmiltim “Merdiven Büyüğü””, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, ss. 104-109.
- GÜNBAĞI, C., 2005. “Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten* C. LXIX, Aralık 2005, S. 256, ss. 759-784.
- GÜNBAĞI, C., 2008. “An Eponym List (KEL G) from Kültepe”, *AoF* 35/1, ss. 103-132.
- GÜNBAĞI, C., 2010. Anadolu'da Yapılan İlk Antlaşmalar, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, ss. 70-73.
- LARSEN, M. T., 2010a. Koloni Sisteminin yönetimi, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, s. 64-69.
- LARSEN, M. T., 2010b. *Kültepe Tabletleri VIa*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 2005. *Kültepe Kaniş/Neša*, İstanbul.
- ŞAHİN, H. A., 2002. “Koloni çağı'nda MÖ 2000-1750) Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 12, ss. 69-88.
- VEENHOF, K. R., 2003. *The Old Assyrian List of Year Eponyms From Karum Kanish and Its Chronological Implications*, Ankara.
- VEENHOF, K. R., 2010a. “Eski Asur Kronolojisi ve Kaniş”, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, ss. 30-39.
- VEENHOF, K. R., 2010b. “Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı”, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, ss. 56-63.

Ekler

Kt. n/k 1490

Ön Yüz

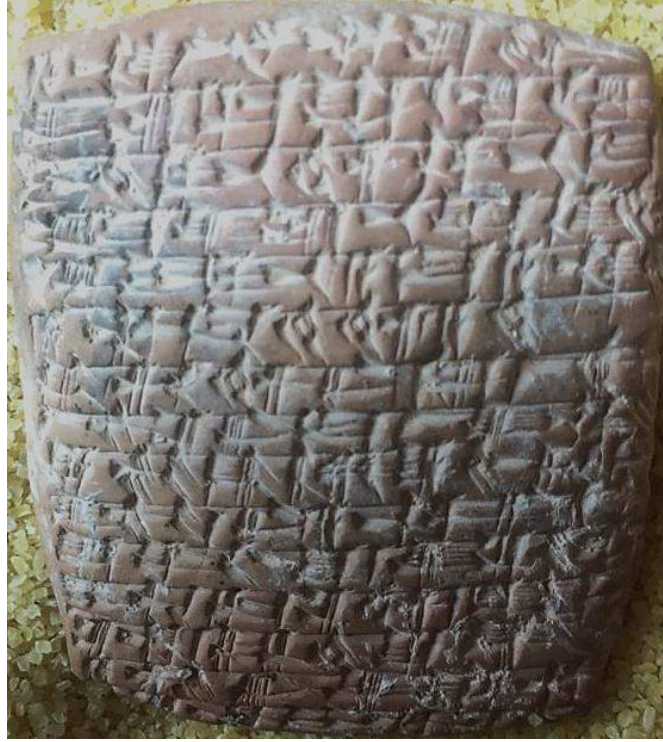

Arka Yüz

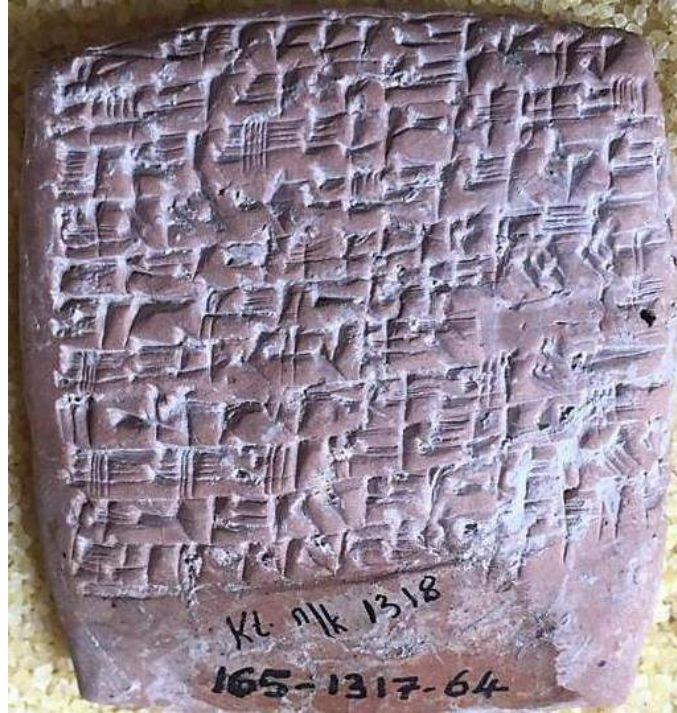

Sol Kenar

Kt. n/k 1318

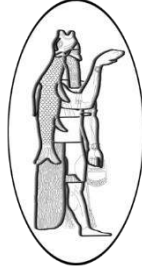
Ön Yüz

Arka Yüz

546

OANNES
3 (2)

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE MÖ II. BİNYILIN SONUNA
KADAR DOĞU AKDENİZ TİCARETİNDE KIBRIS-MISIR İLİŞKİLERİ
CYPRUS-EGYPT RELATIONS IN THE EASTERN MEDITERRANEAN TRADE
UNTIL THE END OF THE SECOND MILLENNIUM BC WITHIN THE
FRAMEWORK OF INTERNATIONAL RELATIONS

Melda ÖZARGUN

Yüksek Lisans, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
MA., Düzce University, Institute of Social Sciences, Department of History

meldaoszargun@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1991-3793

Pınar PINARCIK

Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Düzce University, Faculty of Science and Letters, Department of History

pınarpinarcik@duzce.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6757-1719

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Derleme Makale - Review Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **27.07.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **03.09.2021**
Sayfa-Pages : **547 – 575.**

 <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.974041>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÖZARGUN, Melda – PINARCIK, Pınar, “Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs-Mısır İlişkileri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 547 – 575.

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE MÖ II. BINYILIN SONUNA
KADAR DOĞU AKDENİZ TİCARETİNDE KIBRIS-MISIR İLİŞKİLERİ*
CYPRUS-EGYPT RELATIONS IN THE EASTERN MEDITERRANEAN TRADE
UNTIL THE END OF THE SECOND MILLENNIUM BC WITHIN THE
FRAMEWORK OF INTERNATIONAL RELATIONS

Melda ÖZARGUN – Doç. Dr. Pınar PINARCIK

Öz

Akdeniz'in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, çevresindeki uygarlıklarla her dönem etkileşim halinde olmuştur. Coğrafi konumundan dolayı geçiş güzergâhı görevi üstlenen ada, çevresindeki bu uygarlıklarla siyasi ve ticari ilişkilerde aktif rol oynamıştır. Ticari hareketliliğin altın çağını yaşadığı Geç Tunç Çağı'nda bakır, kereste ve keramik gibi aranan birçok hammadde ve işlenmiş ürüne sahip olduğu için kısa zamanda politik ve ekonomik açıdan güç kazanmıştır. MÖ 2. binyıl, Ada'nın Mısır, Yakın Doğu ve Ege medeniyetleri ile yakın ilişkiler kurduğu bir dönemdir. Konumuz gereği Kıbrıs-Mısır özeline baktığımızda Mısır kralı (Firavunu) ile Alaşia (Kıbrıs) kralı arasındaki yazışmaları gösteren Amarna Mektupları iki devlet arasındaki yazılı verileri oluştururken, şimdiye kadar yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucu ele geçen maddi kültür öğelerini içeren Uluburun Batığı ve Gelidonya Batığı arkeolojik verileri oluşturmaktadır. Ele geçen bu buluntular ikili ilişkilerin ne

Abstract

Cyprus, the third largest island in the Mediterranean, has always been in contact with surrounding civilizations. Acting as a transit route due to its geographical location, the island played an active role in political and commercial relations. It gained political and economical power in a short time as it had many sought-after raw materials and processed products such as copper, timber and ceramics in the Late Bronze Age, when commercial mobility experienced its golden age. The 2nd Millennium BC is a period when the island established close relationships with Egypt, the Near East and the Aegean civilizations. When we look at Cyprus and Egypt, the material cultural items obtained as a result of the excavations and surface researches carried out so far, the Uluburun Shipwreck, the Gelidonya Shipwreck constitute the archaeological data while the Amarna Letters, which show the correspondence between the King of

* Bu çalışma Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda kabul edilen "Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde MÖ. II Binyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs Mısır İlişkileri" konulu Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir.

denli sık bir dokuya sahip olduğunu gösteren kıymetli verilerdir.

Çalışmada, bahsi geçen veriler aracılığıyla başlangıcından MÖ 2. binyılın sonuna kadar Kıbrıs-Mısır ilişkileri incelenmiş, Doğu Akdeniz'in bu iki önemli uygarlık arasında siyasi ve ticari ilişkiler ortaya konulmuştur.

Egypt (Pharaoh) and the King of Alasia, constitute the written data between the two states. These findings are valuable data showing how frequent the bilateral relations were.

In this study, the Cyprus-Egypt relations from the beginning to the end of the 2nd millennium BC were examined through these data, and the political and commercial relations that enabled these two important civilizations of the Eastern Mediterranean to interact were revealed.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Mısır, Doğu Akdeniz, ticaret.

Keywords: Cyprus, Egypt, East Mediterranean, trade.

Extended Abstract

Cyprus and Egypt, one of the leading civilizations of the Eastern Mediterranean, have been in constant contact throughout the historical process, and as a result, they have been influenced by each other in political, economical and cultural terms. Cyprus has been a frequent destination for various civilizations since very early times due to many reasons such as its location, underground resources, and climatic conditions. Enkomi- Mycenaean pottery found in Hala Sultan Tekke, pots with stirrup-handle from Crete, Syro-Palestinian Canaanite pots, Egyptian objects, gray pottery from Troy, etc. many finds show us these relationships. Cyprus, which has an important place in every period of history, acted as an important base in sea trade during the Late Bronze Age, when these relations were most intense; at the same time, it contributed to the trade between east and west, on the one hand as a producer and on the other hand became an intermediary through trade harbours. When we look at the political, economical and cultural relations of the island, which owes its status and prosperity to its rich copper deposits, in the context of Egypt, it is observed that it gained intensity in the Late Bronze Age. Cyprus sent various products such as spices, saffron, sage, pomegranate, fig, animal oil and opium to Egypt, especially olive oil and wine, which are the preferred products of the Mediterranean, as well as copper, timber, animal fur, horse, pottery, humpback cattle.

Egypt, the Aegean world, Libya, Nubia, Palestine, Syria, Mesopotamia, Anatolia and Cyprus, which were among the important civilizations of antiquity, are the geographies with which it has relations. Civilizations here obtained gold, grain, exotic goods and luxury goods from Egypt. When we look at the relationship established specific to our subject, commercial products such as silver, linen fabrics, luxury goods, exotic goods (gold, ivory, incense, ebony) were sent from Egypt to Cyprus. Egyptian originated and Egyptian-like products (Skarebe, Cylinder Seal, Bottle (Tile), Box Piece (Ivory or bone), Alabastrone) found in Enkomi act as evidence of luxury goods. During the Late Bronze Age, Egypt was marked by the New Kingdom period. The power it gained in the military sense made Egypt the leader of the diplomacy era. During the rise of the New Kingdom, the 18th Dynasty was active. During the 18th Dynasty, also known as the Amarna Age, Egypt was in frequent contact with various civilizations. The island, which lived the Late Cyprus period in the process leading up to the Amarna Age, experienced the peak of its relationship with Egypt in this period.

The most important written source about the interaction between Cyprus and Egypt are the Amarna Letters. In the light of these letters, the dimensions of the trade made became clear. These letters, including the range of EA 33- EA 40, led Cyprus and Egypt to establish friendly relations, exchange gifts, as well as develop their political and economical relations. The letters are also very important in terms of showing that Cyprus has a status alongside Egypt and that it is not a vassal state.

Apart from written sources, archaeological finds also constitute the arguments for the interaction. The shipwrecks of Gelidonya and Uluburun allow us to draw a political framework by seeing the economical and cultural elements of the Late Bronze Age sea trade, and the political power element states of the period, in terms of the load they carry. Compared to the dominance established on the land, the political and economical benefits of the sovereignty established in the sea have always been higher. Therefore, activities which started with gift giving and barter in the Eastern Mediterranean Late Bronze Age turned into profit over time. While the primary purpose of trade was food supply, positive factors such as transportation and product diversity led to a change in the course of needs. Trade of luxury goods and organic products is one of the indicators of this change. Copper, tin, timber, ceramic utensils, grain, wine, spices, precious stones, fabric, fabric dyes, olive oil, aromatic oils, ostrich eggs, glass ingots and gold are among the products subject to trade. The most preferred products of the Late Bronze Age were copper and tin. Since Cyprus had copper and timber, which were the raw materials sought, it gained economical and political power. The basis of the communication established between Cyprus and Egypt is the copper needed by Egypt. In addition, pottery is among the findings that directly show the relationship between the two regions. The examples found in both regions show that they were inspired by each other in the art of pottery. Another product group showing the interaction of Cyprus and Egypt is the figurines. The figurines provide evidence that there may be religious ties as well as cultural ties.

The 2nd millennium BC is the period when the interaction between Cyprus and Egypt was at its peak. It is possible to say that by means of the communication of these civilizations, which have economical, political and cultural interaction with each other, the trade in the Eastern Mediterranean made the lives of people similar and the first steps of globalization were taken in this period, and the request of humanity to reach raw materials has continued as an indispensable desire from past to present.

Giriş

Kuzeyinde Türkiye, doğusunda Lübnan ve Suriye, güneydoğusunda İsrail, Filistin ve Lübnan, güneyinde Mısır ile komşu olan Kıbrıs, Sicilya ve Sardinya'dan sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır. Bulunduğu coğrafi konum itibarıyla en erken dönemlerden beri çevresindeki kadim uygarlıklarla ticari, siyasi ve kültürel ilişkileri olmuştur. Yine bu konumu her dönem göç almasına yol açmıştır.¹ Özellikle Anadolu ve Suriye sahillerini kontrol edebilecek konumda olmasından dolayı Neolitik Çağ'dan itibaren civarda bulunan uygarlıklar için cazibe merkezi haline gelmiş ve iskân edilmeye başlanmıştır. Bu dönem özellikle Anadolu kıyılarından ve Suriye'den gelen yerleşimciler görülür.² Tunç Çağı'ndan sonra çevresindeki uygarlıklarla ilişkilerinin yoğunlaştığı, özellikle Geç Tunç Çağı'nda uluslararası ticarete önemli bir rolü olduğu

¹ Fasnacht, 2006: 517.

² Kinal, 1964: 383.

olmuştur.³ Bu dönem uluslararası deniz ticaretinin hızla gelişip yoğunlaşmasıyla, birçok limana sahip olan Kıbrıs, daha ilgi çekici duruma gelmiştir.⁴ Adada bulunan bakır, gemi kerestesi ve bazı diğer ürünler ekonomik ve politik açıdan Kıbrıs'ı güçlendirmiştir.

Eskiçağ'da Kıbrıs

Kıbrıs'ın Mısır, Yakındoğu ve Ege Denizi arasındaki ticaret üçgeninin ortasında bulunması zaman içerisinde adayı Mısır, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarının hâkimiyet kurmak istedikleri alan haline getirmiş,⁵ bu durum tarihsel süreç içinde adada hâkim güçlerin sık sık el değiştirmesine de yol açmıştır.⁶ Erken Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ın doğal kaynaklarının zenginliği, merkezi bir noktada bulunması onu cazibe merkezi haline getirmiş, komşu ülkelerle ilişkileri gelişmiş, özellikle Anadolu'nun batı ve güney bölgeleri ile ticari ve kültürel ilişkileri artmıştır. Bu ilişki Anadolu kültürüne özgü keramik sanatının, maden işleme tekniklerinin Kıbrıs kültürüne yansımalarına sebep olmuştur.⁷ Yine Kıbrıs, Mısır, Suriye ve Filistinle de iletişim halinde olmuş ancak bu iletişim kültürel olarak değişikliğe yol açmamıştır.⁸ Orta Tunç Çağı'nda Suriye (Mari), Filistin, Minos kültürleri ve Mısır ile yakın ilişkiler kurulmuştur.⁹ Bu dönemde Mısır'daki Tell el Daba'da Kıbrıs-Mısır ilişkilerini gösteren beş yüzün üzerinde Kıbrıs keramiği ele geçmiştir. Yine Kıbrıs'ta bulunan Minos keramikleri, bronz aletler karşılıklı iletişimin göstergesidir.¹⁰ Bu dönem kuzey sahili boyunca Karpaz Yarımadası'nda yirmi bir adet kalenin inşa edildiğini görürüz. Bu kalelerin yapılış amacı için güvenlik ve bakır yataklarını koruma¹¹ amaçlı olduğu ileri sürülürken özellikle Mısır'da etkili olan Hiksoslar'ın payının büyük olduğu önerilir.¹² Ada'nın ortasında Hagios Sozomenos'da, kuzeyde Krini'de, doğuda Ajos Yakovos ve Milia'da bulunan mezarların Hiksoslara ait olması, bu konu hakkında şimdiye kadar herhangi bir yazılı veri olmasa da Hiksoslara dâhil olan bir kavmin Kıbrıs'a gelip bir süre burada kaldığı düşündürür.¹³ Geç Tunç Çağı'nda Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de hem doğu hem batı ticaretinde daha aktif bir rol oynar. Dönemin en gözde madeni olan bakırı ihraç eden Kıbrıs, ayrıca zaman içinde geliştirdiği keramik teknolojisiyle çanak çömleğini de deniz aşırı bölgelere göndermiştir¹⁴. (Harita 1) Yine mühür oymacılığı, bronz işlemeciliği, takı üretimi ve bazı keramik stillerinin gelişiminde Ege'nin Kıbrıs kültürü üzerindeki etkisi yadsınamaz¹⁵.

³ Steel, 2005: 578.

⁴ Erzen, 1976: 94; Steel, 2010: 804

⁵ Tanoğlu, 1963: 60; Maier, 1964: 13.

⁶ Erzen, 1976: :93-95.; Steel, 2010: 804; Knapp, 1990: 147.

⁷ Serter, 1975: 13; Webb, 2014: 355; Steel, 2010: 807.

⁸ Gürgen, 2017b: 14.

⁹ Astrom, 1957: 277; Gürgen, 2017b: 15.

¹⁰ Frankel, 2014: 482-497; Steel, 2010: 809.

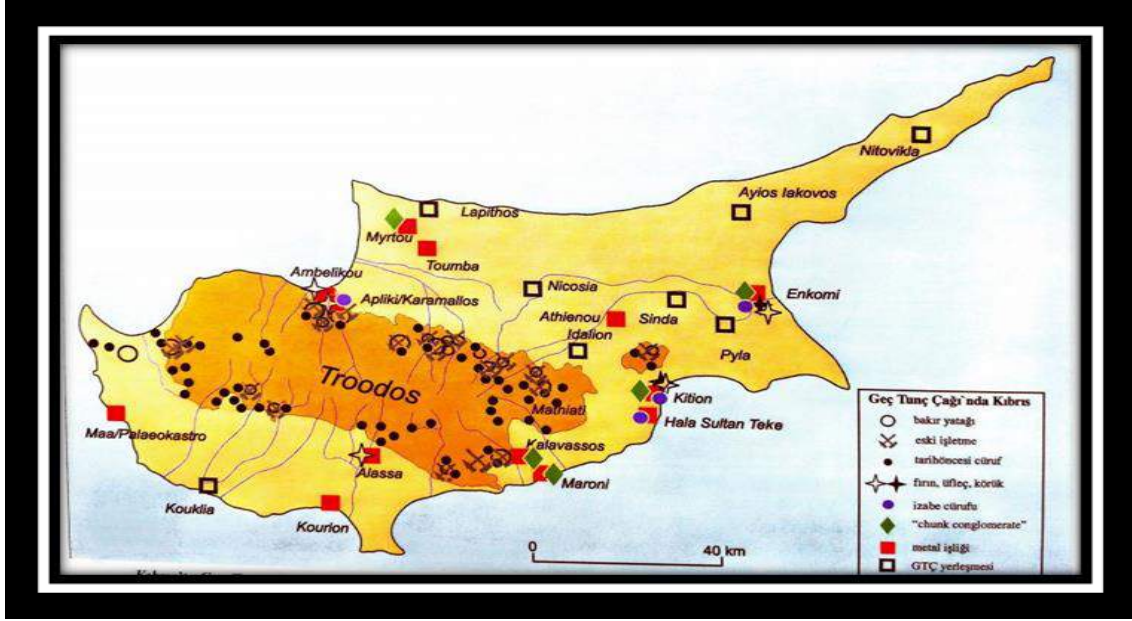
¹¹ Knapp, 1990: 418; Maguire, 2009: 26-37.

¹² Sjöqvist, 1940: 190.

¹³ Erzen, 1976: 101; Sjöqvist, 1940: 189.

¹⁴ Robertson, 1987: 14.

¹⁵ Gözlü, 2011: 330.

Harita 1: Geç Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ın bakır yatakları¹⁶

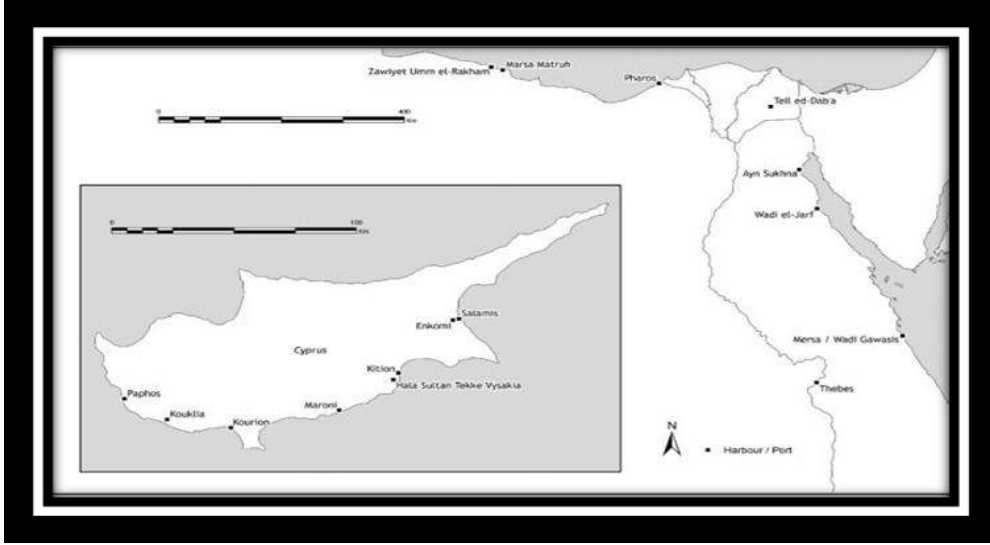
Kıbrıs'ın bu dönemde Mısır ile kurduğu ekonomik ilişkilere, Mısır Firavunu ile Alaşia Kralı arasındaki Amarna Mektupları olarak adlandırılan yazışmalar, döneme ait gemi batıklarından çıkarılan buluntular, yapılan kazılar sonucu ele geçen arkeolojik veriler ve Cesnola¹⁷ Koleksiyonunda yer alan örnekler kanıt teşkil eder. Kıbrıs'a Mısır özeline baktığımızda Mısır'dan ihraç edilen fayans ve alabaster/sumermeri gibi nesnelere de Kıbrıs-Mısır ticaretinin göstergeleri arasında yer alır. (Harita 2) Geç Tunç Çağ boyunca ada'nın siyasi yapısı hakkında bilinenler çok azdır. Bu dönem Mısır firavunu III. Tuthmosis, adaya sahip olabilmek için dönemin bir diğer gücü olan Hititler ile mücadele etmiştir. Firavun III. Tuthmosis, Karnak Tapınağı'ndaki zafer listesine Alaşia'yı da eklemiştir.¹⁸ MÖ 13. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başında Hitit, Mısır, Ugarit yazılı metinlerinde ve Mısır'da Medinet Habu'daki Ölüler Tapınağı'nda denizlerden gelen kavimleri gösteren betimlemelerde Mısır ve Kıbrıs da etkilenmiştir ancak bu etkilenme Ege ve Anadolu'da olduğu kadar yıkıcı seviyede olmamıştır.¹⁹ Ancak bu süreçte bakıra olan talebin azalması Kıbrıs'ın ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

¹⁶ Stöllner, 2006: 456.

¹⁷ Özkan, 2019: 62, 78.

¹⁸ Diakov-Kovalev, 1987: 149; Erzen, 1976: 102.

¹⁹ Kuhrt, 2019b: 6-9.

Harita 2: Kıbrıs ve Mısır²⁰

Eskiçağ'da Mısır

Çalışmamızın bir diğer önemli uygarlığı olan Mısır, coğrafi konumu itibariyle Afrika kıtasının kuzeydoğusunda yer alır. Kuzeyinde Akdeniz, güneyinde Habeşistan Dağları, batısında Libya, doğusunda Kızıldeniz ve Sina Yarımadası bulunur.²¹ Mısır'ın fiziksel çevresi ve coğrafyası tarihsel sürecinin oluşumunda oldukça önemli bir rol oynar.²² Eski Çağ'ın en bereketli topraklarından birine sahip olan Mısır, verimli topraklarını can damarı olan Nil Nehri'ne borçludur. Herodotos Mısır'ın, Nil'in armağanı olduğunu belirtir.²³ Çevresinin deniz ve çöllerle kaplı olması izole bir yaşam sürmesini sağlarken bir yandan da bölgeyi yabancı istilalarına karşı korumaktadır. Mısır medeniyeti kendi içinde gelişmiş aynı zamanda dış dünyayı etkileyecek güce ulaşabilmiş bir medeniyettir. Bu yönüyle diğer uygarlıklardan ayrılır.²⁴ Konumu sebebiyle Doğu Akdeniz bölgeleriyle ticari, siyasi ve kültürel etkileşim içine giren Mısır'ın ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanırken ticareti ise değiş tokuşa dayalıdır. Bu değiş tokuş sırasında altın ve gümüş külçeleri, süs eşyaları, egzotik mallar, köleler ve hayvanlar değer ölçütü ya da birimi olarak kullanılırdı.²⁵ Mısır medeniyetine ait toplumsal ve siyasi bilgilere çoğunlukla her firavun için özel olarak tutulan yıllıklardan, çevre medeniyetlerle kurdukları iletişimin yazılı

²⁰ Knapp –Demesticha, 2017: 2.

²¹ Bahar, 2013: 121.

²² Mertz, 2009: 21, 22.

²³ “Ülke hakkında verdikleri bu bilgiler bana doğru görünmüştür; burasını gören bir kimse, eğer azıcık akli başında bir adamsa, kendisine daha önceden haber verilmiş olmasa bile, Mısır'ın Yunanlıların yaşadıkları bölgesinin, ırmağın açtığı ve armağan ettiği bir toprak olduğunu hemen anlar ve buna ben gölün yukarısında yapılacak üç günlük bir yolculuk boyunca görülen toprakları da katacağım, adamlarım bana böyle bir şey söylememişlerdir, ama o topraklar da gerçekte böyledir” Herodotos, Tarih, II.5; Kuhrt, 2019a: 153.

²⁴ İnan, 1987: 2.

²⁵ Klengel, 1993: 93, 94.

kaynakları olan mektuplardan, yazılı metinlerden ve arkeolojik buluntulardan ulaşmak mümkündür.²⁶

Geç Hanedanlar Öncesi Dönemde konumunun doğal getirisi olarak hem Asya hem de Afrika ile ilişki kuran Mısır, bölgeler arası teması arttırarak özellikle Levant bölgesi ile ilişkisini geliştirmiştir. Bu dönemde üretim fazlası ürünler paranın bulunmadığı dönemde takas sistemi ile ihraç edilmiş, bölgeler arası etkileşimin sonucu olan ticaret Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda giderek artmıştır. 1. Hanedan döneminde (MÖ 3200-3000) Ön Asya ile ilişki içinde olan Mısır, sedir ağacı ve zeytinyağını Lübnan'dan almıştır. Ticari etkinliğin karşılıklı olduğu bu devirde Mısır keramiğinin Filistin'de görülmesi yaşanan etkileşimin güzel bir örneğidir.²⁷ Keramik dışında tahıl ürünleri, egzotik mallar, altın, keten elbise, papirüs kâğıdı, deri eşyalar gönderen Mısır, Suriye ve Filistin'i elinde tutmak için mücadele etmiştir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de mücadelelere sahne olan bu coğrafya, Mısır için ürünlerini satabileceği pazar, üretimine katkı sağlayacak iş gücü kaynağı, haraç alacağı coğrafya ve Anadolu, Kıbrıs, Mezopotamya, Ege, İran ve Afganistan gibi pek çok ülkeye açılan kapı demektir.

I. Ara Dönemde (MÖ 2345-2055) siyasal açıdan yaşanan karışıklık ticaretin aksamasına sebebiyet vermemiştir. Mısır bu dönemde Suriye'nin kıyı şehirleri, Kıbrıs ve Girit ile bağlantı halindedir. Erken 18. Hanedan döneminde Mısır'ın Doğu Akdeniz uygarlıkları ile olan teması önceki dönemlere kıyasla oldukça artmıştır.²⁸ Anadolu, Ege ve Kıbrıs ile ilişki kuran Mısır, Yeni Krallık Dönemi (MÖ 1550-1070) başlarında Suriye Filistin'e yönelerek Asya kültürleri ile iletişim kurmuştur. Kurulan iletişimin neticesinde Mısır'a getirilen değerli ürünler seçkin kişiler tarafından alınmış ve adeta toplumun geri kalanından farklı olduklarını ispatlamaya çalışmışlardır. Krallığın giderek büyüdüğü bu dönemde ülkeyi yöneten kesimin süslü mezarlar inşa ettirdikleri görülür. Döneme ışık tutması bakımından yapılan mezarların duvarında bulunan betimlemeler oldukça önemlidir. Bu betimlemelerde yabancıların krala veyahut kral temsilcilerine gönderilen hediyeleri getirdikleri görülür. III. Tuthmosis'in (18. Hanedan) yıllıkları ve diğer yazılan yıllıklarda çeşitli coğrafyalardan Mısır'a hediye gönderildiği kaydedilmiştir. Gelen ürünlerin çoğu lüks mal kategorisindedir.²⁹

18. Hanedan Mısır'ının (MÖ 1550-1390) dış ilişkilerinde diplomasi hâkimdir. Geç 18. Hanedan döneminde (MÖ 1390-1295) yapılan yazışmalar, Tell el Amarna şehrinde bulunduğu için dönemin Amarna Devri (MÖ 1390-1322) olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Bu yazışmalar dönem ilişkileri hakkında bilgi edinmemizi sağlayan önemli kaynaklardır. Amarna Mektupları'ndan anlaşıldığı kadarıyla 18. Hanedan döneminde Mısır uluslararası anlamda yoğun ilişkiler yaşamış, barışçıl bir siyaset izlemiş ve ekonomik olarak oldukça güçlenmiştir³⁰. Ancak Hititlerin bu dönemde

²⁶ Maspero, 2008: 3.

²⁷ Edwards, 1971: 45, 47; Hornung, 2004: 14.

²⁸ Özkan, 2007: .83.

²⁹ Mieropp, 2006:127; Kuhrt, 2019a: 241.

³⁰ Kuhrt, 2019a: 241.

güçlenerek Suriye üzerinde kontrol sağlama çabaları iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir.³¹

Kıbrıs-Mısır Arasındaki İlişkiler

Doğu Akdeniz Bölgesi geçmişten günümüze ticari ve kültürel iletişimin odağında olmuştur. Doğu Akdeniz’de ticaret, Erken Tunç Çağı’nın başlarından itibaren dönemin önde gelen siyasi güçleri tarafından kontrol edilmiştir.³² Tarihin en erken dönemlerinden beri ham madde kaynağına ulaşma isteği devletlerarası alışverişin itici gücü olmuştur. Dönemin ticari prosedürü mal nakli konusunda yapılan uzun görüşmeler ve ardından yapılan anlaşmalar şeklindedir.³³ Bu mal değişimine bölgedeki uygarlıkların ekonomik gereksinimleri yön verir. MÖ 2. binyılın başlarında yerel soyluların artan ihtiyaçları deniz ticaretini harekete geçirmiş, Geç Tunç Çağı’na (MÖ 1600-1200) gelindiğinde ise deniz ticareti zirveye ulaşmıştır.³⁴ Öyle ki uluslararası ticaret sosyal ilişkilerin yoğunlaşmasına, mesafe fark etmeksizin bir yerdeki değişimin başka bir yerde de değişime yol açmasına, günümüz yaşamına yön veren ticaret temelli kültürel ortaklıkların (küreselleşmenin) ilk olarak Geç Tunç Çağı’nda Doğu Akdeniz Bölgesi’nde ortaya çıkmasına yol açmıştır.³⁵

Doğu Akdeniz MÖ 2. binyılda politik, ekonomik ve kültürel olaylara sahne olan dört büyük gücün (Hitit, Mısır, Assur, Miken)³⁶ yer aldığı bölgedir.³⁷ MÖ 2. binyılın ilk yarısında bu dört büyük güç arasında kültürel birliktelik görülür.³⁸ Bu birlikteliği oluşturan sebeplerin başında ekonomik çıkarlar gelir. Erken Tunç Çağı başlarından itibaren uluslararası ilişkilerin yoğunlaşmasında ticaret oldukça etkilidir. Doğu Akdeniz Bölgesi’nde bakır, kalay ve değerli madenlerin kimi bölgede çok miktarda olması, kimi bölgede olmaması yani orantısız biçimde dağılması sonucu, pek çok kültür bölgesi metal ihtiyacını dış alım yoluyla karşılamıştır.³⁹ Böylece Orta Tunç Çağı Ön Asya ticaret ilişkileri Yukarı Fırat’ı izleyerek Doğu Akdeniz Bölgesine kaymıştır.⁴⁰ Bu ticari ilişkiler hükümdarların ittifak kurmak ya da bağımlılık gerektiren ilişkilerin güçlenmesini sağlamak amacıyla armağanlar yollaması biçiminde gerçekleşmiştir. Bu ticari ilişkilerin en tipik göstergesi öküzgönü külçelerdir⁴¹ MÖ 2. binde bakırın yanı sıra altın, gümüş ve kurşun kullanılan metal üretimleri hızla artmıştır.⁴² Bakırın özel maden bölgelerinde üretilip geniş bir bölgeye pazarlandığı görülür. Erken dönem madenciliği ile ilgili veriler kısıtlı olsa da MÖ 2. binin ikinci yarısı ve MÖ 1. binin

³¹ Mieroop, 2006: 146, 207.

³² Matthaus, 2006: 353, 361.

³³ Matthaus, 2006: 355.

³⁴ Klengel, 2006: 370.

³⁵ Matthaus, 2006: 355.

³⁶ MÖ 3000’de Mezopotamya ve Mısır kültürleri gelişmiş iken M.Ö 2. binyılın başlarında Anadolu’da Hitit, Girit Adası’nda Minos kültürleri ortaya çıkmıştır. Latacz- Starke, 2006: 190.

³⁷ Yalçın, 2013: 46.

³⁸ Akar, 2013: 87.

³⁹ Matthaus, 2006: 336.

⁴⁰ Klengel, 2006: 370.

⁴¹ Matthaus, 2006: 342; Klengel, 2006: 371.

⁴² Stöllner, 2006: 455.

başlarında Kıbrıs önde gelen bakır üreticisi konumundadır.⁴³ Dönem içerisinde dört büyük güç arasında denge çeşitli diplomatik etkinliklerle sağlanmıştır. Yazışmalar, elçiler vasıtasıyla haberleşme, antlaşmalar, evlilikler, armağan alışverişleri iletişim kurulmasında etkenken kuşatma, sefer, baskın, savaş gibi eylemler güç dengelerini dolayısıyla güç dağılımını belirleyen nedenlerden olmuştur. Bu nedenle MÖ 2. binde Doğu Akdeniz Bölgesi'nde güç dengesi sıklıkla değişmiştir.⁴⁴

Yazılı Kaynaklara Göre Kıbrıs-Mısır İlişkileri

Kıbrıs Mısır ilişkilerini ortaya koyan yazılı metinlerin başında “Amarna Mektupları” gelir. EA 1'den, EA 382'ye kadar numaralanan tabletlerin EA 33-40 aralığı Alaşia kralı ile Mısır firavunu arasında geçen yazışmaları konu edinmektedir. Alaşia kralının yazdığı mektuplar toplamda 8 adettir. 7 tanesi ismi bilinmeyen Alaşia kralından Mısır kralına, 1 tanesi Alaşia'da üst düzey bir görevliden kendine denk olan Mısırlı bir yetkiliye yazılmıştır. Mektuplarda kullanılan üsluplar ve hitap şekilleri ilişkinin boyutlarını göstermesi açısından büyük önem arz etmekle birlikte, devletlerarası hiyerarşiyi görebilmemiz açısından ipucu niteliğindedir. Kralların birbirine “kardeşim” diye hitap etmesi kendisini büyük devletler seviyesinde gördüğünün, onların da bu durumu kabullendiğinin göstergesi olmalıdır. Alaşia kralının adını neden yazmadığı hakkında bilgimiz olmamakla birlikte mektupları Mısır kralı IV. Amenhotep'e gönderdiği bilinmektedir. Alaşia-Mısır yazışmaları Akadcadır. Gönderilen mektupların geneline baktığımızda konular ekonomi ağırlıklıdır.⁴⁵

EA 33, Alaşia-Mısır arasında ilişkilerini gösteren mektupların ilkidir.⁴⁶ İsmi bilinmeyen Alaşia kralından, Mısır kralı IV. Amenhotep'e gönderildiği düşünülmektedir.⁴⁷ Tahta çıkışını kutlama amacıyla yazılmış bu mektupta Alaşia kralı mevkidaşına 10'u kaliteli olmak üzere toplam 210 talent bakır yollamıştır. 1 talent 30 kg'a denk olduğundan, Alaşia kralının yaklaşık 6300 kg gibi yükte ve pahada ağır bir hediye yolladığı görülür. Bunun olasılıkla hediyeden ziyade ticari amaçlı gönderilmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. İlerleyen satırlarda Alaşia kralı Mısırlı elçiyi ülkesine gönderdiğini belirtmek, kendi krallığına çalışan elçiyi ise muhtemelen eli dolu bir şekilde hızla Alaşia'ya göndermesini talep etmektedir. Dönem içerisindeki elçilerin sadece selam getirip götürmediği, tüccar kimliğine de sahip olduğu bilindiğine göre Alaşia kralının elçiyi huzuruna istemesinde ekonomik çıkarlar da söz konusudur.⁴⁸

EA 34⁴⁹, mektubunun da Alaşia kralı tarafından IV. Amenhotep'e gönderilmiştir.⁵⁰ Görünen odur ki Mısır'da düzenlenen kurban kesme veyahut

⁴³ Stöllner,2006: .457.

⁴⁴ Latacz-Starke, 2006: 189.

⁴⁵ Hitit, Mitanni, Babil, Asur, Arzava ve Alaşia kralları tarafından yollanmış mektuplarda genellikle Mısır'dan daha çok altın elde etme amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Mitanni kralı Tuşratta'nın gönderdiği EA 19 no'lu mektup bunun en güzel örneğidir. Rainey, 2015: 140, 146.

⁴⁶ Moran, 1992: 104; Rainey, 2015: 332, 335.

⁴⁷ Moran, 1992: 104; Rainey, 2015, 1375, 1377.

⁴⁸ Druckman-Güner, 2002: 25.

⁴⁹ Moran, 1992: 105, 106; Rainey, 2015: 336, 339.

⁵⁰ Moran, 1992: 106.

taç giyme merasimine Alaşia kralı da davet edilmiştir. Zamanında haberi olmadığı için törene katılamayan ve tebrik için elçi gönderemeyen Alaşia kralına, Mısır kralı serzenişte bulunmuş olmalı ki kardeşlik vurgusu tekrar yapılmıştır. Ardından Mısır'a geç de olsa elçi göndermiştir. Alaşia'dan 100 talent bakırla ayrılan elçinin Mısır'dan eli dolu gelmesi umut edilmiştir. Hatta Alaşia kralı, Mısır kralına bir dizi isteklerde bulunmuştur. Bunlar: 1 adet altınla süslenmiş abanoz yatak, 1 savaş arabası (şukītu olarak geçmektedir), 2 at, 2 parça keten, 42 parça keten, 50 keten şal, 2 kaftan, 14 abanoz kiriş ve 17 habannatu hoş koku ve iyi kalitede 4 adet keten şaldır. Mısır'da bulunmadığını söylediği eşek derisi ve çeşitli hediyelerle elçisini gönderen Alaşia kralının Mısır'la kurulan bağı devam ettirmek istediği açıktır.⁵¹

EA 35, Alaşia Mısır arasındaki ticari ilişkilerin sürekliliğini ve dönemin siyasi manevralarını gösteren diplomatik bir mektuptur. Bir önceki mektuba nazaran burada daha yoğun bir şekilde iki eşit devletin karşılık ve eşitlik ilkesiyle hareket ettiği gözlemlenir. Alaşia kralı mektubunda 500 talent bakır gönderdiğini söyler. Bu defa gönderilen bakır miktarı daha azdır ve mektup özür içeren sözleri barındırır.⁵² Ülkesindeki salgın dolayısıyla bakır işçilerinin birçoğunun öldüğünden bahseden Alaşia kralının az miktarda bakır göndermesi özrüne gerekçe olarak gösterilebilir. Bol miktarda iyi kalite gümüş isteyen Alaşia kralının gümüşü hangi sebeple istediği, neden bu kadar ısrarcı olduğu düşündürücüdür.⁵³ Bu ısrarın sebepleri arasında, adasında yeteri kadar gümüş madeni rezervi olmayan Alaşia kralı altın gibi gümüşü de ithal yolla karşılamak zorundaydı. Gümüşün bu dönemde gemi ve mücevher yapımında kullanıldığını gösteren kanıtlar vardır.⁵⁴ Ayrıca gümüş; cımbız, iğne, küpe, yüzük, bilezik ve halhal gibi nesnelere kullanılmıştır. Adada ele geçen arkeolojik kanıtlar gümüşün çok fazla kullanılmadığını gösterse de bunun yanıltıcı olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü komşu bölgelerin metinlerinin deşifre edilmesiyle birlikte gümüşün en önemli rolünün bir değer endeksi olduğu keşfedilmiştir.⁵⁵ Başka bir deyişle hammaddelerin ve işlenmiş nesnelere değeri gümüş ile ifade edilmiştir. Metinlerde gümüşün değeri her zaman gümüş açısından verilen hammadde ve satın alınan nesnelere ödeme yapmak için kullanılmıştır.⁵⁶ Kıbrıs-Minos yazısı deşifre edilemediği için gümüşün adada benzer bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Fakat Kıbrıs'ın ticaret ağının bir parçası olduğunu göz önünde bulundurursak gümüşün hem iç hem de dış ticarî faaliyetler için gerekli olacağını varsaymak akla yatkındır. Yazılı kaynaklara göre Mısır ticaret yoluyla veya Levant, Anadolu ve Ege'den haraç yoluyla büyük miktarda gümüş almıştır.⁵⁷ Bunun yanı sıra evlilik yoluyla da gümüşün Mısır'a geldiği görülür. Gümüş Mısır'da çıkarılan bir maden olmamasına rağmen Mısır'da büyük miktarda bulunmaktadır. Alaşia kralının bu durumdan mutlak bilgisi olmalı ki Mısır'dan gümüş talep ettiğini mektubunda yazmıştır.⁵⁸ Gümüş talebi EA 35 ile birlikte Kıbrıs'tan gönderilen bakır için dolaylı bir ödeme olması

⁵¹ Moran, 1992: 105, 106; Rainey, 2015: 336, 339.

⁵² Liverani, 2001: 173; Moran, 1992: 107; Rainey, 2015: 341.

⁵³ Liverani, 1979: 28, 29.

⁵⁴ Moorey, 1994: 238.

⁵⁵ Moorey, 1994: 237.

⁵⁶ Liverani, 1979: 29.

⁵⁷ Lacovara-Markowitz, 2001: 287.

⁵⁸ Liverani, 1979: 28.

kuvvetle muhtemeldir.⁵⁹ Mektubuna devam eden Alaşia kralı, Mısır'dan en iyi kalite iki kukkubu⁶⁰ kabı yağ ve salgınla ilgili olduğunu düşündüren akbaba kehanet uzmanı istemiştir.

Alaşia Mısır arasında bakır haricinde kereste ticaretinin de yapıldığını anladığımız satırlarda, Alaşialı kerestecilerin sesi olan kral, Mısır'dan kereste ücretini talep etmektedir.⁶¹ Ardından gümüş talebi tekrarlanmış ve hediyeleşmenin devam etmesi Mısır'ın Alaşia'nın isteklerini karşılmasına bağlı kılınmıştır.

EA 36⁶², mektubun içeriğini Mısır'a yapılan bakır sevkiyatı ve karşılığında istenen tahıl oluşturur. Daha öncesinden Mısır tarafından istenen bakırların hazırlandığı bilgisine ulaşılır. Alaşia'dan yapılacak bakır sevkiyatının iki parti halinde olacağı, öncelikle 120 talent, ardından 70 talent gönderileceği bildirilir. Hazırlanan bakır için Mısır kralının neşelenmesi gerektiğini söyleyen Alaşia kralı günümüzde tam olarak ne olduğu tespit edilememiş 30 talent çok renkli alaşımı da sevkiyata dâhil etmiştir. Toplamda 190 talent bakır Mısır'a gönderilen miktarın oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Mısır'a gönderilecek bakır için çok sayıda gemi isteyen Alaşia kralı karşılığında Kenan bölgesinden tahıl istemiştir.⁶³ Bakıra karşılık istediğini düşündüğümüz tahıl da bakır oranında çok olacaktır. Cümle bütünlüğünden anlaşıldığı üzere tahıl daha önceden de Mısır'dan Alaşia'ya gönderilen ürünler arasındadır.

EA 37⁶⁴, numaralı mektup hediyeler ile ilgili bilgiler içerir. Mısır'a 5 talent saf cam, 5 takım at gönderir. Mısır'a giden ürünlere karşılık artılmış gümüş isteyen Alaşia kralı, ilk defa isim zikreder ve elçi ya da tüccar olduğunu düşündüğümüz Alaşialı kişilerin ülkesine bir an önce gönderilmesini isteyerek mektubuna son verir.⁶⁵

EA 38⁶⁶, Alaşia tarafından gönderilen EA 38'i diğer mektuplardan ayıran en önemli özellik; ticarete konu olabilecek mal talebinde bulunulmaması ve Alaşia kralının Mısır kralına ülkesinin içinde bulunduğu durumu izah etmeye çalışmasıdır. EA 38'in, Lukka/Likyalıların Alaşia'ya saldırmasından dolayı Mısır'dan yardım talep etmek için mi yoksa Mısır kralının önceki mektubunda Alaşia kralını Likyalılarla birlikte hareket edip Mısır topraklarına saldırmakla suçladığı için mi bilinmez savunma metni şeklinde yazılmış olduğu görülür. Mektubun ana temasını Mısır kralının öncesinden yazmış olduğunu düşündüğümüz bu mektubuna cevaben Alaşia kralının suçlamayı reddetmesi ve ülkesini savunması oluşturur.⁶⁷ İlerleyen satırlarda Alaşia kralı savunmasında Mısır topraklarına yapılan saldırıda Likya ile Alaşialıların ortak

⁵⁹ Liverani, 1979: 28, 29.

⁶⁰ Kukububu metalden ya da taştan yapılma bir çeşit kap, sunu kabı, rhyton. Black-George, vd., 2000: 165.

⁶¹ Muhly, 1997: 49.

⁶² Moran, 1992: 109, 110; Rainey, 2015: .344, 347.

⁶³ Tahılın Kenan Bölgesinden istenmiş olması Mısır'ın vasallarına yüklemiş olduğu görev ve sorumluluklardan olabilir. Rainey, 2015: 344, 346.

⁶⁴ Moran, 1992: 110 - 1; Rainey, 2015: 1382.

⁶⁵ Moran, 1992: 110.

⁶⁶ Moran, 1992: 111, 112; Rainey, 2015: 1383.

⁶⁷ Bryce, 2005: 62.

hareket ettiğini bilmediğini, şayet beraber hareket edilmişse de kendi halkına gereken ceza ne ise Mısır kralı tarafından belirlenmesini, kendisinin de o cezayı uygulayacağı teminatını vermektedir. Alaşia kralı, Mısır kralına kendini bir kez daha ispat etmek istercesine atalarının güvenilirliğini referans göstererek Mısır'a ihanet etmediğini söyler ve mektubuna son verir.⁶⁸

EA 39⁶⁹ numaralı mektup, Alaşia kralı Mısır kralından elçilerinin güvenli bir şekilde ülkesine gönderilmesini istemiştir. Tüccarların ikili ilişkilerdeki önemli rolü olduğunu bir kez daha gördüğümüz bu mektubun ağırlık noktası ticarettir. Alaşia kralı tüccarlarına ve gemilerine istinaden “gümrük müfettişleri onlara yaklaşmasın” derken, Mısır'a engellenmesin ya da adınıza hak iddia eden hiç kimse gemime ve tüccarlarıma yaklaşmasın demek istemiş olabilir.⁷⁰

EA 40⁷¹, Alaşia'lı bir memurun Mısırlı mevkidaşına yazdığını bildiğimiz tek tablettir. Bu mektup sayesinde iletişimin sadece devlet büyükleri arasında yapılmadığını farklı statüye sahip kişilerin de mektuplaştığını ve hediyeleştiğini anlamaktayız. Alaşia ile Mısır arasında ticarete konu olan ürünlerin çeşitliliğini çeşidini bu tablette görmek mümkündür. Bakır, fildişi, gemi kirişi, şimşir ağacından kiriş, Mısır'a gönderilen ürünler arasındadır. Bahsi geçen ürünleri Alaşialı görevliler eşliğinde Mısır'a gönderen yetkili, geminin Alaşia kralına ait olduğunu söyler, hızlı ve güvenli bir şekilde ülkesine geri gönderilmesini talep eder.

Arkeolojik Buluntulara Göre Kıbrıs Mısır İlişkileri

Yazılı metinlerin yanı sıra arkeolojik buluntular bölgeler arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önem arz eder. Bu başlık altında özellikle Gelidonya ve Uluburun Batıkları bize rehberlik edecektir. Gelidonya Batığı günümüzde Antalya ilinin Finike ilçesinde Gelidonya Burnu ucundaki Devecitaşı Adası'nın yaklaşık 50 m. açığında 26-28 metre derinliklerinde bulunmuştur. Yöntem ve metot olarak dünyanın ilk sistemli batık kazısı olması açısından önemlidir.⁷² Geminin yükünü bakır, kalay, tunç külçeler ile metal aletler oluşturmaktadır. Madeni taş ve aletler, terazi ağırlıkları, skarabeler, 1 adet kandil ve 1 adet silindir mühür geminin buluntuları arasındadır. Kargonun büyüklüğü ve değeri düşünüldüğünde ekonomik sebeplerle denize açılmış ticaret gemisi olduğu düşünülür. Batığın buluntularının çoğunu oluşturan bakır külçeler öküzgönü, yuvarlak, dikdörtgen veya pide biçimlidir. Ayrıca külçelerin üzerinde bulunan işaretlerin birçoğu Kıbrıs ve Ugarit'te rastlanılan çömlekçi işaretleriyle benzer şekildedir.⁷³

Batıkta ele geçen bakır külçelerin kurşun izotop analiz sonuçlarına göre Kıbrıs kökenli oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca yaklaşık yirminin üzerindeki pide biçimindeki külçelerin de öküzgönü külçelerinde olduğu gibi Kıbrıs'a ait olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analizler külçelerin Kıbrıs'ın Solea bölgesinde

⁶⁸ Rainey, 2015:251, 253; Moran, 1992: 111, 112.

⁶⁹ Moran, 1992: 112; Rainey, 2015: 1384.

⁷⁰ Moran, 1992: 112.

⁷¹ Moran, 1992: 113; Rainey, 2015: 1385.

⁷² Bass, 1986: 269, 296.

⁷³Bu işaretler Linear B yazısında kullanılan basit işaretlere benzese de G. Bass bunların Kıbrıs-Minos yazısına ait olabileceğini iler sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Pulak, 1998: 188-224.

yer alan Apliki maden yatakları ile ilişkili olduğu sonucunu vermiştir. Tunç yapımında kullanılan bakır ve kalayın yanı sıra, tarımda kullanılmak üzere yapılmış olan ve Kıbrıs menşeli düzinelerce tunç alet parçası bulunmuştur.⁷⁴ Geminin uç kısmında Miken, Suriye ve Kıbrıs keramiği, dört tane skarabe, bir tane kandil, Suriye tipli öğütme taşları, 60 tane taştan tezgâh ağırlıkları, ayrıca bir de Suriye ya da Kenan kökenli bir silindir mühür bulunmuştur. Keramiklerden üç tanesinin Kıbrıs kökenli olduğu tespit edilmiştir.⁷⁵ Tezgâh ağırlıkları Mısır, Suriye ve Kıbrıs'ta kullanılan ağırlık sistemleri ile benzerlik göstermektedir. Skarabelerden birisi Mısır'ın 18. Hanedanın geç safhasına ya da 19. Hanedan dönemine tarihlendirilmektedir. 1980li yıllarda batık alanında yeniden yapılan incelemeler sonucu Suriye ya da Kıbrıslı olabilecek bir taş çapası ile birlikte iyi korunmuş bazı keramik parçaları ele geçmiştir.⁷⁶

Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'de ekonomik ve kültürel alışveriş durmaksızın devam etmiştir. Dönem içindeki uygarlıkların etkileşimine baktığımızda Mezopotamya'da Babil ve Assur Sarayları, Anadolu'da Hattuşa, Levant Bölgesi'nde Ugarit ve Katna, Mısır'da Avaris (Tell el Daba) ekonomik ve politik açıdan yoğun bir birliktelik ortaya çıkarmışlardır. Gerek karayolu gerek deniz yolu ulaşımı ile düzenli bir alışveriş ve ilişki sistemini benimsemişlerdir. Konumuza ışık tutacak olan bir diğer batık Uluburun Batığıdır. Dönemin ticaret ağına bugüne değin en büyük katkıyı sağlayan bu batık Geç Tunç Çağı ticareti ve ekonomisinin araştırılmasına yepyeni bir boyut getirmiştir. Geminin yükü vasıtasıyla ticaretin çok eski dönemlerden itibaren yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca ticaretin, siyasi, kültürel ve sosyal açıdan insanlar için önemini ve ne kadar uzakta olursa olsun hammaddeye ulaşabilme isteğinin geçmişten günümüze insanlığın vazgeçilmez bir arzusu olduğunu anlamaktayız.⁷⁷

Uluburun Batığının bulunduğu tarihe kadar Geç Tunç Çağı ticareti Ugarit, Amarna ve Hattuşa merkezlerinde bulunan yazılı kaynaklardan, Mısır mezar resimlerinden ve arkeolojik buluntulardan öğrenilmekteydi. Uluburun Batığı ile dönemin uluslararası ticaret ağının küçük ama oldukça önemli bir yansıması günümüze ulaşabilmiştir.⁷⁸ Uluburun gemisi, Miken, Kenan, Kıbrıs, Mısır, Kas, Asur ve Nübye gibi Ege, Anadolu ve Levant bölgelerinde bulunan medeniyetlerin ürünlerini taşımaktaydı. Ticaret sayesinde kurulan bu ilişki kapsamında kültür ve refah seviyesinin yükselmesine aracılık eden Uluburun'un rotası batığın buluntuları vasıtasıyla varsayımsal bir rota oluşturabilmek mümkün olmaktadır.⁷⁹ Uluburun'un olası rotası şu şekildedir: gemi Anadolu'nun güney kıyılarını batı yönünde takip eder ve Rodos'a ulaşır. Oradan güneybatıya dönerek Girit'e sonrasında da güneye Mısır'a ve oradan da tekrar Levant

⁷⁴ Bass, 2006: 306-307. Bass, 2010: 797, 800; Pulak, 2010: 864, 869; Knapp, 2013: 582

⁷⁵ Özdaş, 2011: 115-126.

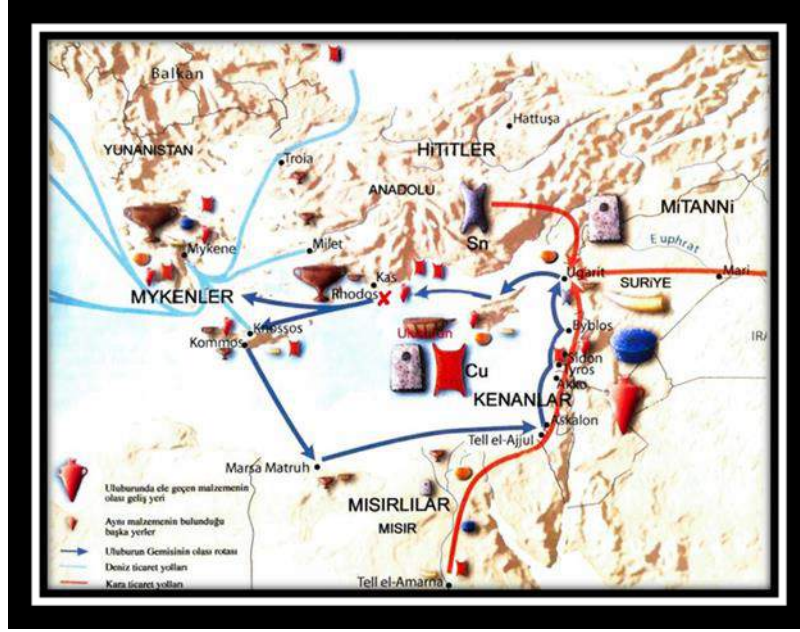
⁷⁶ Bass, 1986. Söz konusu buluntular aynı dönemde Kıbrıs'ta da mevcut olduğu için geminin Kıbrıs kökenli olabileceği de düşünülmektedir.

⁷⁷ Yazılı kaynaklar çok sayıda Levant Kentinin kendi gemilerinin hatta filolarının bulunduğu ve etkin bir biçimde ticarete katıldığı belirtilmektedir. Uluburun gemisinin de vatanının da Levant Bölgesindeki bir liman olması olasıdır. Ayrıntılı bilgi için bknz. Genz, 2006, s.375-382.

⁷⁸ Latacz- Starke, 2006: 192.

⁷⁹ Höckman, 2006: 311.

kıyısına varır. Saat yönünün tersine ilerlediği rotayı böylece tamamlamış olur.⁸⁰ (Harita 4)

Harita 4: Uluburun Gemisi'nin Doğu Akdeniz'deki rotası⁸¹

MÖ 14. yüzyılın sonlarına tarihlenen Uluburun Batığı'nın genel hatları ile kargosu şu şekildedir: 10 ton bakır ve 1 ton kalay külçesi, cam külçeler (Kobalt Mavisi, Turkuaz) kumaş boyası üretiminde kullanılan salyangozlar, fildişi, abanoz ağacı, devekuşu yumurtası, keramik kaplar, çeşitli türde boncuklar (akik, devekuşu yumurtası, cam, kehribar)⁸² tunç ve taştan yapılmış terazi ağırlıkları, mühür taşı malzemesi, tunç keser, bıçak, el aletleri, olta aletleri, fayans, gümüş ve altından mücevherler.⁸³ Anlaşıldığı üzere ticareti yapılan ürünler oldukça çeşitli olup tarım ürünlerinden hammaddeye kadar oldukça çeşitlilik arz eder.⁸⁴

Uluburun gemisinde Kıbrıs'la ilişkili olduğu düşünülen ürünler arasında: Bakır külçe, keramik kaplar, baharat ve çeşniler (kişniş, topalak/kırk boğum), 150 adet Kıbrıs kabı, yağ kandili, küp, ağırlıklar, tunç alet parçaları gösterilebilir. Mısır'la ilişkili ürünler arasında: Altın-elektron-gümüş-steatit ve diğer taşlardan yapılmış buluntular, Mısır firavununun eşi Nefertiti'ye ait altın skarabe, farklı boyutlarda skarabe, cam külçeler (kobalt mavi, yeşil), abanoz (Afrika'dan ithal), fildişi (Kuzeybatı Libya), günlük kullanımda yararlanılan

⁸⁰ Doğan, 2012: 78; Knapp, 2013: 397, 398.

⁸¹ Pulak, 2006: 97.

⁸² Stöllner, 2006: 469.

⁸³ Yalçın, 2013: 44; Pulak, 1994: 227.

⁸⁴ Genz, 2006: 379.

çanak-çömlek, Mısır demonu Bes'in bir figürünü, çıplak tanrıça figürünü sayılabilir.⁸⁵

Kıbrıs-Mısır Ticari İlişkilerini Gösteren Ticarete Konu Olan Hammadde ve İşlenmiş Ürünler

Geç Tunç Çağı Doğu Akdeniz'inde yoğun ticari ilişkilerin oluşmasında en önemli faktörler ekonomik ve askeri gereksinimlerin olmasıdır. Ayrıca dünya üzerindeki metallerin dağılımının her yerde aynı miktarda olmaması da düşünüldüğünde hammadde ve ürünlerin ticaretinin yapılması kaçınılmaz olmuştur.⁸⁶ Doğu Akdeniz'de ticareti yapılan metallerin Geç Tunç Çağı'ndaki öncüleri bakır, kalay, gümüş, kurşun ve altındır.

Bakır

Tunç Çağı'na adını veren bu maden, bakır ve kalaydan meydana gelen bakır alaşımıdır. Bu nedenle bakır dönem içinde en çok rağbet gören madendir demek yanlış olmaz. Bakır kullanım alanları oldukça geniştir. Takı, adak eşyası, araç-gereç, silah ve alet üretilen ürünler arasındadır. Arkeolojik bulgular sonucunda bakırın dağıldığı çevrenin geniş olması dönem ticaretinde ne denli farklı rotalar izlediğini gözler önüne sermektedir.⁸⁷

Kıbrıs bakır madeni açısından zengindir. Trodos sıradağının çevresinde yoğunlaşan bakır yatakları sayesinde kısa sürede Geç Tunç Çağı süper güçleri arasına girmeyi başaran Kıbrıs, ekonomik getirinin yanında politik olarak da nüfuz elde etmiştir.⁸⁸ Suriye'de yapılan kazılarda ele geçen yazılı metinlerde MÖ 19. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar komşuları Alaşia olarak geçen Kıbrıs'ın, adada üretilen bakırın bir kısmını Doğu'ya ihraç ettiğinden bahsedilir. Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde de üretim ve bakır ihracatının oldukça geliştiği ve özellikle MÖ 13. yüzyılda zirveye ulaştığı görülür.⁸⁹ Bakır madeni Kıbrıslı işçiler tarafından çıkarılmış, işlenmiş ve gemilere yüklenip ihraç edilmiştir. Bakır işleme yeri olarak liman bölgeleri seçilmiştir.⁹⁰ Apliki (Trodos) maden bölgesi bakır üretiminin Kıbrıs'taki merkezi konumundadır.⁹¹ Ayrıca Enkomi, Mathiati, Klavastos, Ayos-Dimitrios, Pyla-Kokkinikremos, Maa-Palaeokasro ve Alassa'da bakır maden yataklarına ait izler mevcuttur.⁹² Marki Alonia, Kıbrıs'ta Erken Tunç Çağı yerleşmelerindedir. Burada bakır artıklarının yanı sıra döküm damlası ve üç adet döküm kabı bulunmuştur. Döküm kalıbında yassı ve delikli külçeler üretilmiştir. Bulunan en erken döküm kalıbı olma ünvanını taşıyan bu buluntu Kıbrıslıların kendi ihtiyaçları dışında ticaret için üretim yaptığına ispat niteliğindedir.

⁸⁵ Schneider, 2006: 235.

⁸⁶ Muhly, 1977: 73; Wheeler-Maddin, vd., 1975: 32.

⁸⁷ Külçe bulgular Orta Akdeniz'e, Bulgaristan'ın Karadeniz kıyılarına, Transilvanya'ya ve hatta Almanya'ya kadar yayılım alanı bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Primas, 2006: 387-393.

⁸⁸ Gürgen, 2017a: 96.

⁸⁹ Kassianidou - Ben Yosef, 2018: 348.

⁹⁰ Klengel, 2006: 371

⁹¹ Knapp, 2013: 407; Herscher, 1995: 267.

⁹² Kıbrıs'ın madenci aletleri üretme geleneğine sahip olduğu bilinmektedir. Bu geleneği British Museum'un 1986 yılında Enkomi'de yaptığı kazı sırasında bulunan madenci hortu kanıtlar. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hauptmann, 2006: 477-485.

Bu bilgidan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki MÖ 3. binin üçüncü çeyreğinde Kıbrıs'ta bakır ticareti yapılmıştır. MÖ 2. binin ikinci yarısı ve MÖ 1. binin başlarına gelindiğinde Kıbrıs rüştünü ispat etmiş bir bakır üreticisi konumuna gelmiştir.⁹³ MÖ 1400 civarı ve sonrasına tarihlenen öküzgönü külçelerin büyük bölümü Kıbrıs menşelidir.⁹⁴ MÖ 4. binden 1. bine kadar Doğu Akdeniz Bölgesinde stratejik açıdan en önemli metal bakırdır ve Kıbrıs-Mısır ticari ilişkilerinde de oldukça önemli bir yere sahiptir. İki devlet arasında alışverişi en çok yapılan ve en fazla buluntuya sahip ürün bakırdır.⁹⁵ Kıbrıs'tan önce Geç Hanedanlar Dönemi'nden 2. Hanedanın başlangıcına değin bakır ihtiyacını günümüz Filistin topraklarından karşılayan Mısır, uzun menzilli gidebilen gemiler sayesinde rotasını kuzey limanlarına çevirmiştir.⁹⁶ Kıbrıs ile olan bağlantısını bu şekilde kurmuş olmalıdır. 18. Hanedanlık dönemine gelindiğinde Kıbrıs-Mısır ilişkileri had safhaya ulaşır. Gerek bakır gerek diğere ticarete konu olabilecek ürünler iki devleti de birbirine bağlı kılar.⁹⁷ Yukarıda anlattığımız Amarna Mektupları kurulan ilişkiye en somut örneği teşkil etmektedir. Bu mektuplara göre Kıbrıs'tan Mısır'a yaklaşık 29 ton bakır ihraç edilmiştir.⁹⁸ Geç Tunç Çağı'nın vazgeçilmez madeni bakırın kullanımı MÖ 1200'lerden sonra azalmış ve yerini artık demir almıştır. Yaklaşık 2000 yıl bakır ihracatçısı olan Alaşia'nın bakıra dayalı ekonomisi bu gelişmenin ardından olumsuz etkilenmiştir.⁹⁹

Keramik

Bakırdan sonra en çok ihraç edilen mal grubu keramiktir.¹⁰⁰ Keramiklerin Doğu Akdeniz'deki yayılım alanından yola çıkarak ticari ilişkilerin çeşitliliği, kültürlerarası etkileşimin niceliği gibi konularda bilgi sahibi olabilmek mümkündür.¹⁰¹ Erken Tunç Çağı Kıbrıs'ında elle şekillendirilmiş kırmızı cilalı ürünler yaygındır. Bu devir keramikleri kırmızı veya beyaz zemin üzerine paralel çizgi gruplarıyla geometrik desenler çizilmiş ve üstleri tıraşlanmış şekildedir. Beyaz renkli tıraşlanmış testiler, az da olsa donuk (gri) renkli çanak çömleklerde kullanılmıştır. Marki, Alonia, Vounous Nekropolü, Ambelikou gibi yerleşmelerde kırmızı astarlı ve cilalı keramik, beyaz renkli keramikler bulunmuştur.¹⁰² Su kabağı şeklinde, yuvarlak dipli, karınlı, uzun boylu testiler bu dönemde sıklıkla görülen şekiller arasındadır.¹⁰³ Bu dönem ilişkileri göstermesi açısından Erken Tunç Çağı I mezarlarında muhtemelen Mısır kaymaktaşından/alabaster¹⁰⁴ yapılmış vazolar bulunmuştur.¹⁰⁵ Enkomi'de bulunan bu alabastronların çoğu

⁹³ Kassianidou, 2004: 99; Mumford, 2014: 70.

⁹⁴ Kassianidou - Ben Yosef, 2018: 348.

⁹⁵ Wijngaarden, 2002: 6.

⁹⁶ Stöllner, 2006: 458.

⁹⁷ Amarna Çağı'nda Alaşia'nın Mısır'a vergi vermediği karşılığında gümüş aldığı tespit edilmiştir. Bryce, 2005: 78.

⁹⁸ Kassianidou - Ben Yosef, 2018: 348.

⁹⁹ Wallenfels, 2000: 22, 23.

¹⁰⁰ Gürgen, 2018: 329.

¹⁰¹ Müller, 2006: 205.

¹⁰² Gürgen, 2017a: 100. 1; Gürgen, 2018: 331.

¹⁰³ Gözlü, 2011: 235

¹⁰⁴ Kıbrıs'ın güney sahillerindeki mezarlarda ele geçen alabastron kaplar çoğunlukla Mısır'dan ithal edilmiştir. Laffi neur-Vandenabeele, 1990, Bevan, 2007: 152-156.

¹⁰⁵ Karagerghois, 1995: 73; Merrilees, 2002: 1-4.

mezarlardan çıkarılmıştır. Diğer yerleşimlere kıyasla daha fazla sayıda alabastron bulunan Enkomi, çağdaş yerleşimlere göre denizaşırı ticaretin merkez noktasında olmasından ötürü burada bol miktarda ele geçmiştir. Mısır'dan ithal edildiği düşünülen bu alabastronlar bakır karşılığında adaya gönderilen prestij ürünlerindedir.¹⁰⁶ Orta Tunç Çağı Kıbrıs keramikleri bu dönemde Megiddo, Ras Şamra ve Knossos'da ele geçmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Mısır'da Tell el Daba'da 500 parçadan fazla Kıbrıs menşeli keramik bulunmuştur.¹⁰⁸ Geç Tunç Çağı Kıbrıs keramiği bu dönemde en tanınmış ihraç malları arasına girmeyi başarmış, Doğu Akdeniz'in pek çok yerleşmesinde ve en batıda, Sardunya Adası'nda da ele geçmiştir. Bu dönem keramikler beyaz astarlı, halka dipli, tek renk olarak üretilmiştir.¹⁰⁹ Kıbrıs'ın ihraç ettiği keramiklerden en yaygın olanı Halka Diplilerdir. Kırmızı cilalı ürün yok denecek kadar azdır. Üretilen beyaz astarlı keramikler Suriye'ye, Libya, Kilikya ve Ege'ye ihraç edilmiştir.¹¹⁰ Beyaz boyalı Kıbrıs keramikleri çoğunlukla Mısır, Suriye ve Anadolu'da bulunmuştur. Halka dipli, beyaz astarlı, monokrom ürünler Kenan ve Mısır'a ihraç edilmiştir. Mısır'da Tell el Dab'a'da, Ugarit ve Megiddo'da, Kıbrıs beyaz boyalı, beyaz çizgili keramikler ele geçirilmiştir.¹¹¹ Limasol-Enaerios'ta bulunan Boğa Biçimli Vazo Base Ring II (Halka Dipli) en yaygın formlardan biridir. Bu tür vazolar Kıbrıs'taki yerleşim yerlerinde bulunsa da Levant ve daha az miktarda Rodos ve Mısır'da bulunmuştur. Bu tür vazolar dini ritüeller için kullanılmamıştır.¹¹² Bunların yanısıra White Painted IV String-Hole (Beyaz boyalı ip delikli) grubuna ait minyatür testicik yerel olarak üretilir ve ticarete oldukça yaygındır. Mısır, Suriye ve Filistin'e bu ürünlerden gönderilmiştir.¹¹³

Mısır'da bulunan en erken Kıbrıs keramiği yaklaşık olarak İkinci Ara dönemin sonuna tarihlenir. Hyksos dönemine ait Orta Kıbrıs keramik malzemesinin tamamı, muhtemelen tek kullanımlık değerli bir sıvının (yağ, parfüm vs.) konulduğu dar boyunlu testi ve testiciklerden oluşur.¹¹⁴ Benzer testi ve testiciklerin aynı zamanda Levant ve Mısır'da üretildiği ve kullanıldığı görülür. Onlar da Kıbrıs menşeli olan -veya olmayan- benzer değerli sıvılar içermiş olabilirler.¹¹⁵ Tell el Yahudieh malları olarak adlandırılan benzer testi ve testicikler hem Filistin'de hem de Mısır'da üretilmiştir. Bu malların Mısır

¹⁰⁶ Courtois- Lagarce vd.,1986: 122, 126.

¹⁰⁷ Özkan, 1995: 213

¹⁰⁸ Karagerghois, 1995: 73.

¹⁰⁹ Steel, 2010: 805

¹¹⁰ Eriksson, 2007; Popham, 1972: 431, 471.

¹¹¹ Gürgen, 2017a: 102.

¹¹² Åström, 1972: 191, 194; Nys, 2001: 95, 122.

¹¹³ Frankel, 1983: 95; Åström, 1966: 20; Karageorghis - Baboula, 2009.

¹¹⁴ Base Ring I (Halka Dipli) olarak adlandırılan testicikler özellikle 25'ten fazla bölgede yüzlerce adet bulunmuştur. Bulunan yerler arasında Mısır ve Levant başı çekmektedir. Testiciklerin son örnekleri Erken 18. Hanedanlığa ve II. Ara Döneme tarihlenmektedir. Bahsedilen dönemlerde ise cenaze törenlerinde ve mezarlarda kullanıldıkları tahmin edilir. Merrillees, 1962: 289; Merrillees, 1968, 70, 71; Laffi neur - Vandenabeele, 1990: 21; Eriksson, 2001: 51, 68. Mısır Sidmant, mezarlığında Base Ring I (Halka Dipli), minyatür çift kulplu bir bardak ele geçmiştir. Kıbrıs'tan gelen çanak çömlekler genellikle Mısır mezarlarında bulunmuştur. Merrillees, 1968: 65, pl. 20: 3; Petrie - Brunton, 1924: 23, 26.

¹¹⁵ Karagerghois, 1995: 74.

menşei olanları Kıbrıs ve Suriye'ye ihraç edilmiştir. Dolayısıyla Ras Shamra, Nübye ve Kıbrıs gibi yerlerden elde edilen bulgular, Doğu Akdeniz ve çevresinde yoğun bir ticaretin olduğunu ve teknolojik alışverişin varlığını ortaya koyar. Buna ek olarak değerli sıvıları içeren bu testi ve testiciklerin Kıbrıs menşei olanları tüm Akdeniz boyunca yayılmıştır.¹¹⁶ Diğer taraftan Hyksosların Kuzey Mısır'a egemen olduğu dönemde bile Kıbrıs üretimi keramiklerin Mısır'a hatta Nubya'ya kadar yayıldığına dair bulgular ele geçmiştir. Dolayısıyla, Orta Tunç Çağı'nda Levant ve Mısır'daki Hyksos hâkimiyetinin, daha önce düşünüldüğü gibi siyasi ve ekonomik açıdan bir çöküş değil aksine bağlanmaya yol açtığı söylenebilir.¹¹⁷

Arpera-Mosphilos'taki bir mezarda Orta Kıbrıs III döneminin sonuna tarihlenen El-Lisht malı olarak adlandırılan bir gruba ait bir testi bulunmuştur. Akhera'daki bir mezarda bulunan bir skarabe, Hyksos döneminin sonuna veya 18. Hanedanlığın başlangıcına, kabaca MÖ 16. yüzyılın sonlarına tarihlenebilir. Karageorghis, Hyksosların Mısır'dan çıkarılmasından sonra Ahmosis I döneminde (tahta çıkışının 11 veya 15. yılından sonra) önceki dönemde süregelen ekonomik ve siyasi ilişkilerin kaybolduğunu ifade etmesine karşın, Tell el-Dab'a'da önceden üretilen testi ve testiciklerin yerini yine aynı özelliklere sahip, Kıbrıs üretimi keramiklerin¹¹⁸ aldığını eklemiştir. Ona göre söz konusu dönemde Kıbrıs, Doğu Akdeniz ticaretinde özel bir konuma terfi etmiştir. Dolayısıyla Hyksos döneminde karşılıklı olarak kurulan ticaret ağının çöktüğü ve belki de tek taraflı hale geldiği söylenebilir. Mısır'daki 18. Hanedan'ın başlarındaki firavunların karadan ve denizden yaptığı askeri seferler ile Mısır'ın Levant ve Kıbrıs ile iletişiminin yeniden geliştiği ve yeni taşıma rotalarının oluştuğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulguların arasında Geç Kıbrıs IA dönemine (MÖ 1650-1550) tarihlenen Kıbrıs üretimi keramiklerin, başta Mısır'da (Nübye'ye kadar) olmak üzere Suriye, Filistin ve Girit'te ele geçmesi sayılabilir. Ele geçen kapların pek çoğunun kaidelerinde, fırınlama öncesinde kazınmış, Kıbrıs-Minos yazısına benzeyen çömlekçi imzası bulunur.¹¹⁹

Kil Figürinler

Kilden üretilen üç boyutlu insan şekilleri olan figürinler eski çağ insanının sosyokültürel kimliğini ve onun yaşamını temsil etmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır.¹²⁰ Pişirilerek üretilen figürinler antik yerleşim yerlerinde yaygın olarak bulunmuştur. Figürinlerle ilgili bilgilerimize en önemli katkılar Uluburun Batığı'ndan gelmektedir. Uluburun Batığından çıkarılan bronz kadın heykelciliği Kıbrıs'ın Enkomi yerleşim yerinde bulunan heykelcikle üretim şekli ve biçim olarak benzer özellikler taşır. Bu nedenle Kıbrıs'ta bulunan heykelcikler ile Doğu Akdeniz uygarlıkları arasında bağlantı kurmak mümkün hale gelmiştir.¹²¹ Ayrıca Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ta bulunan Suriye, Filistin menşei figürinlerin yaygın tiplerinden biri de ayakta duran kadın figürleridir. Bu figürde kollar gövdeye yapışık halde ve bacaklar bitişik haldedir. Bu duruş

¹¹⁶ Karagerghois, 1995: 74.

¹¹⁷ Karagerghois, 1995: 74.

¹¹⁸ Bu keramikler; dar boyunlu, halka dipli (Base-Ring) ve Parlak Kırmızı Astarlı Çark Yapımı (Red Lustrous Wheelmade) mal grubuna giren testi ve testiciklerdir.

¹¹⁹ Karagerghois, 1995: 74.

¹²⁰ Picazo, 2008: 57, 64.

¹²¹ Ünal, 2000: 185, 197.

Astarte betimlemelerine benzetilmektedir.¹²² MÖ 2. binde Kıbrıs ve Yakınoğu'da heykelcikler ve savaşçı figürler oldukça yaygındır.¹²³ Bu figürlerin Suriye-Fenike bronz heykelleriyle benzerlikleri görülür. Ayrıca Mısır tarzı göz yapısı heykellerde dikkat çeken unsurlardandır.¹²⁴ Özetle ticari ilişkilerin yaşandığı Geç Tunç Çağı uygarlıkları ticaretin yanı sıra kültürel ilişkilerde de bulunmuştur. Ele geçen arkeolojik buluntular Uluburun'da, Enkomi'de bulunan dişi ve erkek heykelcikler arasında benzerlikler olduğunu, Yakınoğu, Mısır, Kıbrıs figürlerinin birbirlerini etkilediğini gösterir.

Ele Geçen Diğer Maddi Kültür Öğeleri

Kıbrıs ile Mısır arasında ticaret varsa, bu sadece Mısır mezarlarında bulunan afyon veya diğer maddeleri içeren Kıbrıs çömlekleriyle ve Kıbrıs'ta bulunan bazı Mısır objeleriyle mi sınırlıydı? Yoksa arkeolojik kayıtlarda bulunmayan başka malların ticareti var mıydı? Sorularını karşımıza çıkartır.¹²⁵ Bu alt başlıkta diğer ele geçen maddi kültür öğelerini inceleyeceğiz. Bu ürünler genellikle Kıbrıs menşelidir. Yukarıda bahsettiğimiz bakır ve keramik dışında tunç silah ve aletler, gemi kerestesi Uluburun Batığı'nda ele geçen Kıbrıs üretimi ihraç ürünleridir. Tarımda kullanılmak üzere üretildiği düşünülen tunç alet parçaları sayıca çoktur. Bu durumda da akıllara ergitilip tekrar kullanılmak üzere toplandığı fikrini getirir. Hurda metal olarak nitelenen bu parçalar: Baltalar, kara saban parçaları, eğri keserler, sivri uçlar, kırılmış kancalar, taşçı kalemleri, takı parçaları, kürek, çapa, orak, mızrak uçları, yayvan kap parçaları, döküm artıklardan oluşur.¹²⁶

Amarna Mektupları'nda geçen kereste Kıbrıs'ın ihraç ürünleri arasındadır. Hatta Karnak'taki büyük Amon tapınağında, III. Tuthmosis'in yazılı metinlerinde Isy'den gelen haraçların bir listesi vardır; bunlar; bakır, kurşun, atlar, kereste, fildişi ve lapis lazulidir.¹²⁷ Yazılı kaynaklarda geçmesine rağmen ormanların maddi kalıntıları zaman içinde yok olmuştur. Strabon, Eratosthenes'e atıf yaparak, Kıbrıs'ta ovaların çok sık ormanlarla kaplı olduğunu ve bu yüzden ekilemediğini yazmıştır. O, ağaçların bakır ve gümüş üretimi için kullanılmasının bir nebze de olsa ormanların azalmasında etkisi olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte denizciliğin gelişmesiyle beraber gemi filolarının yapımında kereste kullanımı yine ormanların azalmasına neden olmuştur. Ancak yine de ormanların gelişimine hâkim olamamışlar, toprağı ağaçlardan temizleyebilmek için gücü yeten herkese ağaç kesme izni verilmiş ve açılan toprağın verimsiz de olsa kullanımı sağlanmıştır.¹²⁸

Abanoz

Lüks tüketim ürünleri arasında olan abanoz tropikal bölgeye özgü bir ağaçtır. Afrika'dan Mısır'a, Mısır'dan da çevre uygarlıklara gönderilmiştir. Aşağı Nübye'den alınan abanoz, peynir, yağ ve bal karşılığında gelmiştir. Uluburun

¹²² Karageorghis, 1999: 68, 129.

¹²³ Knapp, 1986.

¹²⁴ Moorey, 1973: 83, 90.

¹²⁵ Karagerghois, 1995: 75.

¹²⁶ Gürgen, 2017a: 109.

¹²⁷ Karagerghois, 1995: 75.

¹²⁸ Strabon, Geographika, XIV, 6. 5.

Batığında işlenmiş ürün yerine hammadde olarak gemide bulunması dikkat çekicidir.¹²⁹

Fildişi

Seçkin kişilerin statü aracı, ihtişamın göstergesi olan fildişi MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Mezopotamya, Levant, Kıbrıs, Mısır ve Ege bölgesine yayılmış durumdadır. Uluburun Batığı'nda toplam 15 adet bulunan bu kıymetli ticaret ürününün 14'ü suaygırı dişi, 1 tanesi fildişi parçasıdır.¹³⁰ Kıbrıs'a gelen fildişi daha çok Suriye yerine Mısır'dan getirilmiştir.¹³¹ Fildişi ve lapus lazuli Karnak'taki Amon tapınağında haraç listesinde gördüğümüz ürünlerdir. Ancak dikkat çekici nokta şudur ki; bu iki ürünün de Kıbrıs'ın üretmediği ancak ticaret yoluyla sağlayabileceği mallar arasında olmasıdır.¹³² Kalavassos-Ayios Dhimitrios'taki mezarlarda 14. yüzyıla tarihlenen altın ve fildişi gibi diğer egzotik malzemeler Mısır'dan ithal edilmiş olabilir ve bunlar Kıbrıslı zanaatkarlar tarafından işlenmiş olabilir.¹³³

Cam

Dönem koşullarında uluslararası alanda isminden söz ettiren cam sadece soylu kesimin hizmetinde olan değerli bir hammaddedir. Uluburun'da bulunan farklı renk ve boyuta sahip olan cam külçe ve cam boncuklar Geç Tunç Çağı cam ticaretine kanıt niteliğindedir.¹³⁴ Cam külçelerin yapımında kullanılan mineraller ve alkaliler menşeinin Mısır olabileceği bilgisini vermektedir. Hala Sultan Tekkesi'nde camdan yapılmış mercek biçimli bir kap günümüzde Kıbrıs müzesinde sergilenmektedir. Yeni Krallık döneminde yüksek statülü atölyelerde geliştirilen Mısır'ın bu şişe tarzı Nolte'nin sınıflandırmasına göre Mısır'ın "Werkkreis 4" evresinin ürünleriyle aynıdır. Kıbrıs'ta benzer ürünler Enkomi, Kition ve Kouklia'da bulunmuştur. Ayrıca Kıbrıs'ta sayısız çağdaş nar biçimli cam kaplar üretilmiş ancak şişe Mısır'dan ithal edilmiş olmalıdır.¹³⁵ Enkomi-Ayios Iakovos mezarlığında ele geçen ve günümüzde British Museum'da sergilenen fayanstan yapılmış şişe Mısır'dan gelen ithal ürünler arasındadır. Zengin ticaret ve üretim şehri olan Enkomi-Ayios Iakovos'ta mezar odasında bulunan şişe, zenginliği yansıtan ürünler arasındadır. Mücevherlerinde olduğu mezar odasında bulunan şişe, zenginliği yansıtan ürünler arasındadır. Mezarlarda da bulunan bu şişelere ölüleri memnun etmek istediği için parfümlü veya ilaçlı yağlar konulmuştur. Şişeler özellikle tanrıça Hathor kültüyle ilişkilendirildiği gibi 18. ve 19. Hanedan döneminde Mısır ile Kıbrıs ticaretinin yoğunlaşmasıyla Hathor'un koruyucu kültü Kıbrıs'ı da dini anlamda etkilendiğini gösterir.¹³⁶ Kalavassos-Ayios Dhimitrios, Mezar 11'de ele geçen camdan yapılmış Amforiskos, Larnaka Bölge Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu

¹²⁹ Pulak, 2006: 73.

¹³⁰ Batıkta bulunan benzerleri Mogiddo, Alalah, Nimrud ve Ugarit'te görülür. Pulak, 2006: 79.

¹³¹ Åström, 1972: 548, 554, 607-608, 614-616 (tip 1ba); Laffi neur - Vandenabeele, 1990, 39: 191, pl. XIII: 10.

¹³² Karagerghois, 1995: 75.

¹³³ Karagerghois, 1995: 76.

¹³⁴ Gürgen, 2017a: 70

¹³⁵ Jacobsson, 11994: 152.

¹³⁶ Crewe, 2009, no. 45.2; Friedman, 1998, 15; Peltenburg, 2007: 375, 394.

küçük üç kulplu kavanoz mavi ve saydam camlardan yapılmıştır. Beyaz ve sarı çizgili, fisto şeklinde dekore edilmiştir. Bu şekle sahip cam kaplar Mısır'da III. Amenhotep ve Akhenaten'in hükümdarlığı zamanında üretilmiştir. Birkaçı MÖ 14. yy'da Kıbrıs'a ihraç edilmiştir.¹³⁷

Bunların dışında Enkomi Ash'lar binasının (Kesme Taş Yapı) temelinde skarabe ve Kıbrıs mührü konularak bina koruma altına alınmak istenmiştir.¹³⁸ Yine Kıbrıs'ta 18. Hanedan firavunlarının kartuşlarını taşıyan birkaç skarabe de bulunmuştur. Bunun yanı sıra günümüzde Kıbrıs Müzesi'nde sergilenen Ayios Iacovos'un tapınağında bulunan bir altın yüzük ki o, III. Tutmosis'in kartuşunu taşıyan iki skarabe ile çevrilidir, Kıbrıs Mısır ilişkilerini gösteren önemli bir buluntudur. Bu ilişkiler özellikle III. Amenophis döneminde zirveye ulaşmış olmalıdır. Bu ilişkiler Tutankhamon'a kadar aynı seviyede sürmüştür.¹³⁹ Bir diğer buluntu Hala Sultan Tekkesi'nde ele geçen Papirüs biçimli nesne'dir. Papirüs biçimli nesne orijinal olarak beyaz süslemeli fayanstan yapılmıştır. Silindirik tabana, dış bükey-konik gövdeye sahiptir. Dış bükey üst kısım ve altında içinde fildişi çubuk izleri bulunan kare bir delik bulunur. Mısır Yeni Krallık döneminde benzer ögeler mevcuttur. Bu ürün ya yadigârdır ya da Kıbrıs liman kentine ticaret yoluyla gelen eserdir.¹⁴⁰ Bir diğer önemli buluntu Episkopi-Phoneromeni'de ele geçen üzerinde oyuklar olan taş (Oyun Tahtası?)'tir. Oyun oynamak için kullanıldığı düşünülen bu taş Mısır oyun setlerini hatırlatır. Tahtanın düzeni Mısır oyun tahtalarıyla benzerlikler taşır.¹⁴¹

Mısır'da altın, gümüş, lüks tüketim malları bulunmasına rağmen nitelikli kereste, şarap ve zeytinyağı yoktu. Mevcut olmayan ürünler diğer bölgelerden temin edilmiştir. Kereste, bakır, zeytinyağı, hayvan kürkü, at, keramik, şarap Kıbrıs'tan alınırken Kıbrıs'a da abanoz yatak, gümüş, at arabası, keten kumaşlar gönderilmiştir. Mısır'da bulunan altın ve lüks malların diğer coğrafyalardan talep edilmesi deniz aşırı ticaretin itici gücünü oluşturmuştur.¹⁴²

Sonuç

Doğu Akdeniz'in önde gelen uygarlıklarından Kıbrıs ve Mısır tarihsel süreçleri içinde çok yönlü ilişki sistemi oluşturmuştur. Kurulan etkileşim sonucu ekonomik, politik ve kültürel anlamda her iki uygarlık birbirinden etkilenmiştir. Doğu Akdeniz'in incisi Kıbrıs, konumu, yeraltı kaynakları, olumlu iklim koşulları gibi pek çok sebepten ötürü eski çağlardan itibaren çeşitli uygarlıkların uğrak noktası olmuştur. Kıbrıs'ın kıyı şeridinde bulunan gemi çıpalaları bu yargıya ispat niteliğindedir. Akeramik Neolitik dönemden itibaren yerleşimin başladığı adada, Erken ve Orta Kıbrıs dönemlerinde metal ve bakır üretimi artar. Geç Tunç Çağı'nın aranan madeni bakırın bolca bulunduğu ada, Doğu Akdeniz uygarlıklarıyla bu dönemde ticari ve siyasi ilişkiler kurar. Bu

¹³⁷ Peltenburg, 1986: 149, 179; Nicholson, 1993: 47, 60; Nicholson - Henderson, 2000: 195, 224.

¹³⁸ Dikaios, 1969: 196; Schulz, 2007: 29, 30.

¹³⁹ Karagerghois, 1995: 76.

¹⁴⁰ Peltenburg, 1986: 165, 166, 170.

¹⁴¹ Fourrier, 2003: 89, 95.

¹⁴² Gürgen, 2017a: 94, 95.

ilişkileri Enkomi- Hala Sultan Tekke’de bulunan Miken keramiğinden, Girit’in üzenği kulplu kaplarından, Suriye-Filistin Kenan kaplarından, Mısır kökenli objelerden, Troya’dan gelen gri keramik bulgularından anlamak mümkündür. Geç Tunç Çağı’nda Kıbrıs, deniz ticaretinde önemli bir üs görevi görürken aynı zamanda bu dönemde bir yandan doğu batı arasındaki alışverişe üretici olarak katkı sağlamış, bir yandan da ticaret limanları vasıtasıyla aracı olmuştur. Tunç Çağı’nda sahip olduğu refahı zengin bakır yataklarına borçlu olan adanın gerek politik gerek ekonomik gerekse kültürel manada kurduğu ilişkilere Mısır özelinde baktığımızda Geç Tunç Çağı’nda yoğunluk kazandığı gözlemlenir. Kıbrıs adası, Mısır’a bakır, kereste, hayvan kürkü, at, keramik, hörgüçlü sığırın yanı sıra Akdeniz’in tercih edilen ürünleri olan zeytinyağı ve şarap başta olmak üzere baharat, safran, adaçayı, nar, incir, hayvansal yağ ve afyon gibi çeşitli ürünler göndermiştir. Gönderilen ürünler, bozulabilen ürünlerin de ticaretinin yapıldığına kanıt oluşturmaktadır. Mısır’dan ise abanoz yatak, keten kumaşlar, at arabası ve gümüş istenmiştir. Amarna Mektupları’ndan öğrendiğimize göre akbaba kehanet falcısı istenmesi de anlıyoruz ki ilişkiler sadece ticari boyutta değil kültürel anlamda da kurulmuştur.

Afrika kıtasının kuzeydoğusunda yer alan Mısır’ın coğrafi konumu tarihsel sürecinin oluşumunda oldukça önemlidir. Eskiçağın önemli uygarlıklarından olan Mısır, Ön Asya ülkeleriyle hem politik hem ekonomik ilişkiler kurmuştur. Ege dünyası, Libya, Nübye, Punt Ülkesi, Filistin, Suriye, Mezopotamya, Anadolu ve Kıbrıs, Mısır’ın ilişki kurduğu coğrafyalardır. Buradaki uygarlıklar Mısır’dan altın, tahıl, egzotik mallar ve lüks ürünler temin etmişlerdir. Kurulan ilişkiye konumuz özelinde baktığımızda Mısır’dan Kıbrıs’a gümüş, keten kumaşlar, lüks ürünler, egzotik mal (altın, fildişi, tütsü, abanoz) gibi ticari ürünler gönderilmiştir. Enkomi’de bulunan Mısır menşeli ve Mısır benzeri ürünler (Skarebe, Silindir Mühür, Şişe (Fayans), Kutu Parçası (Fildişi veya kemik), Alabastron), gönderilen lüks mallara kanıt niteliği taşır. Geç Tunç Çağı’nda Mısır’a Yeni Krallık Dönemi damgasını vurur.

Kıbrıs ve Mısır’ın kurdukları etkileşime dair en önemli kaynak Amarna Mektupları’dır. Bu mektuplar (EA 33-EA 40) ışığında yapılan ticaretin boyutları hakkında bir fikir elde edilmiştir. Ayrıca ticaret yoluyla Kıbrıs ve Mısır’ın dostane ilişkiler kurmalarına, hediyeleşmelerine vesile olduğu gibi politik ve ekonomik manada ilişkilerini geliştirmelerine de sebep olmuştur. Mektuplar Mısır’ın yanında Kıbrıs’ın da vassal bir devlet olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Mektubun hitap kısmındaki “kardeşim” kelimesi bu durumun ispatıdır.

Yazılı kaynakların haricinde arkeolojik buluntularda kurulan etkileşimin vazgeçilmez argümanlarını oluşturur. Bu konuda yapılan kazı ve yüzey araştırmalarının yanında, Gelidonya ve Uluburun Batığı taşıdıkları yük bakımından, Geç Tunç Çağı deniz ticaretine konu olan ürünleri göstererek ekonomik ve kültürel etkileşimi anlamamıza olanak sağlar. Karada kurulan hâkimiyete kıyasla denizde kurulan egemenliğin siyasal ve ekonomik getirileri daima daha fazla olmuştur. Bu nedenle Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı’nda başlangıçta hediyeleşme ve takas usulü ile başlayan faaliyetler zamanla kar elde etmeye dönüşmüştür. Ticarete öncelikli amaç gıda temini iken zamanla ulaşım, ürün çeşitliliği gibi olumlu etkenler ihtiyaçların seyrinde değişime yol açmıştır. Lüks ürünler ve besin ticareti bu değişimin göstergelerindedir.

Bakır, kalay, kereste, keramik kap kacak, tahıl, şarap, baharat, değerli taşlar, kumaş ve kumaş boyaları, zeytinyağı, aromatik yağlar, deve kuşu yumurtası, cam külçeler ve altın ticarete konu olan ürünler arasındadır. Geç Tunç Çağı'nın en çok tercih edilen ürünleri bakır ve kalaydır. Kıbrıs aranan hammaddelerden bakır ve keresteye sahip olduğu için ekonomik ve politik anlamda güç sahibi olmuştur. Kıbrıs ile Mısır arasında kurulan iletişimin temelini Mısır'ın ihtiyaç duyduğu bakır oluşturur. Ayrıca iki bölge arasında oluşturulan ilişkiyi doğrudan gösteren bulgular arasında keramikler gelmektedir. Her iki bölgede de ele geçen örnekler keramik sanatında birbirlerinden esinlendiklerini göstermektedir. Kıbrıs ve Mısır etkileşimini gösteren bir diğer ürün grubu ise figürinlerdir. Figürinler kültürel bağın yanında dini açıdan da bağlantıların olabileceğine dair kanıt oluşturmaktadır.

Sonuç olarak MÖ 2. binyıl Kıbrıs ve Mısır arasında yaşanan etkileşimin zirvede olduğu dönemdir. Birbirleri ile ekonomik, politik ve kültürel etkileşimi olan, bu uygarlıkların iletişimi sayesinde Doğu Akdeniz'de yapılan ticaretin insanların yaşamlarını benzer hale getirip küreselleşmenin ilk adımlarının bu dönemde atıldığını ve insanlığın hammaddeye ulaşma isteğinin geçmişten günümüze vazgeçilmez bir arzu olarak süregeldiğini söylememiz mümkündür.

Kaynakça

- AKAR, M., 2013. "Krallar ve Tüccarlar Kenti Alalakh", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 33, ss. 85-93.
- ASTROM, P., 1957. *The Middle Cypriote Bronze Age*, Lund.
- BAHAR, H., 2013. *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.
- BASS, G.F., 1986. "A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign" *AJA* 90, pp. 269-296.
- BASS, G.F., 2006. "Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı Batıkları", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 305-310.
- BASS, G.F., 2010. "Cape Gelidonya Shipwreck", *The Oxford Handbook of The Bronze Age Aegean*, Ed.: Eric H. Cline, Oxford University Press, New York, pp. 797-803.
- BLACK, J. - GEORGE, A. - POSTGATE, N., 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- BRYCE T., 2005. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East, The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, London/New York.
- BUNSON, M.R., 2002. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Revised Edition, Facts on File Library of World History, USA.

- CREWE, L., 2009. *Ancient Cyprus in the British Museum Online Research Catalogue: Enkomi and Late Bronze Age Cyprus*. http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research.
- COURTOIS J. - Cl., LAGARCE J. - LAGARCE E., 1986. *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosia.
- DIAKOV, V. - KOVALAEV, S., 1987. *İlkçağ Tarihi*, Çev.: Özdemir İnce, V Yayınları, Ankara.
- DIKAIOS, P., 1969. *Enkomi. Excavations 1948-1958*, Vol. I., The Architectural Remains, The Tombs, Mainz am Rhein.
- DRUCKMAN, D. - GÜNER, S., 2002. "A Social-Psychological Analysis of Amarna Diplomacy", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Ed.: Raymond Cohen, Raymond Westbrook, Johns Hopkins University Press, Baltimore, pp. 174-188.
- EDWARDS, I.E.S., 1971. "The Early Dynastic Period in Egypt", *CAH I/2*, pp. 45-47.
- ERIKSSON K., 2001. "Cypriot Ceramics in Egypt During the Reign of Thutmosis III: the evidence of trade for synchronizing the Late Cypriot cultural sequence with Egypt at the beginning of the Late Bronze Age", *KVHAA Konferenser 54*, pp. 51-68.
- ERIKSSON K., 2007. *The Creative Independence of Late Bronze Age Cyprus. An Account of the Archaeological Importance of White Slip Ware*, Verlag d. Österreichischen Akademie d. Wissenschaft, Vienna.
- ERZEN, A., 1976. "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs", *Bellekten*, 40/157, ss. 93-115.
- FASNACHT, W., 2006. "Kıbrıs'ta Madencilik ve Bakır Üretimi", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 517- 529.
- FRANKEL, D., 1983. *Early and Middle Bronze Age Material in the Ashmolean Museum, Oxford. Corpus of Cypriot Antiquities 7*, SIMA 20:7, Göteborg.
- FRANKEL, D., 2014. "Cyprus during the Middle Bronze Age", *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*, Ed.: Margreet L. Steiner - Ann. E. Killebrew, Oxford, pp. 482-497.
- FRIEDMAN, F., 1998, *Gifts of the Nile: ancient Egyptian faience;[... on the occasion of the exhibition Gifts of the Nile-Ancient Egyptian Faience organized by the Museum of Art, Rhode Island School of Design, Providence]*. Thames and Hudson.
- FOURRIER, S., 2003. "Pierres à cupules d'Amathonte", *CCEC 33*, pp. 89-95.
- GALE, H.N. - GALE Z.A.S., 2006. "Uluburun Batığı Bakır Külçeleri'nin Kaynak Analizi ve Geç Bronz Çağı'nda Akdeniz'de Metal Ticaret", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Bochum, ss. 119-134.

- GENZ, H., 2006. “Geç Tunç Çağı’nda Levant Bölgesinde Zanaat ve Ticaret”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 375-382.
- GÜRGEN, İ., 2017a. *MÖ 2. Binyılda Kıbrıs’ın Yakınoğu Ticaretindeki Rolü*, Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÜRGEN, İ., 2017b. “MÖ 2. Binyılda Kıbrıs”, *Tarihte Kıbrıs I*, Ed.: Osman Köse, Dokuzonbeş Reklam Organizasyon Matbaacılık, İstanbul, ss. 13-27.
- GÜRGEN, İ., 2018. “Demir Çağı’na Kadar Kıbrıs Keramiğinin Gelişimi ve Önemi”, *5. Asoscongress Uluslararası Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı (25-27 Ekim 2018)*, Asos Yayınları, İstanbul, ss. 328-341.
- GÖZLÜ, A., 2011. *Kıbrıs Eskiçağı ve Jeopolitiği*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- HAUPTMANN, A., 2006. “Tunç Çağı’nda Madencilik Boyutları”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, s.477-485.
- HERODOTOS, 1973. *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, İstanbul.
- HERSCHER, E., 1995. “Archaeology in Cyprus”, *AJA*, 99/2, pp. 262-294.
- HORNUNG, E., 2004. *Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- JACOBSSON, I., 1994. *Aegyptiaca from Late Bronze Age Cyprus*, SIMA 112, Jonsered.
- KARAGEORGHIS, V., 1995. “Relations between Cyprus and Egypt Second Intermediate Period and XVIII th Dynasty”, *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant*, 5, pp. 73-79.
- KARAGEORGHIS, V., 1999. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus V. (b) The Cypro Archaic Period. Small Female Figurines B. Figurines Moulées*, Nicosia.
- KARAGEORGHIS, V. - BABOULA, E., 2009. *Cypriot Art in the Pitt Rivers Museum. University of Oxford*, Nicosia.
- KASSIANIDOU, V., 2004. “Recording Cyprus’s Mining History Through Archaeological Survey”, *British Schools at Athens Studies*, 11, pp. 95-104.
- KASSIANIDOU, V., - BEN YOSEF, E., 2018. “Apliki Karamallos on Cyprus: the 13th century BCE miners’ settlement in context”. *Emery and Claire Yass Publications in Archaeology and Eisenbrauns*, pp. 345-356.
- KINAL, F., 1964. “İlkçağlarda Kıbrıs”, *Belleten*, 28/ 111, ss. 383-417.
- KLENGEL, H., 1993, “Syria, 3000 to 300 B.C.: A Handbook of Political History”, *Akademie-Verlag*, pp. 93-94.
- KLENGEL, H., 2006. “Basra Körfezi’nden Akdeniz’e: Eski Yakın Doğu’da Ticaret”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 369-374.
- KNAPP, A.B. - BAUZAEEK, J. – FRANKEL, D., 1990. “Production, Location and Integration in Bronze Age Cyprus (and Comments and Reply)”, *Current Anthropology*, 31/2, pp. 147-176.

- KNAPP, A.B., 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge University Press, USA.
- KNAPP, A.B. – DEMESTICHA, S., 2017. *Mediterranean Connections, Maritime Transport Containers and Seaborne Trade in the Bronze and Early Iron Ages*, New York.
- KUHRT, A., 2019a, *Eski Çağda Yakın Doğu Cilt I*, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.
- KUHRT, A., 2019b, *Eski Çağda Yakın Doğu Cilt II*, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.
- LACOVARA, P. - MARKOWITZ, Y.L., 2001. “Silver”, Ed.: D. B. Redford, *The Oxford Encyclopaedia of Ancient Egypt 3*, Oxford University Press, Oxford, pp. 286–288.
- LAFFINEUR, R. – VANDENABEELE, F., 1990. *Cypriote Antiquities in Belgium* (SIMA 20:13), Göteborg.
- LATACZ, J. - STARKE, F., 2006. “M.Ö. 2. binyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Politik Coğrafyası”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 189-194.
- LIVERANI, M. - JAFFE, M. L., 1979. *Three Amarna Essays*, Undena Publ.
- MAGUIRE, C. L., 2009, “The Cypriote Pottery and Its Circulation in the Levant, Tell el-Dab'a”, *Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Vienna, pp. 26-37.
- MAIER, F.G., 1964. *Cypern: Insel am Kreuzweg der Geschichte*. Kohlhammer, Stuttgart.
- MASPERO, G., 2008, *History of Egypt*, 1, London.
- MATTHAUS, H., 2006, “Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 335-368.
- MERRILLEES, R.S., 1962. “Opium trade in the Bronze Age Levant”, *Antiquity* 36, pp. 287-292.
- MERRILLEES, R.S., 1968. *The Cypriote Bronze Age Pottery Found in Egypt* (SIMA 18), Göteborg.
- MERRILLEES, R.S., 2002. “The Relative and Absolute Chronology of the Cypriote White Painted Pendent Line Style”, *BASOR*, No. 326, pp. 1-9.
- MERTZ, B., 2009. *Red Land, Black Land – Daily Life in Ancient Egypt*, Londra.
- MIEROOP, M.V.D., 2006. *Antik Yakındoğunun Tarihi (İ.Ö. 3.000-323)*, Çev.: Sinem Gül, I. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- MOOREY, P.R.S., 1973. “Some Syro-Phoenician Bronze Caryatid Stands”, *Levant* 5, pp. 83-90.
- MOOREY, P.R.S., 1994. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Clarendon Press, Oxford.

- MORAN, W.L., 1992. *The Amarna Letters*, Baltimore.
- MUHLY, J. D., 1977. “The Copper Ox-hide Ingots and the Bronze Age Metals Trade”, *British Institute for the Study of Iraq*, 39/1, pp. 73-82.
- MUHLY, J.D., 1996, “The significance of metals in the Late Bronze Age economy of Cyprus, The Development of the Cypriot Economy From the Prehistoric Period to the Present day”, pp. 45-60.
- MUHLY, J. D., 1997. *Cyprus*, The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, II, New York.
- MUMFORD, G.D., 2014. “Egypt and The Levant”, *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*, Ed.: Margreet L. Steiner - Ann. E. Killebrew, Oxford, pp. 69- 89.
- NICHOLSON, P.T., 1993. *Egyptian Glass and Faience*, (Shire Egyptology Series 19), Aylesbury.
- NICHOLSON, P.T. - HENDERSON, J., 2000. “Glass”, in P.T. Nicholson - I. Shaw (eds), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge, pp. 195-224.
- NYS, K., 2001. “Base-ring bull-shaped vases in context”, *In The Chronology of Base-ring Ware and Bichrome Wheel-made Ware*, Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, pp. 95-122.
- ÖZDAŞ, H., 2011. “2010 Yılı Gelidonya Batığı Kazısı”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, ss. 115-126.
- ÖZKAN, S., 1995. “Önasya’da Geç Tunç Çağı Ticaret Hayatında Hitit Devletinin Yeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10/1, ss. 211-217.
- ÖZKAN, S., 2007. “Ülkemizde Bulunmuş Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/1, ss. 77-116.
- ÖZKAN, S., 2019, *Osmanlı Devletinde Arkeolojik Kazılar ve Müzecilik*, İzmir.
- PELTENBURG, E., 1986. “Ramesside Egypt and Cyprus”, V. Karageorghis (ed), *Acts of the International Archaeological Symposium 'Cyprus between the Orient and the Occident'*, Nicosia 8-14 September 1985, Nicosia, pp. 149-179.
- PELTENBURG, E., 2007. “Hathor, faience and copper on Late Bronze Age Cyprus”, *CCEC 37*, pp. 375-394.
- PETRIE, F. – BRUNTON, G., 1924. *Sedment I-II*, London.
- PICAZO, M., 2008. “Greek terracotta figurines: images and representations of everyday life”, Eds. S. Montón-Subiás – M. Sánchez-Romero, *Engendering Social Dynamics: The Archaeology of Maintenance Activities*, BAR International Series 1862. Oxford, pp. 57-63.
- POPHAM, M., 1972. “White Slip Ware”, *The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV, Part IC: The Late Cypriote Bronze Age, Architecture and Pottery* by Paul Aström, Lund, pp. 431-471.

- PRIMAS, M., 2006. “Avrupa’da bulunan öküzgönü külçeler”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 387-395.
- PULAK, C., 1994. “Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası”, *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, ss. 219-238.
- PULAK, C., 1998. “The “Uluburun Shipwreck: An Overview”, *International Journal of Natural Archaeology* 27, pp. 188-224.
- PULAK, C., 2006. “Uluburun Batığı”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 57-104.
- PULAK, C., 2010. “Uluburun Shipwreck”, *The Oxford Handbook of The Bronze Age Aegean*, Ed.: Eric H. Cline, Oxford University Press, New York, pp. 862-876.
- RAINEY, A.F., 2015. *The El-Amarna Correspondence 2 vol set. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*, 1-2, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden Boston.
- ROBERTSON, I., 1987. *Cyprus*, London: Published by A&C Black (Publishers) Limited.
- SCHNEIDER, T., 2006. “Geç Tunç Çağı’nda Mısır”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, ss. 229-236.
- SERTER, V. Z., 1975. *Kıbrıs Tarihi*, Özel Baskı, Lefkoşa.
- SCHULZ, R., 2007. *Khepereru - Scarabs: Scarabs, Scaraboids, and Plaques from Egypt and the Ancient Near East in the Walters Art Museum*, Baltimore, Oakville/Baltimore.
- STEEL, L., 2005. “Cyprus before history: from the earliest settlers to the end of the Bronze Age”, *American Journal of Archaeology*, 109/3 (Jul., 2005), pp. 578-580.
- STEEL, L., 2010. “Cyprus”, *The Oxford Handbook of Archaeology of the Aegean*, Ed.: Eric H. Cline, Oxford, pp. 804-819.
- STOLLNER, T., 2006. “Tunç Çağında Hammadde Olarak Kullanılan Minerallere Genel Bir Bakış”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed.: Ü. Yalçın - C. Pulak - R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum. ss. 453-477.
- STRABON, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap XII-XIV, Çev.: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Dördüncü Baskı, 2000, İstanbul.
- TANOĞLU, A., 1963. “Türkiye’nin Coğrafi Mevkii ve Bu Mevkii İle İlgili Bazı Meseleler”, *İ.Ü. Coğr. Enst. Dergisi*, 7/13, ss. 50-63.
- ÜNAL, C.C., 2000. “Bronz Çağ’da Deniz Ticareti”, *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, 1, ss. 185 - 197.

- WALLENFELS, R., 2000. *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, IV, New York.
- WEBB, J.M., 2014. “Cyprus during the Early Bronze Age”, *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*, Ed.: Margreet L. Steiner - Ann. E. Killebrew, Oxford, pp. 352-367.
- WHEELER, T.S. - MADDIN, R. - MUHLY, J.D., 1975. “Ingots and the Bronze Age Copper Trade in the Mediterranean: a progress report”, *Expedition*, Summer, pp. 31-39.
- WIJNGAARDEN, G.J.V., 2002. *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)*, Amsterdam University Press, Wiesbaden.
- YALÇIN, Ü. - PULAK, C. - SLOTTA, R., 2006. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum.
- YALÇIN, Ü., 2013. “Genç Tunç Çağında Küreselleşme”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 33, ss. 44-57.